

KSZTAŁTOWANIE SIĘ SYSTEMU WARTOŚCI

OD DZIECIŃSTWA DO WCZESNEJ DOROSŁOŚCI

Jan Ciecuch

KSZTAŁTOWANIE SIĘ SYSTEMU WARTOŚCI

OD DZIECIŃSTWA DO WCZESNEJ DOROSŁOŚCI

monographiae
**LIBER
LIBR**

Jan Ciecuch

Kształtowanie się systemu wartości od dzieciństwa do wczesnej dorosłości

Recenzenci:

prof. Janusz Trempała

prof. Henryk Gasiul

Projekt okładki:

Dominika Karaś

Ilustracje:

Joanna Maćkiewicz i Marta Maćkiewicz

Skład i łamanie:

Idealit | Katarzyna Mikołajka

Korekta:

Mirella Nawracała-Urban

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 3.0 Polska.

Treść licencji jest dostępna na stronie: <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/>

Wydawnictwo Liberi Libri

www.LiberiLibri.pl • 2013

Wersja drukowana: ISBN 978-83-63487-05-8

SKRÓCONY SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	11
ROZDZIAŁ 1. KLASYCZNE KONCEPCJE WARTOŚCI W PSYCHOLOGII	17
Psychologia wartości Allporta	19
Psychologia wartości Rokeacha	28
ROZDZIAŁ 2. TEORIA WARTOŚCI SCHWARTZA	35
Definicja wartości	37
Struktura i treść wartości	45
ROZDZIAŁ 3. EMPIRYCZNA WERYFIKACJA TEORII WARTOŚCI SCHWARTZA	65
Podstawowe sposoby weryfikacji	67
Teoria wartości Schwartza z punktu widzenia teorii aspektów	69
Weryfikacja struktury kołowej	75
Weryfikacja katalogu wartości	92
ROZDZIAŁ 4. WARTOŚCI W STRUKTURZE OSOBOWOŚCI	105
Koncepcja wartości Schwartza w psychologii osobowości	107
Struktura i dynamika osobowości	109
Cechowa struktura osobowości	111
Między Arystotelesem a Galileuszem w psychologii osobowości	113
ROZDZIAŁ 5. ROZWÓJ SYSTEMU WARTOŚCI	123
System wartości w okresie dorastania	125
System wartości w okresie dzieciństwa	137
ROZDZIAŁ 6. PROBLEM BADAŃ WŁASNYCH	145
Ogólne sformułowanie głównych hipotez	147
Ogólny plan badań i analiz	153
ROZDZIAŁ 7. BADANIA POPRZECZNE	155
Metoda	157
Wyniki	183
Podsumowanie badań poprzecznych	292
ROZDZIAŁ 8. BADANIA PODŁUŻNE	297
Hipotezy	299
Metoda	301
Wyniki	305
Podsumowanie badań podłużnych	310
ROZDZIAŁ 9. DYSKUSJA	313
Struktura wartości	317
Preferencje wartości	322
ZAMIAST ZAKOŃCZENIA – POCZĄTEK NOWEJ WYPRAWY W NIEZNANE	327
BIBLIOGRAFIA	331
ZAŁĄCZNIKI	351
Załącznik A	353
Załącznik B	355

SZCZEGÓŁOWY SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	11
ROZDZIAŁ 1. KLASYCZNE KONCEPCJE WARTOŚCI W PSYCHOLOGII	17
Psychologia wartości Allporta	19
Wartości w opisie osobowości	19
Wartości jako zainteresowania	22
Wartości jako nastawienia	23
Ipsatywna specyfika pomiaru wartości	24
Psychologia wartości Rokeacha	28
Wartości w systemie osobowości	28
Katalog wartości	29
Specyfika pomiaru wartości	31
ROZDZIAŁ 2. TEORIA WARTOŚCI SCHWARTZA	35
Definicja wartości	37
Cechy formalne wartości	37
Poszukiwania treściowego katalogu wartości	42
Struktura i treść wartości	45
Kontinuum kołowe	45
Kontinuum motywacyjne	49
Podziały kontinuum	54
Narzędzia pomiaru wartości w modelu Schwartza	54
Klasyczny podział kontinuum	56
Precyzowanie podziału klasycznego	58
Redukowanie podziału klasycznego	59
Podział zmodyfikowany	60
ROZDZIAŁ 3. EMPIRYCZNA WERYFIKACJA TEORII WARTOŚCI SCHWARTZA	65
Podstawowe sposoby weryfikacji	67
Teoria wartości Schwartza z punktu widzenia teorii aspektów	69
Weryfikacja struktury kołowej	75
Skalowanie wielowymiarowe	75
Weryfikacja kołowości	75
Weryfikacja uniwersalności	76
Wyniki skalowania wielowymiarowego	78
Skalowanie wielowymiarowe danych SVS	78
Skalowanie wielowymiarowe danych PVQ	80
Skalowanie wielowymiarowe danych PVQ-21	81
Skalowanie wielowymiarowe danych PVQ-40	83
Skalowanie wielowymiarowe danych PVQ-57	85
Badania eksperymentalne	87
Pomiar czasu reakcji	87
Aktywizacja wartości	89
Weryfikacja katalogu wartości	92
Konfirmacyjna analiza czynnikowa	92
Strategia szkła powiększającego	94
Weryfikacja zmodyfikowanego katalogu wartości	101
Struktura czynnikowa	101
Struktura czynnikowa trzeciego rzędu	102

Równoważność pomiaru 103

Badania polskie 103

ROZDZIAŁ 4. WARTOŚCI W STRUKTURZE OSOBOWOŚCI 105

Koncepcja wartości Schwartza w psychologii osobowości 107

Struktura i dynamika osobowości 109

Cechowa struktura osobowości 111

Między Arystotelesem a Galileuszem w psychologii osobowości 113

Dwa sposoby uprawiania psychologii według Lewina 113

Klasyfikowanie i wyjaśnianie 114

Klasyfikacja motywów jako uzupełnienie klasyfikacji cech 116

Cechy i motywy w fizyce osobowości 117

ROZDZIAŁ 5. ROZWÓJ SYSTEMU WARTOŚCI 123

System wartości w okresie dorastania 125

Problematyka wartości w polskich badaniach młodzieży 125

Wartości w ujęciu Schwartza jako treściowy aspekt tożsamości 128

Przemiany preferencji wartości w ujęciu Schwartza w okresie dorastania 131

System wartości w okresie dzieciństwa 137

Problemy metodologiczne i teoretyczne 137

Dotychczasowe badania wartości dzieci 139

ROZDZIAŁ 6. PROBLEM BADAŃ WŁASNYCH 145

Ogólne sformułowanie głównych hipotez 147

Ogólny plan badań i analiz 153

ROZDZIAŁ 7. BADANIA POPRZECZNE 155

Metoda 157

Grupa badana i procedura 157

Pierwsza seria badań poprzecznych 157

Druga seria badań poprzecznych 158

Narzędzia 161

Kwestionariusze 161

PBVS-C 161

PVQ-40 162

PVQ-R 165

BFQ-C 166

IPIP-50 167

Pomiar czasu reakcji 168

Aktywizacja wartości 170

Sposób analiz 172

Konfirmacyjna wersja skalowania wielowymiarowego 172

Konfirmacyjna analiza czynnikowa 175

Równoważność pomiaru 176

Związki sinusoidalne 179

Wyniki 183

Struktura wartości 183

Pierwsza seria badań poprzecznych 183

Konfirmacyjne MDS i CFA 183

Struktura wartości osób 5-7-letnich 183

Struktura wartości osób 8-letnich 184

Struktura wartości osób 9-letnich 185

Struktura wartości osób 10-letnich 186

Struktura wartości osób 11-letnich 187

Struktura wartości osób 12-letnich 189

Struktura wartości osób 13-letnich 191

Struktura wartości osób 14-letnich 194

Struktura wartości osób 15-letnich 195

Struktura wartości osób 16-letnich 197

Struktura wartości osób 17-letnich 198

Struktura wartości osób 18-letnich	200
Struktura wartości osób 19-letnich	201
Struktura wartości osób 20-letnich	202
Struktura wartości osób 21-letnich	204
Struktura wartości osób 22-letnich	205
Struktura wartości osób 23-letnich	207
Struktura wartości osób 24-letnich	208
Struktura wartości osób 25-letnich	209
Równoważność pomiaru w badanych grupach wiekowych	211
Podsumowanie pierwszej serii badań poprzecznych na temat struktury wartości	212
Druga seria badań poprzecznych	213
Replikacja badań kwestionariuszowych	214
Badania eksperymentalne z pomiarem czasu reakcji	217
Badania uczniów pierwszego etapu szkoły podstawowej	217
Badania uczniów drugiego etapu szkoły podstawowej	218
Badania gimnazjalistów	219
Badania licealistów	220
Badania studentów	221
Badania eksperymentalne z aktywizacją wartości	222
Pierwsza seria eksperymentów – pomiar zachowań	222
Druga seria eksperymentów – pomiar preferencji wartości	227
Sinusoidalne związki preferencji wartości z cechami osobowości	232
Podsumowanie drugiej serii badań poprzecznych	239
Preferencje wartości	240
Pierwsza seria badań poprzecznych	240
Preferencje wartości osób 5-7-letnich	241
Preferencje wartości osób 8-letnich	242
Preferencje wartości osób 9-letnich	242
Preferencje wartości osób 10-letnich	243
Preferencje wartości osób 11-letnich	244
Preferencje wartości osób 12-letnich	245
Preferencje wartości osób 13-letnich	247
Preferencje wartości osób 14-letnich	248
Preferencje wartości osób 15-letnich	249
Preferencje wartości osób 16-letnich	250
Preferencje wartości osób 17-letnich	251
Preferencje wartości osób 18-letnich	252
Preferencje wartości osób 19-letnich	253
Preferencje wartości osób 20-letnich	254
Preferencje wartości osób 21-letnich	255
Preferencje wartości osób 22-letnich	256
Preferencje wartości osób 23-letnich	257
Preferencje wartości osób 24-letnich	258
Preferencje wartości osób 25-letnich	259
Trendy rozwojowe w preferencji wartości	260
Sposób analiz	260
Przemiany preferencji wartości między 5 a 25 rokiem życia	261
Zachowawczość	261
Otwartość na zmiany	262
Przekraczanie siebie	264
Umacnianie siebie	265
Przystosowanie	266
Tradycja	268
Bezpieczeństwo	269
Kierowanie sobą	270
Stymulacja	272
Hedonizm	273
Życzliwość	274
Uniwersalizm	275
Osiągnięcia	276
Władza	277
Przemiany usytuowania wartości w hierarchii między 5 a 25 rokiem życia	278
Podsumowanie trendów rozwojowych w pierwszej serii badań poprzecznych	280
Druga seria badań poprzecznych	280
Preferencje wartości gimnazjalistów	282
Preferencje wartości licealistów	283

Preferencje wartości studentów	284
Replikacja wyników dotyczących przemian preferencji wartości	285
Otwartość na zmiany	285
Zachowawczość	286
Umacnianie siebie	287
Przekraczanie siebie	288
Podsumowanie replikacji trendów rozwojowych	290
Podsumowanie badań poprzecznych	292
Struktura wartości	292
Preferencje wartości	293
ROZDZIAŁ 8. BADANIA PODŁUŻNE	297
Hipotezy	299
Metoda	301
Grupa badana, procedura i narzędzia	301
Model LGC	301
Wyniki	305
Badanie longitudinalne w okresie dzieciństwa	305
Badanie longitudinalne w okresie dorastania	307
Podsumowanie badań podłużnych	310
ROZDZIAŁ 9. DYSKUSJA	313
Struktura wartości	317
Preferencje wartości	322
ZAMIAST ZAKOŃCZENIA – POCZĄTEK NOWEJ WYPRAWY W NIEZNANE	327
BIBLIOGRAFIA	331
ZAŁĄCZNIKI	351
Załącznik A	353
Załącznik B	355

WPROWADZENIE

Pojęciem wartości posługują się przedstawiciele wielu nauk. Należy ono do warsztatu psychologa, socjologa, filozofa, a także antropologa, ekonomisty, teologa i pewnie też przedstawiciele wielu innych dyscyplin naukowych, mniej lub bardziej spokrewnionych z tymi przykładowo wymienionymi. Zarazem jednak przedstawiciele różnych dyscyplin różnie definiują to pojęcie i w różnych znaczeniach się nim posługują, co utrudnia porozumienie. Jak zatem mówić precyzyjnie o wartościach?

Niniejsza książka jest książką z zakresu psychologii. Może zatem wystarczy przyjąć definicję psychologiczną, nie troszcząc się specjalnie o inne ujęcia i rozumienia? Niestety taka strategia nie jest możliwa, ponieważ również w obrębie psychologii pojęcie to jest definiowane bardzo różnie, w zależności od dziedziny, konkretnego ujęcia teoretycznego oraz filozoficznych założeń badacza. Jedyna zgoda polega chyba tylko na tym, że określenie *wartości* jest w psychologii swoistym skrótem i oznacza zwykle *preferencje wartości*. Nie zmienia to jednak faktu, że przedmiot owych preferencji bywa w psychologii różnie rozumiany i definiowany. Jak zatem mówić o wartościach w psychologii?

Możliwe są rozmaite strategie. Jedną z nich jest często praktykowane podejście encyklopedyczne. Polega ono na tym, że najpierw rysowana jest mapa różnych ujęć wartości, często pokazująca też jakieś klasyfikacje rozumienia tego pojęcia w naukach pokrewnych. Strategia ta wyrasta ze słusznego dążenia, aby najpierw zdać sprawę z tego, co jest, i dopiero na tym tle zarysować własne stanowisko. Wydaje mi się jednak, że jakkolwiek geneza tej strategii jest zasadna, to jej dobra realizacja jest dzisiaj niemożliwa. Problem polega na tym, że mimo pozorów kompletności, każda klasyfikacja, każda mapa definicji będzie dzisiaj nieuchronnie wybiórcza. Już kilkadziesiąt lat temu powstały książki na temat różnych klasyfikacji sposobów rozumienia wartości w naukach społecznych. Przykładami mogą być prace Gerharda Kloski *Pojęcia, teorie i badania wartości w naukach społecznych* czy Marii Misztal *Problematyka wartości w socjologii*. Obie zostały opublikowane 30 lat temu. Przegląd wielu definicji i ujęć zawiera też praca Czesława Matusewicza *Psychologia wartości*, opublikowana prawie 40 lat temu. W międzyczasie powstały kolejne syntetyzujące prace, zarówno w literaturze polskiej, jak i zagranicznej (por. Fischhoff, 1991; Hitlin, Piliavin, 2004; Oleś, 1984, 2002; Rohan, 2000). W obliczu ogromu materiału każdy przegląd definicji jest z konieczności subiektywny i niepełny. W dodatku przegląd

taki polegałby na wymienieniu jakiejś liczby podziałów, klasyfikacji, definicji i stałby się suchym, encyklopedycznym raportem, przypominającym kolekcję zasuszonych motyli, w której trudno dostrzec bogactwo życia.

W niniejszej pracy świadomie zrezygnowałem ze strategii encyklopedycznej i przyjąłem zupełnie inną. Jest to książka, w której testuję moc jednej teorii w objaśnianiu różnych aspektów psychologicznej rzeczywistości. Jest to teoria wartości Shaloma Schwartza. Zamiast katalogu zasuszonych motyli proponuję zatem gonitwę po łące za jednym, ale żywym. Zamiast encyklopedii z nazwiskami proponuję swego rodzaju powieść. Bohaterów w niej mniej niż w encyklopedii, ale więcej życia, a może i prawdy.

Przegląd literatury rozpoczynam od lat 30. ubiegłego wieku, ale nie zamierzam w nim pokazać wszystkich ujęć wartości, a jedynie te, które uznałem za kluczowe z punktu widzenia dzisiejszej psychologii, w której bez wątplenia wiodącym ujęciem wartości jest propozycja Shaloma Schwartza. Omawiam zatem jedynie dwie koncepcje, które przygotowały pod nią grunt. Są to: teoria Gordona Allporta i teoria Milтона Rokeacha.

Teoria wartości Shaloma Schwartza liczy sobie już ponad 25 lat. Pierwszy artykuł, wprowadzający tę teorię, Shalom Schwartz opublikował wspólnie z Wolfgangiem Bilskim w 1987 r. w *Journal of Personality and Social Psychology*. Jak piszą Shalom Schwartz ze współpracownikami (2012), Google Scholar notował do 2012 r. aż 8200 cytowań trzech podstawowych tekstów wprowadzających tę teorię – artykułu Shaloma Schwartza i Wolfganga Bilsky'ego (1987) oraz dwóch innych artykułów Shaloma Schwartza (1992, 1994).

W 2012 r. została opublikowana zmodyfikowana wersja teorii w tym samym *Journal of Personality and Social Psychology*. W modyfikacji tej czynnie brałem udział, współpracując z Shalomem Schwartzem od kilku lat. Modyfikacja, którą zaproponowaliśmy, jest dość osobliwa. Wyrasta ona bowiem z jednego z kluczowych twierdzeń teorii, sformułowanych już w jej pierwszej wersji. Twierdzenie to głosiło, że wartości stanowią kołowe kontinuum. W miarę upływu czasu, przyrostu literatury i badań okazało się, że twierdzenie to nie było jednak należycie rozumiane, mimo że powtarzane niemal w każdym artykule. Modyfikacja teorii polegała zatem na wykazaniu wagi tego twierdzenia i wydobyciu z niego teoretycznych i empirycznych konsekwencji. Modyfikacja bazowała, używając słów Cypriana Norwida, na swoistej *sumienności w obliczu źródeł*.

Teoria wartości Shaloma Schwartza jest dzisiaj sytuowana przede wszystkim w ramach psychologii międzykulturowej. Takie etykietowanie często utrudnia jej percepcję i uniemożliwia wykorzystanie jej potencjału w innych obszarach psychologii. Niniejsza książka jest próbą odzyskania jej dla innych dziedzin psychologii, w szczególności dla psychologii osobowości i psychologii rozwoju człowieka.

Konstrukcja niniejszej pracy jest następująca. Najpierw zostaną zaprezentowane teorie prekursorów, czyli Gordona Allporta i Milтона Rokeacha, wraz z autorską interpretacją teorii Shaloma Schwartza, jako syntezy tych dwóch różnych propozycji poprzedników. Następnie zostanie omówiona teoria wartości Shaloma Schwartza i argumenty empiryczne ją uzasadniające. Starałem się wprowadzić Czytelnika zarówno w literę, jak i ducha tej konstrukcji teoretycznej; pokazać jej fundamenty, ale też różne zakamarki; zaprezentować, co wiadomo, a czego nie wiadomo; omówić, co twierdzi Shalom Schwartz, ale też wskazać, czego nie twierdzi, choć mógłby twierdzić; wyjaśnić, jakie konsekwencje mają konkretne rozstrzygnięcia teoretyczne i co znaczą.

W jakimś sensie prezentacja tej teorii i argumentów na jej rzecz jest swego rodzaju pamiętnikiem z podróży. Prezentuję bowiem częściowo też własne badania już opublikowane, które tworzą podstawy nowych badań prezentowanych w tej monografii. Niniejsza monografia jest bowiem zwieńczeniem serii wielu badań. Te opublikowane tworzą podstawy teoretyczne nowych.

W szczególności znalazły się owe podstawy teoretyczne w artykule wprowadzającym zmodyfikowaną teorię, opublikowanym wspólnie z Shalomem Schwartzem i innymi współpracownikami w *Journal of Personality and Social Psychology*; w artykule opublikowanym wspólnie z Eldadem Davidovem w *Survey Research Methodology*; w artykule opublikowanym wspólnie z Shalomem Schwartzem w *Journal of Personality Assessment*; oraz w artykule opublikowanym wspólnie z Shalomem Schwartzem i Michelelem Vecchione w *Journal of Cross-Cultural Psychology*. Badania te są omówione w rozdziałach poświęconych teorii wartości i jej empirycznej weryfikacji.

Następnie proponuję interpretację teorii wartości z punktu widzenia psychologii osobowości. Uważam, że jest to konieczny krok dla uprawomocnienia badań nad rozwojem wartości. Punktem wyjścia interpretacji osobowościowej jest moja polemika z Robertem McCraem, którą opublikowałem w *Theory and Psychology*. Interpretuję w niej teorię wartości Shaloma Schwartza jako teorię motywacji i wykazuję korzyści z jej wprowadzenia do pierwszego poziomu opisu osobowości, dotychczas zwykle zagospodarowanego przez pięcioczynnikową teorię osobowości.

Po usytuowaniu teorii wartości w obrębie psychologii osobowości wykonuję następny krok teoretyczny, kluczowy dla tej pracy. Proponuję w nim wykorzystanie tej teorii w badaniach z zakresu psychologii rozwoju człowieka. Interpretacja rozwojowa wynika wprost z interpretacji w kategoriach psychologii osobowości, zarysowanej w polemice z Robertem McCraem, a rozwiniętej w niniejszej pracy.

Teoretyczne podwaliny wykorzystania teorii wartości Shaloma Schwartza w opisie rozwoju w okresie dorastania zostały zarysowane w artykule, który opublikowałem wspólnie z Michaelem Berzonskym, Bartem Duriezem i Bartem Soenensem w *Perso-*

nality and Individual Differences. Natomiast metodologiczne podstawy wykorzystania teorii wartości w opisie rozwoju dzieci znajdują się w artykułach opublikowanych wspólnie z Anną Döring i Justyną Harasimczuk w *Journal of Psychoeducational Assessment* oraz *European Journal of Developmental Psychology*.

W dotychczasowych badaniach naukowych prowadzonych w ramach teorii wartości Shaloma Schwartza często koncentrowano się na strukturze wartości. Jednakże pytania kierowane do psychologii spoza jej obszaru, w tym ze świata praktyków, nauczycieli, wychowawców, dotyczą raczej preferencji wartości. Aby odpowiedzieć na te potrzeby, w tej monografii łączę dwa rodzaje analiz. W konsekwencji monografia jest głosem w toczącej się dyskusji na temat struktury wartości i jej ontogenezy, ale też w szczegółowy sposób opisuje preferencje na każdym poziomie wiekowym, wraz z analizą zaobserwowanych trendów rozwojowych.

Nowe badania prezentowane w pracy są pierwszymi tak szeroko zakrojonymi badaniami kształtowania się struktury i preferencji wartości w okresie dzieciństwa, dorastania i początków wczesnej dorosłości. Zaprezentowane zostaną dwie serie badań poprzecznych, na podstawie których zostały opisane trendy rozwojowe. Wnioski z pierwszej serii badań poprzecznych zostały zweryfikowane w drugiej serii badań poprzecznych. Ponieważ badania poprzeczne mają swoje ograniczenia i w zasadzie nie upoważniają do twierdzeń o rozwoju, zostały przeprowadzone również badania longitudinalne, w których zweryfikowane zostały wnioski z badań poprzecznych. Uzyskany obraz jest dość spójny, a zebrane wyniki są fragmentem w miarę pewnej i dobrze uzasadnionej wiedzy. A raczej byłyby, gdyby nie wątpliwość, która pojawi się w ostatnim akordzie kompozycji prezentowanej w niniejszej monografii. Ale nie uprzedzajmy faktów. Zapraszam do lektury.

Wielu ludzi miało wpływ na powstanie tej książki. Dziesiątki godzin dyskusji, setki, a może tysiące e-maili utwierdziły mnie w przekonaniu, że nauka rodzi się w rozmowie. To właśnie dialog, spojrzenie z innej perspektywy, czasem spór – są glebą, na której wyrasta nauka. Myśli powstające w jednej głowie potrzebują rozmowy, aby dojrzeć.

Dziękuję wszystkim, którzy uczestniczyli w tych sporach i dyskusjach. Dziękuję wszystkim osobom, które uczestniczyły w badaniach. Dziękuję wszystkim współpracownikom, którzy pomagali w prowadzeniu badań, konstruowaniu baz danych. Było ich bardzo wielu. Bez nich ta książka nie mogłaby powstać.

Badania prezentowane w tej książce powstały w ramach kilku projektów naukowych, finansowanych przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Wyższą Szkołę Finansów i Zarządzania oraz Swiss Scientific Exchange Programme. Część badań została przeprowadzona w ramach grantu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w latach 2009–2010, nr N N106 110836; w ramach grantu Ministerstwa

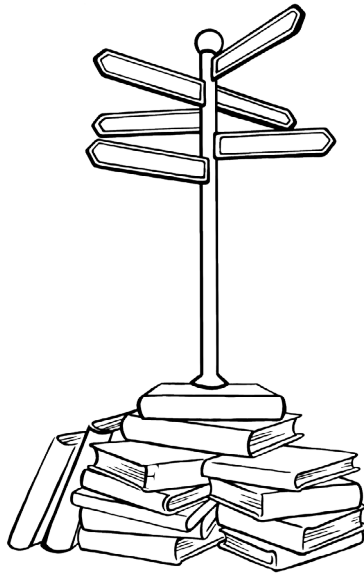
Nauki i Szkolnictwa Wyższego w latach 2010–2012, nr N N106 132439; w ramach Grantów Rektorskich, otrzymanych w Wyższej Szkole Finansów i Zarządzania w Warszawie w latach 2008–2012. Część analiz oraz część tekstu powstała w ramach grantu przyznanego przez Swiss Scientific Exchange Programme (SCIEX) na lata 2012–2013, nr 11–141, realizowanego na Universität Zürich. Dziękuję zatem również tym instytucjom za wsparcie finansowe, umożliwiające pracę naukową.

Stare Kościeliska / Zürich, 2013

KLASYCZNE KONCEPCJE WARTOŚCI W PSYCHOLOGII

PSYCHOLOGIA WARTOŚCI ALLPORTA

Wartości w opisie osobowości

Autorem pierwszej koncepcji wartości, która na trwałe znalazła się w podręcznikach psychologii, był Allport. Pierwszą znaczącą publikacją, która zapoczątkowała badania nad wartościami, był artykuł Allporta i Vernona z 1931 r. zatytułowany *A test for personal values*. Allportowską koncepcję wartości oraz sposób ich pomiaru zinterpretować można jako efekt połączenia amerykańskiej psychologii rozwijającej się pod wpływem Titchenera z tradycją europejskiej psychologii opisowej z kręgu Diltheya. Europejską psychologię Wundta zinterpretował Titchener jednostronnie, uznając psychologię eksperymentalną, będącą w ujęciu Wundta jedynie częścią psychologii, za całą psychologię, wykreślając tym samym z obszaru jej zainteresowań to, co Wundt określał mianem *Völkerpsychologie* (Stachowski, 2004). Redukcja psychologii do psychologii eksperymentalnej wiązała się z dwiema tendencjami. Pierwszą z nich było radykalne oderwanie psychologii od refleksji metafizycznej czy nawet ogólnie – filozoficznej; drugą tendencją natomiast było nastawienie praktyczne, czyli zainteresowanie praktycznymi zastosowaniami psychologii (Stachowski, 2004). W Titchenerowskiej wizji psychologii nie było miejsca na badanie wartości (Dukes, 1955). Allport jednak je znalazł, wykorzystując tradycję europejską.

Wartości miały bowiem swoje miejsce w europejskiej psychologii opisowej Diltheya. Diltheyowska psychologia uprawiana była jako nauka humanistyczna, której istotą jest rozumienie, nie zaś wyjaśnianie. Rozumienie jest właściwe dla nauk humanistycznych, a wyjaśnianie dla nauk przyrodniczych. Jednym z kontynuatorów tradycji Diltheya był Spranger. Zaproponował on typologię osobowości, której celem był integralny opis człowieka umożliwiający jego rozumienie. Rozmaitość ludzkich osobowości można opisać, według Sprangera, za pomocą sześciu głównych typów. Owe typy to: człowiek teoretyczny, ekonomiczny, estetyczny, religijny, społeczny i polityczny (Symotiuk, 1994). Osobowość każdego pojedynczego człowieka jest syntezą różnych typów, przy czym jeden z nich jest dominujący, inne natomiast mu

podległe. Zrozumieć człowieka można tylko wówczas, gdy zrozumiemy strukturę typów, a w szczególności, gdy dowiemy się, który z nich jest dominujący.

Allport i Vernon (1931) uznali, że typologia osobowości Sprangera jest najlepiej opracowaną aprioryczną typologią osobowości, zatem można i warto ją wykorzystać jako teoretyczną podstawę katalogu wartości oraz konstruowanego narzędzia do ich pomiaru. Z punktu widzenia psychologii było to zatem działanie oryginalne i odważne, co nie zmienia jednak faktu, iż z punktu widzenia filozofii Sprangera działanie to musi być postrzegane jako swoisty redukcjonizm. Redukcjonizm ten, jak to zostanie ukazane dalej, okazał się na gruncie psychologii niezwykle płodny i interesujący.

Allport i Vernon (1931), prezentując po raz pierwszy narzędzie do badania wartości, w kilku krokach uzasadnili uprzywilejowaną rolę wartości w badaniach nad osobowością. Po pierwsze, przekonywali, że pomiar wyizolowanych cech, zdolności i innych tego typu specyficznych konstruktów prowadzi do fałszywego obrazu osobowości. Uzyskiwane są bowiem w ten sposób informacje dotyczące jedynie fragmentów, które nie układają się w całościowy obraz danego człowieka. Osobowość według Allporta i Vernona (1931) nie jest jednakże wyłącznie sumą czynników. Jest raczej pewną nadrzędną strukturą, od której zależą owe pojedyncze czynniki. Po drugie, głównym problemem naukowego opisu osobowości jest – według Allporta i Vernona (1931) – to, że osobowość każdego człowieka jest jedyną i niepowtarzalną całością (*unique system*), nieporównywalną z jakąkolwiek inną. Teza ta wydawać się może zupełnie oczywista – nikt przecież nie wątpi, że nie ma dwóch takich samych ludzi. Owa oczywistość jednak istotnie komplikuje możliwość uprawiania psychologii jako nauki. Konsekwentne obstawanie przy tezie, że każdy człowiek jest inny i nieporównywalny z kimkolwiek innym, mogłoby, a może nawet musiałoby prowadzić do zastąpienia opisu naukowego przez literaturę piękną i psychobiografię. Takie skrajne stanowisko pojawiało się w historii psychologii, zwłaszcza u konsekwentnych zwolenników traktowania jej jako nauki humanistycznej, dysponującej raczej metodologią hermeneutyczną niż przyrodniczą. W głównym nurcie psychologii obecne są jednak dążenia do wypracowania wiedzy dotyczącej nie pojedynczego człowieka, ale grup ludzi lub nawet człowieka w ogóle. W takiej sytuacji Allport z Vernonem (1931) proponują trzeci krok w swoim rozumowaniu. Jeśli zatem celem jest analiza i opis osobowości, należy znaleźć odpowiednią płaszczyznę opisu i porównań. Owa płaszczyzna powinna umożliwiać z jednej strony dostatecznie precyzyjny opis wszystkich ludzkich osobowości, z drugiej natomiast strony powinna umożliwiać opis specyfiki każdej indywidualnej osobowości jako spójnego systemu, a nie tylko sumy wyizolowanych aspektów. Wniosek wyprowadzony w czwartym kroku rozumowania przez Allporta i Vernona (1931) brzmi: ten warunek spełniają wartości i zainteresowania.

Allport i Vernon (1931) wykorzystali zatem elementy niepsychologicznej teorii Sprangera i – w okresie wznoszącej popularności analizy czynnikowej (Sanocki, 1976) – świadomie skonstruowali narzędzie nieco wbrew ówczesnej modzie. Wyrażając *explicite* przekonanie, że warunkiem dobrego narzędzia jest dobra teoria, wykorzystali w tym celu teorię pochodzącą z zupełnie innej tradycji niż kształtowana wówczas na podobieństwo nauk przyrodniczych psychologia.

Jednakże z punktu widzenia psychologii opisowej Diltheya każdy pomiar stanowi zaprzeczenie istoty rozumienia. Po powyższych wyjaśnieniach nie dziwi uwaga Allporta i Vernona (1931), że Spranger nie tylko nie patronował ich pracy, ale być może uznałby ją za przykład amerykańizmu, który często krytykował. Tym większa zatem zasługa Allporta i Vernona (1931), że – mówiąc językiem Koehlera (1938) – potrafili znaleźć miejsce wartości w świecie faktów.

Allport ze współpracownikami zaproponowali również sposób pomiaru – *Studium wartości* (*Study of Values*, SoV). SoV zostało po raz pierwszy opublikowane przez Allporta i Vernona w 1931 r. Zmodyfikowane drugie wydanie ukazało się w 1951 r. Jego współautorem był już Lindzey. Trzecie wydanie pochodzi z 1960 r. Polską wersję przygotował Zimny (1960). Obecnie najbardziej dostępna jest wersja znajdująca się w pracy Bieleckiego (1993).

SoV przeznaczone było do pomiaru sześciu typów osobowości wyróżnionych przez Sprangera, odpowiadających sześciu głównym wartościom. Są to: 1) typ teoretyczny – naczelną wartością jest prawda, intelektualizm, krytycyzm, indywidualizm; 2) typ ekonomiczny – koncentracja na wartościach użytkowych, oszczędność, praktyczność, utylitaryzm; 3) typ estetyczny – naczelną wartością jest forma, harmonia, dążenie do nadania zachowaniom odpowiedniej, pięknej formy; 4) typ społeczny – naczelną wartością jest miłość drugiego człowieka, któremu okazywany jest szacunek, świadczona pomoc; 5) typ polityczny – dążenie do władzy, siły, kierowania innymi ludźmi, niekoniecznie w sferze czysto politycznej; 6) typ religijny – naczelną wartością jest poczucie jedności z całością rzeczywistości i dążenie do niej, poprzez duchowy rozwój.

Według kryterium cytowań SoV było w latach 70. ubiegłego wieku trzecim najczęściej stosowanym nieprojekcyjnym kwestionariuszem osobowości i piątym w ogóle (Kopelman, Rovenpor, Guan, 2003). Na początku lat 80. SoV przesunęło się aż na 17 miejsce. W 1989 r. kwestionariusz Allporta, Vernona i Lindzey zniknął z *Mental Measurements Yearbook*, który rejestruje i recenzuje aktualnie wykorzystywane angielskie kwestionariusze (Kopelman i in., 2003).

Mimo że SoV zostało skonstruowane w strategii dedukcyjnej w ramach spójnej koncepcji teoretycznej, samo pojęcie wartości stosowane przez Allporta i Vernona (1931) dalekie jest od precyzji definicyjnej (Pirnot, Dustin, 1986). Pojęcie wartości

używane przez Allporta i Vernona, a później również Lindzey, łączy w sobie bowiem dwa znaczenia: 1) wartości jako zainteresowania oraz 2) wartości jako nastawienia. Oba znaczenia zostaną omówione poniżej.

Wartości jako zainteresowania

Allport i Vernon (1931), konstruując pierwszą wersję kwestionariusza SoV, zamiennie używali pojęcia *wartości* (*value*) oraz *zainteresowania* (*interest*). Owa wymiennosc pojęć zachowana była w kolejnych wersjach kwestionariusza, publikowanych już wspólnie z Lindzeyem (Allport, Vernon, Lindzey, 1951). W pierwszym zdaniu abstraktu swego artykułu, podsumowującego serię pierwszych badań z użyciem SoV (zawierającego w tytule określenie wartości), Allport i Cantril (1933) pisali, że SoV jest przeznaczone do pomiaru względnej ważności sześciu uniwersalnych zainteresowań, jako elementów osobowości. Pojęcie zainteresowań na określenie tej zmiennej, której pomiar umożliwiło SoV, było stosowane w literaturze przedmiotu powszechnie (Pintner, 1933; Whitely, 1933).

Ujęcie wartości jako zainteresowań ułatwiło – właściwe dla psychologii amerykańskiej (Stachowski, 2004) – poszukiwanie zastosowań praktycznych kwestionariusza, co w konsekwencji popularyzowało również teorię. Psychologiczną adaptację idealnych typów Sprangera dość szybko próbowano wykorzystać bowiem w psychologii stosowanej. Sarbin i Berdie (1940) poszukiwali związków wartości-zainteresowań mierzonych za pomocą SoV z zainteresowaniami zawodowymi Stronga. Autorzy wyrażali nadzieję, że jeśli takie związki uda się zidentyfikować, to można byłoby w poradnictwie zawodowym używać kwestionariusza Allporta i Vernona, który jest krótszy i tańszy niż inne. Nie kwestionując w żadnym razie zasadności poszukiwań ekonomicznych narzędzi pomiaru, symptomatyczne jest zestawienie ekonomicznej motywacji badań Sarbina i Berdiego (1940) z metafizyczną genezą SoV.

Powiązania wartości mierzonych SoV z rozmaicie mierzonymi zainteresowaniami zawodowymi często bywały przedmiotem badania. Ferguson, Humphreys i Strong (1941) wykonali analizę czynnikową zainteresowań mierzonych kwestionariuszem Stronga i wartości mierzonych SoV. Uzyskano pięć ortogonalnych czynników, które ukazały możliwość ewentualnej redukcji liczby typów Sprangera. Kinnane i Gaubinger (1963) badali związki wartości mierzonych SoV z wartościami ważnymi w kontekście pracy zawodowej. Wagman (1966), a następnie Pirnot i Dustin (1986) badali związki wartości i dążeń zawodowych kobiet. Prowadzono również badania ukazujące zróżnicowanie preferowanych wartości ze względu na rodzaj studiów i zawód (Allport, Cantril, 1933; Duffy, 1940; Dukes, 1955).

Wartości jako nastawienia

Wartości w ujęciu Allporta i Vernona (1931) mierzone za pomocą SoV nie są jednak redukowalne wyłącznie do zainteresowań. W ich pracy obecna jest wyraźnie również inna tradycja, także pochodząca z Europy, a konkretnie ze szkoły würrburskiej. Allport i Vernon (1931), omawiając teoretyczne podstawy swego kwestionariusza, używali zamiennie z pojęciem wartości określenia: *formy ewaluacji* (*form of evaluation*) oraz *postawy ewaluatywne* (*evaluative attitudes*). To ostatnie określenie pojawia się również w przeglądzie badań dokonany przez Duffy (1940). Wyjaśniając istotę owych postaw, Allport i Vernon (1931) przywołali przykład obrączki rozważany przez Sprangera. Ewaluacja jest powszechna również w życiu codziennym – widząc obrączkę, można dokonać różnych sądów na temat tego, co jest postrzegane. Spranger, a za nim Allport i Vernon (1931) wyróżnili sześć możliwych typów ocen, odpowiadających wyróżnionym przez nich i omówionym powyżej typom osobowości. Można uznać zatem obrączkę za obiekt błyszczący (byłaby to ocena estetyczna), można zobaczyć w niej obiekt wykonany z pewnego rodzaju metalu (ocena teoretyczna), przedmiot posiadający pewną rynkową wartość (ocena ekonomiczna), symbol miłości i lojalności (ocena społeczna), symbol praw i powinności (ocena polityczna) lub obiekt o znaczeniu świętym i mistycznym (ocena religijna). Wartości w takim ujęciu są swoistym *nastawieniem*, które może wywierać wpływ również na percepcję. Warto podkreślić, że takie ujęcie otwiera pewne możliwości empirycznej weryfikacji psychologicznej rzeczywistości wartości również w badaniach niekwestionariuszowych. Pierwsze tego typu badania opisali już Allport i Cantril (1933) w swoim przeglądzie badań. Na szczególną uwagę zasługują omówione przez nich wyniki uzyskane przez Woolberta. Woolbert spreprował na użytek badania czasopismo z 22 nagłówkami, które mogły zainteresować osoby o dominacji odpowiedniego rodzaju wartości (typu Sprangera). Badani w ciągu dwóch minut przeglądali czasopismo, a następnie spośród 38 nagłówków (zawierających oprócz tych z czasopisma, również inne nagłówki) mieli wskazać te, które były w czasopiśmie. Woolbert stwierdził istotny związek wartości badanych za pomocą SoV z typem zapamiętanych nagłówków. Komentując tego typu badania, Allport i Cantril (1933) doprecyzowali definicję wartości jako dynamiczną dyspozycję osobowości, która określa i ukierunkowuje reakcje ludzi na rozmaite bodźce w sytuacjach z życia codziennego. Allport i Cantril (1933) podkreślali, że wobec uzyskanych wyników badań nie można już uznawać zachowania człowieka jako wyłącznie reakcję na bodźce płynące doń ze środowiska. Należy wziąć pod uwagę również jego wartości, które stanowią swoisty wyłom w rozumianej na sposób deterministyczny przyczynowości.

Charakteryzowany wątek badań kontynuowany był w psychologii percepcji w ramach tak zwanego *nowego spojrzenia* (*New Look*; Balcetis, Dunning, 2006; Vernon, 1953). Jego istotą było założenie, że spostrzeganie jest procesem, w którym aktywny podmiot dokonuje częściowej konstrukcji tego, co spostrzegane, przy czym na ową konstrukcyjną aktywność mają wpływ jego postawy, wartości, potrzeby, czyli swoiste nastawienia (w terminologii Brunswicka ze szkoły würzburskiej – *Einstellungen*, na angielski tłumaczone jako *set*). Badania w tym nurcie inspirowane były właśnie pracami Brunswicka, ucznia Bühlera, jednego z wychowanków i przedstawicieli szkoły würzburskiej (Gibson, 1941). Prowadzone badania dowiodły, że owe nastawienia dość trafnie mogą być różnicowane za pomocą SoV.

Postman, Bruner i McGinnies (1948) przeprowadzili badania, w których mierzono czas rozpoznawania słów. Słowa dobrano według ich semantycznego związku z typami wartości. Wyniki dowiodły, że prędkość rozpoznawania słów w istotny sposób wiąże się z wynikami uzyskanymi w SoV. Poddano również analizie odpowiedzi błędne. Okazało się, że nie są one przypadkowe, lecz także kierowane preferencjami wartości, zdiagnozowanymi za pomocą SoV. Postman i in. (1948) analizując wyniki badania, uznali, że wartości są odpowiedzialne za selektywną wrażliwość, obniżenie progu wrażliwości dla bodźców akceptowanych oraz podwyższenie progu wrażliwości dla bodźców nieakceptowanych.

W dyskusji wywołanej pracą Postmana i in. (1948) chętnie odwoływano się do rozumienia wartości jako nastawień. Czynili tak zarówno krytycy (Solomon, Howes, 1951), jak i obrońcy (Postman, Schneider, 1951) badań i interpretacji Postmana i in. (1948). Kwestionariusz SoV, wraz z leżącą u jego podstaw koncepcją wartości, wykorzystywano również w innych badaniach eksperymentalnych z kręgu *New Look* (Busfield, Samborski, 1955; Fensterheim, Treeselt, 1953; McGinnies, Bowles, 1949). W ten sposób koncepcja wartości Allporta zyskiwała na znaczeniu i wykazywała przydatność w analizie zagadnień z różnych obszarów psychologii.

Ipsatywna specyfika pomiaru wartości

SoV zarówno w wersji Allporta i Vernona (1931), jak i Allporta, Vernona i Lindzey (1951) jest kwestionariuszem, który dostarcza wyniki ipsatywne. Wynik każdej z sześciu skal (wartości teoretyczne, ekonomiczne, polityczne, społeczne, religijne i estetyczne) zależy od wyników uzyskanych dla pozostałych skal. Jeśli zatem osoba badana uzyskuje np. wysoki wskaźnik wartości teoretycznych, to możliwe jest to tylko i wyłącznie kosztem niższego wskaźnika dla innych typów. SoV, generując wyniki ipsatywne, nie pozwala zatem na niezależny pomiar nasilenia preferencji któregoś z typów, a jedynie na względne zróżnicowanie preferencji w obrębie struktury owych sześciu typów (Cieciuch, 2011b).

Konsekwencją specyfiki pomiaru ipsatywnego są problemy z analizami statystycznymi, ponieważ wskaźniki typów są od siebie zależne (Kinnane, Gaubinger, 1963). W szczególności dotyczy to korelacji, a co za tym idzie analizy czynnikowej. Pomiar ipsatywny generuje korelacje negatywne (Pirnot, Dustin, 1986), ponieważ dany typ uzyskuje wysoki wskaźnik kosztem obniżenia wskaźników innego typu. Analizy ukazujące wzajemne skorelowanie badanych typów (Schaefer, 1936) trudno zatem poddać jednoznacznej interpretacji.

Interesujące są próby poddania wyników uzyskanych za pomocą SoV analizie czynnikowej. Kwestionariusz został skonstruowany niejako wbrew tej zyskującej wówczas na popularności metodzie odkrywania struktury zmiennych. Allport i Vernon (1931) – wbrew tej tendencji – skonstruowali kwestionariusz w strategii dedukcyjnej, zakładając teoretycznie katalog sześciu typów. Powstało jednak pytanie, czy uzyskane dane empiryczne potwierdzają ową założoną strukturę. W tym celu należałoby wykonać właśnie analizę czynnikową. Pojawiał się jednak natychmiast spory problem – uzyskane wyniki były ipsatywne, zatem analiza czynnikowa mogłaby generować artefakty. W tej sytuacji podjęto próby modyfikacji SoV, aby uzyskać wyniki nieipsatywne. Lurie (1937) zmienił formę itemów w taki sposób, że badany ustosunkowywał się do każdej odpowiedzi na 7-punktowej skali. Analizy czynnikowe tak uzyskanych wyników pozwoliły zredukować liczbę typów do czterech: typ społeczny, teoretyczny, religijny i ostatni – łączący elementy typu politycznego, ekonomicznego i antyestetycznego – nazwany przez Lurie (1937) filisterskim (*Philistine*).

Podobną strategię zastosował Shorr (1953), który wykorzystał już wcześniejsze ustalenia empiryczne i skonstruował skalę do pomiaru czterech typów: polityczno-ekonomicznego, estetycznego, teoretycznego i społecznego. Typ religijny został wykluczony, gdyż Shorr (1953) uznał, że itemy w tym zakresie badają raczej powierzchowne ludzkie deklaracje niż ich rzeczywiste preferencje. Intencją Shorra (1953) było stworzenie kwestionariusza do badania wartości, w którym wykorzystana byłaby pozytywnie zweryfikowana koncepcja wartości, a zarazem rozwiązane byłyby trudności pomiaru ipsatywnego. Niestety propozycja Shorra (1953) nie zyskała uznania i raczej odeszła w zapomnienie.

Wprawdzie pojawiały się w literaturze również doniesienia empiryczne o porównywalnej rzetelności wersji ipsatywnej i nieipsatywnej (Scott, 1968), niemniej jednak – jak to ukazały powyższe rozważania – pomiar ipsatywny obciążony jest szeregiem ograniczeń w zakresie możliwości stosowania różnych analiz statystycznych. Dlaczego zatem autorzy zdecydowali się na taki pomiar? Dlaczego dokonując kolejnych modyfikacji w drugim (w 1951 r.) i w trzecim (w 1960 r.) wydaniu, nie dokonali modyfikacji w kierunku zaproponowanym przez Luriego (1937) lub Shorra (1953)? Najprawdopodobniej dlatego, iż pomiar ipsatywny – oprócz niewątpliwych

ograniczeń – ma również pewne zalety. Dodatkowo w przypadku badania wartości ma on stosunkowo silne uzasadnienie teoretyczne.

Modyfikacja konstrukcji kwestionariusza, pierwszy raz zaproponowana przez Luriego (1937), obarczona jest pewną wadą, od której wolny jest pomiar ipsatywny. Duffy (1940) zwracała uwagę, że różnice w preferencji wartości uzyskane w pomiarze nieipsatywnym niekoniecznie muszą być wskaźnikiem rzeczywistych różnic preferencji. W kwestionariuszu zmodyfikowanym przez Luriego (1937) badani określali swoje preferencje na 7-punktowej skali. Ludzie mogą się jednak różnić sposobem wykorzystania skali – np. niektórzy bardziej wykorzystują krańce skali, inni z kolei sytuują wskaźnik swojej postawy pośrodku. Wprawdzie Dusen, Wimberly i Mosier (1940) zaproponowali pewną interpretację współczynników korelacji, które świadczyć miałyby według nich o braku różnic w sposobie wykorzystania skali, ale ich propozycja nadal wzbudzała wątpliwości (Duffy, 1940). Istotą problemu z wykorzystaniem skali w badaniach wartości jest wyłącznie pozytywna charakterystyka wartości. Wszystkie wartości są pozytywne i społecznie pożądane. W konsekwencji jeśli badany nie zostanie zmuszony konstrukcją kwestionariusza do dokonywania rozróżnień, może uznać, że wszystko jest ważne i wszystkie wartości preferuje. Jak sugerował Hicks (1970), pomiar ipsatywny, mimo niewątpliwych problemów, z jakimi jest związany, jest jednak lepszy od nieipsatywnego w sytuacji, gdy można oczekiwać wyraźnej tendencji do preferowania któregoś z krańców skali. Wydaje się, że wartości są tego dobrym przykładem. Zatem modyfikacja kwestionariusza w celu uzyskania pomiaru nieipsatywnego, uwalniając pomiar z jednego rodzaju problemów, wikła go w inny.

Podsumowując dyskusję toczoną na przełomie lat 30. i 40. ubiegłego wieku dotyczącą zagadnień związanych z pomiarem ipsatywnym i analizą czynnikową, Duffy (1940) konstatuje, że mimo wszystko oryginalna wersja SoV dostarcza wyniki bardziej precyzyjne. Nawiasem mówiąc, Duffy i Crissy (1940) wykonali również analizę czynnikową na wynikach ipsatywnych, potwierdzając zasadniczo wyniki uzyskane przez Luriego (1937), choć z wyłożonych wyżej powodów analiza czynnikowa na wynikach ipsatywnych wzbudza spore wątpliwości natury metodologicznej i statystycznej.

Pomiar ipsatywny ma również uzasadnienie teoretyczne. W wyraźny sposób pojawi się ono w pracy Rokeacha (1973). Niemniej jednak również w podstawach teoretycznych SoV jest ono widoczne. Według Sprangera wśród ludzi nie istnieją tzw. czyste typy, zatem każdy człowiek jest swoistą kompozycją składającą się z sześciu typów. Nie są one jednak w strukturze osobowości zupełnie równoważne względem siebie. Zwykle jeden z nich przyjmuje pozycję dominującą wobec innych. Wówczas inne wartości w pewnym sensie służą realizacji celów owego dominującego typu. Takie założenie odpowiada zatem istocie pomiaru ipsatywnego.

Problem teoretycznej zasadności ipsatywnego pomiaru wartości można ukazać też w szerszej perspektywie. Allport (1962) wprowadził do psychologii rozróżnienie dwóch sposobów badań – idiograficzne i nomotetyczne. Terminy zaczerpnął od niemieckiego filozofa Windelbanda, jednak wprowadzając tę dystynkcję do psychologii, zmienił jej znaczenie (Lamiell, 1998). W psychologii przyjęło się dziś przyjmować za Allportem (1962), że badania nomotetyczne dotyczą praw ogólnych, natomiast badania idiograficzne dotyczą indywidualnego przypadku, konkretnej jednostki. Allport był wielkim orędownikiem badań idiograficznych, choć – jak zauważają Hall i Lindzey (1994) – prowadził badania głównie nomotetyczne. Podstawowym argumentem na rzecz badań idiograficznych było przekonanie o niepowtarzalności każdej ludzkiej jednostki. Dokładnie ten sam sposób myślenia doprowadził Allporta i Vernona (1931) do wykorzystania wartości w ujęciu Sprangera, jako tych konstruktów, które mogą umożliwić poznanie i zrozumienie jednostki jako niepowtarzalnego systemu.

W takim ujęciu pomiar ipsatywny przestaje być obciążeniem. Wprawdzie porównania interindywidualne komplikują się nieco, ale też nie owe porównania winny być celem badania. Pomiar ipsatywny umożliwia wgląd w wewnętrzny system wartości, który jest specyficzną właściwością każdego człowieka.

PSYCHOLOGIA WARTOŚCI ROKEACHA

Wartości w systemie osobowości

Kopelman i in. (2003) uznali, że jedną z przyczyn dość gwałtownego spadku popularności koncepcji i pomiaru wartości Allporta i in. (1951) był wzrost popularności alternatywnych koncepcji i sposobów pomiaru wartości, zwłaszcza propozycji Rokeacha (1973), a potem Schwartza (1992).

Propozycja Rokeacha była również propozycją ujęcia wartości w ramach teorii osobowości. W przeciwieństwie do koncepcji Allporta była to analiza w kategoriach psychologii poznawczej. Poznawczość ujęcia polegała na tym, że Rokeach definiował osobowość jako system przekonań, w którym wyróżnił 10 podsystemów, od najbardziej centralnych do najbardziej peryferycznych. Najbardziej centralnym systemem jest zbiór przekonań na temat własnego ja, a kolejne dwa systemy dotyczą właśnie wartości.

W badaniach wartości stosunkowo często pojawiało się rozróżnienie między tym, co pożądane (*desired*), a tym, co godne pożądania (*desirable*; Rohan, 2000). W koncepcji Rokeacha wartości są jednoznacznie rozumiane jako to, co godne pożądania. Warto zwrócić uwagę, że takie ujęcie wartości niezbyt mieści się w tradycji Allporta, czyli rozumienia wartości jako zainteresowań, a zarazem nastawień. Rokeach rozpoczął zatem w psychologii inną tradycję badań nad wartościami. Co ciekawe, mimo popularności SoV oraz koncepcji Allporta, jako źródła własnej koncepcji Rokeach wskazywał zwykle dwa elementy: koncepcję wartości jako standardów zachowania Williamsa oraz koncepcję wartości jako godnych pożądania środków lub celów Kluckhohna (Rokeach, Ball-Rokeach, 1989). Takie ujęcie odczytać można jako wyraźne zdystansowanie się do koncepcji Allporta.

Rokeach (1973) definiował wartości jako trwałe przekonania, że określony sposób postępowania lub ostateczny stan egzystencji jest osobiście lub społecznie preferowany w stosunku do alternatywnego sposobu postępowania lub ostatecznego stanu egzystencji. Wartości-przekonania dotyczące tego, co pożądane, uformowane są we względnie trwałą hierarchiczny system. Przekonanie jest w tym ujęciu kategorią definiującą wartości, a zarazem podstawową jednostką opisu osobowości. Na marginesie warto dodać, że ujęcie osobowości proponowane przez Rokeacha jest stosunkowo bliskie temu, co w ostatnich latach zwykło nazywać się tożsamością (*identity*), szczególnie w społeczno-poznawczej koncepcji Berzonsky'ego (Berzonsky, 2011; Berzonsky, Ciecuch, Duriez, Soenens, 2011).

Rokeach (1973) formułował też argumenty na rzecz swoistej przewagi wartości nad cechami w opisie osobowości. Opis człowieka w kategoriach cech w zasadzie uniemożliwia myślenie o zmianie. Cecha jest trwałą dyspozycją, zatem niezmiennie

charakteryzującą człowieka przez długi czas, być może całe życie. Ewentualne badania zmienności cech prowadzone są na marginesie głównego nurtu, w którym poszukuje się właśnie stałości. Proponowany przez Rokeacha opis w kategoriach wartości umożliwia myślenie o człowieku zarówno w kategoriach stałości, jak i zmienności. Preferencje są bowiem charakterystyką względnie stałą, ale preferencje w pewnych sytuacjach, wskutek rozmaitych okoliczności ulec mogą przewartościowaniu.

Katalog wartości

Istotnym elementem propozycji Rokeacha (1973) jest poszukiwanie względnie kompletnego katalogu wartości. Rokeach (1982) zarzucał Allportowi, że jego katalog wartości jest zbyt ogólny i w konsekwencji profil sześciu typów nie różnicuje dostatecznie ludzi. Jako przykład podawał możliwą sytuację, gdy dwoje ludzi wysoko preferuje wartości polityczne. Czy oznacza to duże podobieństwo między nimi? Otóż niekoniecznie. Możliwa jest nawet sytuacja, że ludzie ci nie tylko nie będą do siebie podobni, ale wręcz będą się skrajnie różnić. Byłoby tak wówczas, gdyby jeden z nich preferował wartości lewicowe, a drugi prawicowe (Rokeach, 1982). Jest to zarzut istotny, ponieważ ukazuje rozminięcie się koncepcji Allporta z jej celem, którym było przecież właśnie zaproponowanie takiego konstruktów, który z jednej strony opisywałby w sposób integralny pojedynczą osobowość, z drugiej zaś strony umożliwiałby ukazanie interindywidualnej specyfiki danej osoby.

Katalog wartości cenionych przez ludzi nie jest według Rokeacha (1973) zbyt liczny. Ludzie różnią się bowiem raczej hierarchią wartości niż ich zbiorem. Innymi słowy – większość z nas ceni wartości podobne, choć inaczej rozkłada preferencje. Rokeach (1973) zaproponował zbiór 36 wartości, z czego po połowie były to wartości ostateczne i instrumentalne. Wartości ostateczne określają najważniejsze, ponad sytuacyjne ludzkie cele, natomiast wartości instrumentalne – sposoby postępowania. Warto dodać, że Rokeach (1973) rozważał również inne klasyfikacje wartości. Przykładem może być podział wartości na moralne i kompetencyjne. Sprzeniewierzenie się wartościom moralnym rodzi poczucie winy, natomiast niezrealizowanie wartości kompetencyjnych – wstyd (Rokeach, Regan, 1980). Ostatecznie jednak przyjął jako główny podział wartości na ostateczne i instrumentalne. Podział ten został wykorzystany w konstrukcji narzędzia pomiaru – *Skali wartości Rokeacha (Rokeach Value Survey, RVS)*. Narzędzie to zawiera zbiór wartości, wprawdzie opisanych w kategoriach abstrakcyjnych, jednak na tyle szczegółowych, aby umożliwić ukazanie zróżnicowania interindywidualnego. W ten sposób zamierzał Rokeach (1982) wyeliminować zarzut, jaki postawił pomiarom wartości w tradycji Allporta. RVS zawiera zatem więcej bardziej szczegółowych wartości, dzięki czemu charakterystyka osoby może być

bardziej precyzyjna i informacyjna. W takim ujęciu kluczową kwestią, decydującą o powodzeniu przedsięwzięcia, jest konstrukcja odpowiedniego katalogu wartości, będącego podstawą owego zróżnicowania.

Rokeachowska procedura tworzenia katalogu wartości (zarówno ostatecznych, jak i instrumentalnych) składała się z dwóch etapów. Pierwszy polegał na sporządzeniu listy wartości, drugi na ich selekcji. Listę wartości ostatecznych sporządził Rokeach (1973) w sposób następujący: 1) dokonał przeglądu literatury, wypisując nazwy wartości; 2) do powstałej listy dodał wartości wymienione przez grupę studentów psychologii; 3) dopisał wartości, które sam uznał za istotne, a których tam dotąd nie było; 4) dopisał wartości, które pojawiły się w wywiadach z dorosłymi Amerykanami. Tak skonstruowaną listę wartości Rokeach poddał następnie selekcji. Zastosował kryterium: 1) semantyczne (wylimitował synonimy), 2) kryterium statystyczne (wylimitował wartości wysoko skorelowane z innymi) oraz 3) kryterium merytoryczne (wylimitował wartości zbyt szczegółowe).

Procedura konstrukcji listy 18 wartości instrumentalnych przebiegała analogicznie, przy czym bardziej rozbudowany był etap selekcji. Listę 555 przymiotników określających wartości instrumentalne przejął Rokeach od Andersona (1968). Następnie zastosował te same procedury selekcji, których użył w przypadku wartości ostatecznych, a także dodatkowo – kryterium pozytywności (wylimitował określenia negatywne), kryterium kulturowe (wylimitował wartości specyficzne dla konkretnej kultury, grupy wyznaniowej itd.) oraz kryterium neutralności (wylimitował nazwy oznaczające superlatywy). Ponieważ lista wartości nadal była dość obszerna, Rokeach zastosował tzw. kryterium intuicyjne. Polegało ono na intuicyjnej selekcji i wyborze z listy tych wartości, które uznał za najbardziej istotne.

Procedury konstrukcji katalogu wartości, zwłaszcza ostatecznie kryterium w zakresie wartości instrumentalnych, obnażają ich oczywistą niedoskonałość. Rokeach (1973) jednak nie upierał się przy uzyskanym katalogu i dopuszczał możliwość ewentualnych modyfikacji, dokonanych wskutek przeprowadzonych badań. W ten sposób w jednej z kolejnych wersji wartość ostateczna szczęście została zamieniona na zdrowie, a wartość instrumentalna pogodny na lojalność. Nawiasem mówiąc, polska wersja, autorstwa Brzozowskiego (1996), wykonana została na podstawie tzw. wersji E, zatem jeszcze sprzed obu wspomnianych modyfikacji.

Katalogu wartości Rokeach (1973) nie wywodził zatem z żadnej kompletnej teorii. Powstawał on podczas analiz, badań, wywiadów i na podstawie literatury, a autor gotów był poddawać go nieustannym modyfikacjom po przeprowadzeniu kolejnych badań, gdyż nie ograniczały go w tym zakresie żadne ramy teoretyczne.

Dobór wartości tworzących listę od początku spotkał się z krytyką za subiektywizm i arbitralność (Jones, Sensenig, Ashmore, 1978). Zarazem jednak badania nie

wykazały istotnych braków w liście wartości Rokeacha. Na przykład Braithwaite i Law (1985) przeprowadzili wywiady z osobami badanymi dotyczące ich celów życiowych i sposobów postępowania. Uzyskano 54 cele i 71 sposoby, ale analiza czynnikowa pozwoliła zredukować wyniki do 19 czynników, dość dobrze korespondujących z wartościami ostatecznymi Rokeacha.

Specyfika pomiaru wartości

W RVS badany otrzymuje listę wartości, które powinien porangować. Zatem badany w zasadzie przekazuje badaczowi kompletną diagnozę swojego systemu wartości. Jedynym wkładem badacza jest przekazany badanemu katalog wartości, w ramach którego badany dokonuje pewnego rodzaju autodiagnozy. Pomiar systemu wartości za pomocą RVS jest bowiem oparty na założeniu, że ludzie znają swoje przekonania na temat tego, co jest godne pożądania. W klasyfikacji Mumforda, Connelly, Heltona, Doorna i Osburna (2002) jest to tzw. bezpośredni pomiar wartości.

Bezpośredni pomiar wartości opisanych w kategoriach abstrakcyjnych wiąże się jednak z wieloma problemami. Gibbins i Walker (1994) w pierwszym zdaniu swego artykułu uznali, że popularność RVS jest niezasłużona. Ich główne zastrzeżenie brzmi: nie można mieć pewności, że ludzie – rangując wartości – miewają na myśli podobne sensy. Badane przez nich osoby po porangowaniu 18 wartości wskazywały tę interpretację wartości, którą miały na myśli, kiedy dokonywały rangowania. Aż w 15 na 18 wartości pojawiały się zróżnicowane interpretacje, a czasami nawet sprzeczne. Propozycja Gibbina i Walkera (1994) polegała na poszukiwaniu podstawowych orientacji interpretacyjnych, które by wyznaczały rozumienie wartości. Wyniki przeprowadzonej przez nich analizy czynnikowej wygenerowały mniejszą liczbę wymiarów. Trudno nie zauważyć w propozycji Gibbina i Walkera (1994) w gruncie rzeczy powrotu do starej tradycji Allportowskiej. Rokeach twierdził, że typy Allporta nie różnicują dostatecznie ludzi, i zaproponował dość obszerny katalog. Kolejne badania pokazały jednak, że interpretacja wartości z owego katalogu wyznaczana jest przez jakiś zbiór podstawowych typów. Ten wątek podjął i rozwinął w systematyczny sposób Schwartz (1992).

Brown i Crace (1996) wykazali, że rangowanie abstrakcyjnych wartości zależy od kontekstu rozważanych sytuacji – inne wyniki uzyskać można, gdy tym kontekstem jest życie rodzinne, inne natomiast, gdy jest nim życie zawodowe. Kontekst można próbować kontrolować. Jeśli tego jednak nie czynimy (a technika Rokeacha tego nie nakazuje), wyniki mogą być nietrafne. Za Składem i Wieczorkowską (2002) można tu przywołać w charakterze metafory pandemonium Selfridge'a, w którym różne sfery ludzkiego funkcjonowania walczą o dostęp do pamięci ope-

racyjnej. Przykładowo gdy badany rozważa usytuowanie w swojej hierarchii takiej wartości, jak np. równość, najpierw musi podjąć decyzję, czy rozważać będzie sferę życia zawodowego, rodzinnego czy może jeszcze jakąś inną. Każda z tych sfer niejako chce być podstawą analiz i zdominować inne sfery. Jeśli wybór którejś ze sfer nie jest kontrolowany w procesie badania, może prowadzić do wyników przypadkowych.

Drugą cechą pomiaru wartości Rokeacha jest ipsatywność. Rokeach był świadomy statystycznych problemów związanych z wynikami uzyskanymi w takim pomiarze, gdyż były one dyskutowane również w tradycji Allporta. Zdecydował się jednak na pomiar ipsatywny uzyskany w procedurze rangowania, ponieważ sądził, że swoiste zmuszenie osób badanych do dokonywania wyborów wartości bardziej i mniej ważnych dobrze oddaje fenomenologiczną realność funkcjonowania człowieka w ich kontekście (Rokeach, Ball-Rokeach, 1989). Wartości są ułożone według Rokeacha hierarchicznie, a człowiek w codziennym życiu staje w obliczu ich konfliktu. Musi wówczas wybierać i przedkładać to, co bardziej ważne, nad to, co mniej ważne. Technika pomiaru powinna zatem oddawać tę specyfikę wyboru.

Rokeach dowodził zasadności i zalet pomiaru ipsatywnego również na drodze empirycznej. W badaniach reprezentatywnych grup Amerykanów skale szacunkowe ukazały wzrost tolerancji wobec osób czarnoskórych w latach 70. ubiegłego wieku (Rokeach, Ball-Rokeach, 1989). Zarazem jednak nie stwierdzono takiego wzrostu, gdy badani mieli za zadanie wybrać wartość ważniejszą z pary (pomiar ipsatywny). Rokeach konstatuje, że metoda porównywania parami (badany wybiera jedną z dwóch wartości) jest pomiarem bardziej trafnym niż skale szacunkowe (badany określa ważność każdej wartości, niezależnie od ważności przypisanej pozostałym wartościom). Wartości są opisane w kategoriach pozytywnych, zatem ludzie sytuują się w górnych rejonach skali preferencji. Na wybór danej wartości z pary mogą mieć jednak wpływ preferencje jeszcze innych wartości, do diagnozy należy więc użyć listę wartości, które badani będą rangować (Rokeach, Ball-Rokeach, 1989).

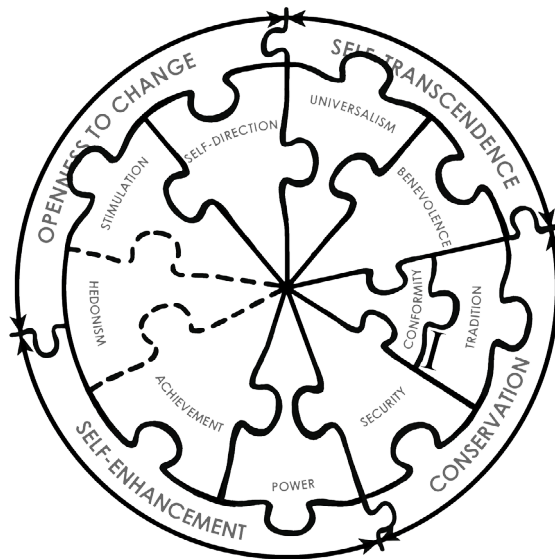
Krytyka sposobu konstrukcji skali i pomiaru częściowo stanowiła kontynuację dyskusji o wadach i zaletach pomiaru ipsatywnego, która rozwinęła się w literaturze dotyczącej koncepcji Allporta. Pojawiły się również nowe wątki. Coraz częściej używano pary określeń: rangowanie versus szacowanie, co stanowiło przesunięcie głównego przedmiotu dyskusji z poziomu metodologicznej natury wyników na rodzaj zadania, jakie ma wypełnić osoba badana. Literatura dotycząca kontrowersji szacowanie–rangowanie jest dość obszerna i daleka od jednoznacznych wyników. Znaleźć można zarówno argumenty na rzecz rangowania, jak i szacowania, chociaż coraz więcej doniesień przechyla szalę na rzecz szacowania (Maio, Roese, Seligman, Katz, 1996). Między innymi z tego powodu Schwartz (1992), kontynuując tradycję Rokeacha

(1973), w jednym ze swoich narzędzi będącym zmodyfikowaną wersją RVS, zupełnie zrezygnował z rangowania na rzecz szacowania, jednakże w obliczeniach wyników zaproponował procedurę quasi-ipsatyzacyjną, o czym będzie jeszcze mowa poniżej.

TEORIA WARTOŚCI SCHWARTZA

DEFINICJA WARTOŚCI

Cechy formalne wartości

Pierwszą wersję teorii wartości Schwartz opublikował wspólnie z Bilskim w 1987 r. w *Journal of Personality and Social Psychology*. Zaproponowany wówczas teoretyczny model pozwalał na pogłębioną interpretację danych zebranych za pomocą powszechnie wtedy stosowanego narzędzia pomiaru Rokeacha (RVS). Jak pisał we wspomnianym tekście Schwartz (2011a), ten pierwszy artykuł różnił się tak bardzo od dominującego wówczas trendu obecnego w publikacjach, że Schwartz niezbyt liczył na jego akceptację. Nieoczekiwanie jednak redakcja *Journal of Personality and Social Psychology* odpowiedziała entuzjastycznie i tekst, zawierający mało wówczas znaną metodę skalowania wielowymiarowego (*multidimensional scaling*, MDS), został opublikowany. W ten sposób rozpoczął się triumfalny marsz kołowego modelu wartości do psychologii społecznej, osobowości, międzykulturowej, rozwojowej, różnic indywidualnych oraz dziedzin pokrewnych. Jak piszą Schwartz ze współpracownikami (2012), Google Scholar notował do połowy 2012 r. aż 8200 cytowań trzech podstawowych tekstów wprowadzających teorię – artykułu Schwartz i Bilsky'ego (1987) oraz dwóch artykułów Schwartz (1992, 1994).

Wartości w ujęciu Schwartz (1992; Schwartz i in., 2012) definiowane są jako poznawcza reprezentacja (zwykle przekonanie) motywacyjnego, godnego pożądania, ponadsytuacyjnego celu. Główną tezę teorii sformułować można w następujący sposób: struktura ludzkich wartości jest w kształcie uniwersalnego, motywacyjnego, kołowego kontinuum. Schwartz formułuje tę tezę w każdym niemal tekście, czasami rozpoczynając od niej prezentację teorii, czasami nią wieńcząc. Bywa też, że wprost nazywa ją podstawowym założeniem (*basic assumption*; Fontaine, Poortinga, Delbeke, Schwartz, 2008) lub centralnym założeniem (*central assumption*; Schwartz i in., 2012). Owa główna teza dotyczy zarówno struktury wartości (kołowe kontinuum), jak i treści (motywacyjna treść wartości). Będzie to przedmiotem szczegółowych rozważań w dalszych częściach książki, ale już tutaj, uprzedzając ewentualne nieporozumienia, warto zwrócić uwagę, że teza Schwartz o kołowości struktury

w żadnym stopniu nie kwestionuje ani nawet nie jest w sprzeczności z tezą Rokeacha o hierarchiczności systemu wartości. Indywidualne preferencje przyjmują w ujęciu Schwartza – podobnie jak w propozycji Rokeacha – postać hierarchii. Hierarchia wartości jest różnicą indywidualną. Jednak owe hierarchie, zarówno indywidualne, jak i grupowe, kształtowane są według pewnej uniwersalnej gramatyki, której reguły opisuje model kołowy.

Swój sposób rozumienia wartości Schwartz bardzo często, poczynając od pierwszego artykułu z 1987 r., ukazuje w dwóch etapach. Najpierw wylicza pięć cech charakteryzujących wartości jako konstrukt psychologiczny, nazywając je czasem cechami formalnymi, a następnie proponuje charakterystykę treści wartości. W pierwszym z wymienionych etapów wydobywa Schwartz z literatury takie charakterystyki wartości, co do których panuje, według niego, w literaturze względna zgoda (Schwartz, 1992). W drugim etapie zgłasza własną, oryginalną propozycję dotyczącą struktury i treści wartości. Podobną strategię badawczą zastosował w literaturze polskiej Gasiul (1987) – przed właściwymi analizami wartości dokonał ich formalnej charakterystyki, a w analizach systemu wartości skupił się na jego formalnych aspektach, poszukując tam wskaźników innych interesujących zmiennych. W przypadku Gasiuła (1987) był to rozwój osobowości.

Większość prac dotycząca wartości rozpoczyna się lub przynajmniej zawiera utyskiwania na mnogość definicji. Schwartz proponuje inny punkt widzenia – różnice oczywiście są, ale jest też spory obszar zgody. Owe cechy, co do których panuje według Schwartza w literaturze zgoda, to pięć następujących charakterystyk:

- 1) wartości są pojęciami lub przekonaniami, które
- 2) dotyczą pożądaných celów, opisujących ostateczne stany rzeczy lub zachowania;
- 3) przekraczają konkretne sytuacje;
- 4) kierują selekcją i oceną zachowań i zdarzeń;
- 5) są uporządkowane według ważności.

Wymienione cechy nie są tezami konstytuującymi teorię. Są raczej propozycją charakterystyki swoistego status quo w literaturze. Jak to zostanie poniżej wykazane, owo status quo jednak nie jest wcale oczywiste i służy Schwartzowi raczej do tego, aby zbudować podstawy teoretyczne własnego ujęcia, niż jest efektem precyzyjnego przeglądu zbieżności i rozbieżności obecnych w literaturze.

Niektóre z wymienionych cech odgrywają znaczną rolę w propozycji teoretycznej Schwartza (zwłaszcza pierwsza i druga cecha), inne nieco mniejszą. Warto zwrócić uwagę, że wymieniane cechy formalne wartości w zasadzie konstytuują klasyczną definicję. Pierwsza cecha (wartości są pojęciami lub przekonaniami) jest wskazaniem definicyjnego *genus proximum*, czyli rodzaju najbliższego. Innymi słowy – wskazuje bardziej pojemną kategorię ontologiczną czy semantyczną, w ramach której lokują

się wartości. Kolejne cechy są opisem *differentia specifica*, czyli cech różnicujących. Wskazują te cechy, które różnią wartości od innych pojęć w ramach owej bardziej pojemnej kategorii. Z punktu widzenia koncepcji wartości Allporta, omówionej w rozdziale pierwszym, można mieć wątpliwości, czy wskazanie definicyjnego *genus proximum* jest rzeczywiście przedmiotem konsensusu w literaturze. Należałoby raczej uznać, że jest to element wspólny badaczom w tradycji Rokeacha, ale już nie taki oczywisty w tradycji Allporta. Jest to jednak w zasadzie spór z pogranicza historii psychologii, zatem nie będzie on tu rozważany. Z punktu widzenia konstrukcji teorii należy podkreślić, że nawet jeśli *genus proximum* jest raczej właściwy tradycji Rokeacha niż wspólny różnym tradycjom, to w proponowanym przez Schwartza rozumieniu wartości znajdują się również elementy Allportowskie – w szczególności jest to czwarta z wymienionych cech. W ostatecznym kształcie teoretyczna propozycja Schwartza jest daleko idącą modyfikacją teorii Rokeacha, wraz z jej syntezą z ujęciem Allporta.

Wymienione przez Schwartza formalne cechy wartości zostaną poniżej szczegółowo omówione i skomentowane.

1) Wartości są pojęciami lub przekonaniami.

Cechą definicyjną wartości jest w powyższym ujęciu bycie pojęciem lub przekonaniem. Mimo że na gruncie psychologii poznawczej są to konstrukty różne, Schwartz nie zajmuje się tym zróżnicowaniem. Wymienione oba konstrukty pojawiają się zresztą jedynie w pierwszych dwóch tekstach pisanych z Bilskim (Schwartz, Bilsky, 1987, 1990) oraz w tekście rewidującym wstępną wersję teorii (Schwartz, 1992). W tekście z 2003 r. (Schwartz, 2003) prezentującym teorię na potrzeby Europejskiego Sondażu Społecznego (*European Social Survey*, ESS) pojawia się określenie wartości jako przekonań, struktur poznawczych. W podsumowujących tekstach z 2005 i 2006 r. (Schwartz, 2005, 2006) pojawia się już tylko określenie wartości jako przekonań. Zarazem od pierwszych tekstów Schwartz posługuje się też określeniem reprezentacja poznawcza.

Definiując wartości jako przekonania, Schwartz sytuuje się w tradycji Rokeacha (1973). Rokeach jednak proponował podział przekonań na trzy rodzaje: przekonania opisowe, oceniające oraz nakazująco-zakazujące. Wartości, według Rokeacha, miały być przekonaniem trzeciego rodzaju. Pojedyncze nazwy wartości, np. *uczciwość* proponował rozumieć jako swoisty skrót przekonania o postaci: *Należy zawsze postępować uczciwie, a nie nieuczciwie*.

Schwartz, definiując wartości jako przekonania i posługując się początkowo narzędziem pomiaru wartości zaproponowanym przez Rokeacha, nigdy jednak nie rozwija sposobu rozumienia terminu przekonanie. Dzieje się tak być może dlatego, że od pierwszych tekstów wyraźna jest u niego tendencja syntetyzująca. W kolejnych tekstach (Schwartz, 2003, 2005, 2006) w charakterystyce wartości jako przekonań

Schwartz koncentruje się nie na istocie przekonań z punktu widzenia psychologii poznawczej, ale na pewnej cesze charakteryzującej wartość jako przekonania. Tą cechą jest powiązanie z emocjami. Przekonania dotyczące wartości nie są obiektywne i neutralne, lecz wywołują pozytywne lub negatywne emocje, zwłaszcza kiedy są aktywizowane (Schwartz, 2005). Jako przykład Schwartz najczęściej podaje wartość niezależności – człowiek, dla którego jest to wartość istotna, nie traktuje obojętnie sytuacji, gdy jest ona zagrożona. Przeciwnie, odczuwa zdenerwowanie lub rozpacz, kiedy nie może owej niezależności zachować, i odczuwa radość, kiedy może swoją niezależność wyrazić.

2) Wartości dotyczą godnych pożądanego celu, opisujących ostateczne stany rzeczy lub zachowania.

Takie sformułowanie kolejnej cechy – przypisywanej, według Schwartz, wartościom dość powszechnie w literaturze – bezpośrednio nawiązuje do koncepcji Rokeacha (1973) i jego podziału wartości na instrumentalne i ostateczne. Wartości ostateczne są przekonaniem dotyczącymi ostatecznych stanów egzystencji, celów ludzkiego życia; w języku funkcjonują zwykle rzeczownikowe nazwy na skrótowe określenie tychże wartości (np. zbawienie lub bezpieczeństwo narodowe). Wartości instrumentalne z kolei to przekonania dotyczące sposobów zachowania; wyrażane są często przymiotnikowo (np. odważny, inteligentny). Taki podział proponował Rokeach i taki wstępnie przyjął Schwartz. Jednakże w toku badań Schwartz (2003) zrezygnował z tego podziału. Dlatego też owa druga cecha w kolejnych tekstach formułowana jest nieco inaczej. Kategoria celu pozostała, pełniąc nawet coraz bardziej znaczącą rolę w teorii, natomiast podział na cele ostateczne i instrumentalne został wyeliminowany. Owa eliminacja polegała jednakże nie tyle na zaniechaniu podziału, ile raczej na uznaniu tylko celów ostatecznych za rzeczywiste wartości. W 2003 r. pisze Schwartz: „Wartości odnoszą się do pożądanego celu” (s. 262), uzasadniając w przypisie, że wbrew Rokeachowi nie uważa sposobów zachowania za wartości (Schwartz, 2003). W 2005 r. omawiana cecha sformułowana jest w sposób następujący: „Wartości są konstruktem motywacyjnym. Odnoszą się do pożądanego celu, do którego osiągnięcia człowiek dąży” (Schwartz, 2005, s. 58). W tekście z 2006 r. ujęte zostało to w sposób następujący: „Wartości odnoszą się do pożądanego celu, które stanowią motywację do działania” (Schwartz, 2006, s. 931). Pojawiają się też zbliżone określenia: wartości są „definiowane przez motywacyjne cele” (Fontaine i in., 2008, s. 346); wartości są „reprezentacją poznawczą celów lub motywacji” (Schwartz, Bilsky, 1994, s. 164).

Koniunkcja wymienionych dwóch pierwszych cech pełni kluczową rolę w konstrukcji całej teorii. Precyzyjna analiza owej koniunkcji zostanie przeprowadzona w podrozdziale *Kontinuum motywacyjne*.

3) Wartości przekraczają konkretne sytuacje.

Wartości jako reprezentacje poznawcze motywacyjnych celów nie dotyczą konkretnych sytuacji, ale ich zbioru. Schwartz często przytacza przykład uczciwości (2003, 2005, 2006). Jeśli jest to wartość ważna, to jest ona ważna w domu, pracy, szkole i wielu innych miejscach. W artykule z 2005 r. określa wartości-cele jako abstrakcyjne. Ta cecha wartości odróżnia je od norm i postaw, które dotyczą raczej konkretnych sytuacji, obiektów, zachowań.

4) Kierują selekcją i oceną zachowań i zdarzeń.

Ta cecha wartości wykracza poza dotychczasowe rozumienie wartości w kategoriach celu lub reprezentacji poznawczej. Schwartz wyjaśniał, że wyboru owych cech dokonał na podstawie literatury czy raczej obecnej w literaturze zgody. Rozumienie wartości jako kryteriów, standardów ocen obecne było wyraźnie w koncepcji wartości Allporta (Allport, Cantril, 1933). Jak to zostało omówione w rozdziale pierwszym, dotyczącym prekursorów teorii Schwartza, wartości rozumiano dwuznacznie – jako zainteresowania oraz jako nastawienia, zwane też formami ewaluatywnymi. Owa kryterialna funkcja wartości polega na tym, że wartości są podstawą formułowanych przez ludzi ocen w kategoriach dobra i zła, a także tego, co usprawiedliwione i nieusprawiedliwione, ważne i nieważne. Ten wątek przez samego Schwartza w zasadzie nie jest kontynuowany w badaniach. Bywa on podstawą niektórych badań eksperymentalnych (Maio, Pakizeh, Cheung, Ress, 2009; Pakizeh, Gebauer, Maio, 2007), sytuujących się w pewnym sensie też w tradycji Allporta. Taka charakterystyka wartości jako kryteriów jest obecna w polskiej literaturze w koncepcji wartościowania Czapińskiego (1985, 1988) oraz kodów etycznych Baryły i Wojciszke (2000). Empiryczne analizy kodów etycznych jako uwarunkowań systemu wartości w ujęciu Schwartza prowadzone były przez Ciecucha (2008c).

Schwartz (2005, 2006) zastrzega jednak, że mimo poznawczego charakteru wartości, ich funkcjonowanie jako standardów nie jest w codziennych decyzjach i ocenach zbyt łatwo uświadamiane. Człowiek staje się świadomy kryteriów ocen zwykle dopiero wtedy, kiedy staje w sytuacji konfliktu, innymi słowy, gdy decyzja lub ocena wyznaczona jedną wartością prowadzi w efekcie do zaprzeczenia innej, równie ważnej dla niego wartości.

5) Wartości są uporządkowane według ważności.

Wartości uporządkowane są w formie hierarchii – jedne są ważne bardziej, inne mniej. Hierarchiczność jako cecha systemu wartości była bodaj najwyraźniej akcentowana w tradycji Rokeacha (1973), który uznał ją za cechę tak istotną dla opisu systemu wartości, że zastosował ją również w pomiarze wartości. Opis syste-

mu wartości zarówno osób, jak i całych grup na gruncie teorii wartości Schwartza przybiera również formę hierarchii. Teza o strukturze kołowej, choć często mylnie traktowana jako podważenie hierarchiczności, dotyczy zupełnie innego zagadnienia i w najmniejszym stopniu nie kwestionuje hierarchiczności ludzkich systemów wartości.

W tekście z 2006 r. wymienia Schwartz jeszcze jedną, szóstą cechę: zachowaniem kieruje względna ważność wielu wartości. Wartości są zatem konstruktem, który potencjalnie może wyjaśniać zachowanie. Aby to jednak nastąpiło, należy wziąć pod uwagę cały ich system, nie zaś pojedyncze ludzkie preferencje. W tym zakresie koncepcja Schwartza proponuje bardzo dobrze opisany i uzasadniony sposób analizy całego systemu. W literaturze znajduje się nieco doniesień na temat związku preferencji wartości z zachowaniem. Bardi i Schwartz (2003) wykazali związek preferencji wartości z zachowaniem osób badanych, przy czym dane na temat zachowania zostały zebrane od obserwatorów. Pojawiło się wiele badań, w których analizowano związek wartości z zachowaniami i preferencjami politycznymi (Barnea, Schwartz, 1998; Caprara, Schwartz, Capanna, Vecchione, Barbaranelli, 2006; Caprara, Schwartz, Vecchione, Barbaranelli, 2008; Caprara, Vecchione, Schwartz, 2009; Schwartz, Caprara, Vecchione, 2010), a także z zachowaniami podczas kontaktu z członkami innych, obcych grup (Sagiv, Schwartz, 1995), motywacją społeczną (Schwartz, Struch, Bilsky, 1990), zachowaniami w pracy (Sagiv, Schwartz, 2004), zachowaniami menedżerskimi (Smith, Peterson, Schwartz, 2002). Schwartz analizował też psychologiczne mechanizmy odpowiedzialne za relację wartości z zachowaniem (Schwartz, 1996, 2009).

Wymienione powyżej cechy Schwartz nazywa zwykle formalną charakterystyką wartości. Oznacza to, że owe cechy dotyczą wszystkich wartości i w żaden sposób ich nie różnicują. Krokiem następnym jest zatem jakaś kategoryzacja treści wartości.

Schwartz zaproponował dwie kategoryzacje wartości – jedna z nich opisuje poziom kulturowy, a druga indywidualny. Zwykle analizowane były osobno, dopiero w ostatnich latach pojawiło się kilka prac, w których oba poziomy zostały połączone (Fischer, Vauclair, Fontaine, Schwartz, 2010; Schwartz, 2011a, 2011b). Niniejsza praca dotyczy wyłącznie wartości na poziomie indywidualnym.

Poszukiwania treściowego katalogu wartości

Jednym z pierwszych i najtrudniejszych problemów każdej psychologicznej koncepcji wartości jest konstrukcja ich katalogu. Allport, pionier psychologii wartości, przyjął katalog skonstruowany przez Sprangera w filozofii. Podobny zabieg

w polskiej literaturze zastosował Brzozowski (1995, 2007), adaptując na rzecz psychologicznych potrzeb fenomenologiczną typologię wartości Schelera. Inną strategię obrał Rokeach (1973). Nie zdecydował się na przyjęcie jakiejś gotowej propozycji teoretycznej z obszaru sąsiedniej nauki, ale podjął próbę empirycznej konstrukcji takiego katalogu w obszarze psychologii. W efekcie powstały dwa zbiory po 18 wartości.

Teoria wartości Schwartza wyrasta z teorii wartości Rokeacha, jest jej modyfikacją, rozszerzeniem i udoskonaleniem. Schwartz (1994) wprost deklaruje, że zaczyna pracę tam, gdzie skończył Rokeach i że jego celem było kontynuowanie trafnych, choć niezrealizowanych intuicji Rokeacha. Dwie z tych intuicji są z punktu widzenia prezentacji teorii Schwartza szczególnie istotne. Pierwszą z nich było przekonanie Rokeacha o konieczności jakiejś kategoryzacji wartości, nawet jeśli przyjąć katalog 36 wartości za względnie kompletną listę wartości do siebie nieredukowalnych. Druga intuicja dotyczyła systemu wartości. Rokeach (1973) akcentował wprawdzie nieustannie hierarchiczność, ale przeczuwał również inną systemowość układu wartości. Dzieląc wartości, wprawdzie nieco grubą linią, na osobiste i społeczne, sugerował jakąś relację między nimi. Była to relacja w pewnym sensie opozycji – wartości osobiste i społeczne wydawały się być sobie przeciwstawne. Ponadto istotnym pojęciem w koncepcji Rokeacha był konflikt wartości. Dotychczas jednak uznawany był on za właściwość indywidualnego systemu. Schwartz zmienił tę perspektywę i niejasne intuicje Rokeacha wyraził w empirycznie uzasadnialnych tezach.

Lista 36 wartości Rokeacha jest według Schwartza listą cenną, ale nie jako lista istotnych wartości, których preferencja różnicuje ludzi i które mają pełnić rolę jakichś regulatorów zachowania. Lista wartości Rokeacha jest bowiem według Schwartza listą wskaźników pewnych typów wartości czy grup wartości. Warto uświadomić sobie konsekwencje powyższego zdania. Otóż można zaproponować jakieś grupy wartości, eliminując tym samym wadę dużej liczby (36) wartości, ale zachowując zaletę zróżnicowania. Schwartz proponuje właśnie taki podział uniwersum wartości na grupy. Zwykle owo uniwersum dzielone było w modelu Schwartza na 10 grup, które nieco przez analogię do Wielkiej Piątki, traktowane były jako swoista Wielka Dziesiątka (Cieciuch, 2012), opisująca pewien obszar różnic indywidualnych.

W wielu artykułach wykorzystujących teorię lub pomiar wartości Schwartza w standardowym wprowadzaniu teoretycznym przywołuje się definicję wartości i charakterystykę owych 10 grup jako swoiste streszczenie teorii. Jest to jednakże interpretacja niezwykle upraszczająca cały model. Owa dziesiątka, nawet jeśli nazwiemy ją Wielką Dziesiątką, jest bowiem dziesiątką arbitralną. W zasadzie nie ma

mocnych argumentów, dlaczego mielibyśmy przyjąć Wielką Dziesiątkę, a nie Wielką Czwórkę albo Wielką Dziewiętnastkę. Żadna z liczb w poprzednim zdaniu nie jest przypadkowa, co zostanie wykazane w następnym rozdziale. Jeśli przypomnimy fakt, że przecież każda z list Rokeacha liczyła 18 wartości, można mieć poczucie rosnącej irytacji. Na czym zatem polega odkrywczość Wielkiej Dziesiątki, która wcale nie musi być dziesiątką? I dlaczego 19 wartości Schwartza ma być lepsze od 18 Rokeacha?

STRUKTURA I TREŚĆ WARTOŚCI

Kontinuum kołowe

Odpowiedź na pytanie kończące poprzedni podrozdział kryje się w jednym z pojęć użytych w tezie głównej. Pojęciem tym jest: kontinuum. Dla przypomnienia, teza główna brzmiała: struktura ludzkich wartości jest w kształcie uniwersalnego, motywacyjnego, kołowego kontinuum. Pojęcie struktury jest ważniejsze w koncepcji Schwartza niż jakakolwiek kategoryzacja wartości w ich katalogu. Struktura wartości pojawiła się w tytułach pierwszych tekstów, pisanych jeszcze z Bilskim (1987, 1990). Pojęcie struktury zostało wprowadzone od razu w pierwszych akapitach pierwszego tekstu z 1987 r.

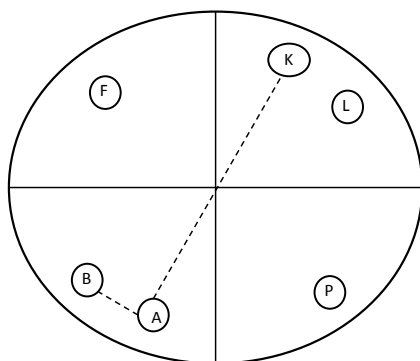
Rokeach nie zauważył, że wartości, nawet z jego listy, można ułożyć obok siebie w taki sposób, że wartość A jest podobna do wartości B, do której jest podobna wartość C, będąca zarazem mniej podobna do wartości A itd. Dodatkowo można wskazać jeszcze wartości bardziej szczegółowe, usytuowane między wartościami A i B. W ten sposób tworzy się kontinuum wartości, a wartości A, B, C itd. są jedynie punktami wskazanymi na owym kontinuum. Kontinuum wartości dzielić można na rozmaite sposoby, podobnie jak kontinuum czasu. Oto możemy dany odcinek czasu – np. rok – podzielić na kwartały, odpowiadające przykładowo porom roku: wiosna, lato, jesień, zima. Możemy też podzielić go na 12 miesięcy. Możliwy jest również podział na 52 tygodnie, 365 dni itd. Można zestawić ze sobą dwie wydzielone jednostki w owym kontinuum czasu, np. dni: 24 grudnia oraz 24 czerwca. Jeden z tych dni jest dniem zimowym, drugi letnim. Można oczekiwać zupełnie różnej pogody w każdy z tych dni, różnej proporcji dnia do nocy. Każdy z nich związany jest z różnymi świętami i obyczajami. Zarazem jednak między 24 grudnia a 24 czerwca jest wiele dni, kiedy pogoda zmienia się nieznacznie, podobnie jak proporcje dnia i nocy. Te dwa bardzo różne dni są momentami w kontinuum czasu. Jeden z tych dni – 24 grudnia – jest symbolem zimy, podczas gdy drugi z tych dni – 24 czerwca – jest symbolem lata. Z pewnych powodów 24 grudnia jest lepszym symbolem zimy niż np. 15 stycznia, podobnie jak 24 czerwca jest lepszym wskaźnikiem lata niż np. 15 lipca. Mimo że nie ma wątpliwości, że 24 czerwca to lato, a 24 grudnia to zima, trudno byłoby jednoznacznie wskazać granicę między odczuwanymi, spostrzeganymi porami roku (nie chodzi tu o granice astronomiczne, które nie przekładają się na ludzkie doświadczenie).

Podobnie ma się rzecz z wartościami. Dwie dowolne wartości z listy Rokeacha: A i K, traktował jej twórca jako różne wartości. Schwartz, sytuując je na kontinuum, uznaje je za wskaźniki pewnych grup wartości. Podział na grupy jest w zasadzie

arbitralny (podobnie jak podział na pory roku). Są pewne argumenty przemawiające za różnymi podziałami, ale trudno jednoznacznie uznać wyższość jednego podziału nad innymi. Między tymi dwiema – bardzo różnymi grupami wartości (zima i lato), których wskaźnikami są wartości A i K (24 grudnia i 24 czerwca), znaleźć można grupy wartości nieco podobne do wartości A i nieco do K (dni wiosenne). Z różnych powodów warto też uznać wartości A i K za dobre wskaźniki grup wartości.

W tezie głównej mówi się jednak o kontinuum kołowym. Oznacza to, że owo kontinuum nie jest linią prostą, ale kołem. Wracając do przykładu z dniami i porami roku, można powiedzieć tak: między 24 grudnia a 24 czerwca jest nie tylko wiosna, jest również jesień. Jesień i wiosna, podobnie jak lato i zima, również są przeciwieństwami. Zarazem między każdymi przeciwieństwami znaleźć można taką porę roku, która jest częściowo podobna do obu przeciwieństw. Wartości A i K dotąd rozważaliśmy jako wskaźniki typów różnych wartości. Dla każdego typu znaleźć można również wartości przeciwne (jak lato dla zimy). Przeciwieństwa usytuowane są jednak na kontinuum, zatem pomiędzy przeciwieństwami można znaleźć wartości coraz mniej podobne do jednego z członów przeciwieństwa, a coraz bardziej podobne do drugiego.

Schwartz opisuje dwie reguły porządkujące wartości w kole. Obie te reguły są konsekwencją kołowego kontinuum oraz rozumienia wartości jako reprezentacji poznawczej motywacyjnych celów. Są to reguły zgodności i konfliktu. Wartości sąsiadujące ze sobą w kołowym modelu wartości są możliwe do współrealizowania, ponieważ są reprezentacją poznawczą zbliżonych celów. Wartości leżące po przeciwległych stronach koła nie są możliwe do współrealizowania, gdyż są reprezentacjami poznawczymi sprzecznych celów. Obok wartości A usytuowane są wartości B, podobne do A. Jednoczesna realizacja wartości A i B jest możliwa. Omówione zależności zostały schematycznie przedstawione na rysunku 1.

Rysunek 1. Relacje podobieństwa i konfliktu w kole wartości. Wartości A i B są podobne, wartości A i K są przeciwstawne.

Według Schwartza (1992, 2006) działanie realizujące daną wartość ma również konsekwencje istotne dla innych wartości. Część tych konsekwencji może być zgodna z jednymi i niezgodna z innymi wartościami. Mówiąc o sprzecznych konsekwencjach (działanie realizuje jedne wartości i sprzeniewierza się innym), wymienia Schwartz (2006) trzy rodzaje konsekwencji: praktyczne, psychologiczne i społeczne.

Konsekwencje praktyczne polegają na tym, że człowiek dokonuje w danej sytuacji konkretnego wyboru działania, np. wyrażenie własnego zdania, sprzecznego z opinią szanowanego człowieka, którego ta opinia może zabołec (zachowanie zgodne z wartością kierowanie sobą; jest to jedna z wartości w katalogu Schwartza) lub milczenie albo nawet werbalne przyznanie racji owemu człowiekowi (zachowanie zgodne z wartością przystosowanie; jest to jedna z wartości w katalogu Schwartza, leżąca po przeciwnej stronie koła niż kierowanie sobą). Wybór każdego z wymienionych dwóch zachowań realizuje jedną z wartości, ale sprzeniewierza się innej.

Sprzeczne konsekwencje psychologiczne polegają na tym, że człowiek ma poczucie sprzeczności, dostrzega niemożność jednoczesnej realizacji obu, być może dla niego ważnych wartości. Sprzeczne konsekwencje społeczne polegają na tym, że z wyborami owych zachowań związane są prawdopodobnie różne reakcje społeczne – w przypadku jednego zachowania może to być społeczna aprobata, w przypadku drugiego – dezaprobata.

Omówione sprzeczności dotyczą pewnego aspektu konfliktu wartości. W koncepcji Rokeacha konflikt wartości sytuowany był w człowieku. Oznaczało to, że dla kogoś mogły być ważne wartości przystosowania oraz kierowania sobą i w sytuacji konieczności działania przeżywałby konflikt polegający na swoistym ważeniu, która z tych dwóch wartości jest ważniejsza. W koncepcji Schwartza konflikt przeżywany przez człowieka jest w zasadzie pochodną immanentnego konfliktu tkwiącego w systemie wartości w ogóle. Konflikt ten jest między wartościami leżącymi po przeciwnych stronach koła. Niemożliwa jest jednoczesna realizacja tych wartości w jednym działaniu.

Po tych wyjaśnieniach zrozumiałe jest już ostatnie określenie opisujące kontinuum w tezie głównej: uniwersalne. Zwróćmy uwagę, że każdy dotychczasowy katalog wartości w każdej propozycji teoretycznej narażony był na potencjalny zarzut niepełności. Zwłaszcza w dobie badań międzykulturowych można założyć, że wcześniej czy później przeprowadzone zostaną badania w jakiejś kulturze lub grupie, z których będzie wynikało, że do jakiejś listy wartości podstawowych należałoby dopisać kolejną pozycję. Czy można zatem w ogóle wyobrazić sobie katalog uniwersalny, który zawierałby w sobie wartości uważane za ważne we wszystkich kulturach? Otóż na gruncie kołowego modelu wartości katalog musi być uniwersalny. Jeśli bowiem do dyspozycji jest lista wartości, której metaforą jest linia prosta,

niezależnie od tego, czy jest to kontinuum, czy też po prostu lista wartości, bez dodatkowych założeń, to zawsze możliwa jest sytuacja dopisania jakiejś zupełnie nowej wartości do katalogu. Zupełnie inaczej rzecz wygląda na gruncie modelu kołowego. Wówczas nie ma możliwości wydłużenia katalogu, poprzez wprowadzenie kolejnej, innej, niezależnej jednostki, bo przestrzeń jest zamknięta i skończona. Podobnie nie można dopisać kolejnych miesięcy, tygodni czy dni do roku. Jeżeli rok został podzielony na miesiące, to można jedynie uznać, że jest to podział zbyt niedokładny i podzielić go na tygodnie lub też przeciwnie – uznać, że jest to podział nadmiernie szczegółowy i podzielić na kwartały. Poszerzenie listy z 12 pozycji (miesiące) do 52 (tygodni) nie jest jednak poszerzeniem treściowym, a jedynie uszczegółowieniem tego, co na owej liście już było.

Prawdziwość tezy o kołowej strukturze wartości oznacza zatem wiele niezwykle istotnych i dalekosiężnych konsekwencji. Podsumowując, warto zwrócić uwagę na cztery z nich. Jeśli struktura ludzkich wartości rzeczywiście przybiera kształt kołowego kontinuum, to:

1. Katalog ludzkich wartości jest skończony. Koła w przeciwieństwie do linii prostej nie można wydłużać. Można je jedynie gęściej podzielić.

2. Możliwe są różne sensowne podziały kontinuum wartości na jakąś liczbę grup, według przyjętych kryteriów. Decyzja podziału jest w pewnym sensie arbitralna, jak każdy podział każdego kontinuum, ale nie jest decyzją przypadkową. Wartości ułożone są obok siebie w kontinuum w sposób niezależny od badacza dzielącego kontinuum, więc również podział, jakiego ów badacz dokonuje, jest przez owo kontinuum zdeterminowany.

3. Struktura wartości jest czymś więcej niż tylko listą wartości lub ich grup. Kołowy układ odzwierciedla wzajemne relacje podobieństwa elementów sąsiadujących na kole i niepodobieństwa (lub sprzeczności) elementów przeciwnych na kole.

4. Kołowa struktura wartości jest rodzajem macierzy, na której można znajdować znaczenie innych wartości. Nie jest to wprost zakładane w modelu Schwartza, ale w literaturze pojawiają się takie interpretacje. W taki sposób Ciecuch (2011a) analizował wartości Schelerowskie. Owa macierz wartości bywała też wykorzystywana do opisanego znaczenia wymiaru prawica–lewica w preferencjach politycznych (Pioro, Schwartz, Davidov, 2011), a także podobieństwa i różnic w znaczeniu wartości między kobietami a mężczyznami (Struch, Schwartz, Kloot, 2002).

Rozumiejąc istotę kołowego kontinuum i jego konsekwencje, można zadać podstawowe pytanie: co jest podstawą kontinuum wartości? Jaka relacja łączy ze sobą podobne wartości sąsiednie i opozycyjne wartości leżące po przeciwnych stronach koła? W metaforze pór roku była to relacja czasowego następstwa, a wymiarem, którego dotyczyło kontinuum, był czas. Co jest wymiarem, którego kontinuum są wartości?

Kontinuum motywacyjne

Odpowiedź Schwartza na pytanie o treść kontinuum wartości brzmi: jest to kontinuum motywacyjne. To właśnie motywacja leżąca u podłoża wartości jest tym, co je różnicuje i sprawia, że jedne wartości są do siebie podobne, a inne się od siebie różnią lub są względem siebie opozycyjne (Schwartz, 1992; Schwartz i in., 2012). Często pojawia się określenie wyodrębnionych wartości jako motywacyjnie zróżnicowanych (Schwartz, Rubel, 2005).

Dowody na rzecz kołowej struktury wartości przybierają postać wyników badań empirycznych. Związek wartości z motywacją przeprowadzony jest głównie na płaszczyźnie teoretycznej, choć dowody empiryczne też go wspierają. W tym miejscu zostaną rozważone teoretyczne zależności między wartościami a motywacją, natomiast empiryczne dowody na rzecz kołowej struktury zostaną przedstawione w rozdziale *Empiryczna weryfikacja teorii wartości Schwartza*.

W definicji wartości zaproponowanej przez Schwartza pojawiają się kategorie poznawcze oraz motywacyjne. Jak to już zostało omówione wcześniej – pierwszą cechą przypisaną wartościom był ich charakter poznawczy (wartości są zatem charakteryzowane w kategoriach reprezentacji poznawczych, przekonań, pojęć), natomiast drugą cechą – charakter motywacyjny (wartości są charakteryzowane w kategoriach motywacji i potrzeb). Pojęcie celu, które pojawia się również w definiowaniu wartości, nie mieści się jednoznacznie w żadnej z wymienionych kategorii, choć wiąże się z obiema. Poniżej zostaną omówione pokrótce wszystkie wymienione pojęcia oraz relacje między nimi.

Cel jest jedną z najważniejszych kategorii psychologicznych (Moskowitz, Grant, 2009; Wieczorkowska-Siarkiewicz, 1992). Jak pisał Allport (1961), to, do czego człowiek dąży, jest równie ważne – jeśli nie ważniejsze – od jego przeszłości.

Moskowitz i Grant (2009) we wprowadzeniu do podręcznika zatytułowanego *Psychologia celów* ukazują cel jako zarazem kategorię poznawczą i motywacyjną. Współczesne teorie motywacji formułowane są często w paradygmacie poznawczym, a Moskowitz i Grant (2009) rysują interesującą paralelę historyczną. W latach 40. ubiegłego wieku w psychologii pojawił się tzw. *New Look* w percepcji, podkreślający nasycenie poznania motywacją. W tym nurcie prowadzono część badań wartości na podstawie koncepcji Allporta (Allport, Cantril 1933; Allport, Vernon, 1931). Według Moskowitza i Granta (2009) dzisiaj można mówić o *New Look* w motywacji, gdyż podkreśla się coraz bardziej nasycenie motywacji poznaniem, a nawet ujmowanie motywacji jako pewnego rodzaju struktury poznawczej. Gwoli precyzji warto zwrócić uwagę, że w ramach tych ujęć określenie wartości przez Schwartza jako reprezentacja poznawcza celu (Schwartz, Bilsky, 1994) niebezpiecznie zbliża się do tautologii, ponieważ cel jest rodzajem reprezentacji poznawczej. Niemniej jednak kategoria celu

bywa również używana w innych, niepoznawczych nurtach badań, dlatego też takie sformułowanie podkreśla właśnie poznawczą interpretację celu.

Analogiczny zarzut i analogiczną obronę można przeprowadzić w stosunku do określenia motywacyjny cel, jakie pojawia się w tekstach Schwartz (m.in. Roccas, Sagiv, Schwartz, Knafo, 2002; Schwartz i in., 2012). Cel ujmowany jest bardzo często jako pojęcie, wprawdzie o zabarwieniu poznawczym, niemniej jednak powiązane z motywacją (Emmons, 1997; Moskowitz, Grant, 2009; Wieczorkowska-Siarkiewicz, 1992). Parks i Guay (2009), a także Austin i Vancouver (1996) uznają cel za jeden z najczęściej badanych konstruktów motywacyjnych. W takim ujęciu teoretycznym określenie motywacyjny cel również nieco zbliża się do tautologii. Podobnie jednak jak w przypadku rozważanej powyżej poznawczej interpretacji celu, można uznać takie określenia jako dążenie do zaakcentowania – tym razem – jego motywacyjnego aspektu.

Podsumowując: określenie reprezentacja poznawcza motywacyjnego celu oznacza konstrukt zarazem motywacyjny i poznawczy. Ponieważ koncepcja Schwartz nie została sformułowana w jasno określonych ramach jakiejś szerszej koncepcji poznawczej lub motywacyjnej, owe dopowiedzenia (reprezentacja poznawcza celu, cel motywacyjny) w zasadzie uznać można za objaw dążenia do precyzji niż tautologię. Toteż w dalszym ciągu rozważań z taką intencją owe sformułowania będą używane.

Warto zwrócić uwagę, że jeśli zestawienie pojęcia cel z epitetem motywacyjny wzbudza podejrzenie tautologii, to zestawienie określenia motywacyjny cel z epitetem godny pożądania, wzbudzać może – przynajmniej na pierwszy rzut oka – podejrzenie oksymoronu. Jak to już zostało wspomniane wcześniej, w literaturze dotyczącej wartości funkcjonuje dystynkcja pożądane (*desire*) – godne pożądania (*desirable*; Rohan, 2000). Pierwszy człon tego rozróżnienia dotyczy tego, co ludzie chcą robić; drugi natomiast tego, co ludzie uważają, że powinni robić. W dotychczasowej tradycji badań nad wartościami wykorzystywane były obie alternatywy. W ujęciu Allporta (Allport, Vernon, 1931) wartości zawierały oba aspekty, dzięki czemu jego teoria i narzędzie wykorzystane było w nurcie *New Look* w psychologii percepcji (Balcutis, Dunning, 2006). W koncepcji Rokeacha (1973) wartości definiowane były w kategoriach tego, co godne pożądania. Takie ujęcie miało jednak m.in. tę konsekwencję, że wartości – traktowane jako wyuczone normy – przestawały nadawać się do wyjaśniania zachowania (Parks, Guay, 2009). Zarysowana tendencja teoretyczna miała swoje odbicie w wynikach badań empirycznych, które wprawdzie wykazywały związek preferencji wartości z zachowaniem, ale był on dość umiarkowany. McClelland, Kostner i Weinberger (1989) proponowali w takiej sytuacji w ogóle rezygnację z pojęcia wartości i zastąpienie go pojęciem przypisanych sobie motywów (*self-attributed motives*), jako bardziej właściwym dla poznawczego ujęcia motywacji. Wartości stawały się kategorią coraz mniej pożyteczną dla psychologicznych wyjaśnień.

Psychologowie w takiej sytuacji częściej sięgali po konstrukt celu niż wartości. Cel, jak w syntetyzującym artykule pisali Austin i Vancouver (1996), był rozumiany jako reprezentacja poznawcza pożądaných stanów rzeczy (*desired states*), dzięki czemu był – przynajmniej na poziomie teoretycznym – zdecydowanie lepszym kandydatem na predyktora zachowań.

Schwartz (1992, 2005, 2006; Schwartz i in., 2012) w swoim ujęciu wartości w wyraźny sposób przełamuje tendencję rozdzielania celów (jako tego, co pożądana) i wartości (jako tego, co godne pożądanía). Wprawdzie nigdzie nie ujmuje tego w perspektywie historycznej, ale gdyby taką optykę przyjąć, można by zinterpretować propozycję Schwartza jako powrót do syntetyzującego ujęcia Allporta (Allport, Vernon, 1931). Jeśli jednak to ostatnie wynikało raczej z wczesnego rozwoju nauki i braku wielu późniejszych rozróżnień i dystynkcji, potwierdzonych też empirycznie, to propozycja Schwartza jest już świadomą syntezą owych dystynkcji.

W artykule napisanym przez Schwartza wspólnie ze współpracownikami (Roccas i in., 2002) owa synteza została ujęta poprzez wskazanie podobieństw i różnic między wartościami a celami (i innymi konstruktami pokrewnymi). Wartości w tym ujęciu – podobnie jak potrzeby, motywy i cele – motywują działanie, ale inaczej niż potrzeby i motywy – są godne pożądanía.

Warto przyrzeć się bliżej związkom wartości, jako poznawczych celów, z motywacją. Wydaje się, że możliwe są co najmniej dwa rodzaje tej zależności:

1. Cel wzbudza motywację. Ustanowienie celu jest przyczyną motywacji. W taki sposób wyjaśniano wpływ wartości na zachowanie w tradycji Rokeacha. Na przykład podjąwszy decyzję o wyborze studiów i rozpoczynając owe studia, człowiek podejmuje wysiłek, aby cel ten zrealizować. Poznawcza psychologia motywacji opisuje wiele mechanizmów wyjaśniających motywacyjną funkcję tak rozumianego celu (Moskowitz, Grant, 2009). Nie wiadomo jednak dokładnie, dlaczego ludzie stawiają sobie takie, a nie inne cele, ani jak można owe cele pokategoryzować i opisać.

2. Cel realizuje motywację. Ustanowienie danego celu już jest wyrazem motywacji uprzedniej wobec owego celu. Zatem np. dążenie do prestiżu społecznego lub ciekawość świata są uprzednie wobec decyzji o studiach i sprawiają, że człowiek podejmuje decyzję o studiowaniu i rozpoczyna studia. Na tym gruncie pojawia się pytanie o genezę i rodzaje ludzkiej motywacji, poszukiwanie jakiejś jej kategoryzacji.

Wydaje się, że Schwartzowi bliższe jest to drugie stanowisko. Motywacja jest glebą, na której wyrastają wartości, będące – jak to było wyjaśniane powyżej – poznawczymi reprezentacjami motywacyjnych celów, które w człowieku są uprzednie w stosunku do reprezentacji poznawczych.

Drugie z wymienionych stanowisk nie wyklucza zresztą motywacyjnego funkcjonowania wartości jako celu, według mechanizmów właściwych dla pierwszego

stanowiska (Moskowitz, Grant, 2009). Warto zauważyć, że wartości charakteryzowane są przez Schwartza jako przekonania czy reprezentacje poznawcze powiązane z emocjami, co dodatkowo wzmacnia ich energetyczny, motywacyjny charakter.

W ujęciu Schwartza wartości są zatem konstruktem psychologicznym, wiążącym aspekt energetyczny (emocje i motywacje) z poznawczym. W ten sposób postulaty Allporta (Allport, Vernon, 1931) i Rokeacha (1973) o wartościach jako centralnym konstrukcie w opisie osobowości człowieka zostały zrealizowane w ujęciu Schwartza (1992; Schwartz i in., 2012).

Warto zwrócić uwagę, że jeśli wartościom przypisane zostaną te dwie główne charakterystyki: bycie reprezentacją poznawczą (aspekt poznawczy) oraz bycie reprezentacją poznawczą motywacyjnego celu (aspekt motywacyjny), to klasyczna definicja wartości może przybrać dwie odmienne postacie: 1) wartości są reprezentacjami poznawczymi motywacyjnych celów lub 2) wartości są motywacyjnymi celami, dla których wykształciły się reprezentacje poznawcze.

Genus proximum w pierwszej definicji są reprezentacje poznawcze, natomiast w drugiej – motywacyjne cele. Na gruncie pierwszej definicji kryterium odróżniającym wartości od niewartości jest przedmiot reprezentacji. Reprezentacja celu jest wartością, a reprezentacja dotycząca np. przeszłości wartością nie jest. Na gruncie drugiej definicji kryterium odróżniającym wartości od niewartości jest samo istnienie reprezentacji poznawczej. Motywacja, stając się elementem systemu poznawczego, przyjmuje postać wartości.

Wydaje się, że początkowo Schwartz rozumiał wartości raczej zgodnie z pierwszą z wyeksplikowanych tu definicji, ale w ostatnich latach raczej skłania się ku drugiemu rozumieniu. W jakimś sensie definicje te są bardzo podobne, jednak inne rozłożenie akcentów sprawia, że badania wartości sytuują się w odmiennych kontekstach. Owa odmienność wzmocniona jest również nieco innym rozumieniem samych definicji. W pierwszej z nich reprezentacje poznawcze wyrosły z tradycji przekonań Rokeacha; przekonań, które dotyczyły ostatecznych celów ludzkiej egzystencji. Oczywiście tego już literalnie nie ma w tej definicji, ale to jest właśnie ten teoretyczny kontekst, z którego ona się wywodzi i w którym funkcjonuje.

Każda z tych interpretacji ma zupełnie różne konsekwencje dla psychologii rozwojowej. Na gruncie pierwszej interpretacji badania systemu wartości, ich kształtowania się i rozwoju w okresie dzieciństwa w zasadzie są niemożliwe i nieuzasadnione. Nawet jeśli dzieci osiągnęły już konieczny etap rozwoju poznawczego, prawdopodobnie kategoria celów ostatecznych w żaden sposób nie opisuje ich funkcjonowania. Zupełnie inaczej sprawa wygląda na gruncie teoretycznym, z którego wyrasta druga ze sformułowanych powyżej interpretacji. Motywacja jest z całą pewnością zagadnieniem możliwym i wartym badania u dzieci. Jeśli zatem wartości są reprezentacją poznawczą motywacji, to nie tylko sensowne, ale wręcz konieczne jest badanie tej

motywacji również wówczas, gdy dziecko jest na tym etapie rozwoju poznawczego, gdy reprezentacje poznawcze kategorii abstrakcyjnych dopiero się kształtują.

Wartości są zatem definiowane jako reprezentacje poznawcze mające siłę motywacyjną, ponieważ wyrastają z motywacyjnego podłoża. Do podłoża motywacji odwołuje się Schwartz, wyjaśniając zaskakującą spójność zarówno struktury, jak i hierarchii wartości między kulturami. Spójność ta zasada się, według niego, na trzech filarach. W tekście z 1987 r. Schwartz i Bilsky piszą, że wartości są reprezentacjami poznawczymi trzech uniwersalnych wymagań (*requirements*). W tekstach z 1992 i 1996 Schwartz pisze, że wartości reprezentują w formie świadomych celów trzy nie-uświadamiane obszary: 1) potrzeby (*needs*), rozumiane jako biologicznie zakorzenione potrzeby organizmu; 2) motywy społeczne (*social motives*), dyktowane koniecznością interakcji społecznych, warunkujących interindywidualną współpracę, oraz 3) wymagania społeczno-instytucjonalne (*social institutional demands*), służące przetrwaniu i dobru grupy, nazywane też czasem potrzebami grupy (Schwartz, 1990, 1992).

Roccas i in. (2002) wprost stwierdzają, że owe trzy wymagania są podstawą motywacyjnych celów. Warto zauważyć, że drugie i trzecie wymaganie jest na swój sposób uprzednie wobec jednostki. Aby skutecznie poradzić sobie z rzeczywistością, człowiek musi te wymagania rozpoznać. Nie może jednak poradzić sobie z nimi w pojedynkę. Człowiek, jako członek społeczeństwa, musi w jakiś sposób komunikować się z innymi, również na temat realizacji tych wymogów. Wskutek rozwoju poznawczego człowiek konstruuje reprezentacje poznawcze owych wymagań jako wartości lub cele, na których określenie pojawiają się pojęcia usytuowane w języku, którego dziecko się uczy.

Na koniec warto zwrócić uwagę, że geneza wartości nie jest sytuowana tylko w jednostce. Okazuje się, że ważna jest rola słów, transmisji kulturowej, która nadaje kształt motywacji i potrzebom jednostki, jest swoistym językiem, w którym motywacja się wyraża. Pojęcie potrzeby dotyczy tego, co wewnątrz jednostki, podczas gdy pojęcie wymagań tego, co jest wobec niej zewnętrzne. Wymagania określają ramy jej działania. Schwartzowi chyba najbliższe są teoretyczne ramy ewolucyjne, ale warto w tym kontekście podkreślić dwie kwestie. Po pierwsze, owe interpretacyjne ramy nie mają wpływu na precyzyjne cyzelowanie modelu w badaniach empirycznych i ich analizach. Po drugie, nie jest to interpretacja konieczna. Kołowy układ wartości może być i jest weryfikowany empirycznie, natomiast interpretacja i wskazywanie źródeł w potrzebach biologicznych lub wymaganiach społecznych to już rzecz analizy teoretycznej, przeprowadzonej na przyjętym gruncie filozoficznym. W badaniach i literaturze w tradycji Schwartza w zasadzie nikt takich pogłębionych analiz filozoficznych dotąd nie przeprowadził. Nie zostaną one przeprowadzone również w niniejszej monografii, która jest poświęcona badaniom empirycznym.

Podziały kontinuum

Narzędzia pomiaru wartości w modelu Schwartza. Kołowe kontinuum można dzielić na wiele sposobów. W dotychczasowej tradycji badawczej wykształcił się zwyczaj, że dzielono je na 10 wartości lub cztery tzw. wartości wyższego rzędu (*higher order values*), ale są to jedne z wielu możliwości. Można kołowe kontinuum dzielić na mniejszą liczbę szerzej zdefiniowanych wartości albo większą liczbę wężiej zdefiniowanych. Każdy podział jest konsekwencją: po pierwsze – celów badania, a po drugie – precyzji narzędzia.

Podział koła wartości przypomina nieco podział i pomiar fizycznej długości. Długość odcinka można mierzyć w metrach, centymetrach, milimetrach lub w kilometrach. Możliwość pomiaru w danej jednostce zależy od precyzji narzędzia pomiaru, a zasadność pomiaru zależy od celu pomiaru. Bywają sytuacje, gdy pomiar w centymetrach jest stratą czasu i energii, ponieważ pomiar w metrach jest absolutnie wystarczający. Bywają jednak też sytuacje, gdy pomiar w metrach prowadzi do ogromnych błędów pomiaru, dyskwalifikujących pomiar, gdy potrzebny jest większy poziom precyzji. Jeśli jednak potrzebny jest pomiar bardziej precyzyjny, potrzebne jest dostatecznie precyzyjne narzędzie, które ów pomiar umożliwi.

W aktualnej wersji modelu (Schwartz i in., 2012) wyróżnionych jest aż 19 precyzyjnie uporządkowanych wartości. W literaturze znaleźć można też inne podziały. Zostaną one poniżej wymienione, wraz z krótkim opisem wyróżnionych wartości. Szczegółowe sposoby dochodzenia do tych podziałów i argumenty na ich rzecz zostały omówione w rozdziale *Empiryczna weryfikacja teorii wartości Schwartza*.

Ponieważ możliwość podziału jest pochodną zastosowanego narzędzia, najpierw krótko zostaną przedstawione główne kwestionariusze do pomiaru wartości Schwartza.

Skala wartości Schwartza (Schwartz Value Scale, SVS). SVS składa się z 57 itemów w formie nazw wartości i dodatkowych wyjaśnień w nawiasie, podobnie jak to było w pomiarze Rokeacha. W przeciwieństwie jednakże do RVS badany otrzymuje jedną listę wartości, których ważność nie jest rangowana, lecz szacowana na skali od -1 (*przeciwna moim wartościom*), poprzez 0 (*nieważna*) do 7 (*bardzo ważna*).

Portretowy kwestionariusz wartości (Portrait Value Questionnaire, PVQ). Abstrakcyjne nazwy wartości z SVS zostały zamienione w PVQ na itemy opisujące różnych ludzi w kategoriach ich celów, aspiracji i przekonań dotyczących tego, co w życiu ważne.

Zadaniem osoby badanej jest odpowiedź na pytanie: *W jakim stopniu ten ktoś jest podobny do Ciebie?* Odpowiedź udzielana jest na 6-stopniowej skali (6 – *bardzo podobny do mnie*, 5 – *podobny do mnie*, 4 – *dosyć podobny do mnie*, 3 – *trochę podobny do mnie*, 2 – *niepodobny do mnie*, 1 – *zupełnie niepodobny do mnie*).

Powstało kilka wersji kwestionariusza PVQ. Różniły się one liczbą itemów oraz liczbą mierzonych wartości. Dotychczas do najbardziej popularnych należały PVQ-40 oraz PVQ-21. Liczba za skrótem PVQ oznacza liczbę itemów. Oba były przeznaczone do pomiaru 10 wartości. PVQ-21 został użyty w kolejnych edycjach ESS. Polską wersję PVQ-40 przygotowali Ciecuch i Zaleski (2011).

Nowa wersja kwestionariusza PVQ została stworzona do weryfikacji zmodyfikowanej teorii wartości, w której jest wyróżnianych 19 wartości (Schwartz i in., 2012). Każda wartość mierzona jest trzema itemami, zatem cały kwestionariusz składa się z 57 itemów. Dlatego też – analogicznie do pozostałych nazw – będzie on tu nazywany PVQ-57. Itemy PVQ-57 składają się z jednego zdania. Szczegółowa, długa historia konstrukcji kolejnych wersji PVQ-57 jest przedstawiona w pracy Ciecucha (2013), który jest autorem polskiej wersji PVQ-57 (kolejne wersje PVQ-57 noszą nazwy: PVQ-5x, PVQ-R, PVQ-R2).

Warto zwrócić uwagę na następujące cechy sposobu pomiaru wartości zastosowanego we wszystkich wersjach PVQ:

1. PVQ mierzy wartości w sposób pośredni i nie wymaga w takim stopniu, jak SVS i RVS, abstrakcyjnego myślenia. Abstrakcyjne nazwy, znajdujące się w SVS, zostały zamienione na bardziej konkretne opisy – np. *ochrona przyrody* z SVS zamieniano na *Ważna jest dla niego troska o środowisko naturalne*.

2. Proponowany w PVQ pomiar polega na porównaniu opisywanej osoby do siebie. Schwartz (2007c) przekonuje, że wybrany przez niego sposób pytania (*W jakim stopniu ten ktoś jest podobny do Ciebie*) cechuje większy realizm psychologiczny niż pytanie wprost o to, co dla kogoś jest ważne. Ludzie bowiem niezbyt często zastanawiają się nad tym, co jest dla nich w życiu ważne lub najważniejsze, natomiast stosunkowo często porównują się z innymi. Powszechność i naturalność owych porównań uzasadnia wykorzystanie tej procedury do pomiaru wartości.

3. Nieprzypadkowy jest również kierunek porównań – zadaniem badanego jest porównanie opisywanej osoby do siebie, a nie siebie do owej osoby. Intencją Schwartz (2007c) było to, aby badani w procesie porównania koncentrowali się wyłącznie na opisywanej cesze. W sytuacji porównania siebie do opisu innej osoby badani mogliby koncentrować się na zupełnie innych cechach, przez pryzmat których myślą o sobie.

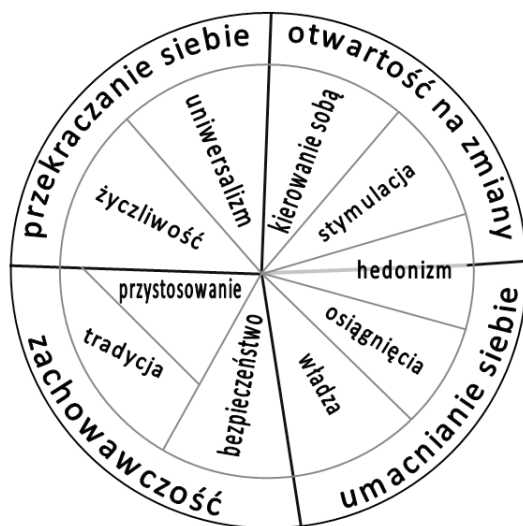
4. Przedstawienie opisywanej osoby w kategoriach tego, co ona uważa za ważne, rozwiązuje problem znaczenia słów użytych do nazwania wartości, który pojawiał się zarówno w przypadku RVS, jak i SVS (Schwartz i in., 2001). W obu tych skalach niektóre określenia (np. ambitny) mogły być interpretowane albo jako wartość (uważam to za ważne), albo jako cecha (taki jestem, choć wcale nie uważam tego za ważne).

5. Skala odpowiedzi, na której badani szacują swoje podobieństwo, jest celowo niesymetryczna (badany ma do wyboru cztery poziomy nasilenia podobieństwa i tylko

dwa niepodobieństwa). Jak wyjaśnia Schwartz (2005), przyczyną takiej konstrukcji odpowiedzi jest natura mierzonego konstruktów. Wartości dotyczą bowiem tego, co społecznie pożądane. W konsekwencji badani dużo częściej wykorzystują tę część skali, która opisuje podobieństwo do opisywanych osób. Aby jednak zniuansować stopień owego podobieństwa, wydłużona została ta część skali, która opisuje różne poziomy podobieństwa badanego do opisywanej osoby.

Klasyczny podział kontinuum. W pierwszej wersji teorii (Schwartz, Bilsky, 1987, 1990) wyróżnionych zostało siedem grup wartości. Były to wartości: prospołeczne (zamienione w następnej wersji na życzliwość i częściowo uniwersalizm), restrykcyjne przystosowanie (w następnej wersji określane bez epitetu restrykcyjne), zabawa (w następnej wersji zamienione na hedonizm), osiągnięcia, dojrzałość (w następnej wersji zamienione na uniwersalizm), kierowanie sobą i bezpieczeństwo. W części badanych prób podjęto również próbę wyodrębnienia władzy.

W zrewidowanej wersji z 1992 r. (Schwartz, 1992) wprowadzona została również duchowość jako grupa wartości, która jednak ostatecznie została wyeliminowana po zastosowaniu procedur weryfikacji omawianych w rozdziale *Empiryczna weryfikacja teorii wartości Schwartza*. W artykule z 1992 r. Schwartz zaprezentował model, który stał się najbardziej popularny w dotychczasowej literaturze. Model ten został przedstawiony na rysunku 2.

Rysunek 2. Koło wartości Schwartza w modelu klasycznym (na podstawie: Schwartz, 1992).

W modelu tym wyróżnia się 10 wartości, możliwych do podzielenia na cztery grupy wartości. Owe grupy (Schwartz, 1992) określane były jako wartości wyższe-

go rzędu (*higher order values*). Jak przekonuje Ciecuch (2013), w świetle aktualnej, zmodyfikowanej teorii wartości Schwartza (Schwartz i in., 2012), określenie to jest nieco mylące, ponieważ zakłada jakiś podstawowy poziom podziału, nad którym nadbudowany byłby poziom wyższego rzędu. Jeśli w klasycznej wersji teorii (Schwartz, 1992, 2005, 2006) można było w taki sposób interpretować podział na 10 i na cztery wartości, to w świetle badań rewidujących model (Ciecuch, Davidov, Vecchione, Schwartz, 2012; Ciecuch, Schwartz, 2012; Schwartz i in., 2012) trudno utrzymać tezę o podstawowym poziomie podziału. W takiej sytuacji zostanie przyjęta tu następująca konwencja terminologiczna: wartości z katalogu 10 i 19 wartości będą nazywane *wartościami*. Wartości z katalogu czterech wartości będą nazywane *grupami wartości*

W modelu klasycznym Schwartz (1992) wyróżnił zatem następujące 10 wartości:

- ▷ kierowanie sobą (*self-direction*, SD) – niezależność w myśleniu i działaniu, twórczość, wolność;
- ▷ stymulacja (*stimulation*, ST) – zmienność, nowość, podniecenie;
- ▷ hedonizm (*hedonism*, HE) – przyjemność, zmysłowe zaspokojenie;
- ▷ osiągnięcia (*achievement*, AC) – osobisty sukces osiągnięty dzięki własnym kompetencjom, zgodnie ze społecznymi standardami, ambicja;
- ▷ władza (*power*, PO) – status i prestiż społeczny, dominacja nad innymi ludźmi, kontrola ludzi i zasobów;
- ▷ bezpieczeństwo (*security*, SE) – harmonia, porządek i stabilizacja w całym społeczeństwie i relacjach międzyludzkich, bezpieczeństwo własne, bezpieczeństwo rodziny, bezpieczeństwo narodowe;
- ▷ przystosowanie (*conformity*, CO) – ograniczanie własnych działań, dążeń, impulsów, które mogłyby krzywdzić lub denerwować innych ludzi, naruszać społeczne oczekiwania lub normy;
- ▷ tradycja (*tradition*, TR) – akceptacja i podtrzymywanie zwyczajów, idei i tradycji własnej kultury, religii lub rodziny; respekt w stosunku do tradycji, pokora;
- ▷ życzliwość (*benevolence*, BE) – dbanie o dobro bliskich osób, członków rodziny, grupy, przyjaciół;
- ▷ uniwersalizm (*universalism*, UN) – zrozumienie, szacunek i tolerancja w stosunku do wszystkich ludzi; dobro wszystkich ludzi i przyrody.

Wymienione 10 wartości tworzą cztery grupy wartości: 1) przekraczanie siebie (*self-transcendence*), składająca się z uniwersalizmu i życzliwości; 2) umacnianie siebie (*self-enhancement*), składająca się z władzy i osiągnięć; 3) otwartość na zmiany (*openness to change*), składająca się z kierowania sobą i stymulacji, oraz 4) zachowawczość (*conservation*), składająca się z przystosowania, tradycji i bezpieczeństwa. Hedonizm jest graniczną wartością, wchodzącą w skład dwóch sąsiadujących grup wartości – umacniania siebie i otwartości na zmiany. Cztery grupy wartości konstytuują krańce

dwóch wymiarów. Te wymiary to: 1) przekraczanie siebie versus umacnianie siebie, oraz 2) otwartość na zmiany versus zachowawczość.

Precyzowanie podziału klasycznego. Założeniem każdego narzędzia pomiaru jest konkretny podział kołowego kontinuum. Kwestionariusz SVS oraz dwie wersje PVQ (PVQ-21 oraz PVQ-40) zostały skonstruowane do pomiaru 10 wartości. Jeśli jednak wartości rzeczywiście tworzą kontinuum, to ślady innych możliwości podziału powinny być widoczne również w pomiarze za pomocą narzędzia stworzonego do pomiaru 10 wartości. Z takiego założenia wyszli Cieciuch i Schwartz (2012), którzy dokonali teoretycznej analizy definicji każdej z 10 wartości, wyróżniając w niektórych z nich pewne aspekty (np. w bezpieczeństwie wyróżnili bezpieczeństwo społeczne i bezpieczeństwo osobiste). Następnie poddali analizie itemy PVQ-40, próbując przypisać je do teoretycznie wyróżnionych aspektów. Cieciuch i Schwartz (2012) przeprowadzili tę analizę wprawdzie wbrew założeniom kwestionariusza PVQ-40 (stworzonego do pomiaru 10 wartości), ale za to w zgodzie z duchem teorii i twierdzenia o kontinuum wartości. Uznali, że jeśli wartości tworzą kontinuum, to możliwe są też inne podziały, w tym bardziej precyzyjne również w danych zebranych za pomocą niedostatecznie precyzyjnego narzędzia.

Cieciuch i Schwartz (2012) zastosowali tzw. strategię szkła powiększającego (*magnifying glass strategy*) w konfirmacyjnej analizie czynnikowej, po raz pierwszy zaproponowaną przez Cieciucha i Davidova (2012). Dzięki tej strategii Cieciuch i Schwartz (2012) wykazali, że możliwy jest podział niektórych wartości na ich wężziej zdefiniowane aspekty w danych zebranych za pomocą PVQ-40 w Polsce. Podobne wyniki uzyskali Beierlein, Davidov, Schmidt, Schwartz i Rammstedt (2012) w Niemczech, stosując nieco inną procedurę, zaproponowaną przez Knoppa i Sarisa (2009b).

Cieciuch, Schwartz i Vecchione (w druku) przeprowadzili reanalizy danych PVQ-40 w 13 krajach, stosując częściowo te same sposoby analiz, które wykorzystali Cieciuch i Schwartz (2012), a częściowo je rozszerzając. Wszystkie wymienione badania sugerują możliwość dokonania bardziej precyzyjnych podziałów nawet w danych zebranych za pomocą PVQ-40, stworzonego do pomiaru 10 wartości. Oto 16 wartości powstałe wskutek tego podziału:

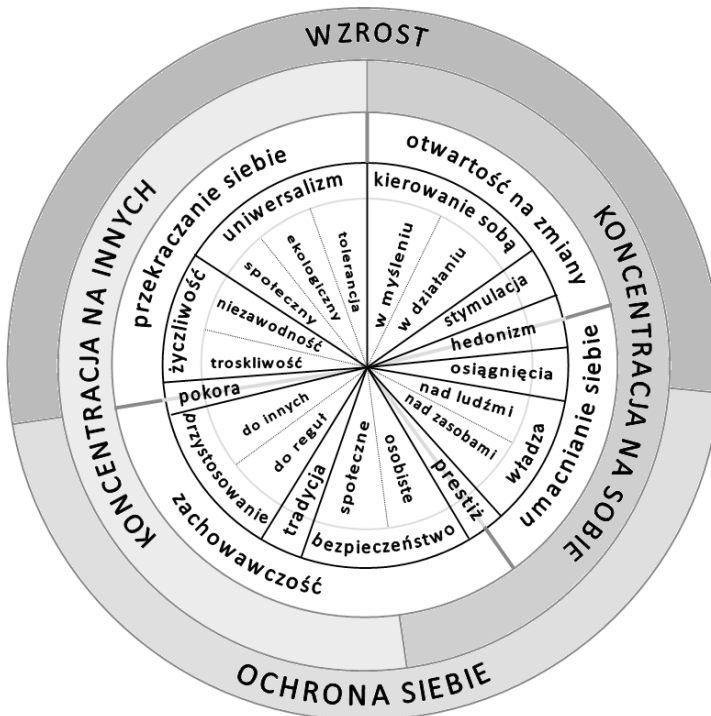
- ▷ uniwersalizm został podzielony na uniwersalizm społeczny (*universalism-social concern*, UNC), czyli zrozumienie, szacunek i tolerancja w stosunku do wszystkich ludzi, oraz uniwersalizm ekologiczny (*universalism-nature*, UNN), czyli dobro przyrody;
- ▷ osiągnięcia zostały podzielone na osiąganie sukcesów (*achievement-success*, ACS), czyli osobisty sukces osiągnięty dzięki własnym kompetencjom, zgodnie ze społecznymi standardami, oraz ambicję (*achievement-ambition*, ACA);

- ▷ kierowanie sobą zostało podzielone na kierowanie sobą w myśleniu (*self-direction-thought*, SDT), czyli niezależność w myśleniu, twórczość, oraz kierowanie sobą w działaniu (*self-direction-action*, SDA), czyli niezależność w działaniu i wyborach;
- ▷ bezpieczeństwo zostało podzielone na bezpieczeństwo osobiste (*security-personal*, SEP), czyli bezpieczeństwo własne i własnej rodziny, oraz bezpieczeństwo społeczne (*security-societal*, SES), czyli harmonia, porządek i stabilizacja w całym społeczeństwie;
- ▷ tradycja została podzielona na tradycję (*tradition*, TR), czyli akceptacja i podtrzymywanie zwyczajów, idei i tradycji własnej kultury, religii lub rodziny; respekt w stosunku do tradycji, oraz pokorę (*humility*, HU), czyli zgoda na własne miejsce w świecie, brak dążeń, aby mieć więcej;
- ▷ przystosowanie zostało podzielone na przystosowanie do reguł (*conformity-rules*, COR), czyli ograniczanie własnych działań, dążeń, impulsów, które mogłyby naruszać normy, oraz przystosowanie do ludzi (*conformity-interpersonal*, COI), czyli ograniczanie własnych działań, dążeń, impulsów, które mogłyby krzywdzić lub denerwować innych ludzi.

Szczegółowe empiryczne weryfikacje możliwości takiego podziału znajdują się w rozdziale następnym *Empiryczna weryfikacja teorii wartości Schwartza*, a itemy kwestionariusza PVQ-40 do pomiaru szczegółowo wyodrębnionych wartości znajdują się w tabeli B2 w załączniku B.

Redukowanie podziału klasycznego. Zastosowanie kwestionariusza do pomiaru 10 (lub więcej wartości) nie obliguje do prowadzenia analiz na poziomie szczegółowo wyróżnionych wartości. Jeśli wartości tworzą kontinuum, to możliwe są również inne łączenia wartości w grupy. Przykładem mogą być analizy Berzonsky'ego, Ciecucha, Durieza i Soenensa (2011) dotyczące relacji między stylami tożsamości (w ujęciu Berzonsky'ego) a treścią tożsamości, za jaką uznano system wartości. Autorzy przytaczają korelacje stylów tożsamości ze wszystkimi 10 wartościami, ale do kluczowych analiz wprowadzają jedynie dwa wymiary: przekraczanie siebie-umacnianie siebie oraz otwartość-zachowawczość. Dodatkowo, w specjalny sposób został potraktowany hedonizm. Zgodnie z modelem Schwartza (1992) sytuuje się on na pograniczu otwartości i umacniania siebie, zaliczany czasem do obu grup. Z punktu widzenia relacji między stylem a treścią tożsamości pozycja hedonizmu była dość ważna, dlatego autorzy nie włączyli go w żaden z głównych wymiarów, ale potraktowali osobno. Taka procedura, choć niezbyt częsta, jest jednak zgodna z modelem wartości. Można by nawet powiedzieć więcej – jest bardziej zgodna z podstawowym założeniem o kontinuum i możliwości wielorakiego podziału tego kontinuum, niż mechaniczne prowadzenie analiz na poziomie 10 wartości tylko z tego powodu, że kwestionariusz PVQ-40 pozwala na pomiar preferencji 10 wartości.

Podział zmodyfikowany. W 2012 r. Schwartz przeprowadził w 10 krajach program badawczy modyfikujący kołowy model wartości. Celem projektu było wy-subtelnienie katalogu wartości, poprzez bardziej precyzyjny podział kołowego kontinuum na osobne, rozróżnialne wartości. W nowym podziale kontinuum wartości zastosowano dwie powiązane ze sobą procedury. Pierwszą z nich było zwiększenie homogeniczności wyróżnianych wartości; drugą zwiększenie liczby wartości. Druga procedura była konsekwencją tezy o kontinuum wartości oraz pierwszej procedury. Obrazowo rzecz ujmując – zwiększenie homogeniczności wyróżnianych wartości prowadziło do wyróżnienia bardziej wąskich klinów koła wartości. W konsekwencji, aby opisać całą przestrzeń, nie pozostawiając w niej luk, należało wyróżnić i opisać kolejne wąskie kliny. W ten sposób zostało wyróżnionych 19 wartości. Kołowy model z podziałem na 19 wartości został zaprezentowany na rysunku 3, a krótka charakterystyka wartości wyróżnionych w nowym modelu w tabeli 1. Dodatkowo w tabeli 1 zestawiono trzy podziały kołowego kontinuum: podział na cztery grupy wartości, klasyczny podział na 10 wartości oraz zmodyfikowany podział na 19 wartości.

Rysunek 3. Koło wartości Schwartza w modelu zmodyfikowanym (na podstawie: Schwartz i in., 2012).

Tabela 1

Wartości w klasycznym oraz zmodyfikowanym modelu wartości, wraz z krótką charakterystyką i skrótami utworzonymi od nazw angielskich

	<u>Wartości w modelu klasycznym</u>	<u>Wartości w modelu zmodyfikowanym</u>
4 grupy wartości	10 wartości	19 wartości
Otwartość na zmianę (<i>openness to change</i>)	Kierowanie sobą (<i>self-direction</i> , SD) – niezależność w myśleniu, działaniu i wyborach; twórczość; wolność	Kierowanie sobą w myśleniu (<i>self-direction-thought</i> , SDT) – niezależność myślenia; wolność w poszukiwaniu i wyborze własnych idei oraz rozwijaniu własnych umiejętności; kształtowanie własnego poglądu na świat
	Stymulacja (<i>stimulation</i> , ST) – zmienność, nowość, podniecenie	Kierowanie sobą w działaniu (<i>self-direction-action</i> , SDA) – niezależność w podejmowaniu decyzji i realizacji wybranych przez siebie celów; wolność w wyborze działań
Umacnianie siebie (<i>self-enhancement</i>)	Hedonizm (<i>hedonism</i> , HE) – przyjemność, zmysłowe zaspokojenie	Hedonizm (<i>hedonism</i> , HE) – opis niezmienny
	Osiągnięcia (<i>achievement</i> , AC) – osobisty sukces osiągnięty dzięki własnym kompetencjom, zgodnie ze społecznymi standardami	Osiągnięcia (<i>achievement</i> , AC) – osobisty sukces osiągnięty zgodnie ze społecznymi standardami (wyeliminowano z opisu komponent kompetencji)
	Władza (<i>power</i> , PO) – status i prestiż społeczny, dominacja nad innymi ludźmi, kontrola ludzi i zasobów	Władza nad ludźmi (<i>power-dominance</i> , POD) – władza nad ludźmi, sprawowanie kontroli nad ludźmi
Zachowawczość (<i>conservation</i>)	Bezpieczeństwo (<i>security</i> , SE) – harmonia, porządek i stabilizacja w całym społeczeństwie i relacjach międzyludzkich; bezpieczeństwo własne, rodziny, narodu	Władza nad zasobami (<i>power-resources</i> , POR) – władza nad zasobami, sprawowanie kontroli nad materialnymi i społecznymi zasobami
		Prestiż (<i>face</i> , FAC) – podtrzymywanie i ochrona swojego publicznego wizerunku, status społeczny, unikanie upokorzenia
		Bezpieczeństwo osobiste (<i>security-personal</i> , SEP) – bezpieczeństwo w najbliższym, bezpośrednim otoczeniu
		Bezpieczeństwo społeczne (<i>security-societal</i> , SES) – bezpieczeństwo i stabilność w społeczeństwie

Ciąg dalszy tabeli na następnej stronie.

Ciąg dalszy tabeli z poprzedniej strony.

Zachowawczość (<i>conservation</i>)	Przystosowanie (<i>conformity</i> , CO) – ograniczanie własnych działań, dążeń, impulsów, które mogłyby krzywdzić lub denerwować innych ludzi, naruszać społeczne oczekiwania lub normy	Przystosowanie do reguł (<i>conformity-rules</i> , COR) – podporządkowanie się regułom, prawu (też formalnym wymaganiom osób sprawujących władzę)
	Tradycja (<i>tradition</i> , TR) – akceptacja i podtrzymywanie zwyczajów, idei i tradycji własnej kultury, religii lub rodziny; respekt w stosunku do tradycji	Przystosowanie do ludzi (<i>conformity-interpersonal</i> , COI) – unikanie krzywdzenia i denerwowania innych ludzi
Przekraczanie siebie (<i>self-transcendence</i>)		Tradycja (<i>tradition</i> , TR) – opis niezmieniony
		Pokora (<i>humility</i> , HU) – uznanie małej istotności swojego miejsca w świecie i historii
	Życzliwość (<i>benevolence</i> , BE) – dbanie o dobro bliskich osób, członków rodziny, grupy, przyjaciół	Życzliwość-niezawodność (<i>benevolence-dependability</i> , BED) – bycie niezawodnym, godnym zaufania członkiem grupy
		Życzliwość-troskliwość (<i>benevolence-caring</i> , BEC) – troska o dobro innych członków grupy
	Uniwersalizm społeczny (<i>universalism-societal concern</i> , <i>universalism-concern</i> , UNC) – dążenie do równości, sprawiedliwości i dobra wszystkich ludzi	
	Uniwersalizm (<i>universalism</i> , UN) – zrozumienie, szacunek i tolerancja w stosunku do wszystkich ludzi; dobro wszystkich ludzi i przyrody	Uniwersalizm ekologiczny (<i>universalism-nature</i> , UNN) – ochrona środowiska naturalnego, ochrona przyrody
		Uniwersalizm-tolerancja (<i>universalism-tolerance</i> , UNT) – akceptacja i zrozumienie innych osób, różniących się od danej osoby

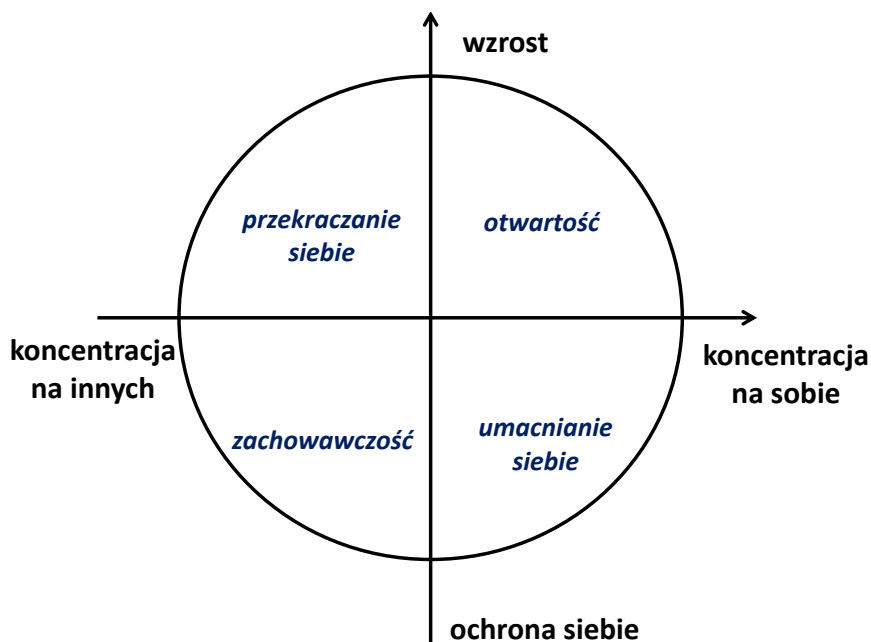
Wartości w nowym podziale koła zostały wyodrębnione na podstawie dokładniejszej niż dotąd analizy treści każdej z dotychczasowych 10 wartości rozmieszczonych na kole oraz wniosków z analiz empirycznych, które sugerowały dodatkowe podziały (Beierlein i in., 2012; Ciecuch, Schwartz, 2012; Knoppen, Saris, 2009b; Schwartz, Boehnke, 2004). Technicznie rzecz ujmując, nowe wartości zostały wydzielone na dwa sposoby. Pierwszym z nich był podział danej wartości na dwie, wężziej zdefiniowane wartości (np. bezpieczeństwo zostało podzielone na bezpieczeństwo osobiste i bezpieczeństwo społeczne). Drugim sposobem było wprowadzenie nowej wartości między dotychczas wyróżniane wartości (np. wprowadzenie wartości prestiż między wartości: bezpieczeństwo i władza).

Schwartz ze współpracownikami (2012) w zmodyfikowanej teorii jeszcze mocniej niż dotychczas akcentują arbitralność każdego podziału kontinuum na odrębne jednostki. Zmodyfikowany model nie jest zatem propozycją zastąpienia katalogu 10 wartości katalogiem 19 wartości. Modyfikacja polega raczej na 1) wprowadzeniu bardziej szczegółowego podziału kołowego kontinuum na 19 oddzielnych wartości, ułożonych w teoretycznie przewidywanej strukturze kołowej, jako jednej z możliwości, dotąd najbardziej precyzyjnej; 2) ale zarazem na akcentowaniu możliwości również innych podziałów, ponieważ kontinuum może być dzielone na więcej wartości zdefiniowanych wąsko lub na mniej zdefiniowanych szeroko.

Na rysunku 3 zostało zaprezentowane koło wartości z podziałem na 19 wartości, a także możliwe inne podziały kołowego kontinuum. Niektóre z nowo zdefiniowanych wartości można połączyć, tworząc w ten sposób jedną z dotychczas wyróżnianych wartości (np. dwa rodzaje życzliwości tworzą życzliwość). Podobnie jak w klasycznej wersji teorii, możliwy jest również podział koła na cztery grupy wartości: przekraczanie siebie, zachowawczość, umacnianie siebie oraz otwartość na zmiany. Dodatkowo podział kołowego kontinuum jest możliwy na jeszcze szerzej zdefiniowane grupy wartości. Jak to zostało zaprezentowane na rysunku 3, wartości przekraczania siebie i zachowawczości tworzą obszar wartości skoncentrowanych na innych, podczas gdy wartości umacniania siebie i otwartości tworzą obszar wartości skoncentrowanych na sobie. Z kolei wartości otwartości i przekraczania siebie tworzą obszar wartości wzrostu, wartości wolnych od lęku, podczas gdy wartości umacniania siebie i zachowawczości tworzą wartości ochrony siebie, unikania lęku i zagrożenia.

W tekście z 1992 r. Schwartz uznał, że wartości na kole można opisać dwoma głównymi wymiarami: przekraczanie siebie versus umacnianie siebie oraz otwartość na zmiany versus zachowawczość. Z punktu widzenia zmodyfikowanej teorii możliwy jest inny opis. Można bowiem przyjąć, że dwa główne wymiary motywacyjne to: koncentracja na sobie versus koncentracja na innych oraz ochrona siebie versus

wzrost. Taka interpretacja jest możliwa, choć nie pojawia się w tekście modyfikującym teorię (Schwartz i in., 2012). Interpretację tę przedstawia rysunek 4.

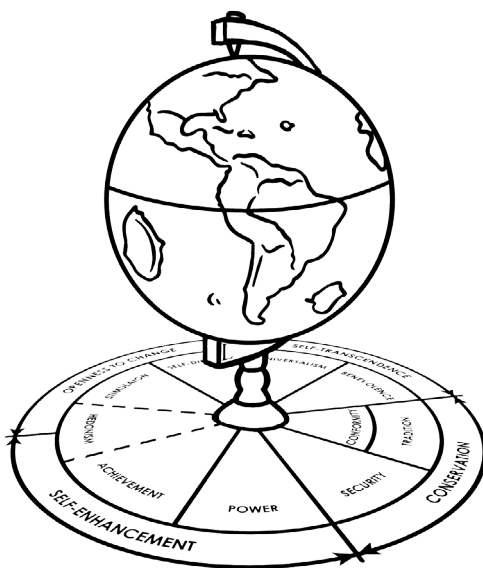
Rysunek 4. Główne wymiary motywacyjne i grupy wartości, możliwe do wyróżnienia na gruncie zmodyfikowanej teorii wartości Schwartza.

Wartości przekraczania siebie są w tym ujęciu wartościami motywowanymi wzrostem i koncentracją na innych. Wartości otwartości są podobne do przekraczania siebie pod względem motywacji wzrostu, ale różnią się pod względem drugiego wymiaru, ponieważ są motywowane koncentracją na sobie. W tym zakresie są zatem podobne do wartości umacniania siebie, które są motywowane właśnie koncentracją na sobie oraz ochroną siebie. Z kolei wartości zachowawczości są motywowane również ochroną siebie (w czym są podobne do wartości umacniania siebie) oraz koncentracją na innych (w czym są podobne do wartości przekraczania siebie).

W proponowanej tu interpretacji dotychczasowe wymiary stają się grupami wartości, mierzonymi za pomocą kwestionariusza. Nowe wymiary (wzrost versus ochrona siebie oraz koncentracja na innych versus koncentracja na sobie) nie są bezpośrednio mierzone, ale organizują układ wartości i relacje między nimi.

EMPIRYCZNA WERYFIKACJA TEORII WARTOŚCI SCHWARTZA

PODSTAWOWE SPOSOBY WERYFIKACJI

Pierwsza wersja teorii wartości Schwartza powstała jako nowa analiza i interpretacja danych zebranych za pomocą skali Rokeacha (RVS). Zatem stare dane ukazały zupełnie nowe, dotąd nieznanne oblicze, gdy zostały w inny sposób zinterpretowane. Zanim jednak Schwartz rozpoczął analizy, wykonał pracę teoretyczną. Do analizy wartości w ujęciu Rokeacha zastosował teorię aspektów (*facet theory*) Guttmana (Schwartz, Bilsky, 1987), rozpisując definicję wartości w procedurze tzw. mapowania zdań (*mapping sentence*). W dalszej części książki na określenie tej teorii będzie używany skrót FT (*facet theory*). Ponieważ jest to problematyka mało znana w polskiej literaturze, zostanie ona tu przedstawiona nieco bardziej szczegółowo, mimo że była ona podstawą badań tylko w pierwszych tekstach Schwartza.

Najczęściej stosowanymi analizami do weryfikacji tez teorii wartości Schwartza jest skalowanie wielowymiarowe (*multidimensional scaling*, MDS) i confirmacyjna analiza czynnikowa (*confirmatory factor analysis*, CFA). MDS jest preferowaną analizą na gruncie FT, ale może być stosowane również bez przyjmowania założeń FT. W pierwszych tekstach Schwartza służyło ono do weryfikacji zarówno struktury kołowej, jak i możliwości podziału koła na określoną liczbę wartości (Schwartz, 1992; Schwartz, Bilsky, 1987, 1990). Podobnie CFA stosowana była zarówno do weryfikacji modelu pomiarowego, w którym wyróżnia się określoną liczbę wartości, jak również modelu kołowego (Schwartz, Boehnke, 2004; Vecchione, Casconi, Barbaranelli, 2009).

Cieciuch i Schwartz (2012) zaproponowali rozdzielenie obu analiz i stosowanie ich do różnych celów. Według ich propozycji MDS jest właściwe raczej do testowania struktury kołowej, natomiast CFA – do precyzyjnego testu możliwości rozróżnienia między badanymi wartościami. Prezentacja empirycznych argumentów na rzecz teorii, zaprezentowana w kolejnych podrozdziałach, zostanie przedstawiona zgodnie z porządkującą propozycją Cieciucha i Schwartza (2012). Weryfikacje struktury kołowej zostaną ukazane w analizach MDS, podczas gdy weryfikacje możliwości rozróżnień wartości – w CFA. Dodatkowo pojawił się w literaturze nurt badań eksperymentalnych, w których m.in. była weryfikowana teza o strukturze kołowej, zatem zostaną one również poniżej omówione.

Empiryczna weryfikacja odbywa się zawsze na konkretnych danych. W przypadku modelu wartości Schwartza są to zwykle dane kwestionariuszowe (choć nie tylko – por. eksperymentalne weryfikacje tezy o strukturze kołowej). Teoria przewiduje podział koła wartości na różne sposoby, ale konkretny kwestionariusz wyrasta zawsze z jakiejś konkretnej decyzji i konkretnych założeń na temat podziału. Weryfikacja zasadności rozróżnienia danej liczby wartości jest zatem weryfikacją koniunkcji dwóch hipotez. Jedną z nich jest hipoteza dotycząca modelu, który taki podział dopuszcza, druga natomiast dotyczy jakości narzędzia, które taki podział umożliwia. Pozytywny wynik testu empirycznego pozwala przyjąć obie hipotezy, jako oba człony koniunkcji. Negatywny wynik weryfikacji nie identyfikuje źródła problemu – może nim bowiem być wada modelu lub wada narzędzia lub oba wskazane elementy.

Zupełnie innym rodzajem weryfikacji teorii jest jej moc predykcyjna. Tu również zostało przeprowadzonych bardzo wiele badań w różnych obszarach psychologii. Okazało się, że system wartości zoperacjonalizowany w teorii Schwartza jest użytecznym narzędziem do wyjaśniania wielu zmiennych. W badaniach wykazano związek m.in. z orientacją polityczną (Schwartz, 2012a), codziennymi zachowaniami (Bardi, Schwartz, 2003), dobrostanem (Roccas, Horenczyk, Schwartz, 2000; Sagiv, Schwartz, 2000), lękami i zmartwieniami (Schwartz, Sagiv, Boehnke, 2000), a w szczególności strachem przed wojną (Boehnke, Schwartz, 1997), poczuciem koherencji (Cieciuch, 2010a), religijnością (Schwartz, Huismans, 1995; Schwartz, Roccas, 1997), osobowością (Roccas i in., 2002), potrzebą aprobaty społecznej (Schwartz, Verkasalo, Antonovsky, Sagiv, 1997), identyfikacją narodową (Roccas, Schwartz, Amit, 2010), motywacją do emigracji (Tartakovsky, Schwartz, 2001), a także stosunkiem do imigracji (Vecchione, Caprara, Schoen, Castro, Schwartz, 2012). Teoria wartości Schwartza okazała się też użytecznym narzędziem w badaniach z zakresu psychologii pracy i organizacji (Borg, Groenen, Jehn, Bilsky, Schwartz, 2011; Ros, Schwartz, Surkiss, 1999; Sagiv, Schwartz, 2007; Sagiv, Schwartz, Arieli, 2011; Schwartz, 1999). Powstało również wiele tekstów na temat związku wartości z systemami społecznymi (Schwartz, 2007b; Schwartz, Bardi, 1996, 1997; Schwartz, Bardi, Bianchi, 2000). Badania te w pośredni sposób stanowią weryfikację teorii, ponieważ wykazują jej moc predykcyjną. Należy jednak podkreślić, że wiele weryfikowanych w nich hipotez wyrastało z tezy o strukturze kołowej. Dlatego też poniższa prezentacja argumentów potwierdzających teorię dotyczyć będzie właśnie podstaw teorii, czyli struktury kołowej i różnych katalogów wartości.

TEORIA WARTOŚCI SCHWARTZA Z PUNKTU WIDZENIA TEORII ASPEKTÓW

FT jest teorią inspirującą, ciągle rozwijaną, choć raczej niszową (Borg, Shye, 1995; Shye, Elizur, Hoffman, 1994). Model Schwartza wyrósł na gruncie FT, ale od pewnego momentu się usamodzielniał i dzisiaj związki z FT są w zasadzie wyłącznie historyczne. W ostatnich tekstach Schwartza i współpracowników nie pojawiają się już wzmianki o FT. Ciągle jednak powszechnie stosowane jest MDS, które było typową analizą w ramach FT.

FT jest ogólnym podejściem do prowadzenia badań empirycznych (Borg, Shye, 1995; Shye i in., 1994). Opisuje ona sposób formułowania teorii oraz prowadzenia badań w naukach społecznych. Jej istotą jest integracja procesu formułowania teorii i procesu jej weryfikacji w badaniach empirycznych. Nazywana jest czasami metateorią (Shye, 2006), w ramach której prowadzone badania pozwalają na generowanie praw opisujących badaną rzeczywistość i kumulowanie wiedzy (Canter, 1983).

Twórcą FT jest Guttman, który w spójnej formie zaprezentował ją po raz pierwszy w 1954 r. na konferencji *World Association for Public Opinion Research* (Guttman, Greenbaum, 1998). FT powstała jako swoiste zwięźcenie psychometrycznej i metodologicznej działalności Guttmana. Podczas II wojny światowej zajmował się on na zlecenie amerykańskiego rządu badaniem postaw żołnierzy. Rozczarowany zastosowaniem analizy czynnikowej akcentował rolę teorii w prowadzonych analizach. W szczególności kładł nacisk na konieczność precyzyjnego opisu przedmiotu badań przed ich rozpoczęciem, podczas gdy analiza czynnikowa w znanej Guttmanowi formie raczej służyła dokładnemu opisowi badanego przedmiotu po przeprowadzeniu badań, na podstawie uzyskanego materiału.

Istotą analizy czynnikowej jest redukcja wielu obserwacji do mniejszej liczby czynników, w taki jednakże sposób, aby utracić jak najmniej informacji. Jeśli badanie zostało przeprowadzone np. kwestionariuszem z 40 itemami, badacz dysponuje 40 liczbami opisującymi każdego badanego człowieka, czyli 40 zmiennymi. Analiza czynnikowa zastosowana do danych zebranych za pomocą tego kwestionariusza, według wybranych statystycznych procedur, może zredukować liczbę zmiennych do np. pięciu wymiarów, które zawierają w sobie sporą część informacji zakodowanej w wyjściowych 40 liczbach. Rozróżnia się dwa typy analiz czynnikowych: eksploracyjną i konfirmacyjną. Analiza eksploracyjna polega na tym, że wyjściowy zbiór zmiennych jest redukowany do mniejszej liczby czynników według procedur czysto matematycznych. Uzyskane czynniki należy poddać interpretacji merytorycznej na

podstawie wkładu poszczególnych itemów w ich zawartość. Konfirmacyjna analiza czynnikowa polega na tym, że najpierw opisywana jest teoretyczna struktura zmiennych, a następnie sprawdzane jest jej dopasowanie do uzyskanych danych.

Krytyka Guttmana pod adresem analizy czynnikowej dotyczyła jej eksploracyjnej wersji. Konfirmacyjna analiza czynnikowa nie przybrała jeszcze wówczas znanej obecnie postaci, jednakże jej współczesny kształt jedynie częściowo zabezpieczony jest przed krytyką Guttmana.

Według Guttmana analiza czynnikowa nie odpowiada naturze badanych zjawisk w naukach społecznych, ponieważ nie uwzględnia ich wielkowymiarowości. Ponadto wymaga ona spełnienia tak wielu założeń matematycznych dotyczących natury uzyskanych danych, że w zasadzie w uprawniony sposób można ją stosować niezwykle rzadko (Guttman, Greenbaum, 1998).

Według Guttmana (1959) istotą nauki jest korespondencja między teorią a empirią, czyli między sformułowaną w abstrakcyjnym języku strukturą opisującą badane zjawisko a otrzymaną strukturą wyników empirycznych. Analiza czynnikowa wprawdzie strukturalizuje uzyskane wyniki, ale w żaden sposób nie dotyczy struktury teorii. Guttman poszukiwał jednoznacznej formuły korespondencji między strukturą teoretyczną a strukturą empiryczną. Odpowiedzią była właśnie FT, która po stronie strukturalizacji teoretycznej proponowała tzw. procedurę mapowania zdań, a po stronie strukturalizacji empirycznej – MDS. Związek między obiema strukturami umożliwiała tzw. hipoteza regionalna (Shye, 2006). Owe trzy elementy (struktura teoretyczna, struktura empiryczna i związek między nimi) są istotą FT. Każdy z wymienionych elementów zostanie poniżej pokrótce omówiony.

Punktem wyjścia badacza jest strukturalizacja teorii. Guttman podkreśla konieczność precyzyjnej, formalnej analizy przedmiotu badania. Popper (1997) przekonywał, że czysta obserwacja jest niemożliwa, ponieważ każda obserwacja jest uteoretyzowana. Jako przykład przytaczał (1997) polecenie, które wydawał swoim studentom: *Proszę obserwować*, na co oni zwykle odpowiadali: *Ale co mamy obserwować?* Jeśli obserwator coś obserwuje, to musi już coś na ten temat wiedzieć. Wie przynajmniej tyle, że to coś istnieje, że się różni od innych, aktualnie nieobserwowanych rzeczy lub zjawisk. Popper przekonywał, że każda obserwacja jest poprzedzona wiedzą na temat tego, co jest obserwowane, i przesycona tą wiedzą. Zadaniem naukowca nie jest czynienie rzeczy niemożliwej, czyli próba pozbycia się teorii z obserwacji, ale świadoma praca nad teorią w taki sposób, aby spełniała warunki falsyfikowalności. Znaczenie falsyfikacjonizmu Poppera dla badań psychologicznych omawia m.in. Ciecuch (2008b). Propozycję FT Guttmana można zinterpretować jako realizację postulatów Poppera na gruncie psychometrii. Wprawdzie pomiar psychometryczny uogólnia Guttman na całą naukę empiryczną, ale nie będzie to poniżej rozważane.

Procedura mapowania zdania służy konstrukcji teoretycznych ram obserwacji. Obserwacja w pomiarze kwestionariuszowym polega na tym, że osoba X (z danej populacji) odpowiada na pytanie P (z danego uniwersum treści), wybierając jedną z możliwych odpowiedzi O. Graficznie zapisuje się to w postaci iloczynu kartezyjskiego:

(populacja) (uniwersum treści) $\times$ (zakres możliwych odpowiedzi)

Szczególnej uwagi wymaga owo uniwersum treści, na które składa się zbiór elementów interesujących badacza. Narzędzie pomiarowe dostarcza jakąś liczbę obserwacji o badanym człowieku. Obserwacje te należą do uniwersum treści. Zanim jednak zostanie skonstruowane narzędzie pomiaru, badacz powinien precyzyjnie zdefiniować interesujące go uniwersum treści, poprzez wskazanie aspektów (*facets*). Aspekty badanego zjawiska określa się na gruncie przyjętych rozstrzygnięć teoretycznych (Borg, Shye, 1995; Shye i in., 1994).

Aspekt definiowany jest w FT jako podzbiór iloczynu kartezyjskiego. W powyższym przykładzie można zatem mówić o dwóch aspektach: aspekcie populacji i aspekcie treści. Aspekt populacji jest jednak obecny w każdym badaniu, zatem należy skoncentrować się na wyodrębnieniu aspektów w ramach uniwersum treści. Aspekt jest sposobem kategoryzacji obserwacji, który spełnia warunki podziału logicznego, czyli jest rozłączny i wyczerpujący. Pojęcie aspektu jest nieco zbliżone do pojęcia zmiennej, ale nie jest z nim tożsame.

Przykładem ułatwiającym zrozumienie definicji aspektu jako podzbioru iloczynu kartezyjskiego może być sytuacja poszukiwania mieszkania, a dokładniej – badanie mieszkaniowych preferencji osób poszukujących mieszkania. Wyszukiwanie ofert jest przeszukiwaniem właśnie uniwersum treści. Poszukując mieszkania, można brać pod uwagę wiele aspektów. Dla uproszczenia ograniczmy się do trzech: dzielnica, wielkość mieszkania i piętro. To właśnie te trzy aspekty definiują nasze uniwersum. Można ową definicję zapisać w formalnej postaci iloczynu kartezyjskiego, będącego elementem mapowania zdania.

Mieszkanie znajduje się w dzielnicy (Mokotów, Żoliborz, Sadyba, Ochota)
posiada (1, 2, 3, 4, 5, więcej) pokoi
znajduje się na (parterze, 1 piętrze, 2 piętrze .... 30 piętrze).

Każde znalezione mieszkanie można opisać za pomocą wyodrębnionych aspektów (np. mieszkanie na Mokotowie, dwa pokoje, na piątym piętrze). Zdefiniowawszy w taki sposób obszar zainteresowań, wyznaczaliśmy również obszar obserwacji. Nie będziemy oglądać mieszkań na Bielanach ani domów jednorodzinnych na

Mokotowie. Badanie polegałoby na prezentacji rozmaitych mieszkań różniących się przynajmniej w jednym aspekcie osobom badanym z danej populacji P, którzy oceniliby ich atrakcyjność na skali.

Omówione powyżej mapowanie zdania jest realizacją pierwszego elementu FT, czyli strukturalizacji teoretycznej. Drugim elementem FT jest strukturalizacja empiryczna. Jedną z preferowanych analiz jest MDS, które ukazuje w formie graficznej strukturę znalezionych relacji empirycznych. Każda obserwacja przyjmuje postać punktu w przestrzeni, a odległości między punktami obrazują związki między pomiarami. Trzeci element FT, hipoteza regionalna, wiąże ze sobą dwie struktury – teoretyczną i empiryczną. Według hipotezy regionalnej teoretycznie wyodrębnione aspekty pozwalają podzielić uzyskaną w MDS przestrzeń na fragmenty odpowiadające skonstruowanemu aspektom (Shye, 1998, 2006). Dzieje się tak oczywiście jedynie wówczas, jeśli wskazane przez badacza aspekty teoretyczne zyskują potwierdzenie empiryczne. Możliwa jest sytuacja, że nie da się rozdzielić wyników ze względu na jakiś aspekt. Oznacza to, że aspekt ten nie funkcjonuje w rzeczywistości jako wymiar oceny atrakcyjności mieszkania. Możliwa jest też sytuacja, że wprowadzone nowe aspekty pozwolą dodatkowo podzielić przestrzeń. Ich wprowadzenie musi być jednak poprzedzone analizą teoretyczną. W literaturze rozważane są różne możliwości podziału przestrzeni jako pochodne różnego rodzaju relacji między aspektami w ramach teoretycznie opisanego uniwersum treści w procedurze mapowania zdania (Borg, Groenen, 2005; Borg, Shye, 1995; Shye i in., 1994).

Pierwszy artykuł wprowadzający teorię wartości Schwartza napisany został w paradygmacie FT (Schwartz, Bilsky, 1987). Schwartz wstępnie przyjął tam założenie, że katalogi wartości zaproponowane przez Rokeacha względnie dobrze opisują uniwersum wartości. Pytanie, które postawił, dotyczyło możliwego podziału na grupy wartości, czyli inaczej mówiąc – pytanie dotyczyło struktury wartości.

Punktem wyjścia była zatem konstrukcja teoretyczna, w ramach której zostały zdefiniowane wartości. Schwartz i Bilsky (1987) ujmują wartości jako reprezentacje poznawcze. Charakterystyka tych reprezentacji przeprowadzona jest w trzech aspektach. Są to:

1) cel; wartości są reprezentacją poznawczą ponadsytuacyjnego celu. Może być to cel ostateczny lub instrumentalny, zgodnie z propozycją Rokeacha;

2) interesy wyrażane przez cel; cele mogą wyrażać potrzeby indywidualne lub grupowe. Schwartz odwołuje się tu do powszechnego w literaturze wymiaru indywidualizmu–kolektywizmu, znaczonego nazwiskami m.in. Hofstede’a i Triandisa;

3) rodzaj motywacji leżący u podłoża reprezentacji poznawczej celu; rola motywacji w rozumieniu wartości rozważana była szczegółowo powyżej, w podrozdziale *Kontinuum motywacyjne*. W pierwszej wersji teorii wartości, która została sformuło-

wana w języku FT, zostało wyróżnionych osiem rodzajów motywacji: prospołeczna, restrykcyjne przystosowanie, zabawa, osiągnięcia, dojrzałość, kierowanie sobą, bezpieczeństwo i władza.

Schwartz i Bilsky (1987) zaproponowali zatem następujący opis uniwersum wartości w ramach procedury mapowania zdań:

Wartość jest indywidualnym pojęciem
ponadystuacyjnego celu (ostatecznego, instrumentalnego),
wyrażającego potrzeby (indywidualne, grupowe, mieszane)
związane z rodzajami motywacji (prospołeczna, restrykcyjne przystosowanie,
zabawa, osiągnięcia, dojrzałość, kierowanie sobą, bezpieczeństwo, władza),
których ważność jako wiodącej zasady w życiu jest oceniana na skali
(od bardzo ważna do nieważna).

Na podstawie hipotezy regionalnej Schwartz i Bilsky (1987) oczekiwali zatem, że możliwy będzie podział uzyskanej graficznej prezentacji wyników według wyodrębnionych aspektów. W zakresie pierwszego z wyróżnionych aspektów oczekiwali możliwości podziału płaszczyzny na dwie części – jedną z wartościami ostatecznymi i drugą z wartościami instrumentalnymi. W zakresie drugiego aspektu oczekiwali możliwości podziału na trzy części, przy czym cele indywidualne powinny sytuować się w opozycji do celów grupowych. Dodatkowo, w zakresie trzeciego aspektu, bardziej szczegółowy podział uzyskanych wyników powinien przybrać, według Schwartz i Bilsky'ego (1987), formę kołową, w której kolejne obszary, jako swoiste kliny w kole ze wspólnym środkiem, reprezentowałyby kolejne dziedziny motywacyjne. Ponieważ układały się one na kole ze wspólnym środkiem, niektóre z nich sytuowałyby się względem siebie opozycyjnie.

Uzyskane przez Schwartz i Bilsky'ego (1987) rezultaty potwierdziły wszystkie hipotezy strukturalne, a tym samym hipotezy teoretyczne. Możliwy był zarówno podział przestrzeni na obszar wartości instrumentalnych i ostatecznych, jak i podział na osiem dziedzin motywacyjnych.

W kolejnych artykułach Schwartz nie odwoływał się już tak wyraźnie do FT i procedury mapowania zdań. Jednakże MDS i analizę uzyskanych danych w kategoriach strukturalnych stosuje do dzisiaj. Owo odejście od FT być może zostało spowodowane tym, że w miarę rozwoju teorii i gromadzenia wyników badań Schwartz zrezygnował z wyraźnego rozróżniania trzech omówionych powyżej aspektów i skoncentrował się wyłącznie na jednym, podstawowym, czyli typach motywacji. Podział na wartości ostateczne i instrumentalne w kolejnych analizach okazał się artefaktem metodologicznym (Schwartz, 2003). Pierwsze analizy, prowadzone w paradygmacie FT, wykonane zostały na danych zebranych za pomocą skal Rokeacha, w których

osoba badana dostaje dwie listy wartości oceniane osobno – wartości ostateczne i instrumentalne. W analizach wyników zebranych za pomocą SVS, w którym znajdowało się też wiele nazw wartości ze skal Rokeacha, ale już na jednej skali, podział przestrzeni uzyskanej w MDS na obszar wartości ostatecznych i instrumentalnych przestał być możliwy (Schwartz, 1992).

WERYFIKACJA STRUKTURY KOŁOWEJ

Skalowanie wielowymiarowe

Weryfikacja kołowości. Istotą MDS jest reprezentacja obserwacji (np. odpowiedzi na pytania zawarte w kwestionariuszach mierzących wartości) jako punktów w przestrzeni, w której odległości między punktami odzwierciedlają korelacje między obserwacjami. Im bardziej powiązane teoretycznie są dwa itemy, tym bliżej powinny usytuować się w wielowymiarowej przestrzeni. Wygenerowany zbiór punktów można dzielić w różny sposób. Każdy podział powinien jednak być przeprowadzony na podstawie oczekiwań teoretycznych. Jeśli zatem teoria przewidywałaby jedynie podział wartości na jakieś dwie grupy, to na wygenerowanym przez MDS zbiorze punktów należałoby oczekiwać możliwości podziału owego zbioru na dwa podzbiory, z których każdy reprezentowałby itemy jednego z dwu wyodrębnionych typów.

Na gruncie teorii wartości Schwartza można postulować podział kołowego kontinuum na określoną liczbę wartości, co oznacza konieczność podziału uzyskanego zbioru punktów odpowiadających itemom kwestionariusza na liczbę podzbiorów równą liczbie wyróżnianych wartości. Należy mieć świadomość, że w stosunku do uzyskanych wyników empirycznych jest to oczekiwanie bardzo szczegółowe i zaawansowane. Dodatkowo na gruncie głównej tezy teorii wartości (struktura ludzkich wartości jest w kształcie uniwersalnego, motywacyjnego, kołowego kontinuum) oczekiwania w stosunku do wyników są jeszcze większe. Jeśli zatem główna teza dobrze opisuje rzeczywistość, to oprócz możliwego do przeprowadzenia podziału na daną liczbę podzbiorów można sformułować jeszcze dwa dodatkowe, szczegółowe oczekiwania:

Po pierwsze – główna teza teorii Schwartza nie dotyczy podziału na konkretną liczbę wartości, ale struktury kołowej. Oznacza to, że możliwe do wydzielenia obszary powinny przyjąć postać sąsiadujących ze sobą klinów, tworzących wspólnie koło, jak to przedstawiono np. na rysunku 1, 2 lub 3. Co więcej, można oczekiwać, że naprzeciwko siebie w owym kole usytuują się wartości motywacyjnie sprzeczne, a obok siebie motywacyjnie bliskie, zgodnie z omówionymi powyżej regułami podobieństwa i konfliktu.

Po drugie – główna teza dotyczy kontinuum uniwersalnego. Oznacza to, że można oczekiwać, iż uzyskany zbiór punktów względnie równomiernie pokryje całą przestrzeń, która nie będzie zawierać obszarów pustych.

Jedynie dopuszczalne przez Schwartza (1992) złagodzenie oczekiwań, wywiedzionych z tezy o kołowym kontinuum, polega na tym, że dopuszcza się drobne modyfikacje na granicy między obszarami. Jeśli bowiem jest to struktura o postaci

kontinuum i podziały są de facto zawsze arbitralne, można oczekiwać drobnych przemieszczeń i sytuowania się niektórych itemów w obszarze właściwym dla typu sąsiedniego. Oczywiście jest, że idealny podział uzyskanego zbioru punktów nie jest możliwy, chociażby ze względu na błędy pomiaru.

Stopień dopuszczalności odchyłeń został przez Schwartza (1992) szczegółowo wyznaczony dla modelu z podziałem na 10 wartości. Obszar wydzielonej przestrzeni uznany jest za reprezentację danego typu wartości, jeśli spełnione są trzy kryteria:

- 1) dany obszar zawiera co najmniej 60% wartości postulowanych przez teorię, jako elementy tego obszaru;
- 2) dany obszar zawiera nie więcej niż 33% z postulowanych wartości, które zgodnie z teorią konstytuują inny, osobny obszar;
- 3) przynajmniej 70% wartości w danym obszarze musi reprezentować dany typ wartości.

Jeśli te kryteria nie są spełnione, podejmowana jest próba wydzielenia obszarów mieszanych, składających się z obszarów sąsiadujących. Obszar mieszany wyznaczany jest wówczas, gdy spełnione są dwa kryteria:

- 1) obszar zawiera co najmniej 50% postulowanych w nim dwóch wartości;
- 2) przynajmniej 70% wartości w danym obszarze reprezentuje dwie wartości (dopuszcza się zatem, że pozostałe 30% reprezentują jeszcze inne wartości, zwykle sąsiednie).

Wymienione powyżej reguły sformułowane zostały przez Schwartza w tekście z 1992 r. wprowadzającym model z podziałem na 10 wartości. W kolejnych badaniach i analizach owe reguły nie zawsze były restrykcyjnie przestrzegane, ale zwykle z uwagą poddawano analizie ewentualne odstępstwa od założonej struktury.

Weryfikacja uniwersalności. Jak to analizowano wcześniej, przyjęcie tezy o kołowej strukturze oznacza w konsekwencji przyjęcie tezy o skończonym katalogu wartości. Dowód kołowej struktury jest zatem dowodem na to, że katalog jest wyczerpujący. Jeśli jednak nawet kołowość rzeczywiście zostałaby dowiedziona w analizach MDS, to skąd wiadomo, że nie ma jeszcze jakiejś ważnej wartości, która została pominięta?

W artykule z 2006 r. Schwartz dopuszcza taką możliwość, zarazem jednak uznając ją za mało prawdopodobną. Jego argumentacja opiera się na następujących dwóch filarach:

1. Jeśli w mierzonym katalogu brakowałyby jakiejś wartości, to MDS generowałyby pusty obszar. Taki obszar jednak nie jest generowany, zatem można wnioskować, że katalog wyróżnianych wartości jest względnie zupełny, dobrze opisujący badaną rzeczywistość wartości. Jeśli to rozumowanie jest zasadne, to gdyby np. przyjęć ka-

talog dziewięciu wartości (eliminując jakąś jedną znaną wartość), to analiza MDS powinna wygenerować pusty obszar. Takie oczekiwanie łatwo już zweryfikować empirycznie. Z bazy danych usuwał Schwartz (2006) itemy składające się na jakąś wartość i wykonywał MDS. Okazało się, że po wyeliminowaniu itemów właściwych dla jednej wartości, nie pojawiał się pusty obszar, ale po wyeliminowaniu itemów dwóch sąsiadujących wartości, taki pusty obszar rzeczywiście się pojawiał. Schwartz (2006) konkluduje, że być może brakuje jakiejś wartości, która jednak musiałaby się sytuować pomiędzy już znanymi, obecnymi na kole. Taki potencjalny brak nie dotyczy jednakże wartości zbyt obszernej treściowo, ponieważ procedura eliminacji wykazała, że dopiero brak dwóch obszarów sprawia, że obszary te nie są zapełniane punktami reprezentującymi inne wartości. Pierwszy typ argumentacji na rzecz pełności katalogu przybrał zatem formę analiz wyników po wyeliminowaniu jakiejś ich części z bazy danych.

2. Drugi rodzaj argumentacji polega na obserwacji zmian po wprowadzeniu dodatkowych wyników. Program badawczy koordynowany przez Schwartza prowadzony był w kilkudziesięciu krajach, na wszystkich kontynentach. Schwartz chętnie akceptował pomysły wprowadzenia pomiaru dodatkowych wartości, które – według badaczy z danego kraju – miałyby być istotne w ich obszarze kulturowym. Jeśli model kołowy z podziałem na 10 wartości wyczerpuje uniwersum wartości, to wprowadzone itemy w analizie MDS powinny usytuować się w znanych już obszarach. Jeśli natomiast w którejś kulturze rzeczywiście brakowałoby jakiejś wartości, której dobrymi wskaźnikami byłyby wprowadzone nowe itemy, to powinny one w analizie MDS ukonstytuować nowy obszar, pomiędzy opisanymi już na kole wartościami. Na przykład w dawnych badaniach w Polsce, prowadzonych przez Jarymowicz za pomocą SVS, zostały wprowadzone cztery itemy opisujące patriotyzm i stosunek do państwa (Schwartz, 1994). Okazało się, że w grupach nauczycieli rzeczywiście ukonstytuowały one względnie osobny obszar między bezpieczeństwem a przystosowaniem. W grupach studentów jednak w całości połączyły się z itemami właściwymi dla bezpieczeństwa.

Teza o kompletności katalogu jest z jednej strony teoretyczną konsekwencją kołowego kontinuum motywacji, a z drugiej strony znajduje silne potwierdzenie w wynikach empirycznych. Znalezione odchylenia w takiej sytuacji są informacją na temat struktury wartości danej grupy, która może nieco odbiegać od teoretycznie założonej struktury uniwersalnej. Informacje te są jednak sensowne i możliwe do zinterpretowania, jeśli ujęte zostaną w kategoriach właśnie owego motywacyjnego kontinuum, jak to było w przypadku polskich nauczycieli. Informacja o osobnym obszarze wartości patriotycznych staje się interesująca i warta interpretacji w zestawieniu z dwiema innymi informacjami. Pierwszą z nich jest to, że zarówno w innych

krajach, jak i innych grupach w Polsce wartości te nie tworzą osobnego typu. Drugą natomiast jest usytuowanie owych wartości w systemach wartości nauczycieli – pomiędzy bezpieczeństwem a przystosowaniem.

Stosunkowo najczęściej wątpliwości budziło usytuowanie wartości religijnych w obszarze tradycji. W badaniach z 1992 r., omawianych powyżej, Schwartz dopuszczał możliwość istnienia osobnego typu wartości – duchowości. Przyjęte kryterium MDS skłoniło go jednak do wykluczenia duchowości jako osobnego typu. Duchowość pojawiła się bowiem jedynie w 20% prób. Podając w wątpliwość decyzję Schwartz, można jednak powiedzieć, że było to aż 20% prób. Usytuowanie wartości religijnych w kole wartości czeka zatem jeszcze na pogłębione analizy teoretyczne i empiryczne.

Wyniki skalowania wielowymiarowego

Skalowanie wielowymiarowe danych SVS. Badania referowane przez Schwartz w syntetyzującym tekście z 1992 r. dotyczą $N = 9140$ osób badanych z 40 prób, pochodzących z 20 krajów, w których badani mówili 13 różnymi językami i wyznawali różne religie. Uczestnikami tej serii badań byli głównie nauczyciele i studenci, ponieważ – według Schwartz (1992) – są to grupy, które w istotny sposób kształtują preferencje wartości w społeczeństwie. Analizy przeprowadzone na wynikach poszczególnych prób nieco odbiegają od teoretycznej struktury, jednakże zbiorcze analizy wszystkich wyników dość wiernie odtwarzają strukturę założoną teoretycznie.

W analizie MDS, według przyjętych powyżej reguł, udało się wyodrębnić w różnych grupach 6–10 wartości. Większość obszarów mieszanych składała się z wartości sąsiadujących na kole. Taki wynik nie jest sprzeczny z założeniami teoretycznymi, wedle których u podłoża 10 wartości leży motywacyjne kontinuum, a podział kontinuum zależy m.in. od precyzji narzędzia pomiaru. W 67,5% grup możliwy był podział na postulowane 10 wartości, a w 92,5% możliwy był podział na osiem lub więcej wartości (Schwartz, 1992).

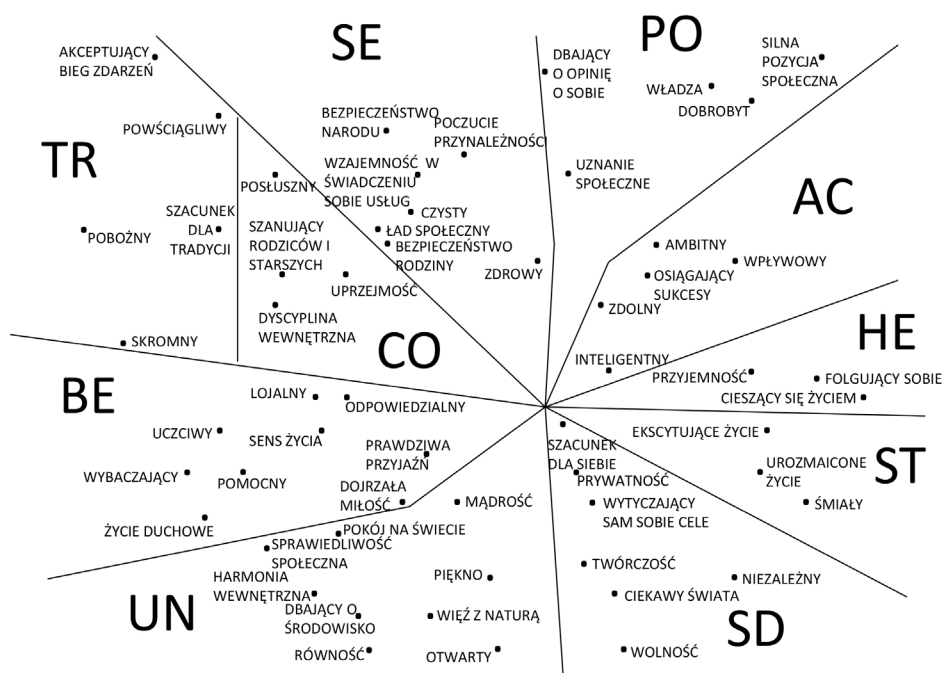
Uzyskane wyniki ukazały również pewne systematyczne odstępstwa od założonej struktury, co skłoniło Schwartz (1992) do wprowadzenia modyfikacji na poziomie teoretycznym. Oto bowiem w 80% grup, w których wartości tradycji ukonstytuowały osobny obszar, okazało się, że obszar ten nie przybrał kształtu klina, spotykającego się ze wszystkimi innymi obszarami wartości w środku. Utworzony obszar usytuował się w jednym klinie z przystosowaniem, choć można go było od przystosowania wyraźnie oddzielić. Tradycja usytuowała się bliżej obwodu koła, a przystosowanie bliżej środka koła. W części prób taka sytuacja dotyczyła również wartości władzy, która usytuowała się na peryferiach osiągnięć. W większości prób

jednak możliwe było również wydzielenie jej bezpośrednio ze środka koła, zatem w odniesieniu do tego typu Schwartz nie wprowadził modyfikacji w modelu. Czasem pojawiało się też połączenie życzliwości i przystosowania w jeden obszar (18% badanych prób).

Wyniki MDS sugerowały zatem pewną modyfikację teorii w zakresie usytuowania tradycji i przystosowania. Możliwość stosunkowo wyraźnego rozdzielenia tych grup wartości w zdecydowanej większości badanych prób oznacza, że wartości te funkcjonują jako empirycznie rozróżnialne. Jednakże niemożność wydzielenia klinów na motywacyjnym kole – osobnego dla przystosowania i osobnego dla tradycji – oznacza, że wartości te realizują podobną motywację. Według Schwartz (1992) celem motywacyjnym przystosowania jest powstrzymanie działań i skłonności, które mogłyby zranić innych lub pogwałcić społeczne oczekiwania lub normy, natomiast celem motywacyjnym leżącym u podłoża wartości związanych z tradycją jest szacunek wobec zwyczajów i idei własnej kultury i religii, akceptacja ich wpływu na własne życie, podporządkowanie się wymogom religii lub kultury. Wspólny, nieco bardziej ogólny cel motywacyjny obu wartości formułuje Schwartz (1992) jako podporządkowanie się oczekiwaniom społecznym.

W zmodyfikowanym modelu zostały opisane bardziej szczegółowo dwie wartości przystosowania oraz dwie wartości tradycji, usytuowane jako sąsiadujące kliny, zatem różniące się motywacją. Sprawa relacji między przystosowaniem a tradycją w klasycznym modelu nie jest ostatecznie jasna. Czasem używano również modelu z przystosowaniem i tradycją jako sąsiadującymi klinami. Taki model został przyjęty w badaniach dzieci przez Döring (2008) i taki też model zostanie przyjęty w części empirycznej niniejszej pracy.

Uzyskane wyniki należy zatem uznać za w znacznym stopniu potwierdzające oczekiwania teoretyczne. Znalezione, wprawdzie niezbyt liczne, ale jednak obecne, odstępstwa od oczekiwań teoretycznych znikają w analizach zbiorczych. W artykule z 1992 r. Schwartz opublikował analizę zbiorczą $N = 9140$ osób badanych pochodzących z 40 prób z 20 krajów. Dwa lata później Schwartz (1994) podsumowywał już badania $N = 25863$ osób pochodzących z 97 prób z 44 krajów. A to dopiero były początki badań. W 2006 r. w artykule podsumowującym ówczesny stan teorii, weryfikowanej różnymi narzędziami, Schwartz zamieścił wyniki skalowania wielowymiarowego w grupie $N = 64271$ pochodzących z 233 grup z 68 krajów. Mimo że od czasu do czasu pojawiają się jeszcze jakieś badania, w których wykorzystano SVS, są one jednak coraz rzadsze, ponieważ SVS zostało zastąpione przez PVQ. Publikację Schwartz z 2006 r. można zatem traktować jako zwińczenie badań, w których wykorzystywano SVS. Rysunek 5 przedstawia graficzną ilustrację owych podsumowujących analiz MDS.

Rysunek 5. Skalowanie wielowymiarowe danych SVS z 68 krajów (na podstawie: Schwartz, 2006).

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Teoretycznie zakładany model koła, przedstawiony na rysunku 2, znalazł swoje niemal idealne potwierdzenie w wynikach empirycznych, zaprezentowanych na rysunku 5. Kołowość struktury oraz możliwość jej podziału na 10 obszarów zostały w wyraźny sposób zweryfikowane w zakrojonym na szeroką skalę teście empirycznym.

Skalowanie wielowymiarowe danych PVQ. W artykule z 2001 r., wprowadzającym nowy pomiar wartości za pomocą PVQ, Schwartz i in. (2001), podsumowując dotychczasowe badania, wyliczyli, że w ponad 200 próbach pochodzących z ponad 60 państw ze wszystkich kontynentów, potwierdzono zarówno kołową strukturą, jak i możliwość podziału na 10 wartości. Jednakże w około 5% prób stwierdzono istotne odstępstwa od zakładanego modelu. Przed kontynuowaniem rozważań dotyczących owych odstępstw warto sobie uświadomić, że 5% prób, w których nie potwierdzono zakładanego modelu teoretycznego, jest wynikiem w psychologii dość imponującym. Należy mieć świadomość pewnej tendencji publikacyjnej obecnej w literaturze psychologicznej. Otóż zwykle jest tak, że publikowane są artykuły prezentujące badania potwierdzające daną teorię. Zatem wnioskowanie na temat

zakresu potwierdzeń z faktu istnienia wielu publikacji potwierdzających może być obciążone błędem, będącym konsekwencją takiej tendencji publikacyjnej. Możliwa jest przecież sytuacja, że badań, w których dany model nie został potwierdzony, jest po wielekroć więcej, jednak nikt nie pisze na ich podstawie artykułów, spodziewając się (być może zasadnie) oporów redakcji przed drukiem. W przypadku omawianych badań weryfikujących teorię wartości Schwartza sprawa wygląda nieco inaczej. Dane z owych 200 prób z ponad 60 państw nie zostały podsumowane na podstawie wyników opublikowanych, ale wyników surowych, które spływają na skrzynkę e-mailową Schwartza z całego świata. Zebrane przez niego dane i przeprowadzone analizy są zatem bardziej miarodajne niż analiza tylko tego, co zostało opublikowane.

Podczas analizy owych 5% odstępstw okazało się, że odchylenia znaleziono przede wszystkim w państwach afrykańskich, Indiach, Malezji oraz krajach słabiej rozwiniętych (Schwartz i in., 2001; por. Burgess, Schwartz, 1994). W takiej sytuacji Schwartz sformułował wyraźną alternatywę: albo teoria nie jest uniwersalna, albo narzędzie jest wadliwe. Artykuł z 2001 r. omawia badania przeprowadzone za pomocą nowego narzędzia – PVQ (Schwartz i in., 2001). Wyniki były jednoznaczne – usunięcie podstawowego mankamentu dotychczasowego pomiaru sprawiło, że zebrane dane również w rejonach, w których dotychczas notowano odstępstwa, tym razem potwierdziły zakładaną strukturę kołową. Jakim zatem mankamentem obciążony był pomiar za pomocą SVS? Odpowiedź została już częściowo udzielona w podrozdziale *Narzędzia pomiaru wartości w modelu Schwartza*. SVS wymagał od badanych umiejętności abstrakcyjnego myślenia, zatem zmienne poznawcze w istotny sposób mogły wpływać na uzyskane wyniki dotyczące wartości.

Wraz z powstaniem PVQ rozpoczął się nowy okres w badaniach nad wartościami. Poniżej zostaną przedstawione główne wyniki skalowania wielowymiarowego trzech wersji PVQ: PVQ-21, PVQ-40 oraz PVQ-57.

Skalowanie wielowymiarowe danych PVQ-21. Bilsky i in. (2011) przeprowadzili pierwszą szeroko zakrojoną weryfikację struktury kołowej za pomocą skalowania wielowymiarowego (w wersji konfirmacyjnej) na danych z 32 krajów, w ramach badań ESS. Metoda ta została zastosowana również w badaniach przeprowadzonych w części empirycznej niniejszej pracy, dlatego też jej opis znajduje się w podrozdziale *Sposób analiz w rozdziale Badania poprzeczne*.

Część wyników uzyskanych przez Bilsky'ego i in. (2011) znajduje się w tabeli 2. Bilsky i in. (2011) analizowali wyniki z pierwszej, drugiej i trzeciej fali ESS. W tabeli 2 znajdują się wyłącznie wyniki z trzeciej fali ESS (lub innej, jeśli w danym kraju nie było trzeciej fali).

Tabela 2

Wyniki skalowania wielowymiarowego danych PVQ-21 (na podstawie: Bilsky i in., 2011)

Kraj	Stress-1	Liczba klinów	Kolejność wartości	Odstępstwa od modelu
Austria	0,10	10	1,2,3,4/5,6,7,8,9,10	CO na zewnątrz SE
Belgia	0,12	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	
Bułgaria	0,11	10	1/2,3/4,5,6,7,8,9,10	UN na zewnątrz BE
Cypr	0,12	10	1/2,3,4/5,6,7,8,9,10	UN na zewnątrz BE; CO na zewnątrz SE; HE i ST zamienione miejscami
Czechy ^a	0,11	8	1+2,3/4,5,6,7,8/9,10	UN i BE połączone; HE na zewnątrz ST
Dania	0,12	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	
Estonia	0,12	6	1+2,3,4,5,6,7,8+9,10	UN i BE zamienione miejscami; TR i CO połączone
Finlandia	0,13	10	1,2,3,4,5,6,7,8,9,10	
Francja	0,14	10	1,2,3,4,5,6,7,8,9,10	
Grecja ^b	0,12	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	
Hiszpania	0,08	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	
Holandia	0,12	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	
Irlandia	0,13	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	
Islandia	0,14	10	1,2,3,4,5,6,7,8,9,10	
Izrael ^b	0,14	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	
Luksemburg ^b	0,12	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	
Łotwa	0,15	8	1/2,3/4,5,6,7,8+9,10	UN na zewnątrz BE; HE i ST połączone
Niemcy	0,10	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	
Norwegia	0,11	10	1,2,3,4,5,6,7,8,9,10	
Polska	0,11	10	1/2,3/4,5,6,7,8,9,10	UN na zewnątrz BE
Portugalia	0,09	8	1,2,3/4,5,6,7,8+9,10	SE i TR/CO zamienione miejscami; HE i ST połączone
Rosja	0,11	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	
Rumunia	0,14	10	1/2,3/4/5,6,7,8,9,10	UN na zewnątrz BE; TR/CO na zewnątrz SE
Słowacja	0,12	8	1+2,3/4,5,6,7,8,9,10	UN i BE połączone
Słowenia	0,12	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	
Szwajcaria	0,13	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	
Szwecja	0,13	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	
Turcja ^b	0,14	10	1/2,3,4,5,6,7,8,9,10	
Ukraina	0,12	10	1/2,3,4,5,6,7,8,9,10	UN na zewnątrz BE
Węgry	0,16	8	1/2,3/4,5,6,7/8,9,10	UN na zewnątrz BE; AC na zewnątrz HE; CO7 między SE i PO
Wielka Brytania	0,12	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	
Włochy ^b	0,11	10	1/2,3,4,5,6,7,8,9,10	UN na zewnątrz BE

Adnotacja. 1 = uniwersalizm (UN), 2 = życzliwość (BE), 3 = tradycja (TR), 4 = przystosowanie (CO), 5 = bezpieczeństwo (SE), 6 = władza (PO), 7 = osiągnięcia (AC), 8 = hedonizm (HE), 9 = stymulacja (ST), 0 = kierowanie sobą (SD);

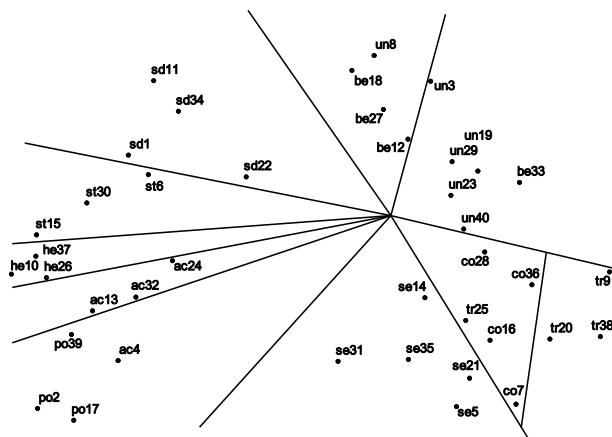
x/y = x na zewnątrz, y wewnątrz; x+y = x i y połączone.

^a pierwsza fala ESS; ^b druga fala ESS.

We wszystkich krajach układ wartości był zgodny z przewidywanym układem kołowym. Nieliczne odstępstwa dotyczyły połączenia dwóch sąsiadujących wartości. Stress-1, czyli miara dobroci dopasowania rozwiązania do danych (Borg, Groenen, 2005), był na zadowalającym poziomie. We wszystkich badanych krajach wartości formują zatem strukturę kołową, a nieliczne odstępstwa od idealnej struktury nie są odstępstwami od głównej tezy modelu dotyczącej kontinuum.

Analizy Bilsky'ego i in. (2011) zostały przeprowadzone na danych PVQ-21, zatem do analiz wprowadzonych zostało 21 itemów. Rozwiązanie zgodne z oczekiwaniem teoretycznym łatwiej jest uzyskać w skalowaniu wielowymiarowym, kiedy jest do niego wprowadzanych mniej zmiennych. Powstało zatem pytanie, czy dane zebrane za pomocą PVQ-40, czyli pełnej wersji kwestionariusza do pomiaru 10 wartości, składającego się z 40 itemów, również potwierdzają strukturę kołową w skalowaniu wielowymiarowym?

Skalowanie wielowymiarowe danych PVQ-40. MDS na danych PVQ-40 zostało przeprowadzone przez Ciecucha i Schwartza (2012) w Polsce, a następnie zreplikowane przez Ciecucha, Schwartza i Vecchione (w druku) w 13 krajach. Oba badania zostaną poniżej omówione.

Rysunek 6. Wyniki skalowania wielowymiarowego danych PVQ-40 w grupie $N = 10439$ Polaków.¹

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A. Itemy opisane skrótami znajdują się w tabeli B2 w załączniku B.

Badania Ciecucha i Schwartza (2012) za pomocą PVQ-40 zostały przeprowadzone w grupie $N = 10439$ Polaków. Na rysunku 6 zostały przedstawione wyniki skalowania uzyskane przez Ciecucha i Schwartza (2012). Litery są skrótami od nazw wartości, zgodnie z wykazem skrótów zamieszczonym w tabeli A1 w załączniku A. Liczba za skrótem oznacza numer itemu w kwestionariuszu PVQ-40, zgodnie z listą itemów zamieszczoną w tabeli B2 w załączniku B. Stres-1 wyniósł 0,13, co oznacza dobre dopasowanie do danych. Uzyskane rozwiązanie w niemal idealny sposób odtwarza teoretycznie założoną strukturę. Niemal wszystkie 40 itemów ułożyło się

¹ Źródło: „The number of distinct basic values and their structure assessed by PVQ-40”, J. Ciecuch, S. H. Schwartz, 2012, *Journal of Personality Assessment*, 94(3), s. 325. Copyright (2012) Taylor & Francis Group, LLC. Przedrukowane za zgodą Taylor & Francis Group, LLC.

w 10 rozróżnialnych wartości, ułożonych w kolejności przewidywanej teoretycznie. Jedynie cztery itemy usytuowały się w sąsiadujących klinach: be33 w obszarze uniwersalizmu, un8 w obszarze życzliwości, ac4 w obszarze władzy i tr25 w obszarze przystosowania. Zanotowano też jedną wyraźną różnicę w stosunku do zakładanego modelu teoretycznego: uniwersalizm i życzliwość zamieniły się miejscami. Uniwersalizm ułożył się bliżej przystosowania, a życzliwość bliżej kierowania sobą.

Replikacja polskich badań Ciecucha i Schwartza (2012) została przeprowadzona przez Ciecucha, Schwartza i Vecchione (w druku) w danych zebranych w 13 krajach na kilku kontynentach. Były to: Australia ($N = 285$), Brazylia ($N = 997$), Chile ($N = 415$), Stany Zjednoczone ($N = 544$), Finlandia ($N = 449$), Grecja ($N = 375$), Hiszpania ($N = 420$), Niemcy ($N = 1127$), Wielka Brytania ($N = 471$), Włochy ($N = 564$), Słowacja ($N = 487$), Ukraina ($N = 740$) i Izrael ($N = 478$). W tabeli 3 znajdują się wyniki przedstawione w analogiczny sposób, jak wyniki analiz Bilsky'ego i in. (2011), przeprowadzone na danych ESS.

Tabela 3

Wyniki skalowania wielowymiarowego danych PVQ-40 (na podstawie: Ciecuch, Schwartz, Vecchione, w druku)

Kraj	Stress-1	Liczba klinów	Kolejność wartości	Odstępstwa od modelu
Australia	0,20	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	St6 w SD; Po39 w AC
Brazylia	0,16	10	1,2,3/4/5,6,7,8,9,10	Un23 w BE; Un40 w BE; Po39 w AC
Finlandia	0,19	10	1,2,3,4,5,6,7,8,9,10	Tr25 w SEC; Po39 w AC; St6 w SD
Grecja	0,17	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	Se21 w CO; St15 w HE
Hiszpania	0,16	10	1,2,3/4/5,6,7,8+9,10	Tr38 w BE; Un29 w BE
Izrael	0,18	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	Po39 w AC; St6 w SD
Niemcy	0,14	10	1,2,3/4/5,6,7,8,9,10	Se5 w CO; Po39 w AC; He26 w ST
Słowacja	0,14	10	1,2,3/4,5,6,7,8,9,10	Be27 w UN
Ukraina	0,17	10	1/2,3/4/5,6,7,8,9,10	Po39 w AC; Co28 w UN; Be33 w UN
USA	0,20	9	1,2,3/4,5,6,7,8+9,10	Be18 w UN
Wielka Brytania	0,17	10	1,2,3/4/5,6/7,8,9,10	Un40 w BE; Tr25 w CO; Po39 w AC
Włochy	0,13	9	1+2,3/4,5,6,7,8,9,10	Co16 w SEC; He10 w ST; Po39 w AC

Adnotacja. 1 = uniwersalizm (UN), 2 = życzliwość (BE), 3 = tradycja (TR), 4 = przystosowanie (CO), 5 = bezpieczeństwo (SE), 6 = władza (PO), 7 = osiągnięcia (AC), 8 = hedonizm (HE), 9 = stymulacja (ST), 0 = kierowanie sobą (SD);

x/y = x na zewnątrz, y wewnątrz; x+y = x i y połączone.

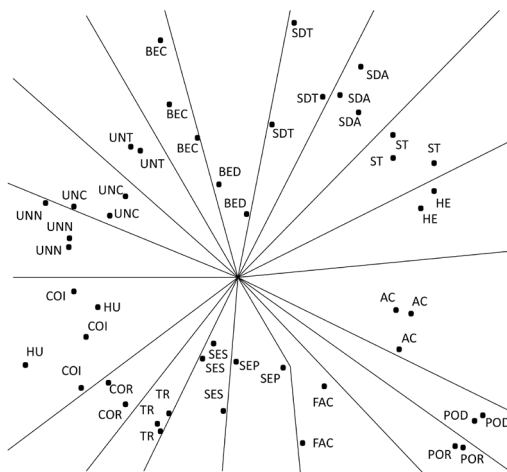
Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A. Liczba za skrótem oznacza numer itemu, zgodnie z tabelą B2 w załączniku B.

Struktura kołowa została potwierdzona w każdym z badanych krajów. Odstępstwa od modelu polegały wyłącznie na łączeniu się itemów z sąsiadujących klinów, co nie podważa struktury kołowej, a jedynie możliwość szczegółowego wyróżnienia danej liczby wartości, zakładanej przez kwestionariusz. Jak przekonują Ciecuch i Schwartz (2012), MDS nie jest jednak właściwą analizą do weryfikacji tezy o rozróżnialności wartości. W tym celu powinna być zastosowana CFA, która jest analizą bardziej precyzyjną i wymagającą, ale

też bardziej odpowiednią do testu hipotez o możliwości rozróżniania wartości. Wyniki tych analiz zostaną zaprezentowane w podrozdziale *Weryfikacja katalogu wartości*.

Skalowanie wielowymiarowe danych PVQ-57. W 2012 r. Schwartz ze współpracownikami opublikowali badania weryfikujące zmodyfikowany model (Schwartz i in., 2012). Wykorzystali oni zmodyfikowany kwestionariusz PVQ, składający się z 57 itemów, skonstruowany do pomiaru 19 wartości. W ramach programu badania prowadzone były za pomocą dwóch wersji PVQ-57 – jedna z nich zawierała 6-punktową skalę odpowiedzi, podobnie jak PVQ-21 oraz PVQ-40, a druga skalę 11-punktową. Poniżej zostaną przedstawione wyniki PVQ-57 z 6-punktową skalą odpowiedzi. Badania zostały przeprowadzone w dziewięciu krajach. Były to: Finlandia ($N = 334$), Niemcy ($N = 325$), Izrael ($N = 394$), Włochy ($N = 388$), Nowa Zelandia ($N = 527$), Polska ($N = 547$), Portugalia ($N = 295$), Szwajcaria ($N = 201$), Turcja ($N = 250$). Na rysunku 7 znajdują się wyniki MDS w całej grupie, składającej się z osób badanych pochodzących ze wszystkich krajów. Stres-1 wyniósł 0,19, co oznacza dobre dopasowanie rozwiązania do danych.

Na podstawie wstępnych analiz w każdym kraju osobno Schwartz i in. (2012) wyeliminowali z dalszych analiz dziewięć itemów. Pozostałe 48 itemów, przedstawione na rysunku 7, uformowały zgodnie z przewidywaniami strukturę kołową. Jedynym odstępstwem od oczekiwań teoretycznych jest zamiana miejscami uniwersalizmu z życzliwością. Podobny wynik uzyskał Ciecuch i Schwartz (2012).

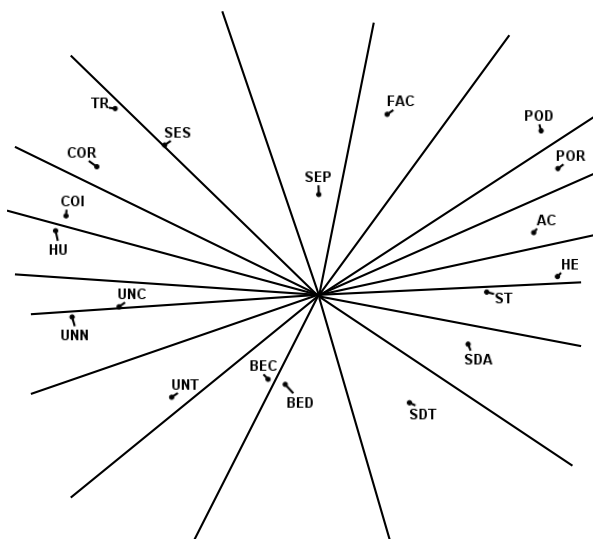

Rysunek 7. Skalowanie wielowymiarowe itemów PVQ-57 w dziewięciu krajach.²

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

2 Źródło: „Refining the Theory of Basic Individual Values”, S. H. Schwartz i in., 2012, *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(4), s. 675. Copyright (2012) American Psychological Association. Zaadaptowane za zgodą American Psychological Association.

W programie modyfikującym teorię wartości została użyta eksperymentalna wersja kwestionariusza PVQ-57, nazywana też PVQ-5x. Z analiz zostało wyeliminowanych osiem itemów, które zostały wymienione w kolejnej wersji, zwanej PVQ-R. W serii badań wprowadzano kolejne modyfikacje i w ten sposób powstała wersja PVQ-R2. Historia żmudnych, ale skutecznych poszukiwań i konstrukcja ostatecznej wersji kwestionariusza zostały szczegółowo opisane przez Ciecucha (2013). Na rysunku 8 zaprezentowano MDS 19 wartości mierzonych za pomocą PVQ-R2 w grupie $N = 2516$ Polaków w wieku od 14 do 78 lat (55% kobiet; $M_{\text{wiek}} = 30,1$; $SD_{\text{wiek}} = 11,5$). Analiza zaprezentowana na rysunku 8 została przeprowadzona nie na itemach, ale na 19 skalach.

Rysunek 8. Skalowanie wielowymiarowe 19 wartości mierzonych za pomocą PVQ-R2 w Polsce.³

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Wielkość wskaźnika dopasowania $Sress-1 = 0,149$ jest zadowalająca. Poza zamianą miejscami uniwersalizmu i życzliwości wszystkie wartości usytuowały się w miejscu przewidzianym przez zmodyfikowany model kołowy (Schwartz i in., 2012).

Podsumowując, MDS przeprowadzone we wszystkich badaniach potwierdza strukturę kołową. Takie wyniki są uzyskiwane dla danych zebranych za pomocą SVS

³ Źródło: „Pomiar wartości w zmodyfikowanym modelu Shaloma Schwartza”, J. Ciecuch, 2013, *Psychologia Społeczna*, 8(1), 22–41. Copyright (2013) Polskie Stowarzyszenie Psychologii Społecznej. Przedrukowane za zgodą Polskiego Stowarzyszenia Psychologii Społecznej.

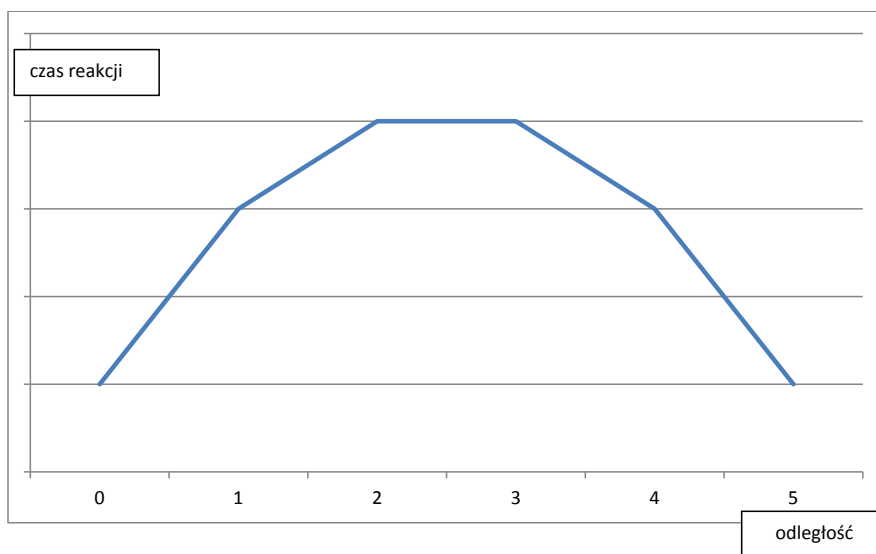
oraz wszystkich wersji kwestionariusza PVQ (PVQ-21, PVQ-40, PVQ-57 w kolejnych jego wariantach). Warto dodać, że w literaturze owa potwierdzona uniwersalna struktura jest czasem traktowana jako punkt wyjścia do wyjaśniania specyfiki systemu wartości w danym kraju lub grupie, jeśli występują jakieś odstępstwa, lub psychologicznej interpretacji innego niż zwykle usytuowania danej wartości (Fontaine i in., 2008; Schwartz, 2007a; Schwartz, Sagiv, 1995).

Badania eksperymentalne

Pomiar czasu reakcji. Pakizeh i in. (2007), doceniając ogrom danych empirycznych potwierdzających strukturę kołową, zwrócili uwagę na to, że wszystkie dotychczasowe wyniki zostały uzyskane na podstawie danych samoopisowych, zatem obarczone są wszystkimi wątpliwościami związanymi z tego rodzaju danymi. Zebrane dane mogą być zatem obciążone potrzebą aprobaty społecznej oraz dążeniem do spójności osób badanych w oczach badacza i własnych. Ponadto możliwy jest wpływ ukrytych teorii wartości, jakie mają osoby badane. Dodatkowo, ze względu na testowaną hipotezę kołową, pojawić się mogą wątpliwości, czego jest to struktura. Na gruncie zebranych danych samoopisowych można zasadnie wysunąć zastrzeżenie, że reguły podobieństwa i konfliktu, organizujące układ wartości w kole, nie dotyczą sfery motywacyjnej, a jedynie semantycznej.

W celu przewyżczenia wymienionych wyżej ograniczeń i wątpliwości Pakizeh i in. (2007) przeprowadzili serię badań eksperymentalnych. Badania zostały przeprowadzone w schemacie jednogrupowym z powtarzającymi pomiarami. Zadaniem badanych była ocena ważności prezentowanych wartości na monitorze komputera. Zmienną zależną był czas reakcji. Zmienną niezależną była odległość między prezentowanymi wartościami, mierzona w liczbie klinów dzielących prezentowane wartości na kole (0 – wartości z tego samego klina; 1 – wartości z sąsiadujących klinów; 2 – wartości z klinów przedzielonych dodatkowo jednym klinem itd.).

W pierwszym eksperymencie prezentowano na monitorze komputera nazwy pojedynczych wartości, a zadaniem osób badanych była ocena ważności każdej prezentowanej wartości na skali. Oczekiwano, że czas reakcji oceny ważności wartości będzie najkrótszy, jeśli poprzednio była prezentowana wartość z tego samego lub opozycyjnego klina wartości, a najdłuższy, kiedy poprzednio prezentowana wartość pochodziła z klina wartości usytuowanego między klinem aktualnie prezentowanej wartości a jego przeciwieństwem na kole. Wyniki potwierdziły oczekiwania. Na rysunku 9 zaprezentowane są schematycznie oczekiwania, pozytywnie zweryfikowane w eksperymencie.

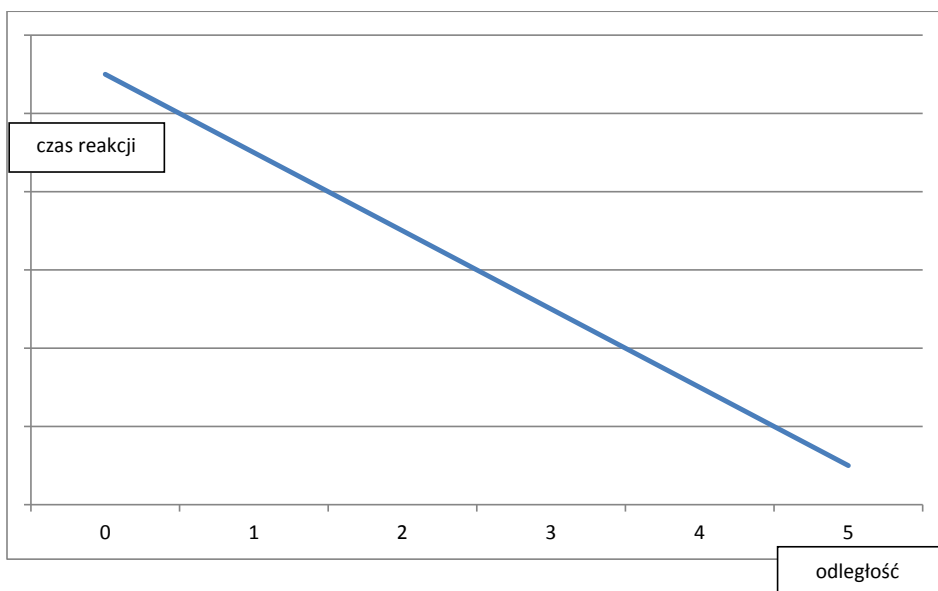
Rysunek 9. Oczekiwana zależność między czasem oszacowania ważności wartości a odległością między ocenianą a poprzednio prezentowaną wartością (na podstawie: Pakizeh i in., 2007).

Uzyskano krzywoliniową zależność między czasem reakcji oszacowania ważności wartości a odległością do poprzednio prezentowanej i ocenianej wartości. Jeśli poprzednio prezentowana wartość była z tego samego klina, czas reakcji był krótki. Wraz ze wzrostem odległości w usytuowaniu wartości na kole rósł czas reakcji, a następnie zaczynał maleć, wraz ze zbliżaniem się do wartości opozycyjnej.

W kolejnym wariantcie tego eksperymentu badani dodatkowo oceniali podobieństwo semantyczne prezentowanych wartości. W analizach kontrolowano efekt tego podobieństwa. Okazało się, że podobieństwo semantyczne nie wyjaśniało krzywoliniowej zależności czasu reakcji i odległości między wartościami na kole wartości.

W omawianym eksperymencie badani oceniali każdorazowo ważność jednej wartości, a zmienną niezależną była odległość między wartością aktualnie ocenianą a wartością prezentowaną i ocenianą poprzednio. W drugim eksperymencie zadaniem osób badanych był wybór wartości ważniejszej z prezentowanej pary wartości. Teoretyczne założenia eksperymentu pozostały takie same. Ze względu na zmianę zadania oczekiwano zmniejszania czasu reakcji wraz ze wzrostem odległości między wartościami. Zależność tę przedstawia schematycznie rysunek 10.

Rysunek 10. Oczekiwana zależność między czasem wyboru ważniejszej wartości a odległością wartości w prezentowanej parze (na podstawie: Pakizeh i in., 2007).

Najłatwiej i najszybciej podejmuje się decyzję o wyborze wartości ważniejszej, gdy trzeba wybrać między wartościami bardzo różnymi (np. uczciwość czy majątek). Niezależnie od tego, jakiej odpowiedzi dany człowiek udziela, można się spodziewać, że udzieli ją stosunkowo szybko, bo wartości są od siebie bardzo różne. Im bardziej wartości są do siebie podobne, tym można oczekiwać dłuższego czasu reakcji. Najdłużej powinna trwać decyzja wyboru wartości z tego samego klina wartości (np. prawdomówność czy uczciwość). Przeprowadzony przez Pakizeha i in. (2007) eksperyment potwierdził te oczekiwania.

We wszystkich omówionych eksperymentach analizowano nie wybór lub oszacowanie wartości, ale czas reakcji. Okazało się zatem, że kołowa struktura wartości nie jest artefaktem pochodzącym z analiz danych samoopisowych. Przeprowadzone eksperymenty nadal jednak dotyczyły tylko prawidłowości organizujących ludzki system poznawczy. Ciągle nie było jasne, czy kołowa struktura wartości w jakikolwiek sposób przekłada się na zachowania.

Aktywizacja wartości. Odpowiedzi na pytanie o rolę struktury wartości w zachowaniu poszukiwali w badaniach eksperymentalnych Maio i in. (2009). Ogólny problem związku systemu wartości z zachowaniem jest problemem szerszym, analizowanym również przez Schwartza (Bardi, Schwartz, 2003; Schwartz, 1996, 2009).

Z punktu widzenia niniejszych rozważań szczególnie istotna nie jest jednak ogólna relacja wartości – zachowanie, ale rola kołowości struktury w owej relacji. Znaczenie owej kołowości poddali badaniom Maio i in. (2009) w serii eksperymentów w planie dwugrupowym. Zmienną niezależną, którą manipulowali, była aktywizacja wybranych wartości, a zmienną zależną był pomiar pewnego rodzaju zachowań. Oczekiwano, że aktywizacja danej wartości spowoduje wzrost zachowania zgodnego z wartościami motywacyjnie bliskimi (usytuowanymi blisko siebie na kole) oraz zmniejszy zachowanie zgodne z wartościami usytuowanymi po przeciwnej stronie koła.

W pierwszym eksperymencie aktywizowano wartości stymulacji (w jednej grupie eksperymentalnej) oraz tradycji (w drugiej grupie eksperymentalnej). Zmienną zależną był efekt lepszego od średniej. Efekt polega na tym, że ludzie uważają, że prezentują wyższy niż średni poziom danej umiejętności (kierowcy uważają, że są lepszymi kierowcami niż średni kierowca, nauczyciele uważają, że są lepszymi nauczycielami niż średni nauczyciel itd.). Jedną z wartości znajdujących się w obszarze tradycji jest skromność, która hamuje efekt lepszego od średniej. Maio i in. (2009) wykazali, że aktywizacja wartości tradycji obniża efekt lepszego od średniej, a aktywizacja wartości stymulacji, leżącej po przeciwnej stronie koła, podwyższa efekt lepszego od średniej.

W drugim eksperymencie aktywizowano wartości bezpieczeństwa (w jednej grupie eksperymentalnej) oraz kierowania sobą (w drugiej grupie eksperymentalnej). Jedną z wartości znajdujących się w obszarze bezpieczeństwa jest czystość rozumiana jako dbanie o porządek, czystość przedmiotów itd. W jednym z zadań w eksperymencie badani musieli posłużyć się kredkami, które były nieco brudne i klejące. Mierzono, czy badani korzystali z chusteczek, znajdujących się na stole, do wyczyszczenia kredek. Maio i in. (2009) wykazali, że aktywizacja wartości bezpieczeństwa zwiększa tendencję do dbania o czystość (posługiwanie się chusteczkami), a aktywizacja kierowania sobą obniża tę tendencję.

W trzecim eksperymencie aktywizowano również wartości bezpieczeństwa i kierowania sobą, ale mierzono zachowanie zgodne z ciekawością, jako jedną z wartości znajdujących się w obszarze wartości kierowania sobą. Wskaźnikiem ciekawości była zgłaszana przez badanych chęć dowiedzenia się czegoś więcej na temat różnych zagadnień z quizu, który rozwiązywali. Okazało się, że aktywizacja wartości kierowania sobą zwiększa ciekawość badanych, a aktywizacja wartości bezpieczeństwa – zmniejsza ich ciekawość.

W ostatnim eksperymencie Maio i in. (2009) aktywizowali wartości życzliwość (w jednej grupie eksperymentalnej) oraz osiągnięć (w drugiej grupie eksperymentalnej). Wskaźnikiem zachowania zgodnego z życzliwością była gotowość badanych do pomocy w dalszej części badania, natomiast wskaźnikiem zachowania zgodnego

z osiągnięciami – poziom wykonania zadania (liczba słów znalezionych w ciągu liter). Podobnie jak w poprzednich eksperymentach, aktywizacja wartości zwiększała tendencję do zachowania zgodnego z daną wartością oraz obniżała tendencję do zachowania zgodnego z wartością leżącą po przeciwnej stronie koła.

Powyższe badania nie były wprost testem struktury kołowej. Dotyczyły one jednak głównych reguł (zgodności i konfliktu), na których opiera się struktura kołowa. Wyniki uzyskane przez Maio i in. (2009) uzupełniają zatem w istotny sposób argumenty na rzecz struktury kołowej, wypracowane w analizach danych samoopisowych i dodatkowo potwierdzają tezę o kołowej strukturze wartości.

WERYFIKACJA KATALOGU WARTOŚCI

Konfirmacyjna analiza czynnikowa

Pierwsze analizy CFA weryfikujące model Schwartza przeprowadził Schwartz i Boehnke (2004). Analizy zostały wykonane na danych zebranych za pomocą SVS w grupie $N = 10857$ osób badanych, pochodzących z 27 krajów. Analizy Schwartza i Boehnke (2004) dotyczyły nie tylko testu hipotezy o katalogu wartości, ale również ich struktury. Narzucili oni bowiem skorelowanie zmiennych latentnych zgodnie z modelem kołowym. Model przewidywany teoretycznie uzyskał satysfakcjonujące wskaźniki dopasowania, co było argumentem na rzecz teorii. Analizy dotyczyły SVS, czyli narzędzia, które w zasadzie nie jest już stosowane, dlatego też te wyniki nie będą tu szczegółowo omawiane. Warto jednak podkreślić, że analizy przeprowadzone przez Schwartza i Boehnke (2004) były dość wyrafinowane metodologicznie. Autorzy podzielili losowo dużą grupę na dwie podgrupy i w każdej z nich osobno przeprowadzili analizy. Testowali 10 różnych modeli CFA, różniących się modyfikacjami, zgodnymi z teorią (np. w jednym z modeli połączono tradycję z przystosowaniem, w innym podzielono bezpieczeństwo na bezpieczeństwo grupowe i osobiste).

Tabela 4

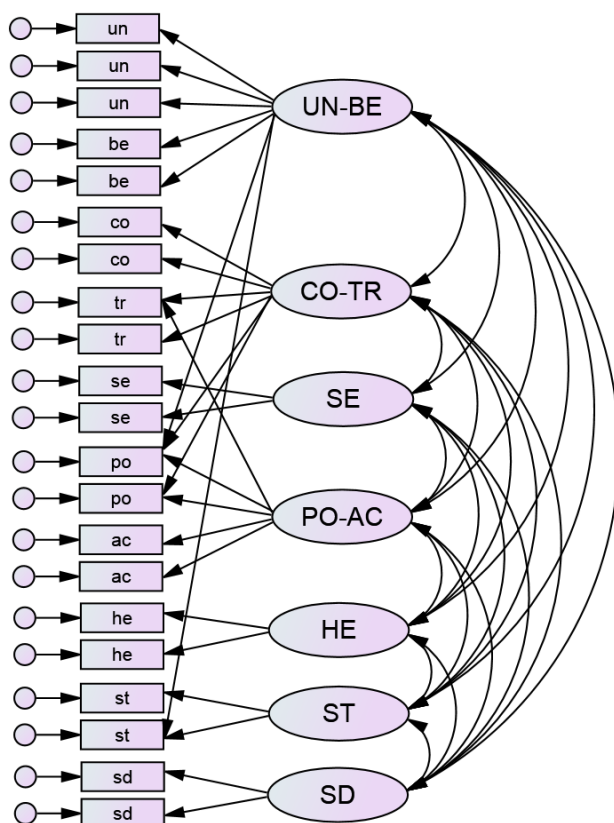
Wartości wyróżnione w CFA w pierwszej fali ESS (na podstawie: Davidov i in., 2008)

Kraj	Liczba rozróżnialnych wartości w CFA	Połączone pary wartości
Austria	8	PO-AC, CO-TR
Belgia	6	PO-AC, CO-TR, UN-BE, ST-SD
Czechy	7	PO-AC, CO-TR, UN-BE
Dania	8	PO-AC, CO-TR
Finlandia	8	PO-AC, CO-TR
Francja	7	PO-AC, CO-TR, UN-BE
Grecja	5	PO-AC, CO-TR, UN-BE, HE-ST, ST-SD
Hiszpania	8	PO-AC, CO-TR
Holandia	8	PO-AC, CO-TR
Irlandia	6	PO-AC, CO-TR, UN-BE, HE-ST
Izrael	7	PO-AC, UN-BE, ST-SD
Niemcy	7	PO-AC, CO-TR, UN-BE
Norwegia	8	PO-AC, CO-TR
Polska	6	PO-AC, CO-TR, UN-BE, HE-ST
Portugalia	7	CO-TR, UN-BE, HE-ST
Słowenia	5	PO-AC, CO-TR, UN-BE, HE-ST, ST-SD
Szwajcaria	7	PO-AC, CO-TR, UN-BE
Szwecja	8	PO-AC, CO-TR
Węgry	5	PO-AC, CO-TR, UN-BE, SE-UN, HE-SD
Wielka Brytania	8	PO-AC, CO-TR

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Davidov, Schmidt i Schwartz (2008) w ramach testu równoważności pomiaru przeprowadzili CFA na danych zebranych za pomocą PVQ-21 w ramach ESS. Okazało się, że w większości krajów trzeba było połączyć niektóre pary wartości ze sobą. Były one tak wysoko skorelowane, że nie można było ich rozróżnić. W tabeli 4 znajdują się informacje o połączonych wartościach w krajach w pierwszej fali ESS. Zbliżone wyniki uzyskał Davidov w analizach drugiej (Davidov, 2008) i trzeciej fali (Davidov, 2010) ESS.

Ostatecznie Davidov i in. (2008) zaproponowali model znajdujący się na rysunku 11.

Rysunek 11. Model CFA dla danych PVQ-21 w ESS (na podstawie: Davidov i in., 2008).

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Davidov ze współpracownikami (2008) wprowadzili kilka ładunków krzyżowych oraz wykazali, że w danych ESS trzy pary wartości powinny zostać połączone. Owe

pary to: władza z osiągnięciami, uniwersalizm z życzliwością oraz przystosowanie z tradycją. W ten sposób katalog 10 wartości został zredukowany do siedmiu. Wyniki uzyskane przez Davidova i in. (2008) wprawdzie nie podważały modelu kołowego ani głównej tezy teorii, ponieważ pary wartości, które wymagały połączenia, zawsze były parami sąsiadującymi ze sobą na kole wartości, niemniej jednak katalog 10 wartości został zakwestionowany.

Strategia szkła powiększającego

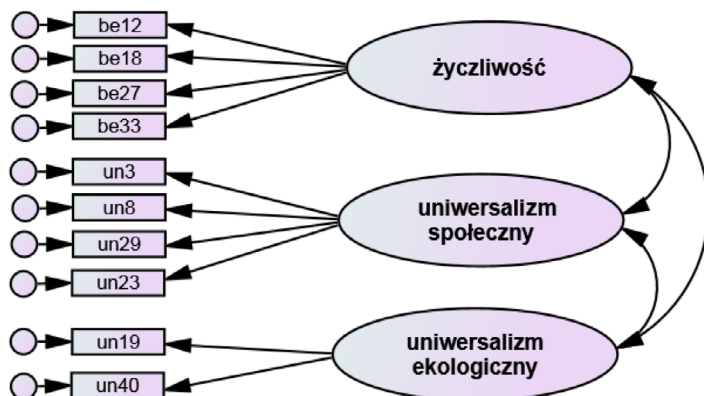
Badania Davidova i in. (2008) wywołały ożywioną dyskusję. Głównym pytaniem było, gdzie szukać przyczyn konieczności redukcji katalogu wartości: w modelu teoretycznym czy w narzędziu pomiaru. Knoppen i Saris (2009a, 2009b) przekonywali, że przyczyna leży w sposobie konstrukcji narzędzia pomiaru wykorzystanego w ESS. Zastosowano tam skróconą wersję PVQ, składającą się z 21 itemów (PVQ-21), przeznaczonych do pomiaru 10 wartości (Schwartz, 2003). Podczas konstrukcji PVQ-21 zadbano o to, aby itemy pokrywały cały obszar koła, co doprowadziło do tego, że itemy składające się na daną wartość nie były zbyt jednorodne i dostatecznie odróżnialne od itemów budujących sąsiednią wartość. W konsekwencji MDS potwierdzało strukturę kołową (Bilsky i in., 2011), ale CFA nie potwierdzały możliwości rozróżnienia wszystkich 10 wartości (Davidov i in., 2008). Knoppen i Saris (2009b) oraz Saris, Knoppen i Schwartz (2013), tworząc osobne modele dla wszystkich możliwych par wartości, wykazali, że w danych zebranych za pomocą PVQ-40 jest możliwe wydzielenie nawet większej liczby wartości niż 10.

Podobny sposób rozumowania przyjęli Ciecuch i Davidov (2012), którzy wykazali, że PVQ-40 charakteryzuje się wyższym poziomem równoważności pomiaru między Polską a Niemcami niż PVQ-21. Ciecuch z Davidovem (2012) zaproponowali tzw. strategię szkła powiększającego w CFA. Polega ona na tym, że konstruowane są modele pomiarowe nie dla wszystkich wartości, ale osobno dla każdego z czterech obszarów koła, czyli czterech grup wartości. Teoretycznym uzasadnieniem tej strategii jest specyfika modelu wartości. Zgodnie z regułą podobieństwa wartości sąsiadujących na kole teoretycznie uzasadnione i przewidywalne są ładunki krzyżowe itemów budujących daną wartość na wartości sąsiadujące. Z kolei, zgodnie z regułą konfliktu wartości sytuujących się po przeciwnych stronach koła, teoretycznie uzasadnione są ujemne ładunki krzyżowe na wartości usytuowane właśnie po owej przeciwnej stronie koła.

Ciecuch i Schwartz (2012) zastosowali strategię szkła powiększającego w CFA danych zebranych za pomocą PVQ-40 w grupie $N = 10439$ Polaków w wieku od 10 do 94 lat ($M_{\text{wiek}} = 28,3$; $SD_{\text{wiek}} = 12,9$). Testowane modele zakładały dodatkowe, bardziej

dokładne różnicowanie wartości. Ciecuch i Schwartz (2012) dokonali teoretycznej analizy definicji każdej z 10 wartości, poszukując w niej możliwych do wyróżnienia aspektów. Następnie poddali analizie treść itemów z kwestionariusza PVQ-40. Jeżeli itemy przeznaczone do pomiaru danej wartości można było podzielić na grupy, zgodnie ze znanymi w analizie teoretycznej aspektami danej wartości, do CFA wprowadzono je jako wskaźniki wyróżnionych aspektów, będących zmiennymi latentnymi.

Analizy CFA testujące przeprowadzone teoretyczne rozróżnienia zostały przez Ciecucha i Schwartz (2012) wykonane osobno dla każdej z czterech grup wartości. Na rysunku 12 znajduje się model przekraczania siebie, w którym uniwersalizm został podzielony na uniwersalizm społeczny oraz uniwersalizm ekologiczny.

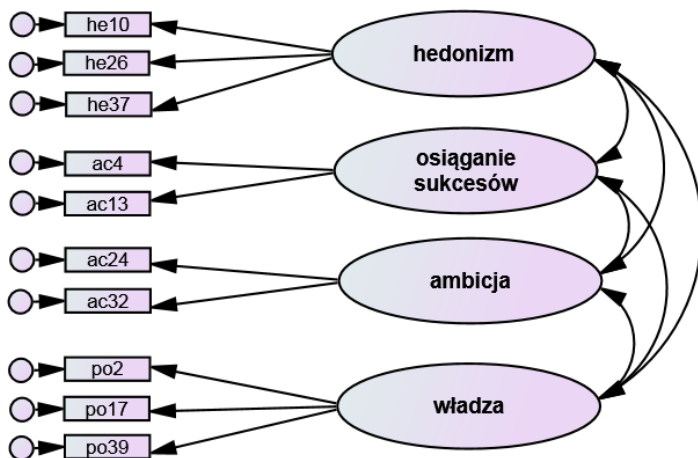
Rysunek 12. Model CFA wartości przekraczania siebie mierzonych za pomocą PVQ-40 (na podstawie: Ciecuch, Schwartz, 2012).

Liczba za skrótem oznacza numer itemu, zgodnie z tabelą B2 w załączniku B.

Oprócz obu rodzajów uniwersalizmu w skład modelu wchodzi życzliwość. Teoretyczna analiza charakterystyki życzliwości sugerowała wprowadzenie możliwych do wyróżnienia pewnych aspektów również w tej wartości, ale nie można było takiego podziału przeprowadzić między itemami PVQ-40, które łączyły w sobie owe aspekty.

Na rysunku 13 znajduje się model umacniania siebie, w którym osiągnięcia zostały podzielone na osiągnięcie sukcesów oraz ambicję.

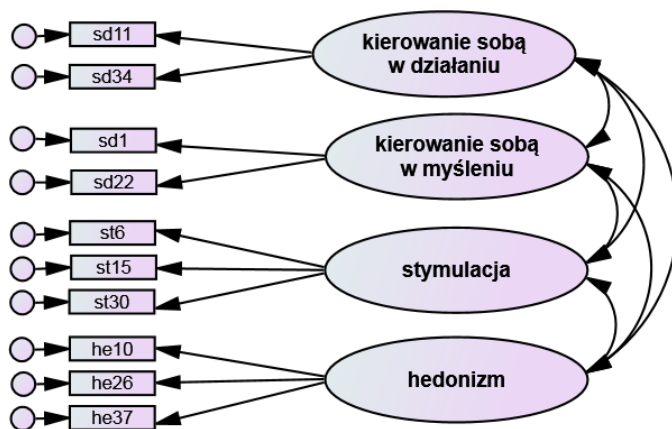
Oprócz obu rodzajów osiągnięć w skład modelu wchodzi władza oraz hedonizm. Podział władzy był niemożliwy, ponieważ w kwestionariuszu PVQ-40 jej wskaźnikami są tylko trzy itemy, a zmienna latentna w CFA musi być budowana przez co najmniej dwie zmienne obserwowalne. Hedonizm został włączony zarówno do modelu przekraczania siebie, jak i otwartości, ponieważ zgodnie z modelem Schwartz (1992) sytuuje się na granicy obu tych obszarów.

Rysunek 13. Model CFA wartości umacniania siebie mierzonych za pomocą PVQ-40 (na podstawie: Ciecuch, Schwartz, 2012).

Liczba za skrótem oznacza numer itemu, zgodnie z tabelą B2 w załączniku B.

Na rysunku 14 został przedstawiony model otwartości, w którym kierowanie sobą zostało podzielone na kierowanie sobą w myśleniu oraz kierowanie sobą w działaniu.

Rysunek 14. Model CFA wartości otwartości mierzonych za pomocą PVQ-40 (na podstawie: Ciecuch, Schwartz, 2012).

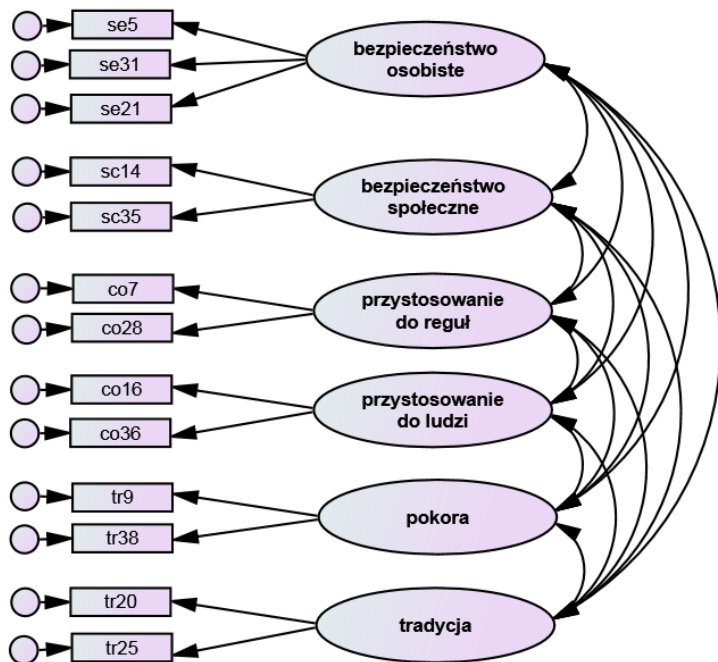
Liczba za skrótem oznacza numer itemu, zgodnie z tabelą B2 w załączniku B.

Oprócz obu rodzajów kierowania sobą w skład modelu wchodzi stymulacja i hedonizm.

Na rysunku 15 został przedstawiony model zachowawczości, w którym każda z trzech zachowawczych wartości została podzielona na wężziej zdefiniowane warto-

ści. Bezpieczeństwo zostało podzielone na bezpieczeństwo osobiste i bezpieczeństwo społeczne; przystosowanie zostało podzielone na przystosowanie do reguł oraz przystosowanie do ludzi, a tradycja została podzielona na tradycję i pokorę.

Rysunek 15. Model CFA wartości zachowawczości mierzonych za pomocą PVQ-40 (na podstawie: Ciecuch, Schwartz, 2012).

Liczba za skrótem oznacza numer itemu, zgodnie z tabelą B2 w załączniku B.

Modele zaprezentowane na rysunkach 12, 13 i 14 uzyskały wskaźniki świadczące o dobrym dopasowaniu do danych. W modelu 15 niemożliwe okazało się podzielenie przystosowania na dwie wartości. Po ich połączeniu w przystosowanie, jako jedną zmienną latentną, model uzyskał satysfakcjonujące wskaźniki dopasowania.

Ciecuch i Schwartz (2012) uzyskali dość jednoznaczne wyniki, świadczące o tym, że jest możliwe wyróżnienie 15 wąsko zdefiniowanych wartości nawet w danych zebranych za pomocą kwestionariusza przeznaczonego do pomiaru 10 wartości. Ponieważ wartości tworzą kontinuum, to ślady owego kontinuum zostały wykryte za pomocą strategii szkła powiększającego nawet tam, gdzie ich dotychczas nie szukano.

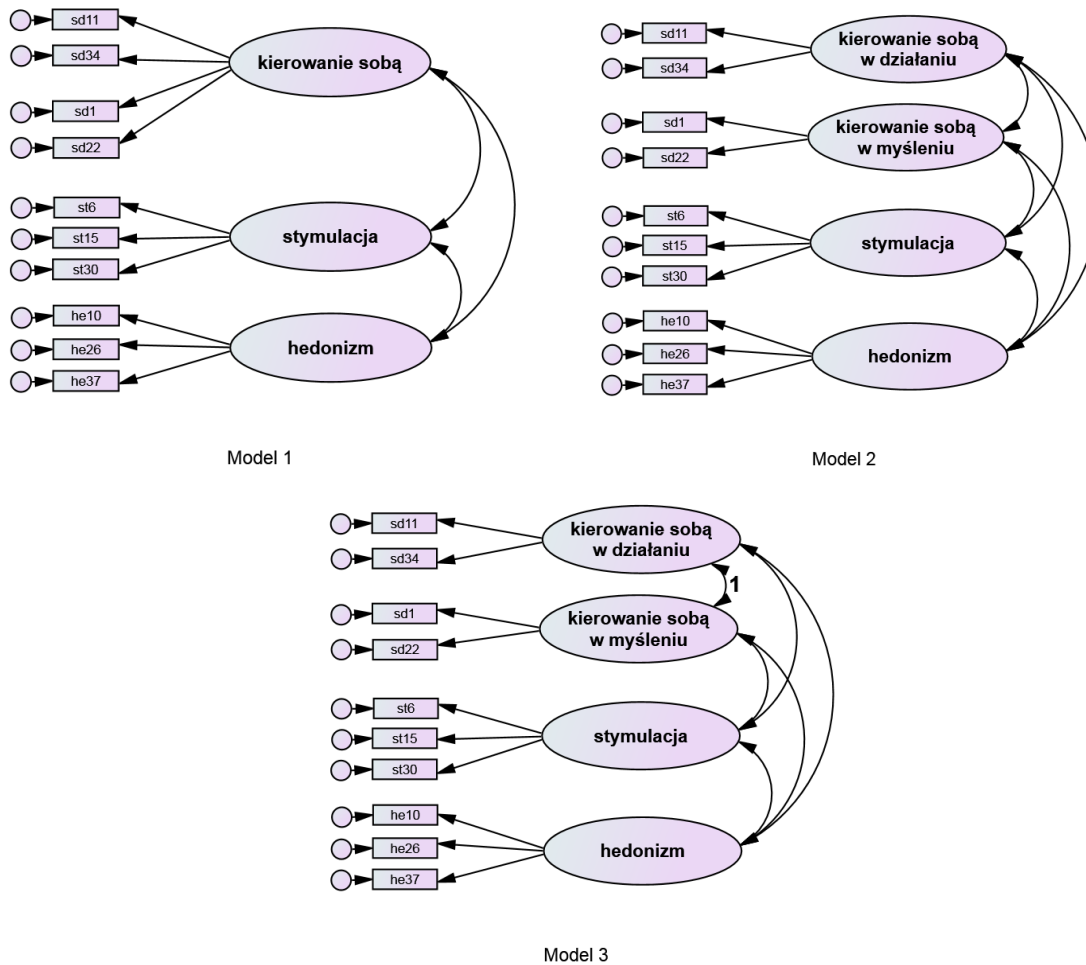
Badania Ciecucha i Schwartz (2012), chociaż przeprowadzone na bardzo dużej grupie badanych, z wykorzystaniem nowego podejścia (wyraźne rozróżnienie celów MDS i CFA, strategia szkła powiększającego w CFA), nie były wolne od ograniczeń. Dwa główne ograniczenia to: 1) badania były przeprowadzone tylko w jednym kra-

ju; 2) Ciecuch i Schwartz (2012) wykazali możliwość podziału niektórych wartości na wartości wężiej zdefiniowane, ale nie zajmowali się zasadnością tego podziału. Innymi słowy, pokazali, że można, ale nie zajmowali się tym, czy trzeba ani czy warto.

Powyższe ograniczenia zostały przewyżczone w pracy Ciecucha, Schwartz i Vecchione (w druku). Ich badania są międzykulturową replikacją oraz metodologicznym pogłębieniem analiz Ciecucha i Schwartz (2012). Ciecuch, Schwartz i Vecchione (w druku) przeprowadzili analizy danych zebranych w 13 krajach z kilku kontynentów: Australia ($N = 285$), Brazylia ($N = 997$), Chile ($N = 415$), Stany Zjednoczone ($N = 544$), Finlandia ($N = 449$), Grecja ($N = 375$), Hiszpania ($N = 420$), Niemcy ($N = 1127$), Wielka Brytania ($N = 471$), Włochy ($N = 564$), Słowacja ($N = 487$), Ukraina ($N = 740$) i Izrael ($N = 478$). Dodatkowo Ciecuch, Schwartz i Vecchione (w druku) przeprowadzili porównanie trzech modeli. Pierwszym z nich był model klasyczny, z wyróżnionymi wartościami, wchodzącymi w skład katalogu 10 wartości. W trzecim modelu zostały wyróżnione wartości pochodzące z podziału wartości z modelu klasycznego na wężiej zdefiniowane wartości, ale korelacja między nimi została zdefiniowana jako równa 1. Drugi model różnił się od trzeciego tym, że dopuszczono korelację między wartościami, ale nie wyznaczano jej wysokości. Jako przykład, na rysunku 16 zostały zaprezentowane trzy testowane modele dla otwartości.

W podobny sposób zostały skonstruowane modele dla każdej grupy wartości: przekraczania siebie, umacniania siebie i zachowawczości. W przypadku zachowawczości ostateczne analizy zostały przeprowadzone dla każdej podzielonej wartości osobno, zatem skonstruowano osobny model dla dwóch wyróżnionych wartości tradycji, osobny model dla dwóch wyróżnionych wartości przystosowania i osobny model dla dwóch wyróżnionych wartości bezpieczeństwa.

Model pierwszy i trzeci są teoretycznie równoważne – w żadnym z nich nie dopuszcza się możliwości rozróżnienia między dwoma rodzajami danej wartości. Model drugi zakłada takie rozróżnienie. Ciecuch i Schwartz (2012) analizowali jedynie wskaźniki dopasowania do danych modelu określanego tu jako model drugi. Natomiast Ciecuch, Schwartz i Vecchione (w druku) analizowali, czy model drugi ma istotnie lepsze wskaźniki dopasowania niż model trzeci. Bezpośrednie porównanie modelu drugiego i pierwszego nie jest możliwe, ponieważ nie są to modele wzajemnie zagnieżdżone. Takimi wzajemnie zagnieżdżonymi modelami są natomiast model drugi i trzeci. Dzięki temu można było przeprowadzić precyzyjny test $\Delta\chi^2$. Jeśli różnica w χ^2 między modelem drugim a trzecim była istotna, oznaczało to, że model drugi w istotny sposób lepiej pasował do danych. Ciecuch, Schwartz i Vecchione (w druku) nazywali taki model preferowanym (*prefera-*

Rysunek 16. Trzy modele otwartości porównywane według procedury Ciecucha, Schwartza i Vecchione (w druku).

Liczba za skrótem oznacza numer itemu, zgodnie z tabelą B2 w załączniku B.

ble model). Jeśli $\Delta\chi^2$ nie była istotna, a wskaźniki dopasowania modelu drugiego były satysfakcjonujące, Ciecuch, Schwartz i Vecchione (w druku) nazywali taki model możliwym (*possible model*). Jeśli wskaźniki dopasowania nie były satysfakcjonujące, nie było podstaw do podzielenia danej wartości na wartości wężiej zdefiniowane.

W tabeli 5 znajduje się podsumowanie analiz Ciecucha, Schwartz i Vecchione (w druku).

Tabela 5

Dodatkowe podziały 10 wartości w 13 krajach (na podstawie: Ciecuch, Schwartz, Vecchione, w druku)

	UNS-UNN	SDT-SDA	ACS-ACA	TR-HUM	COR-COI	SES-SEP
Australia	**	**	**	**	**	n
Brazylia	**	**	**	*	**	n
Chile	**	**	**	*	n	*
Finlandia	**	**	*	*	**	n
Grecja	**	**	**	**	*	*
Hiszpania	**	**	**	**	n	*
Izrael	**	**	**	**	n	**
Niemcy	**	**	**	**	n	n
Słowacja	**	n	*	**	n	n
Ukraina	**	n	n	*	n	*
USA	**	**	**	*	*	*
Wielka Brytania	**	**	**	**	*	n
Włochy	**	**	**	**	*	*

Adnotacja. * = rozróżnienie dwóch wężiej zdefiniowanych wartości jest możliwe; ** = rozróżnienie dwóch wężiej zdefiniowanych wartości jest możliwe i preferowane; n = rozróżnienie dwóch wężiej zdefiniowanych danej wartości nie jest możliwe.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Okazało się zatem, że we wszystkich badanych krajach możliwe było precyzyjne rozróżnienie 10 wartości w CFA. Dodatkowo w wielu krajach można było wyróżnić wężiej zdefiniowane wartości w ramach wielu wartości z klasycznego katalogu 10 wartości.

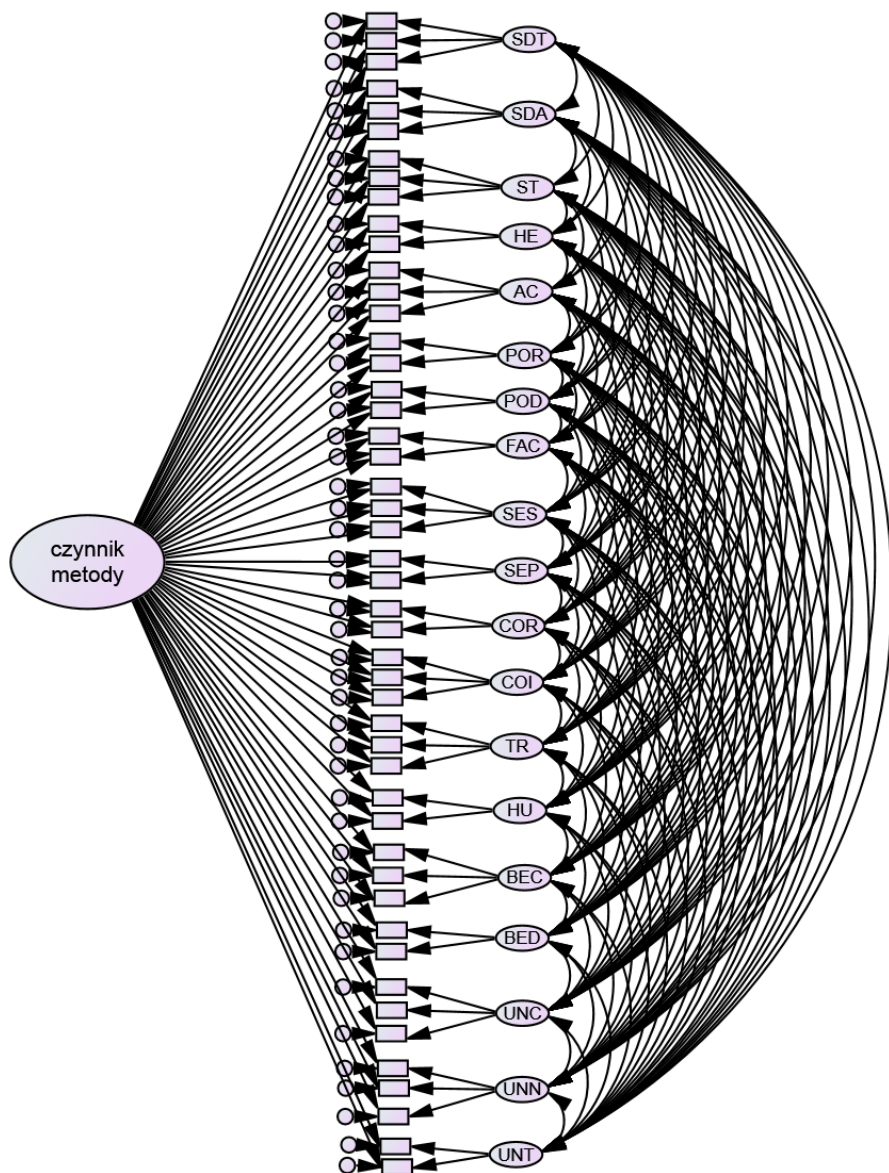
Analizy przeprowadzone przez Ciecucha i Schwartz (2012) oraz Ciecucha, Schwartz i Vecchione (w druku) są swoistym mostem między klasycznym katalogiem wartości, w którym wyróżnionych było 10 wartości (Schwartz, 1992), a zmodyfikowanym katalogiem wartości, w którym wyróżnionych było 19 wartości (Schwartz i in., 2012).

Weryfikacja zmodyfikowanego katalogu wartości

Struktura czynnikowa. Zarówno PVQ-21, jak i PVQ-40 stworzone zostały do pomiaru 10 wartości. Okazało się jednak, że w CFA można wyróżnić jedynie siedem wartości w danych zebranych za pomocą PVQ-21 (Davidov i in., 2008) oraz aż 16 wartości w danych zebranych za pomocą PVQ-40 (Cieciuch, Schwartz, 2012; Cieciuch, Schwartz, Vecchione, w druku).

W takiej sytuacji Schwartz ze współpracownikami przeprowadzili w 10 krajach program badawczy, modyfikujący kołowy model wartości (Schwartz i in., 2012). Celem projektu było wysubtelnienie katalogu wartości, poprzez bardziej precyzyjny podział kołowego kontinuum na osobne, rozróżnialne wartości. W ten sposób zostało wyróżnionych 19 wartości, opisanych w tabeli 1 i przedstawionych na rysunku 3. Badania weryfikujące rozróżnialność 19 wartości zostały przeprowadzone za pomocą dwóch wersji zmodyfikowanego PVQ-57. Obie wersje były przeznaczone do pomiaru 19 wartości. Różniły się skalą odpowiedzi. Jedna z nich była 6-punktową skalą Likerta, z etykietą każdej odpowiedzi, natomiast druga była skalą 11-punktową z opisanymi krańcami skali. Badania zostały przeprowadzone w 10 krajach. Były to: Finlandia ($N = 334$ dla wersji z 6-punktową skalą odpowiedzi), Niemcy ($N = 325$ dla wersji z 6-punktową skalą odpowiedzi), Izrael ($N = 394$ dla wersji z 6-punktową skalą odpowiedzi), Włochy ($N = 388$ dla wersji z 6-punktową skalą odpowiedzi oraz $N = 382$ dla wersji z 11-punktową skalą odpowiedzi), Nowa Zelandia ($N = 527$ dla wersji z 6-punktową skalą odpowiedzi oraz $N = 141$ dla wersji z 11-punktową skalą odpowiedzi), Polska ($N = 547$ dla wersji z 6-punktową skalą odpowiedzi oraz $N = 1295$ dla wersji z 11-punktową skalą odpowiedzi), Portugalia ($N = 295$ dla wersji z 6-punktową skalą odpowiedzi oraz $N = 297$ dla wersji z 11-punktową skalą odpowiedzi), Szwajcaria ($N = 201$ dla wersji z 6-punktową skalą odpowiedzi), Turcja ($N = 250$ dla wersji z 6-punktową skalą odpowiedzi oraz $N = 240$ dla wersji z 11-punktową skalą odpowiedzi) i USA ($N = 443$ dla wersji z 11-punktową skalą odpowiedzi). W artykule wprowadzającym zmodyfikowany katalog Schwartz i in. (2012) wykonali CFA z tzw. czynnikiem metody na 48 itemach (dziewięć itemów z wersji eksperymentalnej PVQ-57 zostało usuniętych na podstawie wstępnych analiz). Itemy budowały zarówno sobie właściwe zmienne latentne, jak i jeden wspólny czynnik metody. Testowany model jest przedstawiony na rysunku 17.

Wskaźniki dopasowania okazały się zadowalające (dla 6-punktowej skali było to: CFI = 0,915; SRMR = 0,036; RMSEA = 0,040, a dla 11-punktowej skali było to: CFI = 0,892; SRMR = 0,048; RMSEA = 0,052). Oznacza to, że możliwe jest rozróżnienie 19 wartości. Są one ułożone zgodnie z modelem teoretycznym, co zostało wykazane w skalowaniu wielowymiarowym i omówione w rozdziale poświęconym weryfikacji struktury.

Rysunek 17. Konfirmacyjna analiza czynnikowa PVQ-57x z czynnikiem metody (na podstawie: Schwartz i in., 2012).

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Struktura czynnikowa trzeciego rzędu. W zmodyfikowanym modelu i katalogu zostało wyróżnionych 19 wartości. Zarazem jednak Schwartz i in. (2012) podkreślają możliwość innych podziałów. Jaka jest zatem zależność między podziałem koła wartości na 19 (nowych), 10 (klasycznych) i cztery (podstawowe grupy) wartości? Na to

pytanie empirycznej odpowiedzi udzielili Ciecuch, Davidov, Vecchione i Schwartz (2013). Przeprowadzili oni serię CFA trzeciego rzędu na danych zebranych za pomocą PVQ-57x z 6-punktową skalą odpowiedzi w projekcie modyfikującym teorię wartości (Schwartz i in., 2012). W ich analizach zmienne trzeciego rzędu (cztery grupy wartości) są budowane przez zmienne drugiego rzędu (wartości z klasycznego katalogu), które są budowane przez zmienne pierwszego rzędu (katalog wąsko zdefiniowanych 19 wartości), które ostatecznie są budowane przez zmienne obserwowalne (itemy kwestionariusza). Jest to zatem model niezwykle skomplikowany i rzadko w ogóle w psychologii testowany. Biorąc pod uwagę komplikację modelu, a także teoretyczne konsekwencje założenia o kołowym kontinuum (uzasadnione ładunki krzyżowe na itemy z wartości sąsiadujących i ujemne ładunki krzyżowe na wartości usytuowane po przeciwnej stronie koła), autorzy wykonali analizy dla każdej połowy koła osobno. Wszystkie wskaźniki dopasowania modeli do danych okazały się na zadowalającym poziomie.

Równoważność pomiaru. W literaturze znane są problemy z równoważnością pomiaru wartości z katalogu 10 wartości w ramach ESS (Davidov i in., 2003). Okazało się, że w zmodyfikowanej teorii również ten problem został częściowo rozwiązany. Szczegółowe analizy przeprowadził Ciecuch, Davidov, Vecchione, Beierlein i Schwartz (2012). Techniczne szczegóły i wyjaśnienia na temat testu równoważności pomiaru zostaną przedstawione w podrozdziale *Sposób analiz* w rozdziale *Badania poprzeczne*, ponieważ zostanie on przeprowadzony również w ramach nowych badań prezentowanych w części empirycznej.

Ciecuch i in. (2012) wykazali, że wszystkie wartości uzyskały konfiguracyjną równoważność pomiaru, wszystkie pełną lub częściową metryczną równoważność pomiaru, a następujące wartości również pełną lub częściową skalarną równoważność pomiaru: życzliwość-troskliwość, uniwersalizm społeczny, uniwersalizm ekologiczny, uniwersalizm-tolerancja, hedonizm, władza nad ludźmi, władza nad zasobami, bezpieczeństwo osobiste, bezpieczeństwo społeczne oraz kierowanie sobą w myśleniu. Ciecuch i in. (2012) uzyskali zatem wyniki nieporównywalnie bardziej optymistyczne niż Davidov i in. (2008), Davidov (2008) i Davidov (2010) w analizach ESS. Pomiar wielu wartości osiągnął trudną do przekroczenia granicę równoważności skalarnej, co otwiera drogę do porównań międzykulturowych nie tylko korelatów wartości, ale również ich średnich (por. podrozdział *Sposób analiz* w rozdziale *Badania poprzeczne*).

Badania polskie. Od początku programu modyfikującego teorię wartości Schwartza wiele badań było prowadzonych w Polsce. W tabeli 6 znajduje się krótkie

podsumowanie pięciu badań, przeprowadzonych w Polsce przez Ciecucha (2013), w których były wykorzystywane kolejne modyfikacje kwestionariusza PVQ, przeznaczonego do pomiaru 19 wartości.

Tabela 6

Charakterystyka uczestników polskich badań za pomocą kolejnych wersji PVQ, przeznaczonych do pomiaru 19 wartości⁴

Badanie	Wersja PVQ	N	Procent kobiet	Wiek
Badanie 1	PVQ-5x (6-punktowa skala)	547	66%	19–76 lat; $M_{\text{wiek}} = 27,0$; $SD_{\text{wiek}} = 10,0$
Badanie 2	PVQ-5x (11-punktowa skala)	1295	66%	18–84 lat; $M_{\text{wiek}} = 32,0$; $SD_{\text{wiek}} = 13,2$
Badanie 3	PVQ-5x (6-punktowa skala)	1476	55%	11–83 lat; $M_{\text{wiek}} = 29,1$; $SD_{\text{wiek}} = 13,6$
Badanie 4	PVQ-R	1913	65%	14–78 lat; $M_{\text{wiek}} = 21,7$; $SD_{\text{wiek}} = 7,5$
Badanie 5	PVQ-R2	2516	55%	14–78 lat; $M_{\text{wiek}} = 30,1$; $SD_{\text{wiek}} = 11,5$
Razem		7747		

CFA przeprowadzona zgodnie ze strategią szkła powiększającego (dla każdej z czterech grup wartości osobny model) wykazała możliwość rozróżnienia wszystkich wartości we wszystkich badaniach (szczegóły w: Ciecuch, 2013). W piątym badaniu, przeprowadzonym za pomocą ostatniej wersji kwestionariusza (PVQ-R2) również cały model, składający się z 19 zmiennych latentnych okazał się dobrze dopasowany do danych. Wszystkie 19 wartości są zatem rozróżnialne, a ich układ zgodny z przewidywaniami teoretycznymi, zweryfikowanymi w MDS, co zostało omówione w rozdziale poświęconym weryfikacji struktury wartości.

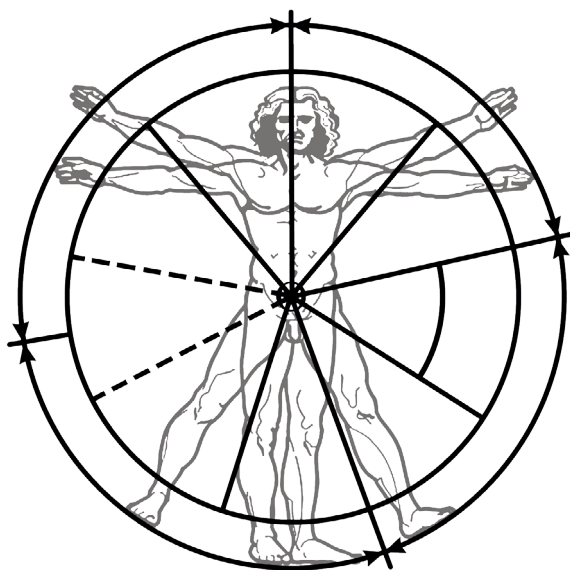
Podsumowując, zarówno w Polsce, jak i w wielu innych krajach, w których prowadzono badania zarówno kwestionariuszowe, jak i eksperymentalne, struktura wartości przybiera kształt kołowy, z możliwością rozróżnienia 7–19 wartości, w zależności od narzędzia pomiaru. Większa liczba wartości jest jednak możliwa do zredukowania do mniejszej liczby, co wykazali w analizach CFA trzeciego rzędu Ciecuch i in. (2013).

Szeroko zakrojona weryfikacja struktury i katalogu wartości, zaprezentowana w tym rozdziale, domaga się zatem pogłębionej interpretacji psychologicznej. Będzie miało to miejsce w kolejnych rozdziałach książki.

⁴ Źródło: „Pomiar wartości w zmodyfikowanym modelu Shaloma Schwartza”, J. Ciecuch, 2013, *Psychologia Społeczna*, 8(1), 22–41. Copyright (2013) Polskie Stowarzyszenie Psychologii Społecznej. Przedrukowane za zgodą Polskiego Stowarzyszenia Psychologii Społecznej.

WARTOŚCI W STRUKTURZE OSOBOWOŚCI

KONCEPCJA WARTOŚCI SCHWARTZA W PSYCHOLOGII OSOBOWOŚCI

Zagadnienie wartości pojawiło się w psychologii w obszarze badań nad osobowością. Zarówno Allport (Allport, Vernon, 1931), jak i Rokeach (1973) uznali wartości za szczególnie przydatny konstrukt w opisie osobowości. Propozycja Schwartz (1992, Schwartz i in., 2012) kontynuuje ten sposób myślenia. Jednak w ostatnich latach, być może ze względu na międzynarodowy rozmach badań, sytuowana jest coraz częściej w ramach psychologii międzykulturowej. Celem niniejszego rozdziału jest ukazanie teorii wartości Schwartz jako ciągle interesującej propozycji w ramach głównego nurtu badań nad osobowością. Interpretacja koncepcji Schwartz w kategoriach psychologii osobowości jest też jednym z etapów drogi wprowadzającej tę koncepcję do psychologii rozwoju człowieka.

Warto w tym miejscu przytoczyć parę bibliograficznych faktów. We współczesnych podręcznikach psychologii osobowości koncepcja wartości Schwartz jest w zasadzie nieobecna. W dwutomowym podręczniku *Psychologia. Podręcznik akademicki* pod redakcją Strelaua i Dolińskiego (2008) nazwisko Schwartz pojawia się wyłącznie w rozdziale poświęconym psychologii międzykulturowej (Kwiatkowska, Grzymała-Moszczyńska, 2008). W podręczniku Olesia (2003) pojawia się tylko jedno zdanie, w którym autor przywołuje koncepcję Schwartz (Oleś, 2003, s. 388). W podręcznikach Gasiuła (2006, 2007a) również nie pojawia się koncepcja Schwartz, chociaż w pracy *Teorie emocji i motywacji* pojawia się rozdział na temat wartości i znaczeń jako podstaw motywacji. Nie jest to w żadnej mierze zarzut pod adresem wyżej wymienionych podręczników. Jest to raczej zobrazowanie pewnego stanu rzeczy. Koncepcja wartości Schwartz uzyskała w środowisku psychologów etykietę psychologii międzykulturowej, co przyczyniło się do wyeliminowania jej z literatury osobowościowej, przynajmniej na poziomie podręcznikowych syntez. Przypieczeniem tego stanu rzeczy w literaturze polskiej jest podręcznik Boskiego (2009) *Kulturowe ramy zachowań społecznych. Podręcznik psychologii międzykulturowej*, w którym koncepcji wartości Schwartz poświęcony został cały rozdział. Rozdział ten zatytułowany jest bardzo znamienne: *Schwartz kulturowa mapa świata oparta*

na badaniach wartości. Pierwsze zdanie rozpoczyna się od słów: „Autorem kolejnego makropsychologicznego opisu świata kultury jest [...]” (Boski, 2009, s. 169). Koncepcja Schwartza pojawia się też w podręcznikach psychologii społecznej (Wojciszke, 2002).

Podobna konwencja obecna jest w podręcznikowych syntezach w literaturze anglojęzycznej. W podręczniku psychologii osobowości Pervina i Johna (2002) koncepcja wartości Schwartza nie pojawia się w ogóle. W podręczniku niemieckojęzycznym Asendorpfa (2009) również nie ma omówienia tej koncepcji. W monumentalnym podręczniku Corra i Matthews (2009) *The Cambridge handbook of personality psychology* można znaleźć koncepcję wartości Schwartza. Poświęcono jej nawet sporo miejsca – zostały omówione zarówno struktura kołowa, jak i katalog 10 wartości. Znalazły się tam nawet przykładowe itemy kwestionariusza PVQ mierzące poszczególne wartości. Co ciekawe, wszystko to znajduje się w rozdziale Caprari i Vecchione (2009) zatytułowanym *Osobowość i polityka*. W pierwszym zdaniu tego rozdziału wartości są zestawiane z cechami osobowości jako lepsze predyktory zachowań politycznych niż klasyczne zmienne socjologiczne (wiek, płeć, dochody, wykształcenie). Rozdział ten znajduje się w dziale zatytułowanym *Procesy społeczne i kulturowe*.

Koncepcja Schwartza pojawia się zatem w podręcznikach psychologii osobowości jedynie sporadycznie i raczej tam, gdzie mowa jest o kontekście kulturowym. Celem prezentowanych poniżej rozważań jest próba ukazania tej koncepcji jako interesującej propozycji teoretycznej z punktu widzenia teoretycznych podstaw psychologii osobowości.

STRUKTURA I DYNAMIKA OSOBOWOŚCI

McAdams (1997), szkicując ideową genezę współczesnej psychologii osobowości, wskazuje jej trzy wyraźne źródła. Pierwszym z nich jest dążenie do ujęcia w ramach psychologii osobowości całej osoby, w przeciwieństwie do innych dziedzin psychologii, zainteresowanych jakimiś szczegółowymi aspektami funkcjonowania człowieka. Drugim źródłem jest psychologia motywacji. Motywację uznaje McAdams (1997) za klucz do zrozumienia osobowości w sensie całościowego ujęcia człowieka. Trzecim źródłem jest analiza różnic indywidualnych, czyli poszukiwanie takich wymiarów, które pozwoliłyby dobrze opisać różnice między ludźmi.

We współczesnej psychologii, nieco wbrew genezie, psychologia osobowości oraz psychologia motywacji konstytuują osobne subdyscypliny. Owa osobność jest wprawdzie bardziej wyraźna na poziomie instytucjonalnym (np. osobne katedry na uniwersytetach, osobne podręczniki, osobne wykłady), niż teoretycznym, ale taki rozdział jednak czasami utrudnia przepływ idei i wiedzy, a co za tym idzie – możliwość syntezy.

W definicjach osobowości, zarówno klasycznych, jak i współczesnych, pojawia się bardzo często akcent motywacyjny. Najogólniej rzecz ujmując, osobowość jest tym konstruktem psychologicznym, który pozwala opisać międzysytuacyjnie i czasowo stałe wzorce zachowania, dzięki którym opis danego człowieka jest w miarę zupełny, a zarazem umożliwiający odróżnienie opisywanego człowieka od innych ludzi. Jeśli panuje względna zgoda dotycząca takiego rozumienia osobowości, to rozmaite koncepcje teoretyczne różnią się już we wskazaniu (czy też akcentowaniu) tego, co jest jednostką opisu. Psychologowie osobowości, podobnie jak przedstawiciele wielu innych nauk, poszukują podstawowej jednostki opisu osobowości, swego rodzaju atomu oraz – jeśli byłaby taka potrzeba – klasyfikacji tych jednostek.

Propozycji bywało wiele, ale – jak przekonują John i Robins (1994) – jedna z głównych linii podziału przebiega między zwolennikami cech a zwolennikami motywów. Zwolennicy pierwszego stanowiska akcentują strukturę, konfigurację właściwości, podczas gdy zwolennicy drugiego stanowiska koncentrują się na dynamice, czyli właśnie motywacji. Jak twierdzą John i Robins (1994), mimo że owe jednostki się uzupełniają, praktyka badawcza i teoretyczna pokazuje, że nie są one ze sobą zbyt często syntetyzowane.

Współcześnie na poziomie definicji zwykle wiąże się ze sobą oba poziomy. Pervin i John (2002) w swoim podręczniku wymieniają pięć obszarów zainteresowań psychologii osobowości. Dwa pierwsze z nich to właśnie: 1) struktura (podstawowe

jednostki, elementy składowe osobowości) oraz 2) dynamika (dynamiczne aspekty osobowości, z motywami włącznie).

Pervin (1994a, 1994b) podkreśla, że cechy i motywy to dwa różne konstrukty, które wspólnie składają się na opis osobowości. Snyder (1994) przekonuje, że warto rozróżnić strukturę osobowości i funkcje osobowości. Opis struktury odpowiadałby na pytanie, jaka osobowość jest (w kategoriach jakichś przyjętych jednostek opisu), podczas gdy opis funkcji osobowości odpowiadałby na pytanie, jak osobowość działa. Podobną dystynkcję w rozważaniach nad osobowością proponuje Cantor (1990). Rozróżnia ona posiadanie (*having*) czegoś przez osobowość (cechy) oraz jej działanie (*doing*), które zresztą Cantor sytuuje w tradycji poznawczej, widząc podstawę działania osobowości w interpretacji świata, zgodnie z zaleceniami Rottera i Kelly'ego (Cantor, 1990).

Rozróżnienie struktury i dynamiki osobowości jest zatem dosyć powszechne w literaturze – czynił tak zarówno Allport, jak i psychologowie współcześni. Allport pisał (1937, s. 48) w nieco sentencyjny sposób: „Osobowość jest czymś i coś robi” (*Personality is something and does something*). Dla Allporta owa dwuwymiarowość była oczywista. Jeśli jednak Allport, poczyniwszy owo rozróżnienie, zajmował się dwoma wyodrębnionymi wymiarami, to współczesne teorie raczej koncentrują się na jednym albo na drugim aspekcie. Z jednej strony nie ma w tym oczywiście nic dziwnego i świadczy o rozwoju nauki, w której powstające teorie dużo bardziej dokładnie opisują i wyjaśniają zjawiska, zatem są coraz bardziej ograniczone zakresowo. Z drugiej strony taki stan rzeczy ma również tę konsekwencję, że coraz trudniejsza jest integracja osiągnięć, skądinąd tak przecież bliskich, nurtów badań. Co ciekawe, bywa tak, że winą za to rozdzielenie badań obarcza się w literaturze... Allporta. Parks i Guay (2009) początek tego rozdziału widzą w 1937 r., kiedy Allport w pracy *Personality: A psychological introduction* postulował wykluczenie z badań nad osobowością cech ewaluatywnych. Z kolei Winter, Stewart, John, Klohnen i Duncan (1998) widzą w Allporcie tego, który położył fundamenty pod współczesną psychologię cech. Fundatorem psychologii motywów jest, według nich, Murray (działający na tym samym Uniwersytecie Harvarda w tych samych latach 30. ubiegłego wieku).

CECHOWA STRUKTURA OSOBOWOŚCI

Współcześnie powszechnie przyjmowanym modelem opisu struktury osobowości jest Wielka Piątka. Warto zauważyć, że określenie Model Wielkiej Piątki w dyskursie naukowym funkcjonuje w dwóch znaczeniach – węższym i szerszym. W znaczeniu węższym jest to model cech, jak sugeruje nazwa – pięciu cech. W znaczeniu szerszym jest to integrujące ujęcie osobowości, w którym pięć cech jest jednym z komponentów pełnej struktury osobowości. McCrae i Costa czasami prezentują swój model w znaczeniu szerszym (McCrae, Costa, 2005, 2008). Bywa też tak, że autorzy prezentują swój model w węższym rozumieniu (McCrae, Costa, 2009). Interesującego zabiegu merytoryczno-kompozycyjnego dokonali Strelau i Doliński (2008) w zredagowanej przez siebie dwutomowej pracy *Psychologia. Podręcznik akademicki*. Koncepcję w znaczeniu szerszym przedstawili Oleś i Drat-Ruszczak (2008) w rozdziale poświęconym osobowości, natomiast koncepcję w znaczeniu węższym przedstawili Strelau i Zawadzki (2008) w rozdziale poświęconym różnicom indywidualnym. Co ciekawe, znajduje się tam również inna definicja osobowości niż w rozdziale poświęconym osobowości.

Model Costy i McCrae'a (2009) w węższym znaczeniu ujmuje osobowość jako zespół cech. Na podstawie badań, których założenia i historia są opisane w wielu podręcznikach, zatem nie będą tu powtarzane, autorzy wyodrębnili pięć uniwersalnych czynników: ekstrawersja, ugodowość, sumienność, otwartość na doświadczenie i neurotyczność.

Ogromna liczba pozytywnych weryfikacji modelu skłoniła McCrae'a (2009) do zaproponowania inspirującej metaforycznej paraleli między dwiema podstawowymi naukami przyrodniczymi – fizyką i chemią a głównymi nurtami we współczesnej psychologii osobowości. Deklarowanym przez niego celem proponowanej metafory było zrozumienie obecnego stanu psychologii osobowości oraz refleksja nad możliwością integracji jej różnych nurtów. Odpowiednikiem fizyki jest psychologia cech, w szczególności Model Wielkiej Piątki, podczas gdy odpowiednikiem chemii jest psychologia różnych szczegółowych procesów, mechanizmy opisujące różne rodzaje zachowań.

Podobieństwo fizyki i psychologii cech oparte jest według McCrae'a (2009) na trzech filarach. Po pierwsze – zarówno fizyka, jak i Model Wielkiej Piątki koncentrują się na tym, co uniwersalne. Pojęcie cechy, podobnie jak główne pojęcia fizyczne, jest pojęciem abstrakcyjnym. Podobnie jak fizyk mierzy masę (niezależnie od tego, czy mierzy złoto czy ołów, żywe czy martwe), tak psycholog mierzy np. ekstrawersję (niezależnie od wieku, płci, narodowości badanych osób). Cechy w Modelu Wielkiej

Piątki są uniwersalne (jak pokazują badania międzykulturowe) oraz stabilne (jak pokazują badania longitudinalne).

Po drugie – zarówno fizyka, jak i psychologia cech stosują matematykę do opisu badanych zjawisk. Wśród stosowanych zaawansowanych metod statystycznych McCrae (2009) wymienia zwłaszcza analizę czynnikową jako szczególnie uprzywilejowaną statystykę, dzięki której możliwe jest odkrywanie i analizowanie tego, co podstawowe.

Po trzecie – zarówno fizyka, jak i psychologia cech formułują prawa ogólne. Kilka podstawowych praw fizycznych wymienia w swoim artykule McCrae (2009) w formie równań matematycznych. Autor koncentruje się na prawie zachowania energii. Jako jej odpowiednik podaje tezę psychologii osobowości, że różne zachowania mogą być manifestacją tej samej cechy. Podobnie jak ta sama mierzalna energia leży u podłoża tak różnych zjawisk, jak dźwięk, światło i ruch, tak zachowanie pobożnego Muzułmanina świętującego Ramadan i zachowanie wojującego marksisty, wzywającego do wyeliminowania religii, choć tak bardzo różne, są manifestacją tej samej cechy – sumienności.

Chemia wprawdzie też stosuje matematykę i formułuje prawa, ale – w przeciwieństwie do fizyki – nie konstruuje takich abstrakcyjnych pojęć, którymi chciałaby opisać wszystko. Podczas gdy fizyka poszukuje podstawowych, prostych praw, chemia koncentruje się na nieskończonym bogactwie możliwych połączeń skończonej liczby elementów. Główna różnica między fizyką a chemią osobowości polega zatem na tym, że fizyka (teoria cech) dąży do abstrakcyjnego opisu całego uniwersum, podczas gdy chemia dąży do opisu bogactwa konkretów.

W ujęciu McCrae'a (2009) Model Wielkiej Piątki, jako analogia fizyki, opisuje zarówno strukturę, jak i dynamikę osobowości. Wydaje się jednak, że jest to interpretacja dość uproszczona. Zwrócił na to uwagę Ciecuch (2012) w swojej polemice z McCrae (2009), opublikowanej w *Theory and Psychology*. Polemika ta zostanie omówiona i rozwinięta w kolejnym podrozdziale.

MIĘDZY ARYSTOTELESEM A GALILEUSZEM W PSYCHOLOGII OSOBOWOŚCI

Dwa sposoby uprawiania psychologii według Lewina

Punktem wyjścia swojej polemiki z McCrae uczynił Ciecuch (2012) przywołanie innej metafory, a mianowicie metafory zaproponowanej przez Lewina (1935). Lewin, zajmując się metodologicznymi podstawami psychologii, wykazał, że nauki empiryczne uprawiane bywają na dwa sposoby – Arystotelesowski, nazwany przez Lewina substancjalnym, oraz Galileuszowy, określane jako funkcjonalny. Lewin sądził, że zarówno fizyka, jak i biologia początkowo były uprawiane w modelu Arystotelesowskim, który wraz z rozwojem nauki został zastąpiony modelem Galileusza. Ogólny zamysł metafory Lewina (1935) różni się od metafory McCrae'a (2009) w dwóch punktach. Po pierwsze – Lewin proponował spojrzeć na całą psychologię, nie dzieląc jej na nurty. Po drugie – wyróżnił dwa sposoby uprawiania fizyki, przy czym nie były to aktualne ani różnorzędne sposoby, lecz sposoby uporządkowane historycznie, zatem jeden z nich – nowożytny (Galileuszowy) jest bardziej właściwy niż starożytny (Arystotelesowski).

Lewin koncentrował się na sposobie konstruowania pojęć oraz formułowania praw jako narzędzi rozumienia świata w obu sposobach uprawiania fizyki i poszukiwał ich paraleli w psychologii. Ujmując krótko istotę rzeczy – według Lewina (1935) różnica między oboma sposobami uprawiania fizyki polega na tym, że Arystoteles klasyfikował obiekty, natomiast Galileusz formułował prawa. Interpretacyjna teza Lewina brzmiała: psychologia współczesna jest uprawiana na sposób Arystotelesowski. Warunkiem jej rozwoju jest adaptacja sposobu myślenia właściwego fizyce Galileusza (czyli fizyce nowożytnej).

Warto bardziej wnikliwie rozważyć metaforę Lewina. Istotą Arystotelesowskiego uprawiania nauki jest klasyfikacja. Odbyna się ona ze względu na jakieś wyodrębnione widoczne atrybuty. Wyjaśnianie polega na wskazaniu przynależności obiektu do odpowiedniej klasy. Przykładem może być klasyfikacja chorób. Każda z nich ma jakieś dobrze poznane i opisane objawy. W sytuacji, gdy ktoś odczuwa dane objawy: np. jakiś charakterystyczny ból brzucha, drżenie rąk, wysypkę i temperaturę, wyjaśnienie jego stanu zdrowia polega na przypisaniu go do odpowiedniej klasy. Diagnosta będzie mógł orzec, że dana osoba cierpi na chorobę X i dlatego odczuwa te objawy. Jeśli skądinąd wiadomo, że chorobę tę leczy się jakimś specyfikiem, można go będzie choremu zaaplikować, licząc na jego powrót do zdrowia. Arystotelesowskie wyjaśnianie nie tylko zatem zaspokaja ciekawość na poziomie teoretycznym (dlaczego

on się tak dziwnie zachowuje?), ale również jest podstawą skutecznych interwencji na poziomie praktycznym (co zrobić, żeby przestał dziwnie się zachowywać?). Kluczem do sukcesu jest odpowiednia klasyfikacja obiektów. Wyjaśnienie zachowania obiektu polega na przyporządkowaniu obiektu do klasy, ponieważ to, czym obiekt jest, definiuje jego zachowanie.

W nauce klasyfikacje są nieodzowne. Chemik klasyfikuje pierwiastki, posługując się tablicą Mendelejewa, botanik – rośliny, odwołując się do dokonań Linneusza. Astronom klasyfikuje gwiazdy, językoznawca – głoski. Klasyfikuje również psycholog. Wielka Piątka w tym kontekście jest jedną z najbardziej eleganckich klasyfikacji w psychologii – zweryfikowana w ogromnej liczbie badań, prowadzonych na wszystkich kontynentach przy użyciu wielu różnych metod, analizowana za pomocą różnych technik statystycznych.

Klasyfikowanie i wyjaśnianie

W literaturze psychologicznej panuje względna zgoda, że klasyfikacja w psychologii osobowości jest konieczna, ale jednak niewystarczająca. Eysenck (1991) uważał, że dobra klasyfikacja jest pierwszym krokiem analiz i psycholog nie różni się tu niczym od przedstawicieli innych nauk. Zarazem jednak Winter i Stewart (1995) przekonywali, że klasyfikacja w nauce jest powszechna tylko tam, gdzie jest przydatna. Bywają zjawiska, w których zaobserwować można różnorodność, i można byłoby dokonać jakiejś ich klasyfikacji, a mimo to nikt żadnej klasyfikacji nie proponuje. Winter i Stewart (1995) jako przykład podali śnieżynki. Niewątpliwie cechuje je wielka różnorodność kształtów, ale nie stworzono żadnej ich klasyfikacji. Dlaczego? Ponieważ – jak przekonują autorzy – ich kształt można opisać procesami fizycznymi i chemicznymi. Klasyfikacja w tym wypadku byłaby bezużyteczna.

Opis procesów fizycznych i chemicznych odpowiedzialnych za powstawanie i kształt śnieżynki jest już nauką uprawianą w sposób Galileuszowy. Polega na tym, że poszukiwane są mechanizmy, działające niezależnie od atrybutów badanych obiektów. Wyjaśnianie polega na przywołaniu owego mechanizmu i ukazaniu obiektu w relacji z innymi obiektami. Zatem przywołany powyżej przykład z dziwnymi objawami nie byłby wyjaśniany klasyfikacją tego zachowania jako przypadku choroby X. Możliwe wyjaśnienie w duchu Galileusza polegałoby raczej na wskazaniu mechanizmu zakażenia bakteriami w danej sytuacji oraz opisie działania bakterii.

Z punktu widzenia nauki uprawianej w duchu Galileusza wyjaśnienia oferowane przez model Wielkiej Piątki są pseudowyjaśnieniami. Epstein (1994) twierdził, że model cech opisuje, jacy ludzie są, ale niezbyt nadaje się do wyjaśnienia, dlaczego ludzie robią to, co robią. Aby przekonać tych, którzy mają wątpliwości, Epstein

(1994) opowiedział historyjkę o psychologu Samie. Oto Sam doszedł do wniosku, że ludzie to jednak istoty dosyć skomplikowane i że warto byłoby poddać obserwacji jakieś obiekty nieco prostsze, ale pod pewnymi ważnymi względami bardzo do ludzi podobne. Sam wpadł na pomysł, że warunki te są spełniane przez samochody. Samochody przecież, podobnie jak ludzie, poruszają się, odżywiają się, oddychają i wydalają. Sam postanowił zatem naukowo zgłębić osobowość samochodów, a następnie wnioski przenieść na ludzi. Zaczął od precyzyjnego opisu podstawowych wymiarów samochodów. Za pomocą zaawansowanych metod statystycznych (m.in. analizy czynnikowej) ustalił ponad wszelką wątpliwość pięć ortogonalnych wymiarów: kolor, typ, wielkość, maksymalna prędkość i niezawodność. Klasyfikacja Sama okazała się nie tylko uniwersalna (samochody we wszystkich kulturach można było świetnie opisać za pomocą zaproponowanych wymiarów), ale również powiązana z wieloma interesującymi zmiennymi (np. wiek posiadacza samochodu), co należało uznać za wskaźnik jej wysokiej trafności. Sam oczywiście dopuszczał możliwość jeszcze innych wymiarów. Podejrzał, że może ciężar jest szóstym wymiarem, który warto wprowadzić. Po wielu badaniach i analizach statystycznych okazało się jednak, że szósty wymiar jest naukowo nieuzasadniony, ponieważ jest wysoko skorelowany z wielkością. Sam był zadowolony z dobrze wykonanej roboty naukowej, zatem postanowił zaprezentować jej wyniki na konferencji, na którą wybrał się swoim samochodem. Niestety podczas podróży samochód się zepsuł. Sam miał nikłe pojęcie o funkcjonowaniu samochodu. Nigdy nawet nie zaglądał pod maskę, nie spodziewając się tam znaleźć niczego interesującego dla swojego modelu opisującego samochody. Zastanawiając się, co począć, siedząc w zepsutym samochodzie, postanowił wykorzystać swoją wiedzę naukową. Uznał, że samochód się popsuł, ponieważ miał niski stopień niezawodności. Niestety samochód nie ruszył z miejsca po tej naukowej konstatacji Sama. Historyjkę zakończył Epstein (1994) odwołaniem do Allporta (1937), mówiącego jednym tchem, że „osobowość jest czymś i coś robi” (s. 48).

Mówiąc językiem Lewina (1935), może i studiowanie samochodów zamiast ludzi było dobrym pomysłem, ale studia należało prowadzić w modelu Galileuszowym, nie Arystotelesowskim. W jednym ze swoich dawnych tekstów McCrae (1994) przyznawał, że taksonomia niczego nie wyjaśnia. Dopowiadał jednak, że jest warunkiem wstępnym takich wyjaśnień, uporządkowaniem pola badań. Podobne stanowisko zajął Eysenck (1991), twierdząc, że analizy przyczynowe, czyli wyjaśnianie w ścisłym sensie tego słowa, zwykle są poprzedzane jakąś dobrą taksonomią. John i Robins (1994) zauważyli, że psychologia cech ma swoją taksonomię (Wielka Piątka), ale psychologia motywów jeszcze nie. Jest wprawdzie wiele różnych propozycji, ale nie ma stosunkowo powszechnej zgody na jakąś taksonomię. Do skonstruowania takiej taksonomii wzywał też McCrae (1994).

Klasyfikacja motywów jako uzupełnienie klasyfikacji cech

Koncepcja wartości Schwartza (1992; Schwartz i in., 2012) ze swoją kluczową tezą o kołowym kontinuum wartości, rozumianych poznawczo i motywacyjnie, proponuje taką klasyfikację. Klasyfikacji motywów oczywiście było w psychologii wiele. Propozycja Schwartza tym się różni od wszystkich innych, że jej weryfikacja empiryczna, jeśli chodzi o międzykulturowy rozmach i statystyczno-analityczną wnikliwość, nie ustępuje weryfikacji Wielkiej Piątki.

Warto dodać, że interpretację wartości w ujęciu Schwartza jako pozostawionego nieco na uboczu aspektu motywacyjnego zaproponował też sam McCrae (1994). Odpierając zarzuty Pervina (1994a) o braku należytego rozróżnienia cech i motywów w koncepcji Wielkiej Piątki, uznał, że cechy i motywy to konstrukty ze sobą powiązane, nie zaś konkurencyjne. Związek między nimi jest skomplikowany teoretycznie i empirycznie. Dlatego McCrae (1994) proponował empiryczny punkt wyjścia i przywoływał przeprowadzone w Chinach badania Luka i Bonda dotyczące powiązania cech osobowości z wartościami w ujęciu Schwartza. Były to prawdopodobnie pierwsze badania tego typu wykorzystujące katalog wartości Schwartza. Znalezione proste związki korelacyjne interpretował McCrae (1994) jako dowód związków obu konstruktów (cech i motywów). McCrae (1994) przywoływał zresztą też badania związków cech z innymi konstruktami motywacyjnymi (projekty osobiste, potrzeby w ujęciu Murraya). Warto zatem podkreślić, że już na samym początku istnienia teorii wartości, jeden z twórców modelu Wielkiej Piątki widział w wartościach Schwartza konstrukty motywacyjne. Wydaje się, że inne ujęcia wartości (np. Rokeacha) w mniejszym stopniu pozwalały na taką interpretację, choć podejmowane były takie próby. Motywacyjny charakter wartości Rokeacha weryfikowany był przez Gasiul (1984). Kontynuując te analizy w swoim podręczniku *Teorie emocji i motywacji*, Gasiul (2007b) poświęcił cały rozdział wartościom jako podstawie motywacji, ukazując motywacyjne znaczenie na wymiarze od wartości jako swoistych wrodzonych predyspozycji do wartości jako potrzeb.

McCrae (1994) wzywał zatem do badań nad klasyfikacją motywów, zarazem zastrzegając, że taka klasyfikacja musiałaby ująć także problem konfliktu motywów – problem obcy przecież klasyfikacji cech. Wydaje się, że to wezwanie również zostało zrealizowane w obecnym kształcie koncepcji Schwartza. Dodatkowo jednak koncepcja wartości Schwartza może być okazją do przekroczenia ograniczeń opisu i wyjaśnień właściwych dla fizyki Arystotelesowskiej i krokiem do syntezy wiedzy na temat struktury i dynamiki osobowości, do czego przekonywał Ciecuch (2012) w swojej polemice z McCrae.

Cechy i motywy w fizyce osobowości

Swój polemiczny komentarz do stanowiska McCrae'a sformułował Ciecuch (2012) w czterech tezach. Trzy pierwsze są inspirowane metaforą Lewina i stanowią krytykę propozycji McCrae'a. W czwartym kroku Ciecuch (2012) zaproponował rozszerzenie Arystotelesowskiej fizyki w kierunku fizyki Galileuszowej w sposobie uprawiania psychologii osobowości.

Pierwsza teza Ciecucha (2012) brzmi: psychologia cech jest fizyką osobowości, jak proponuje McCrae, ale jest to fizyka uprawiana w duchu Arystotelesa. W takiej interpretacji model Wielkiej Piątki jest elegancką, Arystotelesowską klasyfikacją cech. W zasadzie można nawet powiedzieć, że przekracza ujęcie Arystotelesowskie, ponieważ zakotwiczony jest nie tylko w fenotypie (co było charakterystyczne dla Arystotelesa), ale również w genotypie. McCrae (2009) twierdził, że model koncentruje się wprawdzie na tym, co obserwowalne, ale umożliwia też przedarcie się poprzez to, co bezpośrednio narzucające się obserwacji, aby dotrzeć do tego, co podstawowe i nieco ukryte (jak podobieństwo zachowania religijnego Muzułmanina i ateistycznego marksisty). Klasyfikacja cech osobowości przybiera postać wymiarów, którymi można opisać psychologiczne uniwersum. Charakterystycznym przykładem jest przywołane już powyżej porównanie ekstrawersji do masy, zaproponowane przez McCrae'a (2009) – obie wielkości są wymiarami opisującymi badany obiekt. Klasyfikacja jest ważna, ponieważ wyznacza zachowanie obiektu w fizyce i człowieka w psychologii. Oto sposób zachowania zarówno Muzułmanina, jak i wojującego ateisty wynika z posiadanej przez nich cechy sumiennosci. Dobre zaklasyfikowanie (zmierzenie) tej cechy pozwala nam wyjaśnić sposób ich zachowania (sumiennosc) niezależnie od treści owego zachowania.

Ciecuch (2012) twierdzi jednak, że jeśli przykład z masą uspokaja co do kondycji psychologii osobowości, to przykład z Muzułmaninem i ateistą niepokoi. Czyż nie jest naprawdę intrygującym pytaniem to, dlaczego jeden z nich jest sumiennym wyznawcą religii, a drugi jej sumiennym wrogiem? Jeśli fizyk skonstatowałby, że dwa obiekty mają taką samą masę, ale zachowują się bardzo różnie – np. jeden jest w spoczynku, a drugi się porusza, potrafiłby to wyjaśnić znanymi sobie prawami dotyczącymi sił. Jakże prawa ma do dyspozycji psycholog cech? Podobieństwo zachowania Muzułmanina i wojującego ateisty wyjaśniane jest ich cechami osobowości, ale jakie siły wyjaśniają różnice w ich zachowaniu? Na to pytanie w Modelu Wielkiej Piątki nie ma prostej odpowiedzi.

Druga teza sformułowana przez Ciecucha (2012) brzmi: Arystotelesowska fizyka cech osobowości związana jest z istotnymi ograniczeniami. Ograniczenia te sprawiają, że na żadne z dwóch powyższych pytań nie może zostać udzielona

satysfakcjonująca odpowiedź. Jedyne prawa, jakie są formułowane na gruncie fizyki Arystotelesowskiej (i teorii cech), są związane z przynależnością do klasy, która definiuje naturę przedmiotu i determinuje jego zachowanie (Muzułmanin zachowuje się tak, jak się zachowuje, bo jest sumienny). W konsekwencji możliwy jest jedynie statyczny opis psychologicznego uniwersum (w kategoriach cech).

Wprawdzie McCrae (2009) wymienia kilka równań opisujących prawa fizyczne oraz omawia zasadę zachowania energii, która jednakże przeniesiona na grunt psychologii osobowości nie ma nic wspólnego z prawem, ponieważ dotyczy stałości wymiaru, a nie dynamiki zmian. Snując bardzo swobodną analogię, McCrae (2009) wymienia pięć głównych sił fizycznych, które poruszają wszystkie obiekty w fizycznym uniwersum (m.in. grawitacja, siły elektromagnetyczne). Podobnie pięć cech osobowości poruszają, według McCrae (2009), ludzi i regulują ich sposób zachowania. Ciecuch (2012) zwraca uwagę na istotną różnicę między siłami fizycznymi a cechami jako siłami psychicznymi. Wymienione siły fizyczne nie regulują tylko sposobu zachowania. Regulują coś więcej – regulują zachowanie. Grawitacja nie reguluje jedynie sposobu spadania, ale samo spadanie. Cechy osobowości – przeciwnie – regulują wyłącznie sposób zachowania. Treść zachowania pozostaje nieznaną.

Warto zwrócić uwagę, że ekstrawersja z jednej strony była porównana do masy (jako abstrakcyjny wymiar, niezależny od tego, czego jest to masa i czyja ekstrawersja), a z drugiej strony do jednej z podstawowych sił fizycznych (do których należy też owa grawitacja). To są jednakże zupełnie odmienne kategorie. Z punktu widzenia metafizyki Lewina (1935) zarysowują się wyraźne różnice. Porównanie ekstrawersji do masy jest bowiem bliskie duchowi Arystotelesa, podczas gdy porównanie do siły zbliża się do fizyki Galileuszowej. Masa jest własnością badanego przedmiotu – grawitacja jest siłą, która działa między obiektami. Jeśli porównanie ekstrawersji do masy nie wzbudza wątpliwości, to jej porównanie do siły jest dość wątpliwe. Uniwersum psychologiczne proponowane przez Arystotelesowską fizykę cech McCrae'a jest uniwersum statycznym. W Modelu Wielkiej Piątki nie ma miejsca na dynamikę – dynamikę, która jest przecież podstawową subdyscypliną nowożytnej fizyki. Jeśli nie ma miejsca na dynamikę, nie ma też miejsca na rozwój.

Warto podkreślić, że dynamiczne aspekty w opisie osobowości pojawiają się w innych ujęciach osobowości. Na przykład w autorskiej personalistycznej propozycji Gasiuła (2002, 2006, 2007a) opis osobowości to opis jej stawania się, zatem zmiana i rozwój jest wpisany w nią immanentnie. Ze stawaniem się Gasiuła łączy nieodmiennie motywację. Wprawdzie jego koncepcja sformułowana jest w języku często z pogranicza filozofii i empirycznej psychologii, niemniej jednak wydaje się, że główne jej założenia są właśnie spod znaku Galileusza w interpretacji Lewina (1935).

Trzecia teza sformułowana przez Ciecucha (2012) brzmi: postulowana przez McCrae'a integracja wiedzy o osobowości wymaga postulowanej przez Lewina zmiany paradygmatu fizyki osobowości z Arystotelesowskiego na Galileuszowy. Aspekty dynamiczne w psychologii osobowości wiązane były zwykle z motywacją i jako takie uznawane są za jedno z historycznych źródeł współczesnej psychologii osobowości (McAdams, 1997). W Modelu Wielkiej Piątki aspekty motywacyjne należą do tzw. charakterystycznych przystosowań (*characteristic adaptations*; McAdams, Pals, 2006; McCrae, Costa, 2005), więc w metaforze McCrae'a (2009) są bliższe chemii osobowości.

Ciecuch (2012) argumentuje, że model cech nie jest w stanie przewyżżyć ograniczeń fizyki Arystotelesowskiej. Zmiana paradygmatu fizyki cech oznacza konieczność wprowadzenia do fizyki osobowości praw opisujących działanie sił. Z punktu widzenia Modelu Wielkiej Piątki nie jest to zresztą zmiana paradygmatu, a jedynie jego uzupełnienie. Cechy (po wprowadzonej modyfikacji) pozostaną bowiem nadal tym, czym są obecnie.

Prawem metaforycznej analogii takiej modyfikacji może patronować starożytny filozof grecki Empedokles, którego do psychologii osobowości przywoływał już m.in. Emmons (1995). Empedokles był filozofem jońskim, zaprzętym naturą świata, jak współcześni mu Tales, Anaksymenes, Heraklit i Ksenofanes (Tatarkiewicz, 1990). Tales twierdził, że arche, czyli zasadą i naturą świata, jest woda. Anaksymenes widział ją raczej w powietrzu, Ksenofanes – w ziemi, a Heraklit – w ogniu. Empedokles uznał, że poniekąd każdy z nich ma rację. Świat składa się bowiem z czterech podstawowych składników, zwanych żywiołami: wody, powietrza, ziemi i ognia. Owe cztery żywioły są podobne do podstawowych barw – jest ich wprawdzie niewiele, ale są one podstawą nieskończonej liczby odcieni. Wymienione żywioły są składnikami wszystkiego, co istnieje. To jednakże – jak przekonywał Emmons (1995) – jeszcze nie usprawiedliwiłoby obecności Empedoklesa w psychologii osobowości. Empedokles zadał bowiem jeszcze jedno, niezwykle istotne pytanie: dlaczego owe podstawowe cztery elementy łączą się w różny sposób, tworząc niezliczoną liczbę tak bardzo różnych rzeczy? Dzieje się tak – odpowiadał na swoje pytanie Empedokles – ponieważ oprócz wymienionych elementów istnieją również siły, które rządzą ich łączeniem i rozdzielaniem. Te siły to miłość i spór (Tatarkiewicz, 1990). Z punktu widzenia psychologii osobowości psychologiczna nazwa sił jest tu zresztą elementem najmniej interesującym i bynajmniej nie z ich powodu Emmons (1995) przywoływał starego jońskiego filozofa. Na czym zatem polega Empedoklesowe patronowanie psychologii osobowości?

Empedokles, choć bardziej interesował się światem niż człowiekiem, myślał o swoim przedmiocie badania tak, jak psycholog osobowości myśli o swoim. Wyraźnie

rozdzielił dwa poziomy analizy: analizę struktury (cztery żywioły odpowiadające cechom psychologii osobowości) i analizę dynamiki (dwa procesy odpowiadające motywacji), akcentując jednakże konieczność jednoczesnej analizy obu poziomów.

Nawiasem mówiąc, nie ma zgody wśród psychologów na temat owego patronowania, bo z kolei Winter i in. (1998), poszukując w greckiej starożytności źródeł dwóch sposobów myślenia o osobowości, Empedoklesa widzieli nie jako patrona syntezy, ale jako patrona motywów, bo bardziej akcentował wymienione powyżej siły.

Podsumowując, Empedokles widział całe uniwersum jako składające się z czterech żywiołów (wody, powietrza, ognia i ziemi), co stanowi analogię cech Modelu Wielkiej Piątki. W jego koncepcji znajdowało się jeszcze wyjaśnienie zmian – podstawowe siły (miłość i spór) powodują łączenie i dzielenie żywiołów. Dzięki temu Empedokles wyjaśniał nie tylko, jaki świat jest i z czego się składa, ale też jak wygląda owo stawanie i zmiana. Świat fizyczny opisywał zatem Empedokles podobnie, jak Allport opisywał osobowość swoim nieco aforystycznym: „Osobowość jest czymś i coś robi” (Allport, 1937, s. 48).

Warto zwrócić uwagę, że siły Empedoklesa, które wyjaśniały dynamikę świata, były równie uniwersalne, co żywioły, zatem odpowiadały raczej prostocie fizyki niż bogactwu chemii według rozróżnienia McCrae’a (2009). Wizja Empedoklesa była też wczesną zapowiedzią fizyki Galileusza – zmiany następowały nie dlatego, że taka była natura zmieniającego się obiektu, ale dlatego że na ów obiekt działały siły wobec niego zewnętrzne. Odpowiednikiem żywiołów Empedoklesa (oraz *jest czymś* Allporta) jest pięć cech osobowości. Co jest odpowiednikiem sił Empedoklesa (oraz *coś robi* Allporta)?

Odpowiedź na to pytanie zawarta jest w czwartej tezie proponowanej przez Cieciucha (2012): wprowadzenie motywacyjnej teorii wartości Schwartz’a do fizyki cech osobowości może być krokiem w kierunku zmiany paradygmatu Arystotelesowskiego na Galileuszowy. Teoria wartości Schwartz’a spełnia (w takim samym stopniu, jak teoria cech) dwa sformułowane przez McCrae’a (2009) i przywołane powyżej kryteria podobieństwa konstruktów psychologicznych (cech) do wielkości fizycznych. Trzecie kryterium McCrae’a (2009) teoria wartości Schwartz’a spełnia lepiej niż teoria cech. Poniżej znajduje się analiza teorii wartości Schwartz’a w świetle kryteriów podobieństwa psychologii cech do fizyki, wymienionych przez McCrae (2009).

(1) Wartości jako poznawcze reprezentacje motywacyjnych celów są pod względem poziomu abstrakcyjności pojęciami podobnymi do cech. Podobnie jak Wielka Piątka opisuje uniwersum cech, tak katalog wartości opisuje uniwersum motywów. Oba abstrakcyjne konstrukty przejawiają się w różnych zachowaniach, czasem na pierwszy rzut oka niepodobnych.

(2) Katalog wartości jest katalogiem uniwersalnym. Został on zweryfikowany w wielu badaniach, również w grupach reprezentacyjnych w ramach wielu edycji ESS. Liczba osób badanych sięga setek tysięcy. Rozmach badań nad wartościami w modelu Schwartza porównywalny jest w psychologii chyba tylko z badaniami właśnie cech osobowości w modelu Costy i McCrae'a. W badaniach nad wartościami stosowano zaawansowane statystyki – nie tylko analizy czynnikowe, o których pisze McCrae (2009), ale również wielogrupowe confirmacyjne analizy czynnikowe w ramach analiz równoważności pomiaru, czego nie wykonano dotychczas w zakresie pomiaru cech.

Dwie wymienione powyżej właściwości katalogu wartości w zasadzie upoważniają do wysunięcia postulatu, aby katalog cech i katalog motywacyjnie rozumianych wartości traktować równorzędnie jako dwa różne aspekty osobowości – cechy (żywioty Empedoklesa) i motywy (siły Empedoklesa). Dodatkowo jednak model wartości otwiera pewne możliwości analiz w duchu Galileusza.

(3) Na gruncie modelu Schwartza możliwe jest formułowanie praw innych niż Arystotelesowskie prawa wynikające z przynależności do klasy. Model wartości jest nie tylko klasyfikacją wartości, ale zawiera precyzyjny opis dynamicznych relacji między nimi. Koncepcja wartości Schwartza zawiera kluczową tezę o strukturze wartości w formie kołowego kontinuum, rządzonego regułą podobieństwa (wartości usytuowane blisko siebie na kole są możliwe do współrealizowania) oraz regułą konfliktu (wartości usytuowane po przeciwnych stronach koła są niemożliwe do współrealizowania). Reguły struktury wartości są załączkami praw w duchu Galileusza – dotyczą pewnych mechanizmów rządzących ludzkimi motywacjami, niezależnie od hierarchii wartości posiadanej przez ludzi. Motywacje te zresztą są zarazem dobrze sklasyfikowane w ramach katalogu wartości. Swoją tezę Ciecuch (2012) sformułował dość ostrożnie, sugerując jedynie Galileuszowy potencjał teorii Schwartza. Obecny kształt teorii Schwartza nie pozwala uznać jej za pełną realizację postulatów Lewina. Niemniej jednak zestawienie Modelu Wielkiej Piątki i teorii wartości Schwartza prowadzi do wniosku, że Wielka Piątka sytuuje się w paradygmacie Arystotelesowskim, podczas gdy teoria wartości zawiera co najmniej pewne elementy paradygmatu Galileusza, ponieważ proponuje wyjaśnienia oparte nie tylko na klasyfikacji.

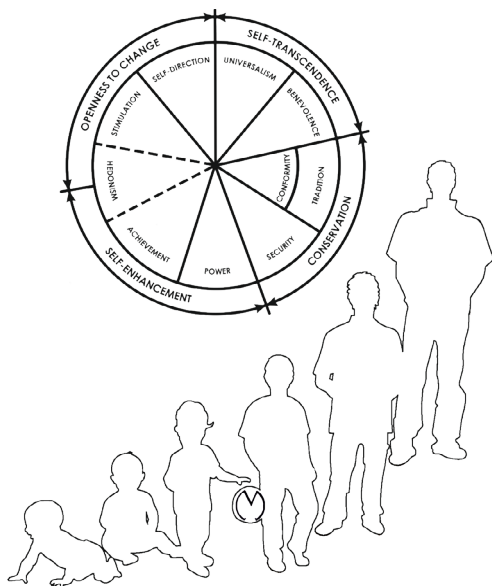
Ciecuch (2012) wymienia kilka pierwszych obszarów, w których takie wyjaśnienia, oparte nie tylko na Arystotelesowskiej klasyfikacji, mogą być formułowane. Jednym z nich jest sinusoidalny związek zmiennych z wartościami. Jeśli bowiem wartości tworzą strukturę kołową, to można przewidywać, że związek preferencji wartości z jakąś zmienną zewnętrzną odzwierciedli tę strukturę. Wysoki dodatni związek danej zmiennej z daną wartością może być podstawą oczekiwania wysokiego negatywnego związku z wartością leżącą po przeciwnej stronie koła oraz zerowego

związku z wartościami leżącymi pośrodku odległości do wartości przeciwległej. Takie oczekiwanie może zostać sformułowane na podstawie wiedzy o relacjach między wartościami.

Ponadto otwiera się ogromny obszar poszukiwań dotyczących dynamiki i formułowania praw w duchu Galileusza, jeśli zostaną poddane analizie intraindywidualne zmiany systemu preferencji wartości. Jak wykazali Maio i in. (2009) w warunkach laboratoryjnych, a Bardi, Lee, Hofmann-Towfigh i Soutar (2009) w warunkach naturalnych – zmiany w indywidualnych systemach wartości odbywają się zgodnie z relacjami między wartościami postulowanymi przez model kołowy. Wzrost ważności danej wartości współwystępuje zwykle ze wzrostem wartości sąsiadujących oraz spadkiem wartości usytuowanych po przeciwległej stronie koła. Warto dodać, że Bardi i Goodwin (2011) zaproponowali teoretyczny model zmiany wartości, uwzględniający te prawidłowości.

W tym kontekście otwierają się możliwości zastosowania teorii wartości Schwartza w psychologii rozwoju człowieka. Pierwsze publikacje na ten temat (Cieciuch, Döring, Harasimczuk, w druku; Cieciuch, Harasimczuk, Döring, 2010, w druku; Döring, Blauensteiner, Aryus, Drögekamp, Bilsky, 2010) dostarczyły bardzo obiecujących wyników. Niniejsza monografia podejmuje ten wątek badawczy. W kolejnym rozdziale zostanie przedstawiona dotychczasowa wiedza na temat rozwoju systemu wartości w ujęciu Schwartza, a w części empirycznej zostaną zaprezentowane wyniki własnych badań poprzecznych i podłużnych na temat rozwoju wartości od dzieciństwa do wczesnej dorosłości. Dzięki przeprowadzonej w niniejszym rozdziale interpretacji teorii wartości Schwartza w kategoriach psychologii osobowości i jej dynamiki, badania rozwojowe wydają się nie tylko usprawiedliwione, ale wręcz konieczne.

ROZWÓJ SYSTEMU WARTOŚCI

SYSTEM WARTOŚCI W OKRESIE DORASTANIA

Problematyka wartości w polskich badaniach młodzieży

Cieciuch, Harasimczuk i Döring (2010) wyróżnili w polskiej psychologii rozwojowej dwa nurty badań nad wartościami. Pierwszym z nich są rozważania dotyczące rozwoju człowieka dorosłego, drugim natomiast – badania rozwoju w okresach przed dorosłością. W ramach pierwszego z wymienionych obszarów rozwój bywa charakteryzowany m.in. jako rozwój ku wartościom (Gałdowa, 1990; Straś-Romanowska, 1999, 2002). Prowadzone są tu przede wszystkim rozważania teoretyczne, ponieważ dotyczą one zagadnień z trudem poddających się psychologicznej operacjonalizacji. W ramach drugiego z wymienionych obszarów kształtowanie się systemu wartości traktowane jest jako realizacja jednego z zadań rozwojowych w ujęciu Havighursta (1981) lub część treściowego aspektu tożsamości w tradycji Eriksonowskiej (Cieciuch, 2007b; Czerwińska-Jasiewicz, 2005). Prowadzonych jest tu wiele badań empirycznych, nie zawsze opartych jednakże na spójnej teorii wartości, która pozwoliłaby na syntetyczne wyjaśnienie obserwowanych zjawisk.

Jedne z pierwszych badań nad wartościami przeprowadził Pieter (1933) w okresie międzywojennym, przy okazji badań nad światopoglądem. Analizując dzienniczki osób w okresie dorastania, wydo był pojawiające się tam wartości, które dorastający uważali za ważne. Wyniki są zupełnie odwrotne niż te uzyskiwane w dzisiejszych badaniach. Wartości dzisiaj cenione najbardziej przez młodzież, czyli rodzina i miłość, pojawiły się w grupie chłopców na ostatnim miejscu, a w grupie dziewcząt jako jedne z najmniej cenionych. Z kolei wartości związane ze społeczeństwem i służbą społeczną, dzisiaj przez młodzież uznawane za najmniej ważne, w latach 30. ubiegłego wieku zyskiwały akceptację prawie połowy chłopców i ogromnej części dziewcząt (Pieter, 1933).

W latach 60. w badaniach Bauman (Olszak-Krzyżanowska, 1992) aż 50% młodzieży warszawskiej utożsamiała się z wzorem człowieka użytecznego społecznie. Wartości społeczne wraz z edukacyjnymi znalazły się również na pierwszych pozycjach w latach 70. w badaniach Łukaszewicza (Olszak-Krzyżanowska, 1992).

Przewagę wartości osobowych nad materialnymi wykazały również badania Matuszewicza (1975). Badana przez niego młodzież ulokowała swe preferencje w takich wartościach, jak: autorytet moralny, aktywność społeczna, patriotyzm, dojrzała miłość i życie rodzinne. W badaniach Gołębiowskiego (Olszak-Krzyżanowska, 1992), przeprowadzonych również w latach 70., uzyskano wynik wskazujący, że naczelną wartością młodzieży jest sprawiedliwość w stosunkach między ludźmi. Coraz bardziej ważne miejsce zajmowała również rodzina. Tuż za nią natomiast pojawiała się ojczyzna i religia (Olszak-Krzyżanowska, 1992).

Inną tendencję zanotowano w końcu lat 70. I tak w badaniach Świdzy-Ziemby (1979) preferowane okazały się wartości intelektualne i perfekcjonistyczne. Odrzucano wartości prestiżowe i konsumpcyjno-materialne. Stosunkowo niską lokatę uzyskały też wartości socjocentryczne. Podobne wyniki uzyskano w badaniach Marczuk prowadzonych na przełomie lat 70. i 80. (Olszak-Krzyżanowska, 1992), w których wartości prospołeczne uzyskały tylko 9% zwolenników. Niezmiennie wysoko notowana była natomiast ciągle rodzina. Potwierdzeniem tych tendencji były wyniki uzyskane przez Hejnicką-Bezwińską (1991). Młodzież preferowała w nich pokój na świecie, ciekawą pracę, bezpieczeństwo kraju i życie rodzinne. Autorka stwierdziła postępujące osłabianie preferencji wartości związanych z grupą większą niż rodzina.

Czerwińska-Jasiewicz (2005) przeprowadziła badania młodzieży w dwu grupach wiekowych za pomocą m.in. kwestionariusza Rokeacha (RVS). W zakresie wartości ostatecznych w grupie młodzieży 14–15-letniej najbardziej cenionymi wartościami okazały się: bezpieczeństwo rodziny, prawdziwa przyjaźń, mądrość i szczęście, natomiast w grupie młodzieży 17–18-letniej były to: bezpieczeństwo rodziny, wolność, mądrość, dojrzała miłość i szczęście. Najniżej w hierarchii znalazły się natomiast w grupie młodzieży młodszej wartości: świat piękna, poczucie dokonania, uznanie społeczne, zbawienie, życie pełne wrażeń. W grupie starszej najmniej cenionymi wartościami okazały się: świat piękna, uznanie społeczne, życie pełne wrażeń, zbawienie, równość, bezpieczeństwo narodowe. W zakresie wartości instrumentalnych najbardziej cenionymi wartościami w grupie młodszej były: kochający, uczciwy, odpowiedzialny, ambitny, czysty i pomocny, natomiast w grupie starszej: kochający, odpowiedzialny, uczciwy, pomocny, intelektualista, ambitny, niezależny i pogodny. Najmniej cenionymi wartościami w grupie młodzieży młodszej okazały się: posłuszny, uzdolniony, o szerokich horyzontach, obdarzony wyobraźnią, intelektualista i opanowany, a w grupie młodzieży starszej: posłuszny, czysty i uzdolniony.

Cieciuch (2007) uzyskał wyniki zbliżone do wyników Czerwińskiej-Jasiewicz (2005). Badana przez niego młodzież niezależnie od płci i wieku na szczycie hierar-

chii wartości sytuowała: bezpieczeństwo rodziny, dojrzałą miłość, wolność, mądrość i szczęście, jako wartości ostateczne, oraz kochający, uczciwy, odpowiedzialny, jako wartości instrumentalne. Najniżej w hierarchii znalazły się natomiast życie pełne wrażeń, uznanie społeczne i świat piękna, jako wartości ostateczne, oraz posłuszny i uzdolniony, jako wartości instrumentalne.

Wiele badań, począwszy od klasycznych (Szuman, Pieter, Wierzyński, 1933), aż po współczesne (Cieciuch, 2007, 2010c; Czerwińska-Jasiewicz 2005; Gurycka, 1991; Olszak-Krzyżanowska, 1992) osadzonych było dosyć dobrze w teoriach rozwoju. Dotychczas brakowało jednak teorii wartości, w ramach której można byłoby poddać interpretacji rozwojowej uzyskane rezultaty. W konsekwencji analizy ograniczały się często do opisu i wykazania różnic w preferencjach wartości między różnymi grupami wiekowymi. Osadzenie rozważań nad rozwojem systemu wartości w koncepcji Schwartza stwarza szansę przezwycięzenia tych ograniczeń.

Podstawą badań nad kształtowaniem systemu wartości w okresie dorastania są dwie koncepcje z zakresu psychologii rozwoju. Pierwszą z nich jest koncepcja zadań rozwojowych Havighursta (1981), drugą zaś koncepcja rozwoju tożsamości zapoczątkowana przez Eriksona (1968).

Zgodnie z klasyczną koncepcją Havighursta (1981) rozwój człowieka wyznaczany jest poprzez realizację kolejnych zadań rozwojowych, właściwych dla danego stadium rozwoju. W okresie dorastania jednym z najważniejszych zadań rozwojowych jest ukształtowanie spójnego systemu wartości (Havighurst, 1981; Przetacznik-Gierowska, 1996). W literaturze ostatnich lat pojawiają się wprawdzie inne klasyfikacje zadań rozwojowych, w których ukształtowanie systemu wartości nie jest wymieniane wprost (Roisman, Masten, Coatsworth, Tellegen, 2004), zarazem jednak wartości traktowane są jako swego rodzaju metazadanie rozwojowe, które umożliwia opis i analizę realizacji innych zadań rozwojowych. W związku z tym Greenfield, Keller, Fuligni, Maynard (2003), analizując kulturowe zróżnicowanie procesów rozwojowych, zwracają uwagę na konieczność wprowadzenia do analiz rozwoju kontekstu kulturowego, w którym szczególnie miejsce zajmują właśnie systemy wartości.

W koncepcji Eriksona (1968) zadaniem dorastającego jest ukształtowanie tożsamości, rozumianej jako odpowiedź na pytania: kim jestem, a także kim mogę być? kim byłem? kim będę? Pytania te pojawiają się na pewnym etapie rozwoju psychospołecznego, gdy młody człowiek dysponuje już operacjami formalnymi i staje przed koniecznością podjęcia wiążących wyborów dotyczących dalszego życia. Erikson twierdził, że pytania te ze szczególną siłą pojawiają się w obszarze pracy zawodowej i wyborów światopoglądowych, do których należą również preferencje wartości. Wiele następnych propozycji teoretycznych, wyrastających z tradycji Eriksonowskiej, jest zgodnych, że jednym z kluczowych elementów tożsamości są

wartości (Berzonsky i in., 2011; Marcia, 1966, 1980; Meeus, 1996; Schwartz, Luyckx, Vignoles, 2011).

Dotychczasowe badania nad kształtowaniem się wartości w modelu Schwartza w okresie dorastania (Knafo, Schwartz, 2001, 2003, 2012; Schwartz, 2012b; Schwartz, Knafo, 2004) oparte były na podobnych założeniach, choć raczej bez szczegółowej analizy zarysowanego powyżej rozwojowego kontekstu teoretycznego.

Wartości w ujęciu Schwartza jako treściowy aspekt tożsamości

Opisane wcześniej badania Czerwińskiej-Jasiewicz (2005) są fragmentem jej badań dotyczących koncepcji własnego życia. Systemy wartości są w tym ujęciu elementem określającym styl życia, który z kolei determinuje cele życiowe; te zaś – poprzez sformułowanie planów – wpływają na konkretne decyzje. W swoim modelu Czerwińska-Jasiewicz (2005) podkreśla szczególną rolę systemu wartości. Jest on kluczowym elementem w koncepcjach młodzieży na temat własnego życia. Wydaje się, że takie ujęcie jest bardzo bliskie ujęciu kształtowania tożsamości, które zaproponował Berzonsky (2003). W jego ujęciu tożsamość jest teorią siebie (*self-theory*), co jest stosunkowo bliskie rozumieniu koncepcji siebie, jakie proponuje Czerwińska-Jasiewicz (2005).

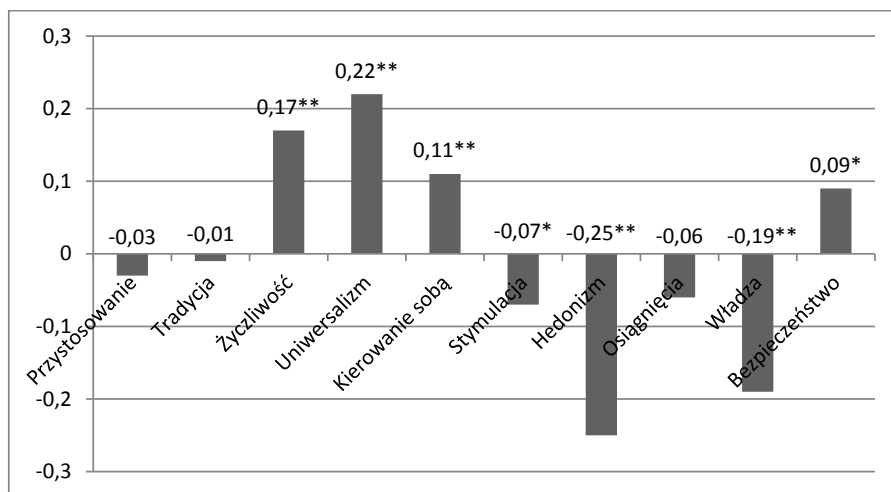
Berzonsky (2003) charakteryzował tożsamość, rozumianą jako teoria siebie, w podobnych kategoriach jak charakteryzowana bywa teoria naukowa. Zarówno teoria siebie, jak i teoria naukowa są zbudowane na podstawowych założeniach metafizycznych i wartościach. W charakterystyce proponowanych przez Berzonsky'ego (2004) stylów tożsamości również pojawiają się określenia odwołujące się do wartości. Wątek ten został podjęty przez Berzonsky'ego i in. (2011) w empirycznej analizie systematycznych związków preferencji wartości ze stylami tożsamości.

Warto zwrócić uwagę na pierwszą część tytułu pracy opublikowanej w 2011 przez Berzonsky'ego, Ciecucha, Durieza i Soenensa: *The how and what of identity formation*, czyli *jak i co kształtowania tożsamości*, forma i treść kształtującej się tożsamości. Dotychczas Berzonsky zajmował się wyłącznie stylami tożsamości, czyli formalną stroną jej kształtowania. W tekście z 2011 wspólnie ze współpracownikami zaproponowali rozszerzenie ujęcia o aspekty treściowe tożsamości. System wartości w ujęciu Schwartza został przez nich uznany za dobry opis części treści poczucia tożsamości. Badania zostały przeprowadzone w grupie $N = 1078$ Polaków w okresie dorastania oraz na progu wczesnej dorosłości. Wartości zostały zmierzone za pomocą PVQ-40, a style tożsamości za pomocą *Kwestionariusza stylów tożsamości (ISI-3)* w polskiej adaptacji Senejko (2007).

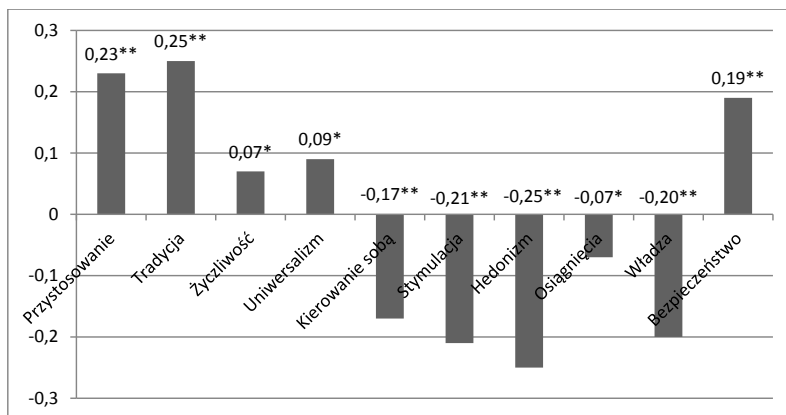
Berzonsky i in. (2011) zastosowali analizę regresji, dzięki której wykazali, że informacyjny styl tożsamości był dodatnio skorelowany z wartościami otwartości i przekraczania siebie; styl normatywny z wartościami zachowawczości, a styl dyfuzyjno-unikowy z wartościami hedonizmu. W artykule Berzonsky'ego i in. (2011) znajdują się tabele korelacji między stylami tożsamości a wartościami. Ze względu na ograniczenia miejsca nie analizowano tam szczegółowo układu tych zależności. Skupiono się jedynie na całościowym obrazie relacji, wprowadzając do analizy regresji dwa wymiary wartości oraz osobno hedonizm. Warto jednak zwrócić uwagę na dość precyzyjny układ tych korelacji. Precyzja układu jest pochodną relacji między wartościami, które postuluje kołowy model wartości, czego konsekwencje zostały omówione w rozdziale *Wartości w strukturze osobowości*.

Okazało się, że zgodnie z przewidywaniami układ korelacji między wartościami a każdym ze stylów przyjął postać zbliżoną do sinusoidy (szczegółowe techniczne uzasadnienie układu sinusoidalnego znajduje się w podrozdziale *Sposób analiz* w rozdziale *Badania poprzeczne*). Na rysunku 18 znajdują się korelacje między stylem informacyjnym a wartościami, na rysunku 19 znajdują się korelacje między stylem normatywnym a wartościami, a na rysunku 20 znajdują się korelacje między stylem dyfuzyjno-unikowym a 10 wartościami.

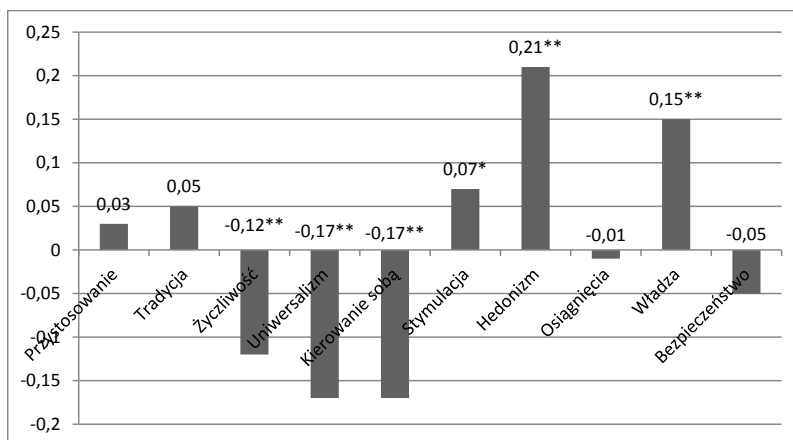
* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Rysunek 18. Korelacje między stylem informacyjnym a preferencjami wartości (na podstawie: Berzonsky i in., 2011).

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Rysunek 19. Korelacje między stylem normatywnym a preferencjami wartości (na podstawie: Berzonsky i in., 2011).

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Rysunek 20. Korelacje między stylem dyfuzyjno-unikowym a preferencjami wartości (na podstawie: Berzonsky i in., 2011).

Zgodnie z postulatami modelu kołowego wartości usytuowane na kole obok siebie w podobny sposób wiążą się z danym stylem, podczas gdy wartości usytuowane po przeciwnej stronie koła wiążą się z danym stylem odwrotnie. Warto podkreślić, że zgodnie z tym modelem formułowane są zasadne oczekiwania braku korelacji między danym stylem a wartościami usytuowanymi pomiędzy wartościami skorelowanymi dodatnio i ujemnie. Hipoteza dotycząca zerowej korelacji jest równie zasadna, jak hipoteza dotycząca dodatniej lub ujemnej korelacji. Kołowy model wartości umożliwia analizę całego układu relacji, a nie tylko pojedynczych zależności.

Znalezione systematyczne związki stylów tożsamości z preferencjami wartości sytuują się w nurcie badań, które można by zinterpretować jako ukazywanie treściowych korelatów stylów tożsamości. Do owego nurtu zaliczyć można badania Berzonsky'ego wykorzystujące teorię Cheeka (Berzonsky, Macek, Nurmi, 2003), badania związków stylów tożsamości z religijnością (Duriez, Soenens, 2006) oraz aktualizacją siebie i przekraczaniem siebie (Beaumont, 2009). Jeśli jednak dotychczasowe badania jedynie fragmentarycznie i raczej na poziomie interpretacji niż badań odnosiły się do wartości, to prezentowane tu badania Berzonsky'ego i in. (2011) wprost dotyczyły związku preferencji wartości ze stylami tożsamości. Berzonsky (2003, 2004) wielokrotnie wskazywał na rolę podstawowych metafizycznych założeń i wartości, jakie leżą u podłoża konstruowanej przez każdego człowieka tożsamościowej teorii siebie. Przywołane tu badania dowiodły zasadności tych sugestii oraz ukazały częściowo treść owych podstawowych wartości.

Przemiany preferencji wartości w ujęciu Schwartza w okresie dorastania

Analizy systemu wartości prezentowane powyżej utrzymane były w nurcie badań nad tożsamością, czyli wśród głównych zagadnień rozważanych przez psychologię rozwoju w okresie dorastania. Ponieważ w klasycznym ujęciu kształtowanie się tożsamości jest procesem, który przebiega przez cały okres dorastania, aż do wczesnej dorosłości, pojawia się pytanie, w jaki sposób zmieniają się preferencje wartości w tym okresie.

Badania międzykulturowe nad wartościami wykazały, że na poziomie analiz dużych grup uzyskuje się zbliżone hierarchie wartości w wielu społeczeństwach (Schwartz, 2006; Schwartz, Bardi, 2001; Schwartz, Sagie, 2000). Do najbardziej preferowanych wartości we wszystkich badanych społeczeństwach należą: życzliwość, kierowanie sobą i uniwersalizm, a do najmniej cenionych należą: władza, tradycja i stymulacja (Schwartz, Bardi, 2001).

Zarazem jednak zauważyć można: 1) różnice w nasileniu tych preferencji nawet wówczas, gdy hierarchie są takie same oraz 2) zróżnicowanie interindywidualne.

Dodatkowo na podstawie przeprowadzonych analiz empirycznych Schwartz (2006) wykazał, że biorąc pod uwagę perspektywę całego życia, wraz z wiekiem rośnie preferencja tradycji, konformizmu, bezpieczeństwa i zmniejsza się preferencja hedonizmu, stymulacji i kierowania sobą, ponieważ ludzie są coraz bardziej zakorzenieni w relacjach społecznych, mniej wystawieni na zmiany, bardziej posługują się utartymi wzorami zachowań. Ponadto wraz z wiekiem rośnie preferencja życzliwości i uniwersalizmu oraz zmniejsza się preferencja władzy i osiągnięć, ponieważ wraz z wiekiem ludzie zakładają rodziny i zdobywają pozycję zawodową, więc ich własne dążenia absorbują ich coraz mniej (Schwartz, 2006).

Analizy Schwartza dotyczyły przemian preferencji wartości w ciągu całego życia. Ponieważ zgodnie z teoriami z zakresu psychologii rozwoju, omówionymi powyżej, kształtowanie się preferencji wartości odbywa się szczególnie intensywnie w okresie dorastania i wczesnej dorosłości, Ciecuch (2009) uznał, że warto w szczególny sposób przyjrzeć się przemianom preferencji właśnie w tym okresie. W tym celu Ciecuch (2009) porównał preferencje wartości w 19 krajach Europy w okresach: średniej adolescencji, późnej adolescencji oraz wczesnej dorosłości. W swoich analizach wykorzystał dane pierwszej edycji ESS z 2002 r. Ciecuch (2009) wyodrębnił z bazy danych ESS osoby w wieku do 30 lat, dzięki czemu otrzymał próbę $N = 8181$ osób z 19 europejskich krajów: Anglii, Austrii, Belgii, Czech, Danii, Finlandii, Francji, Grecji, Hiszpanii, Holandii, Irlandii, Niemiec, Norwegii, Polski, Portugalii, Słowenii, Szwajcarii, Szwecji i Węgier. Warto podkreślić, że ESS prowadzony jest na próbach reprezentatywnych. W tabeli 7 znajdują się liczby osób badanych z poszczególnych krajów, wraz z podziałem na płeć i stadia rozwojowe.

Tabela 7

Osoby badane w analizach Ciecucha (2009) z podziałem na stadium rozwoju, płeć i kraj

	Średnia adolescencja $M_{\text{wiek}} = 16,5;$ $SD_{\text{wiek}} = 1,1$		Późna adolescencja $M_{\text{wiek}} = 21,5;$ $SD_{\text{wiek}} = 1,7$		Wczesna dorosłość $M_{\text{wiek}} = 27,6;$ $SD_{\text{wiek}} = 1,7$		razem
	chłopcy	dziewczęta	chłopcy	dziewczęta	chłopcy	dziewczęta	
	Anglia	43	30	52	75	83	
Austria	50	34	95	102	82	107	470
Belgia	52	58	101	93	93	61	458
Czechy	13	18	30	37	55	46	199
Dania	34	27	59	65	63	84	332
Finlandia	65	80	93	92	97	95	522
Francja	34	32	58	81	68	83	356
Grecja	53	52	102	96	119	126	548
Hiszpania	44	32	73	57	71	73	350
Holandia	39	39	64	55	78	107	382
Irlandia	54	55	97	103	93	124	526
Niemcy	103	85	100	114	90	97	589
Norwegia	32	22	98	74	94	96	416
Polska	96	93	139	133	107	104	672
Portugalia	46	39	52	63	60	81	341
Słowenia	54	43	94	76	75	80	422
Szwajcaria	50	40	50	41	66	86	333
Szwecja	53	62	91	76	96	84	462
Węgry	58	42	73	76	82	89	420
razem	973	883	1521	1509	1572	1723	8181

W ESS wzięli udział badani od 14 roku życia. Na potrzeby swoich analiz Ciecuch (2009) wyodrębnił trzy okresy rozwojowe, przyjmując kryterium wieku. Do pierwszego stadium rozwojowego (średnia adolescencja) zaklasyfikował osoby w wieku od 14 do 18 lat ($M_{\text{wiek}} = 16,5$; $SD_{\text{wiek}} = 1,1$). Okres ten odpowiada polskiej szkole średniej. Do drugiego stadium rozwojowego (późna adolescencja) zaklasyfikował osoby w wieku od 19 do 25 roku życia ($M_{\text{wiek}} = 21,5$; $SD_{\text{wiek}} = 1,7$). Okres ten odpowiada czasowi studiów. Do trzeciego stadium rozwojowego (wczesna dorosłość) zaklasyfikował osoby w wieku od 26 do 30 lat ($M_{\text{wiek}} = 27,6$; $SD_{\text{wiek}} = 1,7$). Grupa pierwsza liczyła $n = 1856$, grupa druga $n = 3030$ i grupa trzecia $n = 3295$ osób badanych.

Hierarchie wartości młodzieży w badanych krajach przedstawił Ciecuch (2009) za pomocą uproszczonych wyników rangowych dla każdego kraju, zaś wyniki zbiorcze dla całej Europy dodatkowo przedstawił na skali przedziałowej, co umożliwiło ukazanie różnic w preferencjach każdego typu wartości między badanymi okresami rozwojowymi, nawet jeśli owe preferencje sytuowały się na tym samym poziomie hierarchii.

Okazało się, że do najbardziej cenionych wartości we wszystkich grupach badanych należały: życzliwość i kierowanie sobą. Uniwersalizm – trzecia z najbardziej preferowanych wartości w ramach odnalezionej w wielu kulturach tzw. uniwersalnej hierarchii wartości – w okresie średniej adolescencji jest dopiero na czwartej pozycji, po zaskakująco wysoko usytuowanym hedonizmie.

Wykonane analizy wariancji (zaprezentowane w tabeli 8) pozwoliły Ciecuchowi (2009) bardziej dokładnie wskazać różnice w preferencjach nawet tych wartości, które uplasowały się na tym samym miejscu w hierarchii w różnych badanych grupach.

Tabela 8

Preferencje wartości w średniej adolescencji, późnej adolescencji oraz wczesnej dorosłości w zbiorczej grupie z 19 krajów; jednoczynnikowa analiza wariancji wraz z testem post-hoc Scheffego (na podstawie: Ciecuch, 2009)

	$F(2, 8569)$	Średnia adolescencja $n = 1856$	Późna adolescencja $n = 3030$	Wczesna dorosłość $n = 3295$
Życzliwość	16,6***	0,44(a)	0,51(b)	0,54(b)
Kierowanie sobą	ns	0,45	0,47	0,47
Uniwersalizm	35,5***	0,29(a)	0,4(b)	0,45(c)
Hedonizm	82,6***	0,42(a)	0,29(b)	0,13(c)
Bezpieczeństwo	32,5**	0,04(a)	0,1(a)	0,22(b)
Osiągnięcia	20,8***	-0,01(a)	-0,06(a)	-0,15(b)
Stymulacja	165,4***	0,13(a)	-0,1(b)	-0,33(c)
Tradycja	52,9***	-0,56(a)	-0,45(b)	-0,3(c)
Przystosowanie	22,5***	-0,6(a)	-0,57(a)	-0,44(b)
Władza	ns	-0,76	-0,78	-0,81

Adnotacja. Grupy różnią się średnimi, jeśli znajdują się przy średnich różne litery. Jeśli nie ma żadnej litery, grupa nie różni się istotnie od pozostałych.

** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; ns – różnice nieistotne statystycznie.

Życzliwość, mimo że we wszystkich grupach sytuuje się na pierwszym miejscu w hierarchii, jest przez osoby w późnej adolescencji i wczesnej dorosłości bardziej preferowana niż przez osoby w średniej adolescencji. W zakresie preferencji kierowania sobą nie stwierdzono różnic między badanymi grupami. Obserwacja dotycząca zamiany miejscami uniwersalizmu i hedonizmu w średniej adolescencji została potwierdzona i wzmocniona w analizie wariancji. Okazało się bowiem, że w kolejnych stadiach rozwojowych wzrasta preferencja uniwersalizmu i jednocześnie maleje hedonizmu.

Na końcu hierarchii nieodmiennie pojawia się władza, której preferencja nie różni się między badanymi grupami. Drugą najmniej preferowaną wartością – inaczej niż w dotychczasowych badaniach grup bez zróżnicowania stadium rozwojowego – jest przystosowanie, przy czym preferencja tej wartości wzrasta w grupie wczesnej dorosłości.

Wyraźne zmiany zauważyć można również w preferencji stymulacji (systematyczny spadek preferencji w kolejnych stadiach rozwojowych) oraz bezpieczeństwa (znaczący wzrost preferencji we wczesnej dorosłości).

W okresie późnej adolescencji i wczesnej dorosłości trzy najbardziej preferowane wartości są już zgodne z uniwersalną hierarchią wartości, generowaną na podstawie wyników badań dużych grup osób znajdujących się w różnym wieku (Schwartz, 2006). W średniej adolescencji zauważyć można wyraźne odstępstwo (zamiana miejscami hedonizmu i uniwersalizmu), które jednakże znika w kolejnych stadiach rozwojowych.

Powyższe analizy przeprowadził Ciecuch (2009) na całych grupach osób w okresie średniej adolescencji, późnej adolescencji oraz wczesnej dorosłości, bez podziału na kraje. W kolejnym kroku poddał analizie zróżnicowanie między okresami rozwojowymi w każdym kraju osobno. Jednak ze względu na ogromny materiał empiryczny (próby reprezentatywne z 19 krajów Europy) skoncentrował się wyłącznie na uproszczonych wynikach rangowych dla każdego kraju. W tabeli 9 przedstawione zostały zmiany usytuowania kolejnych wartości w hierarchiach z podziałem na okresy rozwojowe w każdym z 19 badanych krajów.

Ciecuch (2009) zwracał uwagę na wyraźne zróżnicowanie między krajami w niektórych miejscach hierarchii. Szczególnie wyraziste odstępstwa w stosunku do pozostałych krajów są widoczne w Polsce, Grecji i na Węgrzech. Zaobserwowano dwie różnice między tymi krajami a wszystkimi pozostałymi. Po pierwsze, hedonizm nie pojawia się na szczycie hierarchii nie tylko w późniejszych okresach rozwojowych, ale nawet w średniej adolescencji, oraz po drugie, w górnej części hierarchii, niezależnie od stadium, pojawia się bezpieczeństwo. Bezpieczeństwo mocno pnie się do góry w hierarchii wartości w kolejnych stadiach rozwojowych również w Czechach,

Anglii i Portugalii. Preferencja uniwersalizmu, jak wykazały prezentowane powyżej analizy wariancji, wzrasta wraz z wiekiem. Wgląd w zróżnicowanie między krajami pozwala natomiast zauważyć, że ów wzrost jest najbardziej dynamiczny w Anglii i Norwegii, ponieważ w tych krajach w średniej adolescencji uniwersalizm uplasował się raczej w dolnej części hierarchii, natomiast we wczesnej dorosłości znajduje się już w górnej jej części. Analogiczną zależność w odniesieniu do życzliwości zaobserwować można na Węgrzech.

Tabela 9

Różnice w usytuowaniu wartości w hierarchiach między średnią adolescencją, późną adolescencją i wczesną dorosłością w 19 krajach Europy (na podstawie: Ciecuch, 2009)

	BE	UN	SD	HE	ST	AC	SC	TR	CO	PO
Cała grupa	2→1→1	4→3→3	1→2→2	3→4→5	5→7→8	7→6→6	6→5→4	8→8→7	9→9→9	10→10→10
Austria	2→2→2	4→3→3	1→1→1	3→4→4	5→6→7	6→5→5	7→7→6	9→9→8	10→10→10	8→8→9
Belgia	2→1→1	4→4→4	3→3→3	1→2→2	5→5→7	6→6→6	7→7→5	8→8→8	9→9→9	10→10→10
Szwajcaria	3→3→1	2→4→2	4→1→3	1→2→4	6→7→8	5→6→6	7→5→5	8→8→7	9→10→9	10→9→10
Czechy	4→3→4	3→2→3	1→1→1	2→5→7	6→7→8	7→8→9	5→4→2	10→9→6	8→6→5	9→10→10
Niemcy	2→2→1	4→3→3	1→1→2	3→4→5	6→7→9	7→6→6	5→5→4	8→8→7	10→10→8	9→9→10
Dania	2→1→1	5→4→4	3→3→2	1→2→3	4→5→6	6→6→5	7→8→7	9→10→8	8→7→9	9→10→10
Hiszpania	1→2→1	3→3→2	2→1→3	4→4→5	5→6→7	7→8→9	6→5→4	8→7→6	9→9→8	10→10→10
Finlandia	1→2→1	4→1→2	5→3→3	2→4→5	3→6→6	7→7→9	6→5→4	9→9→8	8→8→7	10→10→10
Francja	3→3→3	2→1→1	4→4→2	1→2→4	6→6→7	8→9→9	5→5→5	7→7→6	9→8→8	10→10→10
Anglia	3→1→1	6→3→4	2→2→2	1→4→5	4→6→7	5→7→6	7→5→3	10→8→8	9→9→9	8→10→10
Grecja	4→4→4	3→3→2	1→2→3	5→5→5	6→8→9	7→6→7	2→1→1	8→7→9	9→9→8	10→10→10
Węgry	6→5→4	5→3→3	1→1→2	2→4→5	4→7→7	7→6→6	3→2→1	9→8→8	8→9→9	10→10→10
Irlandia	4→1→1	5→3→2	1→2→3	3→6→6	2→7→8	6→5→5	7→4→4	8→8→7	9→9→9	10→10→10
Holandia	3→1→2	5→4→3	2→3→1	1→2→4	4→6→7	6→5→6	7→7→5	9→9→9	8→8→8	10→10→10
Norwegia	1→1→1	6→4→3	2→2→2	3→3→4	4→5→5	5→6→6	7→7→7	10→9→9	9→8→8	8→10→10
Polska	2→3→3	3→2→2	4→4→4	8→9→9	6→5→8	7→7→7	1→1→1	9→8→6	5→6→5	10→10→10
Portugalia	2→1→1	4→3→2	3→2→4	1→4→6	6→7→8	7→6→5	5→5→3	8→8→7	9→10→9	10→9→10
Szwecja	2→1→1	4→2→2	3→4→3	1→3→4	5→5→8	6→6→7	7→7→5	8→8→6	10→9→9	9→10→10
Słowenia	5→4→3	4→2→2	2→1→1	1→3→5	3→6→8	6→5→6	7→7→4	8→8→7	9→10→9	10→9→10

Adnotacja. Liczby oznaczają usytuowanie danej wartości w hierarchii. W każdym ciągu trzech liczb połączonych strzałką znaczenie liczb jest następujące: pierwsza liczba oznacza usytuowanie danej wartości w hierarchii młodzieży w okresie średniej adolescencji, druga liczba – późnej adolescencji i trzecia liczba – wczesnej dorosłości.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Prezentowane powyżej analizy przeprowadził Ciecuch (2009) na danych zebranych w badaniach poprzecznych. Ich zaletą była reprezentatywność grup i międzynarodowy charakter, ale ograniczeniem niemożność przeprowadzenia rzeczowych analiz rozwojowych. Dodatkowo analizy były ograniczone jedynie

do porównania trzech grup wiekowych (średniej adolescencji, późnej adolescencji, wczesnej dorosłości), a warto byłoby prześledzić bardziej precyzyjnie przemiany w ramach każdego z badanych okresów. Warto byłoby też zbadać przemiany preferencji wartości u osób jeszcze młodszych, niż średnia adolescencja, ale narzędzie PVQ-21 nie jest dostosowane do badania młodszych osób.

Wszystkie wymienione powyżej ograniczenia zostały przewyżnione w programie badawczym omówionym w części empirycznej niniejszej monografii.

SYSTEM WARTOŚCI W OKRESIE DZIECIŃSTWA

Problemy metodologiczne i teoretyczne

Badania wartości w okresie dorastania, dość mocno osadzone w modelach opisujących charakterystyczne zjawiska w tym okresie (np. rozwój poczucia tożsamości), dostarczyły spójnych i interesujących wyników, dzięki którym została wzbogacona zarówno wiedza o rozwoju dorastających, jak i rozwinięta teoria wartości. Sukcesy badań prowadzonych w okresie dorastania zainspirowały badaczy do postawienia pytania o możliwość prowadzenia badań w okresach wcześniejszych. Skoro struktura kołowa opisuje wartości w okresie dorastania, to gdzie jest jej ontogenetyczny początek? Jeśli preferencje wartości w okresie dorastania układają się w spójny, choć dotychczas nieco fragmentaryczny obraz, to jak wyglądają preferencje wartości w okresach wcześniejszych? Kwestionariusz PVQ, który był stosowany od 2001 r. (Schwartz i in., 2001), otwierał nowe perspektywy, ponieważ nie wymagał myślenia abstrakcyjnego w takim stopniu, jak SVS. Niemniej jednak problem metodologiczny, jak mierzyć wartości u dzieci, ciągle nie był rozwiązany. Problem ten zresztą wiązał się z problemem teoretycznym, dużo poważniejszym. Polegał on na wątpliwości, czy w ogóle badanie wartości u dzieci ma sens. Czym są wartości badane u dzieci?

Pierwszą całościową, teoretycznie uzasadnioną, odpowiedź na to pytanie udzielili Döring, Ciecuch, Harasimczuk, Daniel, Knafo i Bilsky na konferencji psychologii międzykulturowej w Istambule w 2011. Zaprezentowali oni referat zatytułowany *Children's motivational goals – early precursor of values in adult's lives (Motywacyjne cele dzieci – wczesni prekursorzy wartości dorosłych)*. Warto dodać, że autorzy ci opublikowali już wcześniej wyniki empirycznych badań wartości dzieci (Ciecuch i in., 2010; Döring i in., 2010), w których koncentrowali się jednak bardziej na kwestiach metodologicznych niż teoretycznych. W owym wystąpieniu konferencyjnym autorzy zaproponowali raczej motywacyjną niż poznawczą interpretację wartości dzieci. Jak to było szczegółowo rozważane w rozdziale *Teoria wartości Schwartza*, Schwartz (1992, 2006) definiował wartości w kategoriach zarazem poznawczych i motywacyjnych. W podrozdziale *Kontinuum motywacyjne* zostały zaproponowane dwie interpretacje tej relacji. Dla przypomnienia, pierwszą z nich można sformułować w sposób następujący: wartości są reprezentacjami poznawczymi motywacyjnych celów, a drugą: wartości są motywacyjnymi celami, dla których wykształciły się reprezentacje poznawcze. Wystąpienie Döring i in. (2011) sytuuje się w drugim sposobie rozumienia relacji między motywacyjnym a poznawczym aspektem wartości. Kwestie te są zresztą aktualnie ciągle dyskutowane. Poświęcone im było również wystąpienie Döring, Bardi, Ciecucha i Schwartza na konferencji psychologii międzykulturowej w Kapsztadzie w 2012 r.

Pytanie o granicę rozwojową badania wartości jest zatem pytaniem w pierwszej kolejności o rozwojową granicę badania celów, motywów, a dopiero w drugiej kolejności pytaniem o rozwojową granicę badania cech (jako względnie trwałych dyspozycji do preferowania takich a nie innych wartości) oraz reprezentacji poznawczych. Warto zwrócić uwagę, że wymienione kategorie (oprócz cech jako dyspozycji) wymagają danych samoopisowych (cechy mogą być również opisywane przez dorosłego obserwatora). W tym miejscu pojawia się zatem problem metodologiczny. Jeśli bowiem nawet przyjąć, że w danym okresie pojawiają się w systemie osobowościowym lub poznawczym dziecka takie kategorie, jak cele czy motyw, to pozostaje pytanie, jak je zmierzyć. Czy można ufać samoopisowym danym zebranych od dzieci?

Eid i Diner (2006) ukazują zmianę nastawienia psychologów około 1990 r. do danych samoopisowych pochodzących od dzieci. Jeśli wcześniej badacze zwykle zbierali dane na temat dzieci od rodziców lub innych dorosłych, to po 1990 r. coraz częściej poszukuje się sposobów zebrania wiarygodnych danych samoopisowych od dzieci. Jak wykazali m.in. Byrne (1996), La Greca (1990), Shiner i Caspi (2003), dane takie są możliwe i wiarygodne.

Osoby w okresie późnego dzieciństwa, czyli w okresie przed dorastaniem, znajdują się w stadium operacji konkretnych według periodyzacji Piageta (1960). Dzieci stosują zatem operacje umysłowe, ale materiał, na którym je stosują, jest konkretny. Dlatego też badanie wartości, jako ponadsytuacyjnych, abstrakcyjnych celów nie byłoby w tym okresie możliwe. Jednakże badanie wartości jako konkretnych celów lub motywacji, które kierują dzieckiem w taki sposób, że przedkłada ono jedne czynności nad inne, jest możliwe i uzasadnione rozwojowo. Co więcej, jak wykazali Yuill i Pearson (1998), już 4–7-letnie dzieci potrafią posługiwać się kategoriami cech jako mechanizmami przyczynowymi opartymi na pragnieniach. Zgodnie z tym ujęciem to właśnie kategorie motywacyjne stają się swoistym fundamentem kształtowania cechy osobowości.

Według Harter (2003) już w okresie średniego dzieciństwa, który przypada na 5–7 rok życia, dziecko posługuje się w opisie siebie i innych ludzi kategoriami cech, co świadczy o tym, że jest w stanie pojąć, choć wciąż na elementarnym poziomie, dyspozycje, jakimi są preferencje wartości (Harter, 2003). Jak twierdzi Harter (1999), dzieci w tym okresie wprawdzie koncentrują się na konkretnych elementach otaczającego świata, ale organizują te elementy w kategorie, którymi określają siebie i innych. Wówczas motyw i cele mogą stać się elementem dziecięcej koncepcji siebie (Harter, 1999). Jak zauważają Bubeck i Bilsky (2004), dziecko kieruje wzmożoną uwagę ku wartościom, gdy stają się one częścią jego koncepcji siebie. Do podobnych wniosków dochodzą Thompson, Meyer i McGinley (2006). Zgodnie z ich analizami dzieci w tym wieku kształtują kategorie pragnień, intencji, reguł i wartości.

Oczywiście osobnym i ważnym pytaniem jest, w jakim stopniu kategorie, którymi dzieci opisują swoje motywacje, konkretne cele i dyspozycje osobowościowe są trwałe.

Tę trwałość można podawać w wątpliwość, bo nawet jeśli dziecko trafnie posługuje się tymi kategoriami i trafnie zostaną one zdiagnozowane w chwili badania, to mogą ulec zmianie w toku rozwoju. Jednak jak przekonują badania nad rozwojem osobowości prowadzone m.in. przez Measelle, John, Ablow, Cowan i Cowan (2005), samoopisy dzieci w wieku 5–7 lat w kategoriach cech osobowości wykazują dość daleko idącą trwałość.

Pytanie o trwałość preferencji wartości jest pytaniem empirycznym. Badania longitudinalne prezentowane w niniejszej pracy po raz pierwszy udzielą na nie odpowiedzi, ponieważ dotychczas nie opublikowano wyników badań longitudinalnych nad preferencjami wartości w dzieciństwie. W zakresie struktury wartości można wysunąć przypuszczenie, że w procesie rozwoju indywidualne systemy zbliżać się będą do uniwersalnej struktury opisywanej przez kołowy model wartości. Można spodziewać się, że we wczesnych etapach rozwoju tworzący się system wartości jest mniej zróżnicowany, co oznacza, że niektóre wartości nie są wówczas rozróżniane i ściśle się ze sobą wiążą.

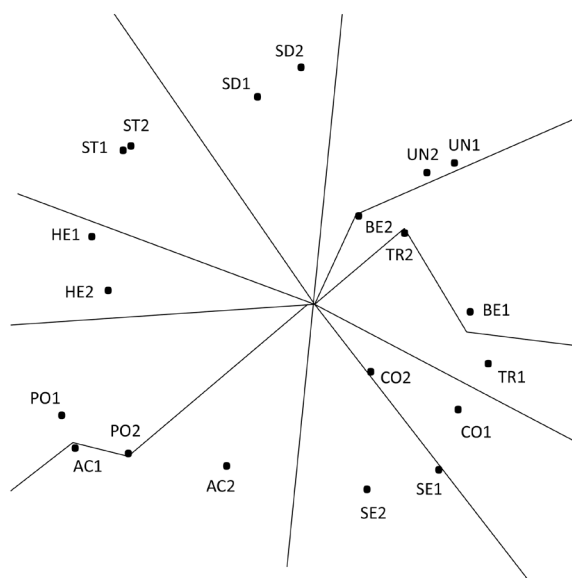
Dotychczasowe badania wartości dzieci

Pierwsze badania nad wartościami na przełomie późnego dzieciństwa i wczesnej adolescencji prowadzone były za pomocą PVQ. Przykładowo Bilsky, Niemann, Schmitz i Rose (2005) zbadali osoby w wieku 10–12 lat w Niemczech, Portugalii i Chile. Okazało się, że struktura wartości badanych osób w tym wieku zbliżona jest do koła, z zarysowanym podziałem na cztery grupy wartości. Kwestionariusz PVQ okazał się jednak dość trudny dla badanych, zatem problematyczne byłoby badanie tą metodą jeszcze młodszych dzieci. Również Bubeck i Bilsky (2004) weryfikowali strukturę wartości w grupie adolescentów w wieku od 10 do 17 lat. Ku zaskoczeniu badaczy analizy danych wykazały, że mimo wcześniejszych przypuszczeń Schwartz i in. (2001) o braku wykrystalizowanej struktury przed 13 rokiem życia, stopień jej zróżnicowania już przypominał prototypową strukturę dorosłych.

Zaskakujące rezultaty badań nad rozwojem struktury wartości osób u progu dorastania zachęcały do badania jeszcze młodszych osób. Konieczna była jednak odpowiednia metoda badań. Taką metodę badania wartości dzieci, która odpowiada ich rozwojowi poznawczemu, skonstruowała Döring (Döring, 2008; Döring i in., 2010). Metoda nazywa się *Picture-Based Value Survey for Children* (PBVS-C). Jest to narzędzie pomiaru systemu wartości, oparte na przystępnym i atrakcyjnym dla dzieci materiale obrazkowym. Wskaźnikiem każdej z 10 wartości są dwa obrazki wraz z tytułami. Obrazki przedstawiają zachowania z codziennego życia dziecka, które są realizacjami danej wartości. Zadaniem dziecka jest wybór najważniejszych, mniej ważnych itd. pozycji obrazkowych. Jest to zatem pomiar ipsatywny, podobnie jak w przypadku pomiaru Allporta (Allport, Vernon, 1931) i Rokeacha (1973).

Proces tworzenia obrazków składał się z kilku etapów (Döring, 2008; Döring i in., 2010). Autorem wszystkich rysunków był profesjonalny grafik. Zadbano o wybór odpowiedniego dla dzieci stylu rysowania i wyglądu głównego bohatera. W ten sposób powstało 30 pozycji obrazkowych, które zostały poddane selekcji ze względu na rozumienie ich treści przez dzieci oraz na poprawność przyporządkowania przez ekspertów każdego obrazka do zakładanych przez teorię 10 wartości. Ostatecznie wybrano 20 obrazków – po dwa na każdą z 10 wartości.

Pierwszą publikacją na temat PBVS-C była praca doktorska Döring (2008), zaś pierwszą publikacją w czasopiśmie naukowym był artykuł w *Journal of Personality Assessment* Döring i współpracowników (2010). Ostateczną wersję PBVS-C zastosowano tam w grupie $N = 421$ niemieckich dzieci w wieku 8–12 lat ($M_{\text{wiek}} = 9,8$; $SD_{\text{wiek}} = 0,7$; 51% dziewcząt). Na rysunku 21 znajduje się struktura wartości uzyskana w konfirmacyjnym MDS.

Rysunek 21. Skalowanie wielowymiarowe niemieckich wyników PBVS-C.⁵

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli B1 w załączniku B.

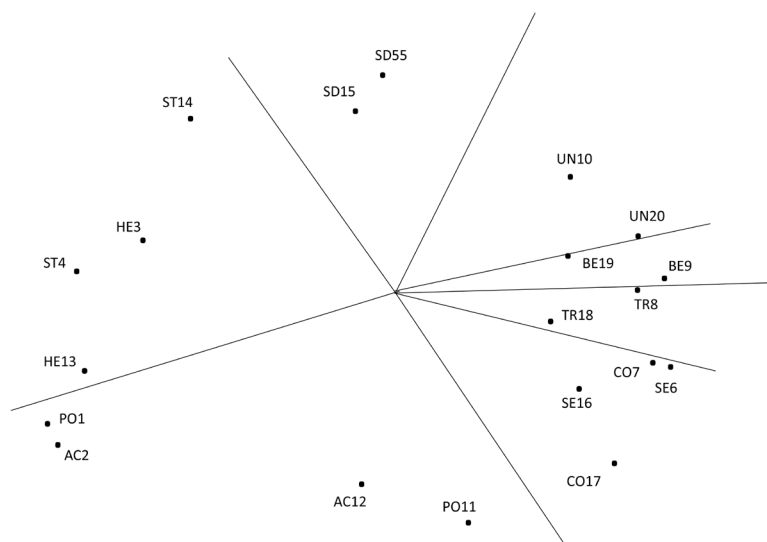
Okazało się zatem, że możliwy był podział 20 itemów PBVS-C nie tylko na cztery grupy wartości, ale również bardziej precyzyjny podział na niemal 10 war-

⁵ Źródło: „Assessing values at an early age: the Picture-Based Value Survey for Children (PBVS-C)”, Anna K. Döring i in., 2010, *Journal of Personality Assessment*, 92(5), s. 446. Copyright (2010) Taylor & Francis Group, LLC. Przedrukowane za zgodą Taylor & Francis Group, LLC.

tości. Jedynie dwie pary (tradycja z życzliwością oraz władza z osiągnięciami) były trudno rozróżnialne (na rysunku 21 nie można ich było rozdzielić liniami prostymi, wychodzącymi ze środka koła). W pierwszym badaniu za pomocą PBVS-C uzyskano zatem wyniki dość jednoznaczne – oto kołowa struktura wartości, z możliwością podziału na niemal wszystkie 10 wartości, została znaleziona już u 10-letnich dzieci.

Do 2012 r. adaptacje PBVS-C zostały wykonane w Australii, Brazylii, Bułgarii, Francji, Izraelu, Litwie, Nowej Zelandii, Polsce, Ukrainie, USA, Szwajcarii, Turcji i Włoszech. Pierwszą opublikowaną adaptacją była adaptacja polska. Dotychczas ukazały się trzy publikacje, w których wykorzystaną polską wersję PBVS-C. Były to artykuły Ciecucha, Harasimczuk i Döring (2010) w *Psychologii Rozwojowej*, Ciecucha, Harasimczuk i Döring (w druku) w *Journal of Psychoeducational Assessment* i Ciecucha, Döring i Harasimczuk (w druku) w *European Journal of Developmental Psychology*. Każda z tych publikacji powstała na podstawie innej bazy danych i odpowiadała na inne pytania badawcze, które poniżej zostaną krótko omówione.

Praca Ciecucha Harasimczuk i Döring w *Journal of Psychoeducational Assessment* jest raportem z polskiej adaptacji PBVS-C. Badania przeprowadzono w grupie dzieci o podobnym wieku, jak w pierwszej publikacji Döring i in. (2010), czyli przedziale 8–12 lat ($M_{\text{wiek}} = 9,7$; $SD_{\text{wiek}} = 1,3$), ale grupa była dwa razy większa niż w oryginalnych badaniach niemieckich Döring i in. (2010). W Niemczech było to $N = 421$, a w Polsce $N = 910$. Na rysunku 22 zaprezentowane zostały wyniki confirmacyjnego MDS.

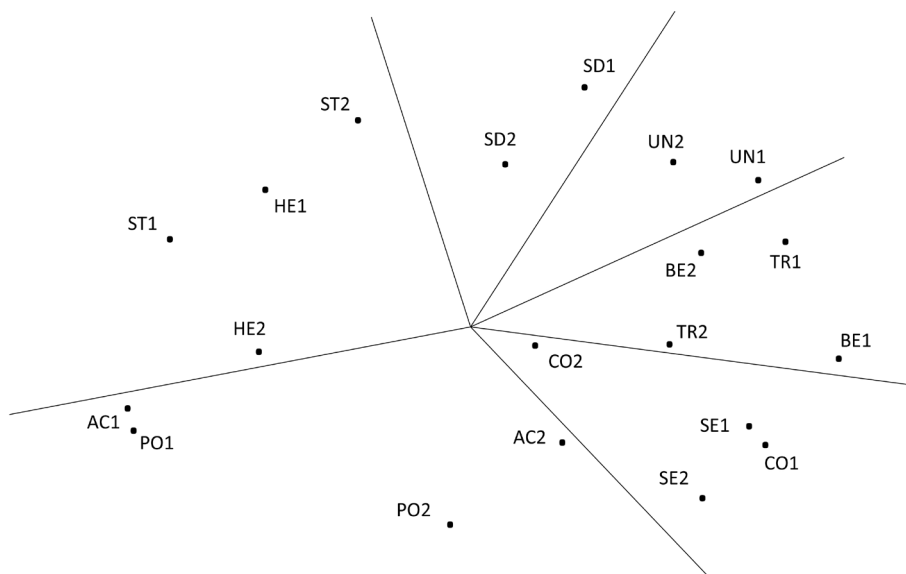

Rysunek 22. Skalowanie wielowymiarowe polskich wyników PBVS-C (na podstawie: Ciecuch, Harasimczuk, Döring, w druku).

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli B1 w załączniku B.

Struktura wartości przybrała kształt kołowy z możliwymi do wyróżnienia siedmioma wartościami. Były to: kierowanie sobą, uniwersalizm, życzliwość, tradycja, bezpieczeństwo połączone z przystosowaniem, osiągnięcia połączone z władzą i hedonizm połączone ze stymulacją.

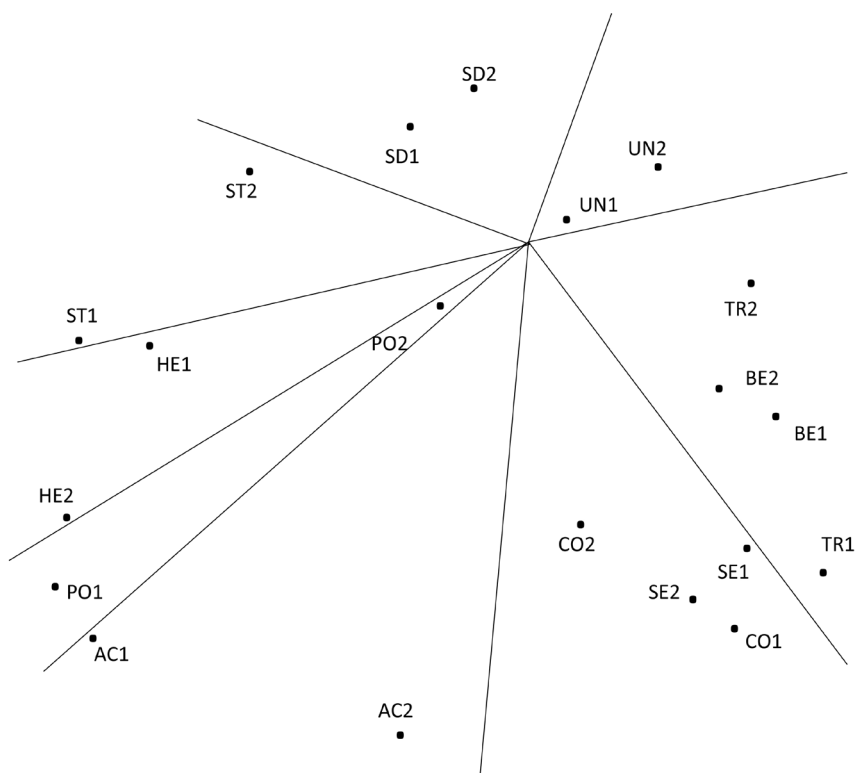
W *Psychologii Rozwojowej* Ciecuch i in. (2010) opublikowali artykuł, w którym porównali ze sobą strukturę wartości dzieci młodszych i starszych. W badaniach wzięło udział $N = 389$ dzieci, w tym 49% chłopców. Analizom poddano osobno wyniki uczniów młodszych klas (klasy 1–3; 7–9 lat; $n = 207$) oraz starszych (klasy 4–6; 10–12 lat; $n = 182$). Na rysunku 23 znajduje się wyniki MDS w młodszej grupie, a na rysunku 24 – w starszej grupie.

Rysunek 23. Skalowanie wielowymiarowe polskich wyników PBVS-C, grupa dzieci w wieku 7–9 lat (na podstawie: Ciecuch i in., 2010).

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli B1 w załączniku B.

Hipoteza o postępującym zróżnicowaniu struktury wartości została przez autorów potwierdzona. W grupie młodszej zostało wyróżnionych sześć wartości (kierowanie sobą, uniwersalizm, życzliwość połączona z tradycją, przystosowanie połączone z bezpieczeństwem, władza połączona z osiągnięciami i stymulacja połączona z hedonizmem). W grupie starszej możliwe było dodatkowo rozróżnienie osiągnięć i władzy oraz stymulacji i hedonizmu, wskutek czego ostatecznie można było wyróżnić osiem wartości. Autorzy konkludują, że rozwój struktury wartości może polegać na różnicowaniu wartości, ale struktura kołowa organizuje system wartości już u najmłodszych badanych.

Rysunek 24. Skalowanie wielowymiarowe polskich wyników PBVS-C, grupa dzieci w wieku 10–12 lat (na podstawie: Ciecuch i in., 2010).

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli B1 w załączniku B.

W artykule w *European Journal of Developmental Psychology* Ciecuch, Döring i Harasimczuk (w druku) w empiryczny sposób odpowiedzieli na pytanie, czy PBVS-C mierzy te same wartości, których dotyczy model Schwartza, i które mierzone są za pomocą PVQ. Dotychczas uzyskano wprawdzie kołową reprezentację itemów w MDS, co było pośrednią odpowiedzią, że mierzony jest podobny konstrukt psychologiczny, jak u dorosłych za pomocą PVQ. Brakowało jednak jednoznacznej i precyzyjnej odpowiedzi na pytanie o relację między wartościami mierzonymi za pomocą PVQ i PBVS-C.

Ciecuch, Döring i Harasimczuk (w druku) przeprowadzili badania w Polsce i w Niemczech dwiema metodami tych samych osób badanych. Było to możliwe jedynie u osób na granicy późnego dzieciństwa (bo tylko wówczas można było oczekiwać, że PVQ będzie zrozumiały) i wczesnego dorastania (bo tylko wówczas można było oczekiwać, że PBVS-C będzie jeszcze odpowiednią metodą i mimo obrazkowego materiału zostanie przez badanych potraktowany poważnie).

W Niemczech zbadano $N = 119$ dzieci w wieku 10–11 lat ($M_{\text{wiek}} = 10,7$; $SD_{\text{wiek}} = 0,44$), a w Polsce $N = 164$ w wieku 11–13 lat ($M_{\text{wiek}} = 11,9$; $SD_{\text{wiek}} = 0,76$). Autorzy zastosowali procedurę macierzy wielu cech wielu metod (Campbell, Fiske, 1959). Zgodnie z propozycją Bilsky'ego i Schwartz'a (2008), zastosowaną również przez Ciecucha (2011a), zanalizowali ją w MDS. Okazało się, że możliwy był podział wygenerowanego układu punktów reprezentujących itemy PBVS-C i PVQ zarówno na obszary właściwe wartościom (kliny), jak i obszary właściwe metodom. Itemy PVQ usytuowały się wewnątrz koła, a itemy PBVS-C na zewnątrz, jednak w dokładnie tych obszarach, które były właściwe dla danego klinu-wartości. Autorzy konkludują zatem, że PBVS-C mierzy te same wartości, które mierzy PVQ.

Dotychczasowe publikacje skoncentrowane były raczej na aspektach metodologicznych, ponieważ wprowadzały nową tematykę (badanie wartości dzieci) i metodę (PBVS-C). Wprawdzie w artykule opublikowanym w *Psychologii Rozwojowej* Ciecuch i in. (2010) wykazali również rozwój struktury w kategoriach różnicowania typów wartości, jednak było to porównanie tylko dwóch grup dzieci, zatem uzyskane wyniki wymagają replikacji, pogłębienia badanych aspektów i poszerzenia badanych grup.

W dotychczasowej literaturze brakuje systematycznych studiów nad rozwojem systemu wartości w okresie dzieciństwa i dorastania, zarówno w aspekcie kołowej struktury wartości, jak i preferencji wartości, które pozwoliłyby scalić dotychczasowe – interesujące, ale jednak fragmentaryczne – doniesienia z badań. Niniejsza książka wypełnia tę lukę.

PROBLEM BADAŃ WŁASNYCH

OGÓLNE SFORMUŁOWANIE GŁÓWNYCH HIPOTEZ

Według Eriksona (1968) i Havighursta (1981) systemy wartości szczególnie intensywnie kształtują się w okresie dorastania. Według Berzonsky'ego i in. (2011) system wartości jest treściowym składnikiem kształtującej się w okresie dorastania tożsamości. Warto zatem poddać szczegółowym analizom kształtowanie się systemu wartości w tym okresie, przyjmując spójną teorię wartości, zweryfikowaną już w innych obszarach psychologii. Taką teorią jest propozycja Schwartza (Schwartz, 1992; Schwartz i in., 2012). W teorii wartości Schwartza rozróżnia się uniwersalną strukturę wartości, która przyjmuje postać kołowego kontinuum oraz indywidualne preferencje wartości, przyjmujące postać hierarchii. Warto zatem poddać analizie zarówno rozwój struktury, jak i preferencji wartości.

Najwcześniejszym okresem rozwojowym, w jakim prowadzono tradycyjne badania dotyczące systemów wartości, było dorastanie. Jak to zostało omówione w podrozdziale poświęconym okresowi dzieciństwa, pojawiły się w ostatnich latach rozwiązania metodologiczne, które pozwalają prowadzić badania również w okresach wcześniejszych.

Badań nad rozwojem systemów wartości (w ujęciu Schwartza) w okresie dzieciństwa dotychczas nie było zbyt wiele. Część z nich jeszcze się toczy w różnych krajach, część jest już w druku w różnych czasopismach międzynarodowych. W zakresie badań nad rozwojem wartości w okresie dorastania badań było znacznie więcej, ale dość rzadko koncentrowały się one na rozwoju zarówno struktury, jak i preferencji wartości. Jeśli jeszcze struktura wartości czasem była rozważana (Liem, Martin, Nair, Bernardo, Prasetya, 2011), to przemiany preferencji dość rzadko. Wstępny obraz przemian preferencji wartości w okresie dorastania w 19 krajach został zaprezentowany przez Ciecucha (2009), ale dotyczył on tylko trzech wyodrębnionych grup wiekowych.

Badania dotyczące rozwoju preferencji i struktury wartości w ujęciu Schwartza były zatem stosunkowo nieliczne. Dodatkowo obarczone były ograniczeniami, z których cztery – szczególnie dotkliwe – zostaną poniżej omówione. Prezentowane w niniejszej monografii badania własne zostały zaplanowane w taki sposób, aby te

główne ograniczenia przewyżżyć. Zatem wraz ze wskazaniem ograniczeń badań dotychczasowych zostanie wskazany sposób przewyżczenia tych ograniczeń w badaniach prezentowanych w części empirycznej.

Pierwsze ograniczenie dotyczy doboru prób w dotychczasowych badaniach. Dobór ten był dość przypadkowy, jeśli chodzi o kryterium wieku. Nie przeprowadzono dotąd nigdzie systematycznych badań poprzecznych, w których badani nie byliby przypisywani do z góry założonych okresów rozwojowych lub grup wiekowych. Stadialność rozwoju nie jest w świetle współczesnej psychologii rozwoju oczywista. Traktowanie wieku jako kryterium przynależności do stadium rozwojowego również jest bardzo często krytykowane (Trempała, 2004a, 2004b, 2007).

Prezentowane poniżej badania przewyżają to ograniczenie, ponieważ ich część to systematyczne badania poprzeczne, w których analizie poddano 19 grup różniących się wiekiem. Wiek jednak nie był kryterium przypisania do stadium rozwojowego ani nie był ujmowany jako wskaźnik rozwoju. Był raczej traktowany jako jednostka czasu, zatem grupy osób badanych różniły się wiekiem w stałej jednostce. Taką poręczną jednostką jest rok, zatem taka różnica wieku została w niniejszych badaniach przyjęta. Dzięki wprowadzeniu do analiz aż 19 grup różniących się wiekiem możliwe było opisanie tendencji przemian preferencji wartości, a także prześledzenie przemian w strukturze wartości. Jedynym wyjątkiem była pierwsza grupa, która składała się wyjątkowo z dzieci w wieku 5–7 lat. Kolejne grupy były o rok starsze od poprzedniej, aż do grupy osób w wieku 25 lat.

Drugim ograniczeniem dotychczasowych badań jest brak projektów longitudinalnych dotyczących rozwoju wartości w dzieciństwie oraz niezwykle rzadkie badania longitudinalne dotyczące rozwoju wartości w okresie dorastania. Jest to brak szczególnie dotkliwy, bo jedynie badania longitudinalne umożliwiają odpowiedź na pytanie o rozwój. W badaniach longitudinalnych te same osoby są badane po upływie kolejnych odstępów czasu, zatem można poddać analizie zmiany intraindywidualne.

Aby przewyżżyć to ograniczenie, część niniejszych badań została przeprowadzona w planie badań longitudinalnych z trzema pomiarami, co umożliwiło orzekanie nie tylko o zmianie, ale również o tendencji. Zostały przeprowadzone dwa badania longitudinalne (w każdym z nich odbyły się trzy pomiary). Jedno z nich przeprowadzono wśród dzieci, drugie wśród dorastających.

Trzecim ograniczeniem dotychczasowych badań był sposób analiz. W dotychczasowych badaniach dość przypadkowo stosowano różnego rodzaju analizy statystyczne. Na przykład nigdy nie weryfikowano równoważności pomiaru między osobami w różnym wieku, co jest warunkiem możliwości porównań międzygrupowych (Horn, McArdle, 1992; Vandenberg, 2002; Vandenberg, Lance, 2000), na co się ostatnio zwraca uwagę w badaniach rozwojowych (Schoot, Lugtig, Hox, 2012).

Również niezwykle rzadko w jednym artykule stosowano MDS i CFA. Są to dwie najważniejsze analizy w tradycji badań nad wartościami w modelu Schwartza, ale zwykle niestety stosowane osobno. Dodatkowo należy podkreślić, że precyzja metodologiczna i statystyczna w badaniach nad rozwojem systemu wartości dzieci i dorastających powinna być szczególnie duża, ponieważ teoretyczne znaczenie badanego przedmiotu nie jest oczywiste, a badania szczególnie trudne.

Aby przezwyciężyć te ograniczenia, wyniki uzyskane w prezentowanych poniżej badaniach poddano analizie z zastosowaniem wielu różnych zaawansowanych procedur statystycznych, ale zaplanowanych w systematyczny sposób, by wspólnie prowadziły do całościowego obrazu rozwoju struktury i preferencji wartości. Zastosowane procedury są omówione w podrozdziale *Sposób analiz* w rozdziale *Badania poprzeczne* oraz w podrozdziale *Model LGC* w rozdziale *Badania podłużne*.

Czwartym ograniczeniem dotychczasowych badań dotyczących dzieci i dorastających były zastosowane metody. W zasadzie nie wykraczały one poza pomiar kwestionariuszowy, choć w badaniach wartości dorosłych stosowano również badania eksperymentalne (Maio i in., 2009; Pakizeh i in., 2007).

Aby przezwyciężyć to ograniczenie i w pełny sposób opisać rozwój systemu wartości dzieci i młodzieży, w ramach części prezentowanych poniżej badań została przeprowadzona seria eksperymentów, inspirowana badaniami Pakizeha i in. (2007) oraz seria eksperymentów inspirowana badaniami Maio i in. (2009). Dzięki temu uzyskane zostały dane nie tylko samoopisowe, ale również behawioralne.

Podsumowując, konsekwencją wskazanych powyżej ograniczeń badań dotychczasowych było to, że wiedza o rozwoju systemów wartości w okresie dzieciństwa oraz dorastania była dość fragmentaryczna. Dodatkowo czasem można było mieć wątpliwości co do jakości poszczególnych jej fragmentów. Niniejsze badania zostały zaplanowane w taki sposób, aby przezwyciężyć cztery wymienione powyżej ograniczenia, a dzięki temu opisać rozwój wartości w okresie dzieciństwa i dorastania w sposób systematyczny i precyzyjny.

Niniejsze badania kierowane były dwoma głównymi zbiorami hipotez teoretycznych. Pierwszym z nich były hipotezy dotyczące rozwoju struktury wartości, drugim – hipotezy dotyczące rozwoju preferencji wartości dzieci i dorastających.

1. Hipotezy dotyczące rozwoju struktury wartości.

1.1. U najmłodszych badanych dzieci (5–7 lat) struktura wartości przybiera kształt zbliżony do kołowego.

Można oczekiwać, że struktura u najmłodszych dzieci jest jeszcze niezbyt wykształcona, a wiele wartości jest ze sobą połączonych. Niemniej jednak można

spodziewać się, że zarysują się cztery podstawowe grupy wartości, w układzie postulowanym przez model, czyli: przekraczanie siebie, otwartość na zmiany, umacnianie siebie i zachowawczość.

Hipoteza zostanie zweryfikowana w badaniach poprzecznych, przy zastosowaniu konfirmacyjnego MDS (danych PBVS-C oraz PVQ) oraz CFA (danych PVQ). W szczególności można oczekiwać u najmłodszych badanych: 1) zarysu struktury kołowej w MDS, choć ze stosunkowo słabym poziomem dopasowania rozwiązania do danych oraz 2) problemów z rozróżnialnością wartości oraz niskimi wskaźnikami dopasowania modelu do danych w CFA.

1.2. Struktura wartości rozwija się w taki sposób, że 1) coraz wyraźniej przybiera kształt koła z uporządkowanym układem sąsiadujących wartości oraz 2) coraz więcej wartości jest rozróżnialnych.

Hipoteza zostanie zweryfikowana na następujące cztery sposoby. Pierwszym z nich jest seria porównań struktury wartości (odtworzonej w MDS i CFA) między grupami osób różniących się wiekiem. Oczekuje się, że w kolejnych grupach osób badanych, różniących się stałą jednostką czasu (rokiem) wyniki MDS oraz CFA będą coraz bardziej zbliżone do modelu teoretycznego, a wskaźniki dopasowania rozwiązania do danych będą wyższe.

Drugim sposobem jest wielogrupowa CFA z narzuconymi ograniczeniami, właściwymi dla testu równoważności pomiaru. Można oczekiwać braku konfiguracyjnej równoważności pomiaru między wszystkimi badanymi grupami wiekowymi. Można oczekiwać, że równoważność pomiaru zostanie osiągnięta jedynie między starszymi grupami.

Trzecim sposobem są analizy czasu reakcji wyboru wartości ważniejszej z pary. Można oczekiwać wzrastającej w kolejnych grupach prawidłowości, że wraz z odległością wartości na kole, maleje czas reakcji wyboru jednej z nich jako ważniejszej, co świadczy o ukształtowanej strukturze kołowej zgodnie z procedurą i opisanymi powyżej badaniami Pakizeha i in. (2007).

Czwartym sposobem są badania eksperymentalne. Można oczekiwać, że wraz z wiekiem będzie się nasilać efekt aktywizacji wartości. Polega on na wzroście tendencji do wystąpienia zachowania zgodnego z aktywizowaną wartością i zmniejszenia tendencji do wystąpienia zachowania zgodnego z wartością usytuowaną po przeciwnej stronie koła, zgodnie z opisanymi powyżej badaniami Maio i in. (2009). Eksperymenty zostaną przeprowadzone w pięciu grupach wiekowych, aby zaobserwować ewentualne różnice między osobami znajdującymi się w różnym wieku.

1.3. Preferencje wartości wiążą się w podobny sposób z cechami osobowości w każdym wieku, choć wraz z rozwojem związku te są bardziej systematyczne i zgodne z regułami modelu kołowego.

Cieciuch (2012) w polemice z McCrae (2009) postulował wprowadzenie katalogu motywacyjnie rozumianych wartości jako uzupełnienia katalogu cech w podstawowym opisie osobowości. Oleś i Płużek (1990) wskazują na osobowość oraz cechy temperamentalne, które w pewnym zakresie wyznaczają wrażliwość na dane wartości. Są one dzięki temu łatwiej interioryzowane i realizowane. Zarazem – ich zdaniem – proces interioryzacji i uświadamiania wartości wpływa na kształtowanie pewnych cech charakterologicznych (Oleś, Płużek, 1990). Pierwsze empiryczne zależności cech osobowości i preferencji wartości w modelu Schwartza wykazali Bilsky i Schwartz (1994) oraz Roccas i in. (2002). Z tych powodów można oczekiwać wystąpienia takich systematycznych zależności również w niniejszych badaniach. Zarazem jednak można oczekiwać, że we wcześniejszych okresach rozwojowych zależności te powinny być mniej systematyczne i słabsze. Hipoteza ta zostanie zweryfikowana poprzez analizę układów związków cech osobowości z preferowanymi wartościami osób w różnym wieku oraz porównanie ich z sinusoidalnymi układami wywnioskowanymi ze struktury kołowej.

2. Hipotezy dotyczące preferencji wartości.

2.1. Preferencje wartości są względnie stabilne w każdym badanym wieku.

Preferencje wartości, jako jedna z głównych różnic indywidualnych, są stabilne w okresie dorosłości. Wprawdzie można spodziewać się, że w okresie dorastania i dzieciństwa są one mniej stabilne, niemniej jednak należy oczekiwać, że już od najmłodszych lat są pewną trwałą tendencją indywidualną. Hipoteza ta zostanie zweryfikowana w następujących analizach. Po pierwsze, zostaną porównane hierarchie wartości grup różniących się wiekiem w badaniach poprzecznych. Oczekuje się raczej nieznacznych różnic w hierarchii preferencji wartości między grupami osób niewiele różniących się wiekiem (np. rok). Wraz ze wzrostem różnicy wieku między badanymi grupami można oczekiwać większych zmian w hierarchii wartości. Po drugie, model latentnych krzywych rozwojowych (*latent growth curve*, LGC) w badaniach longitudinalnych uzyska wskaźniki świadczące o satysfakcjonującym dopasowaniu do danych. Można wprawdzie oczekiwać, że w modelu LGC wykazana zostanie istotność zmiany preferencji, niemniej jednak trzy pomiary danej wartości powinny być na tyle zbliżone, że traktowanie ich w modelu LGC jako trzech pomiarów tej samej zmiennej będzie zasadne, czyli wskaźniki dopasowania modelu będą akceptowalne.

2.2. Przemiany preferencji wartości następują zgodnie z regułami podobieństwa i niezgodności, postulowanymi przez model kołowy.

Oczekiwać można następującej zależności, wynikającej z modelu kołowego: wraz ze wzrostem ważności danej wartości, wzrasta ważność również wartości z nią sąsiadujących oraz maleje ważność wartości usytuowanych po przeciwnej stronie koła. Hipoteza ta zostanie zweryfikowana poprzez analizę trendów rozwojowych w badaniach poprzecznych oraz zmian rozwojowych w badaniach podłużnych.

2.3. Różnice w preferencji wartości między dziewczętami a chłopcami są podobne w każdym wieku.

W literaturze znajdują się informacje o systematycznym zróżnicowaniu preferencji wartości między kobietami a mężczyznami (Prince-Gibson, Schwartz, 1998; Schwartz, Rubel, 2005; Schwartz, Rubel-Lifschitz, 2009). Kobiety preferują bardziej wartości przekraczania siebie i zachowawczości, podczas gdy mężczyźni bardziej wartości umacniania siebie i otwartości. Ponieważ nie ma dotychczas systematycznych badań na temat zróżnicowania płciowego w zakresie preferencji wartości w okresie dorastania i dzieciństwa, przyjęta została hipoteza o podobnym zróżnicowaniu jak u osób dorosłych.

Hipotezy zaprezentowane powyżej były jednak raczej swoistymi latarniami w podróży po nieznanym lądzie niż precyzyjnie sformułowanymi oczekiwaniami. Na każdym kroku tej wędrówki pojawiały się szczegółowe pytania i oczekiwane odpowiedzi, będące szczegółowymi hipotezami. Są one omawiane przy opisie tych konkretnych części badań, w których się pojawiają. Szczegółowe opisy metod i analiz zostały omówione w podrozdziałach dotyczących metod w rozdziałach *Badania poprzeczne* oraz *Badania podłużne*.

OGÓLNY PLAN BADAŃ I ANALIZ

Poniżej zostanie zaprezentowany ogólny plan badań, swoista mapa, na której usytuowane zostaną wszystkie moduły składające się na program badawczy. Szczegółowe sposoby weryfikacji i znaczenie poszczególnych analiz będą omawiane przy prezentacji kolejnych części badań. Każdy moduł badawczy zostanie szczegółowo omówiony w kolejnych rozdziałach prezentujących badania.

Przeprowadzone zostały dwie serie badań poprzecznych oraz dwa badania longitudinalne. Pierwszą serię badań poprzecznych przeprowadzono w latach 2010–2012, drugą serię w latach 2011–2012. W badaniach poprzecznych wzięły udział osoby w wieku 5–25 lat. Zebrano dane na temat systemów wartości mierzonych za pomocą PBVS-C od $N = 2552$ osób, za pomocą PVQ-40 od $N = 4475$ osób oraz za pomocą PVQ-R od $N = 928$ osób.

Wyniki uzyskane w pierwszej serii badań poprzecznych zostały poddane replikacji i weryfikacji w drugiej serii badań poprzecznych oraz w badaniach longitudinalnych. Zarazem jednak druga seria badań poprzecznych nie była tylko replikacją pierwszej serii. Znajdowały się w niej również nowe istotne elementy (badania eksperymentalne oraz analizy zależności sinusoidalnych).

W pierwszej serii badań poprzecznych wykorzystano PBVS-C (w badaniach dzieci) oraz PVQ-40 (w badaniach dorastających i młodych dorosłych). W drugiej serii badań poprzecznych wykorzystano dwie wersje PBVS-C – oryginalną, nazywaną odtąd po prostu PBVS-C oraz zmodyfikowaną poprzez wprowadzenie skali Likerta, nazywaną odtąd PBVS-Cv2, zaś do pomiaru wartości dorastających oraz młodych dorosłych został użyty PVQ-R. Aby zatem uporządkować analizy dotyczące systemu i preferencji wartości, dane z obu serii badań poprzecznych, zebrane za pomocą oryginalnej wersji PBVS-C, zostały połączone i zaprezentowane w pierwszej serii badań poprzecznych. W skład bazy danych PBVS-C, analizowanych poniżej, weszły również dane z małych baz danych, analizowanych w publikacjach Ciecucha i in. (2010), Ciecucha, Döring i Harasimczuk (w druku) oraz Ciecucha, Harasimczuk i Döring (w druku). Prezentowane poniżej analizy stanowią jednak istotne rozszerzenie zarówno metodologiczne, jak i teoretyczne w stosunku do już opublikowanych wyników. Analizy zbiorcze na wszystkich danych umożliwiły precyzyjne prześledzenie różnic w hierarchiach i strukturze wartości osób różniących się jednym rokiem życia.

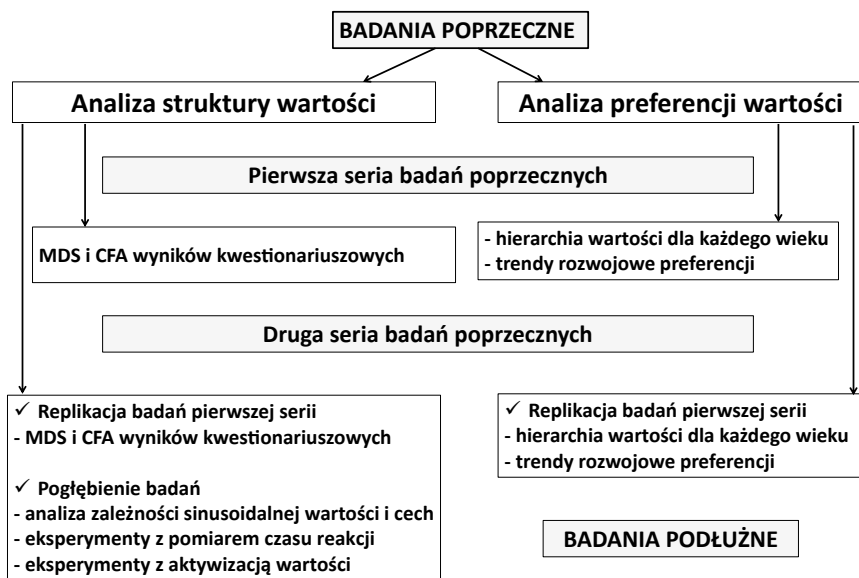
W ramach drugiej serii badań poprzecznych przeprowadzono również badania osobowości, czasu reakcji w wyborze wartości za pomocą programu E-prime oraz dwie serie eksperymentów. Prezentacja wyników drugiej serii badań poprzecznych została zatem podzielona na cztery części: 1) kwestionariuszowe badania replikujące pierwszą serię

badan poprzecznych za pomocą PVQ-R; 2) badania eksperymentalne z pomiarem czasu reakcji wyboru wartości; 3) badania eksperymentalne, w których aktywizowano wartości; 4) badania sinusoidalnych związków preferencji wartości z cechami osobowości.

Na podstawie badań poprzecznych zostały opisane prawidłowości przemian struktury oraz preferencji wartości. Prezentowane badania poprzeczne są wprawdzie dość szeroko zakrojone, analizowane są wyniki osobno dla 19 grup wiekowych. Niemniej jednak badania poprzeczne nie upoważniają do formułowania wniosków na temat rozwoju. Dlatego też po zaprezentowaniu wyników owych badań zostaną przedstawione wyniki badań longitudinalnych, które przewyżają ograniczenia badań poprzecznych i weryfikują wyniki w nich uzyskane.

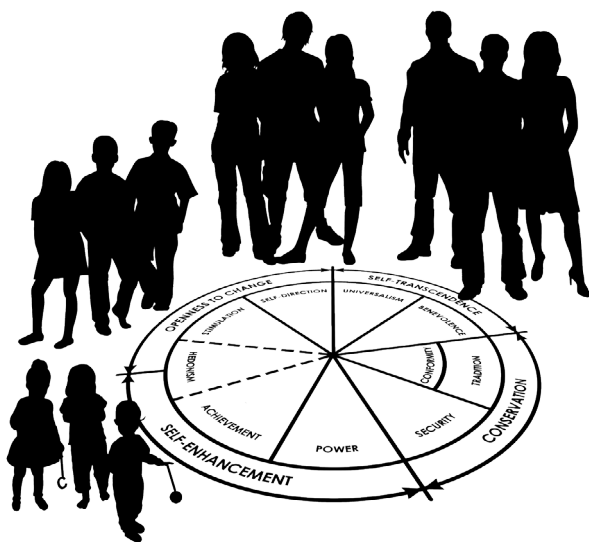
Przeprowadzone zostały dwa badania longitudinalne (jedno dotyczyło dzieci, drugie dorastających), w których odbyły się trzy pomiary wartości w łącznej grupie $N = 637$ osób badanych. W badaniu longitudinalnym dzieci ich wartości zostały zmierzone za pomocą PBVS-C. Pomiar odbył się w rocznych odstępach. Uzyskano wyniki wszystkich trzech pomiarów dla $N = 409$ dzieci. W badaniu longitudinalnym dorastających ich wartości zostały zmierzone za pomocą PVQ-40. Pomiar odbył się w półrocznych odstępach. Uzyskano wyniki wszystkich trzech pomiarów dla $N = 228$ dorastających.

Plan badań i analiz prezentowanych w dalszej części książki znajduje się na rysunku 25.

Rysunek 25. Plan badań i analiz prezentowanych w części empirycznej.

BADANIA POPRZECZNE

METODA

Grupa badana i procedura

Pierwsza seria badań poprzecznych. W pierwszej serii badań poprzecznych zostały wykorzystane dwie metody badawcze: PBVS-C oraz PVQ-40. Do analiz została włączona grupa $N = 2552$ osób zbadanych za pomocą PBVS-C w wieku 5–13 lat ($M_{\text{wiek}} = 10,1$; $SD_{\text{wiek}} = 1,79$), z czego 49% stanowiły dziewczęta, a 51% chłopcy. W tej grupie znalazły się również osoby badane za pomocą PBVS-C w drugiej serii badań poprzecznych, w których już nie analizowano danych zebranych za pomocą PBVS-C.

Za pomocą PVQ-40 zbadano $N = 4475$ osób w wieku od 10 do 25 lat ($M_{\text{wiek}} = 18,7$; $SD_{\text{wiek}} = 3,50$), z czego dziewczęta stanowiły 61%, a chłopcy 39%. Ponieważ dane zebrane za pomocą każdej z metod analizowane były osobno, w tabeli 10 podane są liczebności grup wiekowych, z podziałem na zastosowane metody.

Analizy zostały przeprowadzone dla każdej grupy wiekowej osobno, ponieważ grupy były dostatecznie liczne. Jedynym wyjątkiem były najmłodsza grupa badana za pomocą PBVS-C oraz najmłodsza grupa badana za pomocą PVQ-40. W tych dwóch przypadkach znalazły się osoby badane, między którymi różnica wieku sięgała roku lub dwóch lat. Najmłodszą analizowaną grupą osób badanych za pomocą PBVS-C były dzieci w wieku 5–7 lat ($M_{\text{wiek}} = 6,49$; $SD_{\text{wiek}} = 0,64$), natomiast najmłodszą analizowaną grupą osób badanych za pomocą PVQ-40 byli dorastający w wieku od 10 do 12 lat ($M_{\text{wiek}} = 11,6$; $SD_{\text{wiek}} = 0,60$).

Badania były prowadzone grupowo. Badani otrzymywali zestaw kwestionariuszy, w którego skład wchodziły też pomiary innych zmiennych osobowościowych, niebędących przedmiotem niniejszych analiz. Badania były prowadzone zwykle w szkołach lub na uczelniach podczas zajęć. Prowadzono je przede wszystkim w trzech województwach: mazowieckim, podlaskim i podkarpackim. Prowadzili je odpowiednio przeszkoleni studenci lub współpracownicy. W najmłodszych grupach badania za pomocą PBVS-C poprzedzone były wprowadzeniem, podczas którego wyjaśniano dzieciom zasady posługiwania się naklejkami i kartą odpowiedzi. Badania trwały zwykle jedną godzinę lekcyjną. W razie konieczności przedłużano je na drugą

godzinę. Badania były dobrowolne i anonimowe. W badaniach nie uczestniczyły dzieci, których rodzice nie wyrazili na to zgody.

Tabela 10

Osoby badane, których wyniki zostały zanalizowane w pierwszej serii badań poprzecznych

	Wiek	Liczba osób badanych	% dziewcząt	% chłopców
PBVS-C	5–7 lat	204	49	51
	8 lat	284	49	51
	9 lat	446	48	52
	10 lat	592	49	51
	11 lat	381	50	50
	12 lat	428	50	50
	13 lat	217	51	49
	razem PBVS-C		2552	49
PVQ-40	10–12 lat	201	53	47
	13 lat	167	50	50
	14 lat	144	60	40
	15 lat	314	52	48
	16 lat	207	63	37
	17 lat	736	59	41
	18 lat	494	62	38
	19 lat	371	62	38
	20 lat	434	75	25
	21 lat	410	70	30
	22 lat	255	60	40
	23 lat	228	57	43
	24 lat	240	57	43
	25 lat	274	64	36
	razem PVQ-40		4475	61

Druga seria badań poprzecznych. Druga seria badań poprzecznych została przeprowadzona w pięciu grupach wiekowych. Byli to uczniowie pierwszego etapu szkoły podstawowej (głównie trzecia klasa szkoły podstawowej), uczniowie drugiego etapu szkoły podstawowej (głównie piąta klasa szkoły podstawowej), uczniowie gimnazjum, liceum oraz studenci.

Zgodnie z periodyzacją przyjętą w podręczniku pod redakcją Trempały (2011) osoby badane z trzeciej klasy zaliczyć można do okresu późnego dzieciństwa, osoby z piątej klasy znajdują się na granicy późnego dzieciństwa i okresu dorastania (Kołodziejczyk, 2011; Oleszkowicz, Senejko, 2011), osoby z gimnazjum zaliczyć można do okresu wczesnego, a osoby z liceum – późnego dorastania (Oleszkowicz, Senejko, 2011), studenci natomiast znajdują się na granicy dorastania i wczesnej

doroboci (Oleszkowicz, Senejko, 2011; Gurba, 2011). Granice międy stadiami sę jednak plynne, a stadialna periodyzacja bywa kwestionowana (Trempała, 2011). Dlatego też w niniejszych badaniach analizy trendów rozwojowych zostały oparte przede wszystkim na porównaniach grup, międy którymi różnica wieku wynosi rok, w przedziale obejmującym okres od dzieciństwa do wczesnej doroboci. W drugiej serii badań poprzecznych dobór grup został oparty na periodyzacji instytucjonalnej (kolejne etapy edukacji). Odzwierciedla ona zasadniczo tradycyjny podział na stadia rozwojowe, jednak aby uniknąć wikłania się w dyskusję na temat stadialności rozwoju, nie jest ona tu rozważana. Z tego też powodu w prezentacji wyników drugiej serii badań poprzecznych sę używane określenia opisujące przynależność do etapów edukacyjnych, a nie dyskusyjnych stadiów rozwojowych. Używane zatem sę określenia np. gimnazjaliści, a nie osoby znajdujące się we wczesnej fazie dorastania. Jednakże w tych miejscach, gdzie istotna jest pogłębiona interpretacja rozwojowa, zwłaszcza w kontekście dotychczasowej wiedzy z zakresu psychologii rozwojowej, sę używane również określenia opisujące przynależność do stadiów rozwojowych. Decyzja o używaniu określeń z periodyzacji edukacyjnej jest bowiem decyzją wynikającą raczej z chęci uniknięcia dyskusji, dla niniejszych rozważań jednak drugorzędnej, niż z zajęcia określonego stanowiska w tej dyskusji.

W każdej z grup w drugiej serii badań poprzecznych prowadzone były trzy rodzaje badań: 1) badania kwestionariuszowe, 2) badania eksperymentalne polegające na pomiarze czasu reakcji za pomocą laptopa i programu E-prime oraz 3) badania eksperymentalne, w których aktywizowano wybrane wartości. W tabeli 11 znajdują się informacje na temat wieku, płci oraz udziału osób badanych w trzech rodzajach badań w każdej z badanych grup wiekowych. Niektóre badania prowadzone były w tej samej grupie osób, zatem podano osobne liczebności każdego z badań.

Tabela 11

Liczba osób badanych w drugiej serii badań poprzecznych

	Ogółem	Badania kwestionariuszowe		E-prime	Aktywizacja wartości		
		Wartości	Wartości i cechy		Razem	Seria 1	Seria 2
3 klasa ^a	410	-	250	80	189	123	66
5 klasa ^a	409	-	216	105	227	148	79
Gimnazjum	507	284	274	110	227	148	79
Liceum	496	317	300	110	224	144	80
Studia	381	327	322	102	153	153	-
Razem	2203	928	1362	507	1020	716	304

Adnotacja. ^a Osoby badane z trzeciej i piętej klasy, które wypełniały PBVS-C zostały przeniesione do analiz pierwszej serii badań poprzecznych i włączone do statystyk liczebności prezentowanych w tabeli 10.

W każdej grupie wiekowej został dokonany pomiar wartości oraz osobowości. Wartości mierzone były w trzeciej i piątej klasie szkoły podstawowej za pomocą PBVS-C, a w gimnazjum, liceum i na studiach za pomocą PVQ-R. Ponieważ uczniowie szkoły podstawowej, podobnie jak uczestnicy pierwszej serii badań poprzecznych, rozwiązywali PBVS-C, dlatego też ich wyniki zostały dołączone do zbioru danych pierwszej serii badań poprzecznych. Dzięki temu analizowane grupy były większe, co przyczyniło się do bardziej wiarygodnych wniosków, zwłaszcza z analizy trendów rozwojowych. Badani gimnazjaliści, licealiści i studenci wypełnili PVQ-R, czyli kwestionariusz zmodyfikowany w stosunku do PVQ-40, który był użyty w pierwszej serii badań poprzecznych. PVQ-R jest oparty na zmodyfikowanej teorii wartości Schwartza (Cieciuch, 2013; Schwartz i in., 2012). Dlatego też dane zebrane za pomocą PVQ-R zostały zanalizowane osobno, jako replikacja części badań z pierwszej serii badań poprzecznych. Cechy osobowości w trzeciej i piątej klasie szkoły podstawowej oraz w gimnazjum były mierzone za pomocą BFQ-C, natomiast w liceum oraz na studiach za pomocą IPIP-50. Wszystkie narzędzia pomiaru omówione są w kolejnym podrozdziale.

Badania kwestionariuszowe były prowadzone w grupach, z wyjątkiem studentów, ponieważ w ich przypadku część badań była prowadzona również indywidualnie. Przeprowadzili je przeszkoleni współpracownicy lub studenci w szkołach i uczelniach warszawskich.

Osoby badane w ramach drugiej serii badań poprzecznych brały też udział w badaniach eksperymentalnych. Badania czasu reakcji prowadzone były indywidualnie przez dwóch przeszkolonych badaczy. Odbywały się one zwykle na terenie szkoły, w specjalnie przygotowanym miejscu, umożliwiającym koncentrację badanego na zadaniu. W badaniach czasu reakcji za pomocą programu E-prime wzięło udział $N = 517$ osób. Szczegółowy opis sposobu pomiaru i jego interpretacji znajduje się w następnym podrozdziale, poświęconym narzędziom i sposobowi pomiaru.

Badania eksperymentalne, w których aktywizowane były wartości, prowadzone były w grupach. Zwykle odbywały się one tak, że przeszkoleni badacze prowadzili je podczas lekcji szkolnych. Losowo dzielono badaną grupę na warunki eksperymentalne, różniące się poziomem zmiennej niezależnej, czyli aktywizowaną wartością, oraz grupę kontrolną, bez aktywizacji. Po procedurze aktywizacji następował pomiar wskaźników behawioralnych w pierwszej serii eksperymentów oraz preferencji wartości w drugiej serii eksperymentów. W badaniach eksperymentalnych wzięło udział łącznie $N = 1020$ osoby. W pierwszej serii eksperymentów wzięło udział $N = 716$ osób, a w drugiej $N = 304$ osoby. Szczegółowy opis zastosowanej aktywizacji oraz pomiaru znajduje się w podrozdziale *Narzędzia*.

Narzędzia

Kwestionariusze.

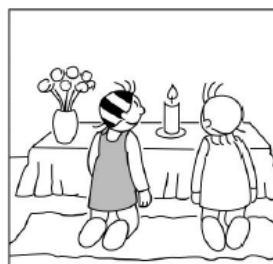
PBVS-C. Badania systemów wartości dzieci w wieku 5–13 lat zostały przeprowadzone za pomocą *Picture Based Value Survey for Children* (PBVS-C, Döring i in., 2010) w polskiej adaptacji Ciecucha, Harasimczuk i Döring (w druku). PBVS-C jest narzędziem samoopisowym, składającym się z instrukcji, arkusza odpowiedzi oraz 20 naklejek z obrazkami, będącymi wskaźnikami 10 wartości (uniwersalizm, życzliwość, tradycja, przystosowanie, bezpieczeństwo, władza, osiągnięcia, hedonizm, stymulacja i kierowanie sobą). Każda z wartości jest zoperacjonalizowana dwoma obrazkami z podpisami. Przykładowe pozycje obrazkowe są zaprezentowane na rysunku 26.

przyjaźnić się z obcymi

pomagać innym

myśleć o Bogu

Rysunek 26. Obrazki z PBVS-C (od lewej są to wskaźniki: uniwersalizmu, życzliwości, tradycji).⁶

Zadanie badanych polega na uporządkowaniu 20 obrazków według przyznanej im wagi (od *bardzo ważne* do *w ogóle nieważne*) na specjalnych polach arkusza odpowiedzi. Na arkuszu znajduje się pięć poziomych rzędów – w pierwszym i piątym rzędzie znajduje się miejsce na dwa obrazki, w drugim i czwartym – na cztery, a w trzecim (środkowym) – na osiem. Pierwszy rząd opisany jest jako *bardzo ważne*, a ostatni, piąty rząd jako *w ogóle nieważne*. Najpierw dziecko wybiera dwa obrazki, które uznaje za najlepiej oddające to, kim chciałoby w życiu być i co jest najważniejsze, następnie dwa obrazki, oddające to w najmniejszym stopniu. Potem kolejno wybiera obrazki do drugiego, następnie czwartego rzędu. Pozostałe obrazki przykleja w środkowym, trzecim rzędzie. Podczas całej procedury dziecko jest prowadzone przez badającego kolejnymi etapami instrukcji, dzięki czemu całe badanie jest dla dzieci łatwe i przebiega w formie zabawy. Na początku prowadzący informuje, że zajęcia dotyczą rzeczy postrzeganych w życiu jako ważne. Kolejne polecenia kierowane do

6 © Copyright Andrea Blauensteiner/AE Bilsky. Autorką koncepcji obrazków i tytułów jest Anna Döring (2008).

uczestników mają na celu pobudzenie ich wyobraźni i zachęcenie do identyfikacji z głównym bohaterem, a następnie zinterpretowanie i rozpoznanie zilustrowanych wartości, jako dotyczących ich samych. Wówczas przystępuje się do przyklejania wybranych obrazków, odpowiadających poszczególnym kategoriom wartości, na odpowiednie pola w tabeli znajdującej się na arkuszu odpowiedzi.

Szczegółowy opis procedury adaptacji wraz z pierwszymi analizami znajduje się w pracach Ciecucha i in. (2010; Ciecuch, Döring, Harasimczuk, w druku; Ciecuch, Harasimczuk, Döring, w druku). Ze względu na ipsatywny charakter danych nie można obliczyć wskaźników rzetelności alfa Cronbacha. Oszacowanie jakości psychometrycznych oparto zatem na porównaniu wyników uzyskanych z założonym modelem teoretycznym w konfirmacyjnym MDS (Ciecuch i in., 2010; Ciecuch, Harasimczuk, Döring, w druku) oraz na analizie trafności zbieżnej i różnicowej w macierzy wielu cech wielu metod zanalizowanych za pomocą konfirmacyjnego MDS (Ciecuch, Döring, Harasimczuk, w druku). Do analizy macierzy wielu cech wielu metod wprowadzono pomiary wartości za pomocą PBVS-C oraz PVQ-40 i zastosowano analizę skalowania wielowymiarowego, zgodnie z propozycją Bilsky'ego i Schwartz (2008).

Analizy dokonane w wymienionych pracach pozwalają uznać polską wersję PBVS-C za jakościowo dobry pomiar wartości preferowanych przez dzieci w modelu Schwartz. Trafność teoretyczna (Ciecuch i in., 2010; Ciecuch, Harasimczuk, Döring, w druku), a także trafność zbieżna i różnicowa jest zadowalająca (Ciecuch, Döring, Harasimczuk, w druku).

W drugiej serii badań eksperymentalnych zastosowano zmodyfikowaną wersję PBVS-C, zwaną PBVS-Cv2 (Ciecuch, Harasimczuk, Döring, 2012). Modyfikacja polegała na wprowadzeniu skali Likerta, na której badani ustosunkowywali się do każdego obrazka. W ten sposób wyeliminowana została ipsatywność pomiaru, uniemożliwiająca weryfikację modelu pomiarowego w CFA. Jak wykazali Ciecuch, Harasimczuk i Döring (2012), PBVS-Cv2 cechuje się właściwościami psychometrycznymi porównywalnymi do wersji oryginalnej.

PVQ-40. Preferencje wartości w pierwszej serii badań poprzecznych osób w wieku od 10 do 25 lat zostały zmierzone za pomocą PVQ-40 Schwartz i in. (2001) w polskiej adaptacji Ciecucha i Zaleskiego (2011). Kwestionariusz PVQ-40 składa się z 40 itemów. Poszczególne wartości mierzone są przez trzy do sześciu itemów, w zależności od treściowego zakresu badanej wartości. Skale stymulacji, hedonizmu i władzy składają się z trzech itemów; skale przystosowania, tradycji, życzliwości, kierowania sobą i osiągnięć składają się z czterech itemów; na skalę bezpieczeństwa składa się pięć, a na skalę uniwersalizmu – sześć itemów.

Itemy PVQ-40 opisują różnych ludzi w kategoriach ich celów, aspiracji i przekonań dotyczących tego, co w życiu ważne. Zadaniem osoby badanej jest odpowiedź na pytanie: *W jakim stopniu ta osoba jest podobna do Ciebie?* Odpowiedź udzielana jest na 6-stopniowej skali (od 1 – *zupełnie niepodobna do mnie*, do 6 – *bardzo podobna do mnie*). W tabeli 12 są przedstawione wskaźniki rzetelności alfa Cronbacha dla każdej wartości w każdym badanym wieku dla danych analizowanych w pierwszej serii badań poprzecznych.

Wartość wskaźnika alfa Cronbacha waha się od 0,48 (tradycja dla 15-latków) do 0,85 (hedonizm dla 24-latków). Niektóre wskaźniki alfa są zatem dość niskie. Warto jednak przy ocenie rzetelności pamiętać o tym, że PVQ-40 jest kwestionariuszem przeznaczonym dla dorosłych. Jego zastosowanie dla dzieci i dorastających jest pewną próbą rozszerzenia jego stosowalności. W ocenie zasadności tego rozszerzenia należy wziąć pod uwagę również inne wskaźniki psychometryczne, np. wskaźniki dopasowania modelu do danych w CFA, prezentowane poniżej, jako część weryfikacji hipotez dotyczących rozwoju struktury.

Trafność czynnikowa polskiej wersji PVQ-40 została pozytywnie zweryfikowana przez Ciecuch i Zaleskiego (2011). Ciecuch i Davidov (2012) wykazali, że PVQ-40 posiada lepsze właściwości równoważności pomiaru w kontekście międzynarodowym niż PVQ-21 stosowany w polskiej edycji ESS.

Ciecuch i Schwartz (2012) w analizach przeprowadzonych na danych zebranych za pomocą polskiej wersji PVQ-40 wykazali, że w Polsce możliwy jest pomiar aż 15 wartości za pomocą tego narzędzia, a jak wykazali Ciecuch, Schwartz i Vecchione (w druku), w wielu krajach możliwe jest wyróżnienie 16 wartości (dodatkowo podział przystosowania na dwa rodzaje). Znaczenie tego rodzaju analiz dla rozwoju teorii zostało omówione w części teoretycznej, natomiast sposób wykorzystania tego podziału dla niniejszych analiz zostanie omówiony poniżej, w podrozdziale *Sposób analiz*, ponieważ taki podział został zastosowany w wielu prezentowanych poniżej analizach.

Analizy CFA, równoważności pomiaru, modelu LGC, czyli różne wersje modeli równań strukturalnych, zostały przeprowadzone na wynikach surowych. Do wszystkich pozostałych analiz (MDS, korelacje, analizy wariancji, analizy trendów), zgodnie z zaleceniem Schwartz (2006), zostały wprowadzone tzw. wyniki scentrowane. Technicznie rzecz ujmując, aby wyliczyć wyniki scentrowane, oblicza się średnią itemów właściwych dla danej wartości, następnie oblicza się średni wskaźnik preferencji wszystkich itemów. Ostatecznym wskaźnikiem preferencji wartości jest różnica – od średniej danej wartości odejmuje się średnią wszystkich itemów. Jest to zabieg ipsatyzujący skalę odpowiedzi. Wskutek tego zabiegu kontrolowany jest sposób wykorzystania skali przez badanych. Może być bowiem tak, że niektóre osoby

Tabela 12

Alfa Cronbacha wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w każdej badanej grupie wiekowej w pierwszej serii badań poprzecznych

	10–12 lat N = 201	13 lat N = 167	14 lat N = 144	15 lat N = 314	16 lat N = 207	17 lat N = 736	18 lat N = 494	19 lat N = 371	20 lat N = 434	21 lat N = 410	22 lat N = 255	23 lat N = 228	24 lat N = 240	25 lat N = 274	średnia N = 4475
AC	0,73	0,71	0,80	0,82	0,79	0,77	0,76	0,79	0,76	0,72	0,72	0,73	0,79	0,75	0,76
HE	0,71	0,75	0,79	0,73	0,76	0,81	0,84	0,82	0,82	0,72	0,76	0,77	0,85	0,76	0,78
ST	0,52	0,62	0,62	0,62	0,63	0,68	0,68	0,69	0,65	0,58	0,69	0,62	0,70	0,60	0,64
SD	0,61	0,52	0,63	0,59	0,60	0,59	0,53	0,71	0,66	0,57	0,61	0,59	0,65	0,63	0,61
UN	0,80	0,71	0,78	0,76	0,80	0,75	0,79	0,78	0,73	0,73	0,72	0,70	0,75	0,71	0,75
BE	0,74	0,70	0,66	0,68	0,67	0,70	0,67	0,68	0,66	0,61	0,64	0,59	0,63	0,52	0,65
CO	0,68	0,61	0,67	0,66	0,69	0,66	0,61	0,62	0,65	0,58	0,59	0,65	0,62	0,48	0,63
TR	0,50	0,49	0,56	0,48	0,54	0,58	0,57	0,57	0,52	0,53	0,56	0,57	0,61	0,56	0,55
SE	0,74	0,58	0,62	0,64	0,72	0,60	0,60	0,70	0,60	0,56	0,56	0,57	0,66	0,53	0,62
PO	0,60	0,70	0,62	0,69	0,65	0,68	0,72	0,73	0,69	0,71	0,64	0,70	0,75	0,65	0,68
średnia	0,66	0,64	0,68	0,67	0,69	0,68	0,68	0,71	0,67	0,63	0,65	0,65	0,70	0,62	0,67

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

badane wykorzystują raczej środek skali, a inne raczej jej prawy lub lewy kraniec. Po zabiegu centracji uzyskiwany jest wgląd w indywidualną hierarchię wartości, niezależnie od sposobu wykorzystania skali. Scentrowane wskaźniki preferencji ze znakiem plus oznaczają, że dana wartość jest przez daną osobę badaną sytuowana w jej własnej hierarchii powyżej środka (średniej), a znak minus przy scentrowanych wskaźnikach oznacza umiejscowienie danej wartości poniżej środka hierarchii. Wielkość bezwzględna wskaźnika określa, jak bardzo ponad średnią lub poniżej średniej w indywidualnej hierarchii wartości usytuowana jest dana wartość. W literaturze polskiej podobny zabieg w analizie danych o wartościach był proponowany przez Wieczorkowską i Smoleńską (1991).

PVQ-R. Kwestionariusz PVQ-R został zastosowany w drugiej serii badań poprzecznych. PVQ-R służy do pomiaru 19 wartości, wyróżnionych w zmodyfikowanym modelu Schwartza (Cieciuch, 2013; Schwartz i in., 2012). Pierwsza wersja kwestionariusza do pomiaru 19 wartości nosiła nazwę PVQ-5x i została przygotowana na potrzeby projektu modyfikującego model wartości (Schwartz i in., 2012). Forma kwestionariusza PVQ-5x jest podobna do poprzedniej wersji PVQ, czyli PVQ-40. Itemy opisują różnych ludzi w kategoriach ich celów, aspiracji i przekonań dotyczących tego, co w życiu ważne. Zadaniem osoby badanej jest określenie na skali, w jakim stopniu opisywany człowiek jest podobny do badanego. W odróżnieniu od wcześniejszych wersji PVQ każdy item składa się wyłącznie z jednego zdania. Każda z 19 wartości mierzona jest trzema itemami, w związku z czym cały kwestionariusz składa się z 57 itemów. Zastosowano 6-punktową skalę Likerta, stosowaną we wcześniejszych wersjach PVQ.

Schwartz i in. (2012) po wstępnej analizie wyników PVQ-5x wykluczyli z dalszych analiz dziewięć itemów, a jeden ze wskaźników życzliwości-niezawodności został uznany jako wskaźnik życzliwości-troskliwości.

W wersji PVQ-R (symbol R jest skrótem od określenia *revised*, czyli wersja poprawiona) wprowadzone zostały następujące modyfikacje: 1) wymienione zostały itemy wykluczone z PVQ-5x; 2) w każdym itemie wprowadzono wyrażenie konstrukt ważności, czyli w każdym itemie pojawiło się sformułowanie, że dane przekonanie, działanie, emocje są dla opisywanej osoby ważne; 3) zmodyfikowano stylistycznie niektóre itemy. Szczegółowe dane psychometryczne wersji PVQ-R w porównaniu do wcześniejszej wersji kwestionariusza (PVQ-5x) oraz późniejszej wersji kwestionariusza (PVQ-R2) do pomiaru 19 wartości znajdują się w pracy Cieciucha (2013). W tabeli 13 znajdują się wskaźniki rzetelności alfa Cronbacha w niniejszych badaniach, z podziałem na grupy wiekowe, dla każdej z 19 wartości.

Tabela 13

Alfa Cronbacha skal wartości mierzonych za pomocą PVQ-R w trzech grupach wiekowych w drugiej serii badań poprzecznych

	Gimnazjaliści N = 284	Licealiści N = 317	Studenci N = 327
AC	0,61	0,65	0,65
HE	0,63	0,69	0,62
ST	0,50	0,68	0,70
SDA	0,67	0,69	0,69
SDT	0,69	0,62	0,61
UNT	0,72	0,68	0,75
UNN	0,83	0,81	0,83
UNC	0,71	0,70	0,77
BEC	0,71	0,76	0,73
BED	0,75	0,78	0,79
HU	0,53	0,58	0,49
COI	0,66	0,70	0,71
COR	0,78	0,77	0,76
TR	0,76	0,83	0,83
SES	0,73	0,76	0,81
SEP	0,61	0,61	0,69
FAC	0,66	0,77	0,76
POR	0,81	0,78	0,79
POD	0,76	0,82	0,81

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Do prezentowanych poniżej analiz CFA oraz równoważności pomiaru zostały wprowadzone wyniki surowe. Do wszystkich pozostałych analiz (MDS, korelacje, analizy wariancji, analizy trendów), zgodnie z zaleceniem Schwartz (2006), zostały wprowadzone tzw. wyniki scentrowane. Opis procedury centracji znajduje się w opisie kwestionariusza PVQ-40.

BFQ-C. Do pomiaru cech osobowości uczniów szkoły podstawowej oraz gimnazjum został wykorzystany *Big Five Questionnaire-Children* (BFQ-C; Barbranelli, Caprara, Rabasca i Pastorelli, 2003) w polskiej adaptacji Ciecucha, Toczyłowskiej-Niemiec i Barbranelli (2013).

Kwestionariusz składa się z 65 itemów, po 13 na każdą z cech Wielkiej Piątki: ekstrawersja, ugodowość, sumienność, neurotyczność i otwartość. Itemy są samoopisowe, ale sformułowane w bardzo prostym języku; są krótkie i dotyczą raczej zachowań. Nie wymagają zatem zaawansowanej introspekcji, dzięki czemu

łatwiej badanym dzieciom i dorastającym ustosunkowywać się do nich. Zadaniem badanych jest oszacowanie częstotliwości zachowań na skali: 1 – *prawie nigdy*, 2 – *rzadko*, 3 – *nie wiem*, 4 – *często*, 5 – *prawie zawsze*. Jak wykazali Ciecuch (2010b) oraz Ciecuch i in. (2013), struktura czynnikowa BFQ-C jest zgodna z założonym pięcioczynnikowym modelem teoretycznym. Trafność zbieżna i różnicowa BFQ-C została pozytywnie zweryfikowana w macierzy wielu cech wielu metod (Campbell, Fiske, 1959), poddanej analizie poprzez porównanie serii modeli równań strukturalnych, zgodnie z procedurą Byrne (2010). Do analizy wprowadzony został samoopis dzieci, a także opis dzieci przez dorosłych – rodziców i nauczycieli (Ciecuch i in., 2013).

Wskaźniki rzetelności dla pięciu skal w trzech grupach wiekowych w danych analizowanych w niniejszych badaniach zostały przedstawione w tabeli 14.

Tabela 14

Alfa Cronbacha skal cech osobowości mierzonych za pomocą BFQ-C w trzech grupach wiekowych w drugiej serii badań poprzecznych

	Uczniowie kl. 3 szkoły podstawowej N = 250	Uczniowie kl. 5 szkoły podstawowej N = 216	Gimnazjaliści N = 274
Ekstrawersja	0,77	0,81	0,81
Ugodowość	0,86	0,88	0,86
Sumienność	0,83	0,88	0,83
Stabilność emocjonalna	0,80	0,79	0,82
Otwartość	0,71	0,85	0,79

IPIP-50. Do pomiaru cech osobowości licealistów i studentów został zastosowany 50-itemowy kwestionariusz do pomiaru pięciu cech osobowości z polskiej wersji *International Personality Items Pool* (IPIP) Goldberga (www.ipip.ori.org; polska wersja: www.ipip.edu.pl). Kwestionariusz nosi nazwę IPIP-50. Jego polską wersję przygotował Strus, Ciecuch i Rowiński (2012). Każda z pięciu cech osobowości jest mierzona 10 itemami z 5-stopniową skalą Likerta (od 1 – *całkowicie nie trafnie mnie opisuje* do 5 – *całkowicie trafnie mnie opisuje*). Trafność czynnikowa została zweryfikowana przez Cybis, Rowińskiego, Strusa i Ciecucha (2012).

Wskaźniki rzetelności dla pięciu skal w dwóch grupach wiekowych, w których został zastosowany IPIP-50 w niniejszych badaniach zostały przedstawione w tabeli 15.

Pomiary osobowości za pomocą IPIP-50 charakteryzują się zatem wysoką rzetelnością, mierzoną współczynnikiem alfa Cronbacha oraz trafnością czynnikową.

Tabela 15

Alfa Cronbacha skal cech osobowości mierzonych za pomocą IPIP-50 w dwóch grupach wiekowych w drugiej serii badań poprzecznych

	Licealiści N = 300	Studenci N = 322
Ekstrawersja	0,87	0,87
Ugodowość	0,81	0,82
Sumienność	0,82	0,83
Stabilność emocjonalna	0,89	0,90
Otwartość	0,77	0,77

Pomiar czasu reakcji. Badania z pomiarem czasu reakcji dokonano zgodnie z procedurą zaproponowaną przez Pakizeha i in. (2007) w planie jednogrupowego eksperymentu z powtarzаныmi pomiarami. Zmienną niezależną była odległość między prezentowanymi wartościami (odległość na kole wartości) a zmienną zależną – mierzony czas wyboru wartości ważniejszej. W każdej grupie wiekowej został dokonany pomiar czasu reakcji wyboru ważniejszej wartości w sytuacji prezentacji dwóch wartości do wyboru. Novum niniejszych badań w stosunku do badań Pakizeha i in. (2007), którzy badali wyłącznie osoby dorosłe, polega na badaniu dzieci i wprowadzeniu materiału obrazkowego.

Badanie zostało przeprowadzone w programie E-prime. Osobom badanym, po krótkim wprowadzeniu do procedury, prezentowane były na ekranie monitora dwie wartości (nazwy wartości w grupach gimnazjalistów, licealistów oraz studentów; ilustracje z PBVS-C, wraz z podpisami w grupie uczniów trzeciej i piątej klasy szkoły podstawowej). Zadaniem badanych był wybór ważniejszej wartości, poprzez naciśnięcie odpowiedniego przycisku na klawiaturze. Program mierzył czas reakcji. Zgodnie z założeniami Pakizeha i in. (2007), im bliżej na kole leżą prezentowane wartości, tym dłuższy powinien być czas namysłu przed wyborem ważniejszej wartości, ponieważ są one motywacyjnie podobne i w podobny sposób cenione lub niecenione przez osobę badaną. Czas reakcji wyboru powinien być tym krótszy, im dalej prezentowane wartości są usytuowane względem siebie na kole wartości.

W tabeli 16 znajdują się prezentowane pary wartości, wraz z przyporządkowaniem ich do typów wartości w modelu Schwartz'a oraz liczbą określającą dystans, czyli liczbą klinów wartości znajdujących się między prezentowanymi wartościami. Dystans równy 0 oznacza, że obie wartości z prezentowanej pary pochodzą z jednego typu wartości (np. władzy); liczba 1 oznacza, że są to wartości sąsiadujące na kole (np. tradycja i przystosowanie); liczba 2 oznacza, że prezentowane wartości pochodzą z klinów, między którymi znajduje się klin reprezentujący inną wartość (np. dystans między przystosowaniem a władzą wynosi 2, ponieważ między tymi wartościami znajduje się bezpieczeństwo).

Tabela 16

Pary wartości prezentowane w programie E-prime

Badania w 3 i 5 klasie szkoły podstawowej			Badania w gimnazjum, liceum i na studiach		
Porównywane wartości	dystans	Tytuły porównywanych obrazków ^a (z PBVS-C)	Porównywane wartości	dystans	Porównywane wartości
PO-PO	0	Być silnym i bogatym – być przewodnikiem	PO-PO	0	Władza – majątek
UN-UN	0	Przyjaźnić się z obcymi – troszczyć się o przyrodę	UN-UN	0	Równość – sprawiedliwość
TR-CO	1	Myśleć o Bogu – być taki jak inni	TR-CO	1	Skromność – uprzejmość
HE-ST	1	Cieszyć się życiem – robić coś emocjonującego	HE-ST	1	Radość życia – różnorodność życia
SE-CO	1	Czuć się bezpiecznie – stosować się do reguł	SE-CO	1	Bezpieczeństwo – posłuszeństwo
SD-ST	1	Odkrywać coś nowego – przeżywać przygody	SD-ST	1	Wyobraźnia – odwaga
CO-BE	2	Być taki jak inni – pomagać innym	CO-BE	2	Słuchać innych – pomagać innym
CO-PO	2	Stosować się do reguł – być silnym i bogatym	CO-PO	2	Przestrzegać reguł – zdobyć władzę
ST-UN	2	Robić coś emocjonującego – troszczyć się o przyrodę	ST-UN	2	Dużo wrażeń – głęboka mądrość
ST-AC	2	Przeżywać przygody – być najlepszym	ST-AC	2	Przygody – osiągnięcia
TR-SD	3	Słuchać o tym, jak było kiedyś – odkrywać coś nowego	TR-SD	3	Pokora – niezależność
SD-TR	3	Mieć fantazję i ciekawe pomysły – myśleć o Bogu	SD-TR	3	Wolność – tradycja
HE-SE	3	Sprawiać sobie przyjemność – czuć się bezpiecznie	HE-SE	3	Zabawa – porządek
SE-HE	3	Chronić się przed niebezpieczeństwem – cieszyć się życiem	SE-HE	3	Zdrowie – radość
UN-SE	4	Przyjaźnić się z obcymi – chronić się przed niebezpieczeństwem	UN-SE	4	Mądrość – bezpieczeństwo
AC-TR	4	Pokazywać, co umiem – słuchać o tym, jak było kiedyś	AC-TR	4	Sukcesy – skromność
PO-SD	4	Być przewodnikiem – mieć fantazję i ciekawe pomysły	PO-SD	4	Bogactwo – wolność
BE-HE	4	Sprawiać innym radość – sprawiać sobie przyjemność	BE-HE	4	Przyjaźń – przyjemność
AC-BE	5	Być najlepszym – sprawiać innym radość	AC-BE	5	Być lepszym od innych – pomagać innym
BE-AC	5	Pomagać innym – pokazywać, co umiem	BE-AC	5	Rodzina – sukcesy

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

^a W badaniu były prezentowane obrazki, wraz z tytułami. W tabeli znajdują się wyłącznie tytuły.

Analogicznie, dystans równy 3 oznacza, że między prezentowanymi wartościami znajdują się dwa kliny reprezentujące inne wartości, dystans równy 4 oznacza, że tych klinów rozdzielających jest trzy, a dystans równy 5 oznacza, że jest ich cztery.

W badaniach z pomiarem czasu reakcji weryfikowana była hipoteza o strukturze kołowej według propozycji Pakizeha i in. (2007), omówionej w podrozdziale *Pomiar czasu reakcji* w rozdziale *Empiryczna weryfikacja teorii wartości Schwartza*. Oczekiwano zatem, że wraz ze wzrostem odległości między wartościami w modelu koła maleje czas reakcji wyboru wartości. Zgodnie z hipotezą sformułowaną w rozdziale *Problem badań własnych* oczekiwano też, że zależność ta będzie bardziej wyraźna wśród starszych badanych niż młodszych. Weryfikacja hipotezy została przeprowadzona w następujący sposób. Najpierw policzony został średni czas reakcji wyboru wartości dla każdego dystansu z tabeli 16. W ten sposób uzyskano sześć zmiennych – średni czas reakcji wyboru par wartości (1) z tego samego klina, (2) przedzielonych jednym klinem, (3) przedzielonych dwoma klinami, (4) przedzielonych trzema klinami, (5) przedzielonych czterema klinami oraz (6) przedzielonych pięcioma klinami.

Następnie wykonano analizę wariancji w schemacie z powtarzanimi pomiarami oraz analizę teoretycznie zakładanego trendu liniowego dla każdej grupy wiekowej osobno. Oczekiwano zależności przedstawionej na rysunku 10 (znajdującym się w podrozdziale *Pomiar czasu reakcji* w rozdziale *Empiryczna weryfikacja teorii wartości Schwartza*). W ostatnim kroku analiz zostały porównane ze sobą wyniki uzyskane w każdej grupie wiekowej.

Aktywizacja wartości. Badania eksperymentalne były inspirowane badaniami Maio i in. (2009). Zmienną niezależną w eksperymentach była aktywizacja wartości, a zmienną zależną – zachowania (w pierwszej serii eksperymentów) lub preferencje wartości (w drugiej serii eksperymentów).

W pierwszej serii przeprowadzono cztery eksperymenty w każdej z pięciu badanych grup wiekowych (razem 20 eksperymentów). Poniżej znajduje się krótko omówiona procedura eksperymentów. Jest ona bardzo podobna do procedury zastosowanej przez Maio i in. (2009), omówionej w podrozdziale *Aktywizacja wartości* w rozdziale *Empiryczna weryfikacja teorii wartości Schwartza*.

Eksperyment pierwszy. W szkole podstawowej w pierwszej grupie była aktywizowana wartość stymulacji, w drugiej – tradycji, a trzecia grupa była kontrolna. W gimnazjum, liceum i na studiach w pierwszej grupie aktywizowano wartość kierowania sobą, w drugiej – pokory, a trzecia grupa była kontrolna. Na każdym poziomie były zatem aktywowane wartości otwartości i zachowawczości. Zmienną zależną był poziom tendencji lepszego od średniej w ocenie siebie. Do tego celu zostały wykorzystane zmodyfikowane itemy z kwestionariusza *Self Perception Profile*

for Children (SPP-C) Harter (1985). Oczekiwano: 1) wyższego poziomu tendencji lepszego od średniej w grupie z aktywizowanymi wartościami otwartości oraz niższego w grupie z aktywizowanymi wartościami zachowawczości, a także 2) wystąpienia większego efektu w grupach starszych niż młodszych.

Eksperyment drugi. W pierwszej grupie eksperymentalnej aktywizowana była życzliwość, w drugiej – osiągnięcia, a trzecia grupa była kontrolna. Zmienną zależną był poziom wykonania dwóch zadań (liczba ułożonych elementów puzzli oraz liczba ułożonych zdań ze zbioru słów), a także gotowość dalszej pomocy dla eksperymentatora wyrażona na skali Likerta. Oczekiwano: 1) wyższego poziomu wykonania zadania i mniejszej gotowości do pomocy w grupie z aktywizowaną wartością osiągnięć oraz niższego poziomu wykonania zadania oraz większej gotowości pomocy w grupie z aktywizowaną wartością życzliwości, a także 2) wystąpienia większego efektu w grupach starszych niż młodszych.

Eksperyment trzeci. W szkole podstawowej w pierwszej grupie była aktywizowana wartość kierowania sobą, w drugiej – bezpieczeństwo, trzecia grupa była kontrolna. W gimnazjum, liceum i na studiach w pierwszej grupie była aktywizowana wartość stymulacji, w drugiej – bezpieczeństwa, a trzecia grupa była kontrolna. Na każdym poziomie były zatem aktywizowane wartości otwartości i zachowawczości. Zadaniem badanych było narysowanie rysunku. Do dyspozycji mieli kredki, które były nieco brudne i klejące. Na stolikach znajdowały się chusteczki. Zmienną zależną było użycie chusteczek do wytarcia rąk lub kredek. Oczekiwano: 1) częstszego korzystania z chusteczek w grupie z aktywizowanymi wartościami zachowawczości oraz rzadszego korzystania z chusteczek w grupie z aktywizowanymi wartościami otwartości, a także 2) wystąpienia większego efektu w grupach starszych niż młodszych.

Eksperyment czwarty. W pierwszej grupie eksperymentalnej aktywizowana była wartość kierowania sobą, w drugiej – przystosowanie, a trzecia grupa była kontrolna. Zmienną zależną było zainteresowanie nową tematyką, mierzone liczbą odpowiedzi *tak* na pytanie o chęć dowiedzenia się czegoś więcej na pytania z różnych dziedzin, na które badani nie znali odpowiedzi. Oczekiwano: 1) większej ciekawości u osób w grupie z aktywizowaną wartością kierowania sobą oraz mniejszej ciekawości u osób w grupie z aktywizowaną wartością przystosowania, a także 2) wystąpienia większego efektu w grupach starszych niż młodszych.

Aktywizacja we wszystkich eksperymentach wyglądała w taki sam sposób. Badani otrzymywali kartki z wypisanymi zdaniami, w których znajdowały się wyrazy (napisane pogrubionym drukiem). W grupach eksperymentalnych wyrazy były związane z aktywizowaną wartością, a w grupie kontrolnej były to wyrazy neutralne. Badani byli proszeni o przeczytanie zdań i nauczenie się na pamięć wyróżnionych słów. Następnie kartki ze zdaniami zostały odebrane badanym, a w zamian wręczone

kartki ze zdaniem, w których były luki. Zadaniem badanych było uzupełnienie luk zapamiętanymi słowami. Dodatkowo, aby wzmocnić aktywizację, na kolejno rozdanych czystych kartkach badani wypisywali zapamiętane słowa. Po tak dokonanej aktywizacji następowały pomiary zmiennych zależnych, opisane powyżej.

W drugiej serii badań eksperymentalnych aktywizacja wyglądała tak jak w pierwszej serii. Przeprowadzone zostały dwa eksperymenty w każdej z czterech grup wiekowych (uczniowie trzeciej klasy szkoły podstawowej, uczniowie piątej klasy szkoły podstawowej, uczniowie gimnazjum oraz uczniowie liceum). W pierwszym eksperymencie aktywizowanymi wartościami były: w jednej grupie eksperymentalnej – życzliwość, a w drugiej grupie – osiągnięcia. W drugim eksperymencie aktywizowanymi wartościami były: w jednej grupie – kierowanie sobą, a w drugiej grupie – przystosowanie. Zmienną niezależną były preferencje wartości, mierzone za pomocą PVQ-R (w gimnazjum i liceum) lub PBVS-Cv2 (w szkole podstawowej).

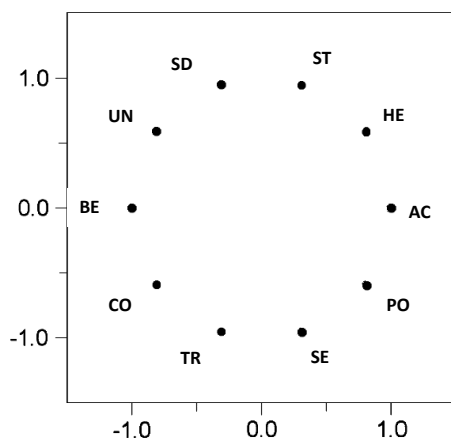
Sposób analiz

Konfirmacyjna wersja skalowania wielowymiarowego. Hipotezy dotyczące kołowej struktury wartości zostały zweryfikowane za pomocą MDS (Borg, Groenen, 2005). Przeprowadzono je za pomocą procedury PROXSCAL w programie SPSS 20. W MDS zmienne traktowane są jako punkty i rozmieszczane w taki sposób, że odległości między nimi odpowiadają związkom między zmiennymi. Dystans między zmiennymi zależy od ich korelacji – im wyższa korelacja, tym bliżej siebie są rozmieszczone punkty. Program przeprowadzający skalowanie wielowymiarowe znajduje określoną konfigurację odległości między zmiennymi, a następnie sprawdza, w jakim stopniu odtwarza ona obserwowane wewnątrz danych relacje. Jako miarę adekwatności dopasowania wykorzystano wskaźnik Stress-1 (Borg, Groenen, 2005).

Uzyskany zbiór punktów jest następnie dzielony przez badacza, zgodnie z przyjętymi przez niego założeniami. W przypadku niniejszych badań było to poszukiwanie możliwości podziału zbioru punktów na kliny koła, zbiegające się w jednym punkcie. Dodatkowo analizowana była przynależność określonych itemów lub skal do danego klinu oraz zgodność kolejności wyróżnionych klinów z modelem teoretycznym.

Ponieważ wszystkie hipotezy stawiane w niniejszych analizach dotyczyły teoretycznie jasno określonej struktury, została zastosowana konfirmacyjna wersja MDS, zwana też analizą MDS opartą na teorii (*theory based*; Borg, Groenen, 2005). Jest to stosunkowo nowa metoda, stosowana już w weryfikacji struktury kołowej osób dorosłych (Bilsky i in., 2011; Ciecuch, Schwartz, 2012) i dzieci (Ciecuch, Döring, Harasimczuk, w druku; Ciecuch, Harasimczuk, Döring, w druku; Ciecuch i in., 2010; Döring i in., 2010). W tym rodzaju skalowania założone teoretycznie relacje

między zmiennymi (w tym wypadku wartościami) traktowane są jako dane wyjściowe (tzw. konfiguracja startowa) dla porządkowania przez program relacji między zmiennymi na płaszczyźnie geometrycznej. Konfigurację startową dla podziału koła na 10 klinów przedstawia rysunek 27. Tabela 17 zawiera konfigurację startową dla hipotezy testującej strukturę przedstawioną na rysunku 27.

Rysunek 27. Konfiguracja startowa dla skalowania wielowymiarowego zgodnie z założeniami teoretycznej struktury kołowego modelu z podziałem na 10 wartości, usytuowanych jako osobne kliny.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Tabela 17

Miary kątów i współrzędne poszczególnych typów wartości w prototypowej strukturze wartości w modelu Schwartz'a z 10 osobnymi klinami

wartości	kąt	wymiar 1	wymiar 2
AC	0	1,00	0,00
PO	36	0,81	0,59
SE	72	0,31	0,95
TR	108	-0,31	0,95
CO	144	-0,81	0,59
BE	180	-1,00	0,00
UN	216	-0,81	-0,59
SD	252	-0,31	-0,95
ST	288	0,31	-0,95
HE	324	0,81	-0,59

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Jak to zostało wykazane w części teoretycznej, możliwe są również bardziej precyzyjne podziały koła. W nowej propozycji Schwartz'a i in. (2012) koło wartości

jest dzielone na 19 klinów. Jak wykazali Ciecucha, Schwartz i Vecchione (w druku), nawet w danych zebranych za pomocą PVQ-40 możliwy jest podział na 16 klinów. Tabele konfiguracji startowej dla podziału koła na 16 i na 19 klinów zaprezentowane są odpowiednio w tabeli 18 i 19.

Tabela 18

Miary kątów i współrzędne poszczególnych typów wartości w podziale koła wartości na 16 klinów, zgodnie z propozycją Ciecucha, Schwartza i Vecchione (w druku)

wartości	kąt	wymiar 1	wymiar 2
ACA	0	1,00	0,00
ACS	0	1,00	0,00
PO	24	0,91	0,41
SEP	48	0,67	0,74
SES	72	0,31	0,95
TR	96	-0,10	0,99
COR	120	-0,50	0,87
COI	144	-0,81	0,59
HU	168	-0,98	0,21
BE	192	-0,98	-0,21
UNC	216	-0,81	-0,59
UNN	240	-0,50	-0,87
SDT	264	-0,10	-0,99
SDA	288	0,31	-0,95
ST	312	0,67	-0,74
HE	336	0,91	-0,41

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A.

Konfiguracja startowa zaprezentowana w tabeli 17 została wykorzystana w analizie danych zebranych za pomocą PBVS-C, konfiguracja z tabeli 18 – w analizie danych PVQ-40, a konfiguracja z tabeli 19 – w analizie danych PVQ-R. W przypadku PBVS-C analizy zostały wykonane zarówno na itemach, jak i skalach. W pozostałych przypadkach (PVQ-40 oraz PVQ-R) prezentowane analizy zostały wykonane na skalach.

W przypadku danych zebranych za pomocą PBVS-C struktura wartości była analizowana wyłącznie za pomocą MDS, ponieważ dane były ipsatywne. W przypadku danych zebranych za pomocą PVQ-40 oraz PVQ-R struktura wartości była weryfikowana w MDS oraz CFA. W niniejszych analizach została przyjęta strategia analityczna zaproponowana przez Ciecucha i Schwartza (2012). Dowodzą oni, że obie analizy: MDS i CFA są koniecznymi analizami testującymi model wartości Schwartza, choć ze względu na ich specyfikę powinny być stosowane do innych celów. MDS służy do weryfikacji tezy o strukturze kołowej, a CFA – do tezy o katalogu i rozróżnialności wartości.

Tabela 19

Miary kątów i współrzędne poszczególnych typów wartości w podziale koła wartości na 19 klinów w zmodyfikowanej teorii Schwartza i in. (2012)

wartości	kąt	wymiar 1	wymiar 2
AC	0	1	0
POD	19	0,95	0,33
POR	38	0,79	0,62
FAC	57	0,54	0,84
SEP	76	0,24	0,97
SES	95	-0,09	1,00
TR	114	-0,41	0,91
COR	133	-0,68	0,73
COI	152	-0,88	0,47
HU	171	-0,99	0,16
BEC	190	-0,98	-0,17
BED	209	-0,87	-0,48
UNC	228	-0,67	-0,74
UNN	247	-0,39	-0,92
UNT	266	-0,07	-1,00
SDT	285	0,26	-0,97
SDA	304	0,56	-0,83
ST	323	0,80	-0,60
HE	342	0,95	-0,31

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A.

Konfirmacyjna analiza czynnikowa. W analizach CFA prezentowanych w dalszej części pracy została zastosowana procedura po raz pierwszy zaproponowana przez Ciecucha i Davidova (2012), która następnie została nazwana przez Ciecucha i Schwartza (2012) strategią szkła powiększającego. Została ona omówiona w podrozdziale *Strategia szkła powiększającego* w rozdziale *Empiryczna weryfikacja teorii wartości Schwartza*. Strategia ta polega na tym, że do CFA nie są wprowadzane wszystkie wartości, ale jakaś ich uzasadniona część, np. grupa wartości konstytuująca jedną czwartą koła (np. wartości przekraczania siebie). Warunkiem tej strategii jest uprzednia weryfikacja struktury kołowej w MDS. Korzyści ze strategii polegają na tym, że dokładnej analizie poddane są granice między wartościami, czyli – innymi słowy – możliwość rozróżnienia wartości motywacyjnie bliskich. W teście całego modelu, zawierającego wszystkie wartości, jest wiele potencjalnych źródeł błędów modelu (*misspecification*), przy czym niektóre z nich są uzasadnione teoretycznie, np. ładunki krzyżowe dodatnie na wartości sąsiadujące lub ładunki krzyżowe ujemne na wartości leżące po przeciwnej stronie koła. Jak wykazał Ciecuch (2013), polska

wersja PVQ-R2, czyli najnowsza wersji kwestionariusza do pomiaru 19 wartości, została również zweryfikowana w modelu CFA, do którego zostały wprowadzone wszystkie wartości (19 zmiennych latentnych).

Z punktu widzenia niniejszych analiz wydaje się jednak, że zasadna jest raczej strategia szkła powiększającego, ponieważ u osób badanych dopiero kształtuje się struktura wartości. Status rozwojowy osób badanych może być zatem kolejnym, uzasadnionym źródłem konieczności unifikacji zmiennych latentnych, niedostatecznie jeszcze przez badanych w danym okresie rozwoju rozróżnialnych, lub konieczności wprowadzania ładunków krzyżowych.

Kluczowe analizy zostały zatem przeprowadzone w następujący sposób: po wykonaniu MDS i zweryfikowaniu struktury kołowej został wykonany test modeli wartości osobno dla każdej grupy wartości, z wyróżnieniem 16 wartości według propozycji Ciecucha i Schwartza (2012) oraz Ciecucha, Schwartza i Vecchione (w druku). Była to kolejna weryfikacja struktury wartości. Analiza preferencji została jednak przeprowadzona na wynikach dla 10 skal wartości, zgodnie z przeznaczeniem kwestionariusza PVQ-40 (w przypadku danych zabranych za jego pomocą), lub na wynikach dla 19 skal wartości, zgodnie z przeznaczeniem kwestionariusza PVQ-R (w przypadku danych zebranych za jego pomocą). Testowane modele w pierwszej serii badań poprzecznych były takie, jak w badaniach Ciecucha i Schwartza (2012). Zostały one przedstawione na rysunkach 12–15 w podrozdziale *Strategia szkła powiększającego w rozdziale Empiryczna weryfikacja teorii wartości Schwartza*.

Oszacowanie dopasowania zostało oparte na wskaźniku RMSEA, SRMR oraz CFI. Wskaźnik RMSEA (*root mean square error of approximation*) odzwierciedla poziom dopasowania modelu do macierzy kowariancji, biorąc pod uwagę ilość stopni swobody i wielkość próby (Brown, 2006). Wskaźnik SRMR (*standardized root mean square residual*) porównuje empiryczne i estymowane macierze wariancji i kowariancji. Jeśli RMSEA i SRMR są poniżej 0,05, model jest bardzo dobrze dopasowany do danych. Za akceptowalny poziom odcięcia przyjmuje się dla SRMR i RMSEA 0,08 (Hu, Bentler, 1999; Marsh, Hau, Wen, 2004). Wskaźnik CFI (*comparative fit index*) powyżej 0,9 uznawany jest za próg akceptowalności modelu (Hu, Bentler, 1999). Ponieważ istotność testu χ^2 jest zależna od wielkości próby (Saris, Satorra, van der Veld, 2009), test ten nie był brany pod uwagę przy szacowaniu jakości dopasowania modelu, ale – zgodnie z tradycją publikacyjną – jego wyniki zostały w tabelach zamieszczone.

Równoważność pomiaru. Test równoważności pomiaru (*measurement invariance*) wartości za pomocą PVQ-40 oraz PVQ-R między grupami różniącymi się

wiekami został przeprowadzony w dwóch celach. Pierwszym z nich był test hipotezy o takiej samej strukturze wartości w każdej z analizowanych grup wiekowych (dokładnie rzecz ujmując, jak to zostało wyjaśnione w rozdziale *Problem badań własnych*, oczekiwano raczej odrzucenia tej hipotezy i potwierdzenia równoważności jedynie dla starszych grup, a nie dla wszystkich grup badanych). Drugim celem była weryfikacja warunku możliwości porównywania średnich preferencji wartości między grupami wiekowymi. Test równoważności pomiaru wartości dotychczas prowadzony był między grupami badanych pochodzących z różnych krajów (Cieciuch, Davidov, 2012; Cieciuch i in., 2012; Davidov, 2010, 2012; Davidov i in., 2008). Jednak dotychczas nie weryfikowano równoważności pomiaru wartości między grupami wiekowymi, chociaż jest to postulowane w literaturze (Horn, McArdle, 1992; Schoot i in., 2012). Poniższe analizy są zatem pierwszą weryfikacją równoważności pomiaru w grupach różniących się wiekiem.

Technicznie rzecz ujmując, weryfikacja równoważności pomiaru przeprowadzana jest w ramach wielogrupowej CFA (*multigroup confirmatory factor analysis*, MGCFA). Jeśli przyjmowane jest założenie, że skala Likerta jest skalą przedziałową, test równoważności pomiaru wykonywany jest zwykle w czterech krokach (Cieciuch, Davidov, 2012; Vandenberg, Lance, 2000). Pierwszym krokiem jest konfirmacyjna analiza czynnikowa osobno w każdej z badanych grup. Jest to wstępny etap, zalecany w celu weryfikacji dopasowania modelu w każdej grupie osobno (Byrne, 2008). Etap jest zakończony, kiedy proponowany w konfirmacyjnej analizie czynnikowej model uzyskuje satysfakcjonujące wskaźniki dopasowania w każdej grupie badanej.

Drugim krokiem jest weryfikacja konfiguracyjnej równoważności pomiaru (*configural invariance*). Konfiguracyjną równoważność pomiaru uznaje się za potwierdzoną, jeśli we wszystkich grupach występuje tyle samo zmiennych latentnych, budowanych przez te same itemy. Oznacza to, że we wszystkich grupach struktura czynnikowa jest podobna, choć nie wiadomo jeszcze, czy jest równoważna. Konfiguracyjna równoważność pomiaru weryfikowana jest w MGCFA. W odróżnieniu od pierwszego, wstępnego etapu w MGCFA dokonuje się estymacji parametrów dopasowania modelu jednocześnie dla wszystkich grup. Zarazem model otrzymany na tym etapie jest modelem podstawowym, w stosunku do którego porównywane są następane modele, testujące kolejne poziomy równoważności.

Trzecim krokiem jest weryfikacja metrycznej równoważności pomiaru (*metric invariance*). Potwierdzenie metrycznej równoważności pomiaru oznacza, że we wszystkich grupach mierzone są te same zmienne latentne. Dzieje się tak wówczas, jeśli itemy interpretowane są przez badanych w ten sam sposób. Metryczna równoważność pomiaru weryfikowana jest poprzez kolejny krok w MGCFA, polegający na nałożeniu warunku równości odpowiednich ładunków czynnikowych we wszystkich grupach.

Czwartym krokiem jest weryfikacja równoważności skali pomiaru (*scalar invariance*). Jest to kluczowy poziom równoważności pomiaru, ponieważ jest warunkiem możliwości porównywania średnich między grupami. Równoważność skali pomiaru weryfikowana jest w kolejnym kroku MGCFAs, poprzez nałożenie kolejnych ograniczeń, tym razem dotyczących równości odpowiednich stałych równania regresji (*intercept*) itemów na zmienne latentne między wszystkimi grupami.

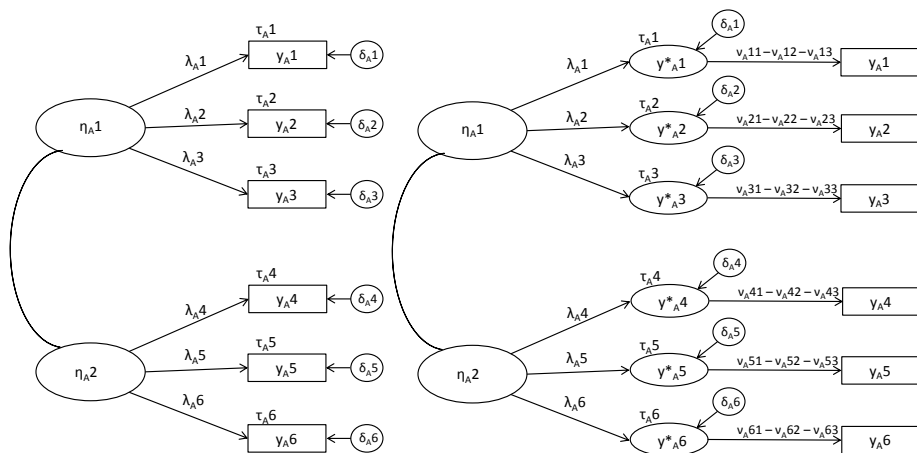
Decyzja o potwierdzeniu kolejnych poziomów równoważności pomiaru zwykle jest podejmowana na podstawie kryteriów proponowanych przez Chena (2007). Zgodnie z nimi bierze się pod uwagę różnice we wskaźnikach CFI, RMSEA i SRMR między analizowanym poziomem równoważności a niższym. W grupach $N > 300$ wskaźnikiem braku równoważności pomiaru jest zmiana CFI większa niż 0,01, zmiana RMSEA większa niż 0,015 oraz zmiana SRMR większa niż 0,03. Jak przekonują Byrne i Stewart (2006), za ogólne kryterium można przyjąć zmianę CFI.

W poniższych analizach przyjęto jednak nieco inną strategię, proponowaną przez Davidova, Datlera, Schmidta i Schwartza (2011), zastosowaną też przez Ciecucha i in. (2012). Polega ona na przyjęciu argumentacji Lubke and Muthéna (2004), że skala Likerta nie jest skalą przedziałową, ale porządkową. Zastosowano zatem estymator WLSM (*weighted least square with adjusted mean and variance*) i przeprowadzona została porządkowa confirmacyjna analiza czynnikowa (*categorical confirmatory factor analysis*, CCFA). W CCFA wprowadzony jest dodatkowy rząd zmiennych latentnych, nazwanych za Muthénem (1983, 1984) latentnym rozkładem odpowiedzi (*latent response distribution*). Zmienne obserwowalne (itemy) nie są zatem bezpośrednio połączone ze zmiennymi latentnymi. Itemy budują latentny rozkład odpowiedzi, który jest dopiero składnikiem zmiennej latentnej mierzonej w danym kwestionariuszu, czyli w tym wypadku – preferencji wartości. Na rysunku 28 znajduje się porównanie modeli CFA z CCFA.

Zmienna y^* (*latent response distribution*) jest dzielona na kategorie, w których mierzona jest zmienna obserwowalna y . Podział odbywa się za pomocą parametrów progów (*threshold parameters*) – na rysunku 28 oznaczone są literą v . Obserwowana zmienna y zmienia swoją wartość, kiedy przekraczany jest dany próg v latentnego rozkładu odpowiedzi.

Zastosowanie analiz porządkowych sprawia, że niemożliwe jest rozróżnienie równoważności metrycznej i skalarnej. Oba poziomy testowane są w jednym kroku. Oszacowanie akceptowalności modelu nie odbywa się zatem na podstawie zmiany wskaźników dopasowania, ale na podstawie ich wartości bezwzględnej, przyjmując standardowe progi odcięcia, jak w przypadku confirmacyjnej analizy czynnikowej (Ciecuch i in., 2012).

Analizy CFA zostały przeprowadzone w programie AMOS (Arbuckle, 2010), a analizy równoważności pomiaru w programie Mplus (Muthen, Muthen, 2010).

Konfirmacyjna analiza czynnikowa

Porządkowa konfirmacyjna analiza czynnikowa

Rysunek 28. Porównanie modelu CFA dla danych przedziałowych i porządkowych (na podstawie: Ciecuch i in., 2012).

Wyjaśnienia użytych oznaczeń: η (eta) – zmienna latentna mierzona w danym kwestionariuszu; λ (lambda) – ładunek czynnikowy; τ (tau) – stała równania regresji (*intercept*); v (ni) – próg (*threshold*) zmiany wartości zmiennej obserwowalnej y ; δ (delta) – wariancja błędny; y – zmienna obserwowalna (item); y^* – latentny rozkład wartości zmiennej obserwowalnej (itemu) y . Indeks dolny wskazuje grupę.

Związki sinusoidalne. Jedną z konsekwencji kołowej struktury wartości jest oczekiwany sinusoidalny układ zależności między wartościami a wprowadzoną do analizy zmienną zewnętrzną (np. cechą osobowości). Na podstawie zasad podobieństwa i konfliktu, opisujących relacje między wartościami w modelu kołowym, można sformułować hipotezę, że wprowadzona do badania zmienna nie wiąże się jedynie z jakąś jedną, wybraną wartością, lecz z całym ich układem. Jeśli zatem zmienna Z wiąże się pozytywnie z wartością W , to oczekiwać można zbliżonego, pozytywnego związku zmiennej Z z wartościami T oraz Y , sąsiadującymi na kole z wartością W . Zarazem można oczekiwać negatywnego związku z wartościami leżącymi po przeciwległej stronie koła. Jeśli kolejne wartości z koła zostaną przeniesione na oś poziomą w układzie współrzędnych, to naniesione na układ współczynniki korelacji wartości z daną zmienną Z przybiorą kształt zbliżony do sinusoidy. Zgodnie z nią teoretycznie usprawiedliwione jest również oczekiwanie zerowej korelacji zmiennej Z z wartością, która sytuuje się pośrodku, między przeciwnymi wartościami, z których jedna jest skorelowana najbardziej pozytywnie, a druga najbardziej negatywnie ze zmienną Z .

W niniejszych analizach rozważane będą cztery podstawowe pary przeciwległych wartości. Dla każdej pary możliwe jest wygenerowanie idealnego układu zależności ze

zmienna zależną. W idealnym układzie najwyższą dodatnią korelację oznaczyć można wartością $r = +1$, a najwyższą ujemną korelację oznaczyć można wartością $r = -1$. Pozostaje problem przypisania oczekiwanych wartości korelacji zmiennej Z z innymi wartościami, wynikającymi z sinusoidalnego układu zależności. Ma on źródło w tym, że ani w klasycznej (Schwartz, 2006), ani w zmodyfikowanej wersji teorii (Schwartz i in., 2012) nie zakłada się równości poszczególnych klinów. Teoria opisuje jedynie kolejność następujących po sobie wartości w motywacyjnym kontinuum, ale nie przesądza, że każda wartość zajmuje tyle samo miejsca na kole. Wprawdzie na grafikach przedstawiających kołowy model wartości obszary odpowiadające poszczególnym wartościom formują zwykle równe kliny, ale jest to jedynie konwencja estetyczna. Niemniej jednak, projektując idealny układ sinusoidalny, zostało tu przyjęte założenie równości klinów, podobnie jak zrobili to Fontaine, Duriez, Luyten, Corveleyn i Hutsebaut (2005). Przestrzeń między przeciwległymi wartościami jest zatem podzielona na tyle równych odcinków, ile wartości między nimi postuluje teoria. Matematycznie rzecz ujmując, teoretycznie postulowane wielkości korelacji są sinusami kątów wydzielonych według tej procedury dla poszczególnych wartości, przy założeniu, że wartość najwyższej dodatnio skorelowana ze zmienną Z znajduje się na 90° (ponieważ $\sinus\ z\ 90^\circ = 1$), a wartość najwyższej ujemnie skorelowana znajduje się na 270° (ponieważ $\sinus\ z\ 270^\circ = -1$). W tabeli 20 i na rysunku 29 znajdują się układy teoretycznie wygenerowanych zależności (według powyżej opisanej procedury) zmiennej zewnętrznej z proponowanymi dymensjami obecnymi w zmodyfikowanym kole wartości, które mogą być szczególnie użyteczne do analiz związków wartości z cechami osobowości.

Pierwszą parą przeciwstawnych wartości są: kierowanie sobą w myśleniu i bezpieczeństwo (SDT-SE). Jest to wymiar wartości przeciwstawiający wartości wzrostu (kierowanie sobą w myśleniu) wartościom ochrony siebie (bezpieczeństwa). Mimo że bezpieczeństwo zostało w zmodyfikowanej teorii rozdzielone na bezpieczeństwo osobiste i społeczne, dla tego wymiaru przyjęto bezpieczeństwo rozumiane łącznie, jako osobiste i społeczne.

Drugą parą przeciwstawnych wartości, opisującą kolejny wymiar są: hedonizm i pokora (HE-HU). Wymiar ten opisuje przeciwstawienie wartości skoncentrowania na sobie (hedonizm) wartościom skoncentrowania na innych (pokora).

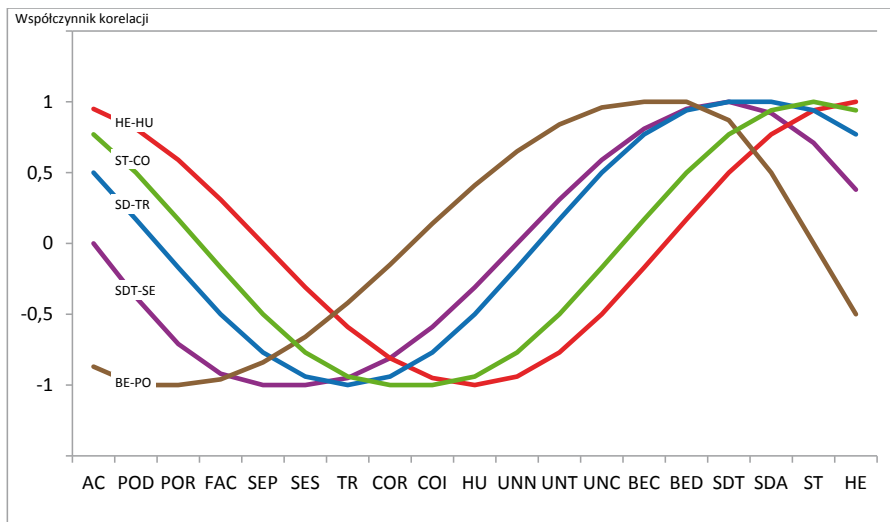
Trzecią parą przeciwstawnych wartości, opisującą kolejny wymiar są: życzliwość i władza (BE-PO). Wymiar ten opisuje przeciwstawienie wartości przekraczania siebie (życzliwość) wartościom umacniania siebie (władza). W zmodyfikowanej teorii wprawdzie rozróżniane są dwa rodzaje życzliwości i dwa rodzaje władzy, ale trudno byłoby teoretycznie uzasadnić szczegółowe przeciwstawienie jednego z rodzajów życzliwości i jednego z rodzajów władzy. Dlatego też w tym układzie zależności dla obu rodzajów życzliwości przypisane zostały wartości $r = +1$, a dla obu rodzajów władzy wartość $r = -1$.

Tabela 20

Teoretycznie przewidywane idealne układy korelacji zmiennej zewnętrznej z wartościami

	SDT-SE	HE-HU	BE-PO	SD-TR	ST-CO
AC	0,00	0,95	-0,87	0,50	0,77
POD	-0,38	0,81	-1,00	0,17	0,50
POR	-0,71	0,59	-1,00	-0,17	0,17
FAC	-0,92	0,31	-0,96	-0,50	-0,17
SEP	-1,00	0,00	-0,84	-0,77	-0,50
SES	-1,00	-0,31	-0,66	-0,94	-0,77
TR	-0,95	-0,59	-0,42	-1,00	-0,94
COR	-0,81	-0,81	-0,15	-0,94	-1,00
COI	-0,59	-0,95	0,14	-0,77	-1,00
HU	-0,31	-1,00	0,41	-0,50	-0,94
UNN	0,00	-0,94	0,65	-0,17	-0,77
UNT	0,31	-0,77	0,84	0,17	-0,50
UNC	0,59	-0,50	0,96	0,50	-0,17
BEC	0,81	-0,17	1,00	0,77	0,17
BED	0,95	0,17	1,00	0,94	0,50
SDT	1,00	0,50	0,87	1,00	0,77
SDA	0,92	0,77	0,50	1,00	0,94
ST	0,71	0,94	0,00	0,94	1,00
HE	0,38	1,00	-0,50	0,77	0,94

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Rysunek 29. Teoretycznie przewidywane sinusoidalne zależności zmiennej zewnętrznej z wartościami.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Czwarty wymiar opisuje przeciwstawienie wartości otwartości wartościom zachowawczości. Zostaną osobno rozważone dwie pary wartości opisujące ten wymiar: kierowanie sobą versus tradycja (SD-TR) oraz stymulacja versus przystosowanie (ST-CO). Pierwsze przeciwstawienie opisuje bardziej intelektualny, a drugie bardziej impulsywny aspekt wymiaru otwartość versus zachowawczość.

Empirycznie uzyskane współczynniki korelacji dowolnej zmiennej z wartościami mogą być następnie skorelowane z układami zależności z tabeli 20. W ten sposób uzyskany współczynnik korelacji będzie informacją o podobieństwie empirycznie uzyskanego układu zależności z teoretycznie wywiedzionym sinusoidalnym układem. Dodatkowo można porównywać wielkości współczynników korelacji z różnymi układami z tabeli 20, aby opisać motywacyjny kontekst wprowadzonej do badania zmiennej.

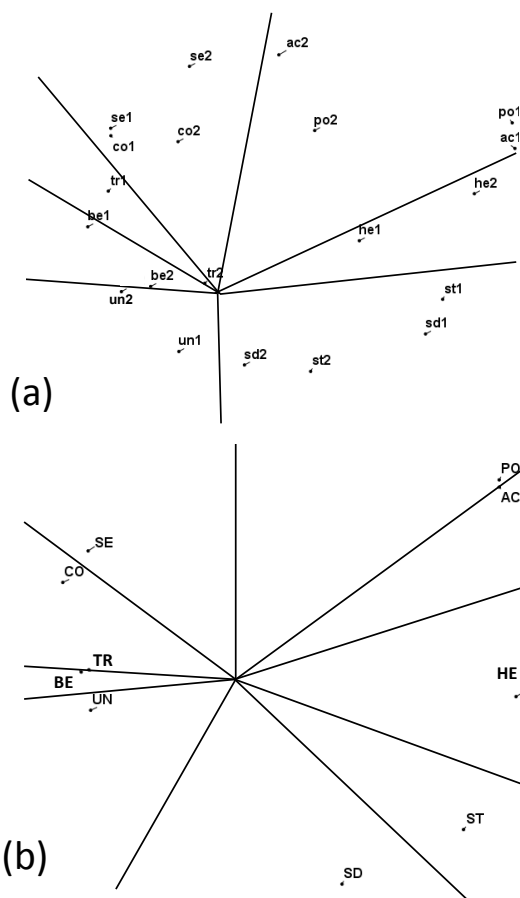
WYNIKI

Struktura wartości

Pierwsza seria badań poprzecznych.

Konfirmacyjne MDS i CFA.

Struktura wartości osób 5–7-letnich. Na rysunku 30 zostały przedstawione wyniki konfirmacyjnego MDS danych zebranych za pomocą PBVS-C w grupie $N = 204$ dzieci w wieku 5–7 lat.

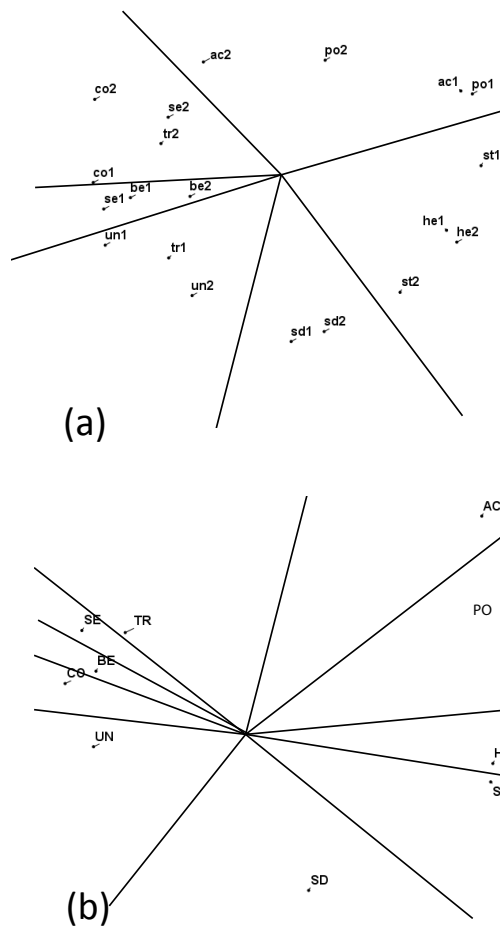

Rysunek 30. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 20 itemów (rysunek na górze) oraz 10 skal wartości (rysunek na dole) PBVS-C w grupie 5–7-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A. Liczba za skrótem oznacza numer itemu, zgodnie z tabelą B1 w załączniku B.

Rysunek 30a przedstawia wyniki MDS przeprowadzone na 20 itemach, a rysunek 30b – na 10 skalach. MDS na itemach uzyskało wskaźnik Stress-1 = 0,23, a na skalach Stress-1 = 0,08. W MDS na itemach jest możliwe wydzielenie siedmiu grup wartości: uniwersalizm, życzliwość, tradycja, przystosowanie-bezpieczeństwo, władza-osiągnięcia, hedonizm oraz stymulacja-kierowanie sobą. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w obu analizach MDS są zgodne z założonym teoretycznie modelem kołowym.

Struktura wartości osób 8-letnich. Na rysunku 31 zostały przedstawione wyniki konfirmacyjnego MDS danych zebranych za pomocą PBVS-C w grupie $N = 284$ dzieci 8-letnich.

Rysunek 31. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 20 itemów (rysunek na górze) oraz 10 skal wartości (rysunek na dole) PBVS-C w grupie 8-latków.

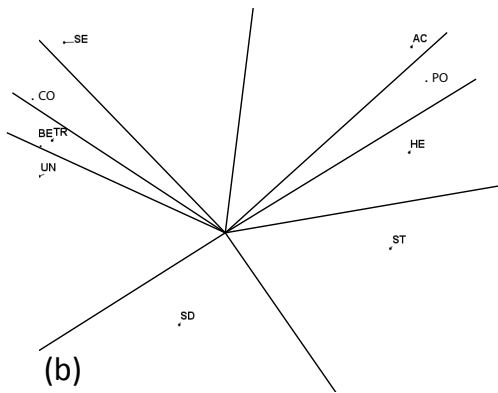
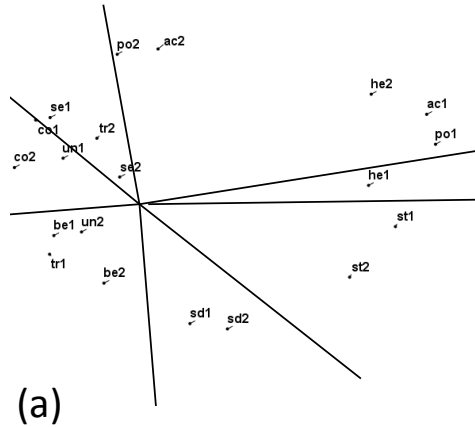
Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A. Liczba za skrótem oznacza numer itemu, zgodnie z tabelą B1 w załączniku B.

Rysunek 31a przedstawia wyniki MDS przeprowadzone na 20 itemach, a rysunek 31b – na 10 skalach. MDS na itemach uzyskało wskaźnik Stress-1 = 0,20, a na skalach Stress-1 = 0,09. W MDS na itemach jest możliwe wydzielenie sześciu grup wartości: uniwersalizm, życzliwość, tradycja-przystosowanie-bezpieczeństwo, władza-osiągnięcia, hedonizm-stymulacja oraz kierowanie sobą. W MDS na itemach są źle ułożone dwa itemy: item tradycji tr1 znalazł się z obszaru uniwersalizmu, a item bezpieczeństwa se1 – w obszarze życzliwości. Empiryczna kolejność i układ czterech głównych grup wartości wygenerowane w analizach MDS są zasadniczo zgodne z kołowym modelem teoretycznym, ale są pewne drobne odstępstwa. W MDS na skalach przystosowanie zamieniło się miejscami z życzliwością, a bezpieczeństwo z tradycją. Analiza na poziomie itemów wykazuje jednak odpowiednie ułożenie itemu se2 (między przystosowaniem a władzą-osiągnięciami). Ogólnie rzecz biorąc, wszystkie trzy wartości zachowawczości ułożyły się jednak dość blisko siebie, zatem uznać można, że przesunięcie kolejności odbywa się wewnątrz obszaru zachowawczości, która względem innych obszarów koła ułożyła się w oczekiwanym miejscu. Zamiana miejscami życzliwości i przystosowania nie występuje w MDS na poziomie itemów. W MDS na skalach dodatkowo wystąpiła zamiana miejscami osiągnięć z władzą. Zamiana ta odbyła się jednak w ramach tej samej grupy wartości umacniania siebie.

Struktura wartości osób 9-letnich. Na rysunku 32 zostały przedstawione wyniki confirmacyjnego MDS danych zebranych za pomocą PBVS-C w grupie $N = 446$ dzieci 9-letnich.

Rysunek 32a przedstawia wyniki MDS przeprowadzone na 20 itemach, a rysunek 32b – na 10 skalach. MDS na itemach uzyskało wskaźnik Stress-1 = 0,18, a na skalach Stress-1 = 0,05. W MDS na itemach jest możliwe wydzielenie siedmiu grup wartości: uniwersalizm-życzliwość, przystosowanie, tradycja-bezpieczeństwo, władza-osiągnięcia, hedonizm, stymulacja oraz kierowanie sobą. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w obu analizach MDS są zgodne z kołowym modelem teoretycznym z wyjątkiem zamienionych miejscami władzy i osiągnięć w MDS na skalach. W MDS na itemach źle ułożyły się itemy: item hedonizmu he2 znalazł się w obszarze osiągnięć-władzy, a item tradycji tr1 w obszarze uniwersalizmu-życzliwości. W obu przypadkach były to przesunięcia między sąsiadującymi wartościami. Dodatkowo un1 znalazł się w obszarze przystosowania.

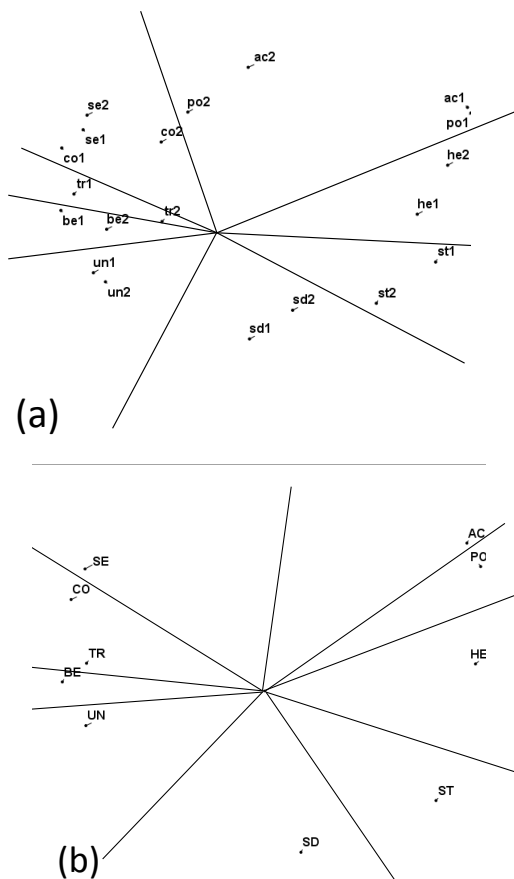
Rysunek 32. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 20 itemów (rysunek na górze) oraz 10 skal wartości (rysunek na dole) PBVS-C w grupie 9-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A. Liczba za skrótem oznacza numer itemu, zgodnie z tabelą B1 w załączniku B.

Struktura wartości osób 10-letnich. Na rysunku 33 zostały przedstawione wyniki konfirmacyjnego MDS danych zebranych za pomocą PBVS-C w grupie $N = 592$ dzieci 10-letnich.

Rysunek 33a przedstawia wyniki MDS przeprowadzone na 20 itemach, a rysunek 33b – na 10 skalach. MDS na itemach uzyskało wskaźnik Stress-1 = 0,16, a na skalach Stress-1 = 0,04. W MDS na itemach jest możliwe wydzielenie ośmiu grup wartości: uniwersalizm, życzliwość, tradycja, przystosowanie-bezpieczeństwo, władza-osiągnięcia, hedonizm, stymulacja oraz kierowanie sobą. W analizie na itemach nie odnotowano ani jednego źle ulokowanego itemu. Empiryczna kolej-

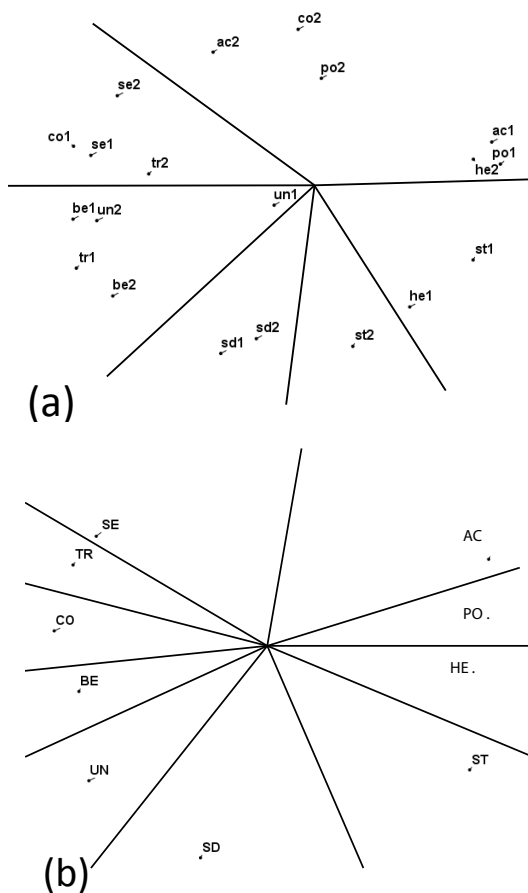
ność i układ wartości wygenerowane w obu analizach MDS są zgodne z kołowym modelem teoretycznym z wyjątkiem zamienionych miejscami skal osiągnięć i władzy.

Rysunek 33. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 20 itemów (rysunek na górze) oraz 10 skal wartości (rysunek na dole) PBVS-C w grupie 10-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A. Liczba za skrótem oznacza numer itemu, zgodnie z tabelą B1 w załączniku B.

Struktura wartości osób 11-letnich. Na rysunku 34 zostały przedstawione wyniki konfirmacyjnego MDS danych zebranych za pomocą PBVS-C w grupie $N = 381$ dzieci 11-letnich.

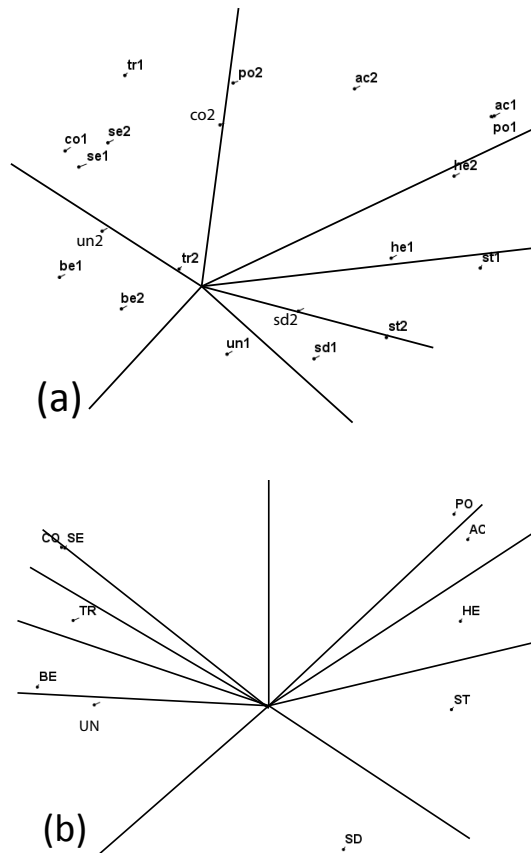
Rysunek 34. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 20 itemów (rysunek na górze) oraz 10 skal wartości (rysunek na dole) PBVS-C w grupie 11-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A. Liczba za skrótem oznacza numer itemu, zgodnie z tabelą B1 w załączniku B.

Rysunek 34a przedstawia wyniki MDS przeprowadzone na 20 itemach, a rysunek 34b – na 10 skalach. MDS na itemach uzyskało wskaźnik Stress-1 = 0,17, a na skalach Stress-1 = 0,09. W MDS na itemach jest możliwe wydzielenie sześciu grup wartości: uniwersalizm-życzliwość, tradycja-przystosowanie-bezpieczeństwo, władza-osiągnięcia, hedonizm, stymulacja oraz kierowanie sobą. W MDS na itemach źle ulokowały się dwa itemy: item tradycji tr1 znalazł się w obszarze uniwersalizmu-życzliwości, a item przystosowania co2 w obszarze władzy-osiągnięć. Item he2 zbliżył się do wartości umacniania siebie, a item st1 ułożył się w obszarze hedonizmu. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w obu analizach MDS są

zgodne z kołowym modelem teoretycznym z wyjątkiem zamienionych miejscami skal osiągnięć i władzy.

Struktura wartości osób 12-letnich. Badania wartości osób w wieku 12 lat zostały przeprowadzone dwiema metodami: PBVS-C oraz PVQ-40. Na rysunku 35 zostały przedstawione wyniki confirmacyjnego MDS danych zebranych za pomocą PBVS-C w grupie $N = 428$ dzieci 12-letnich.

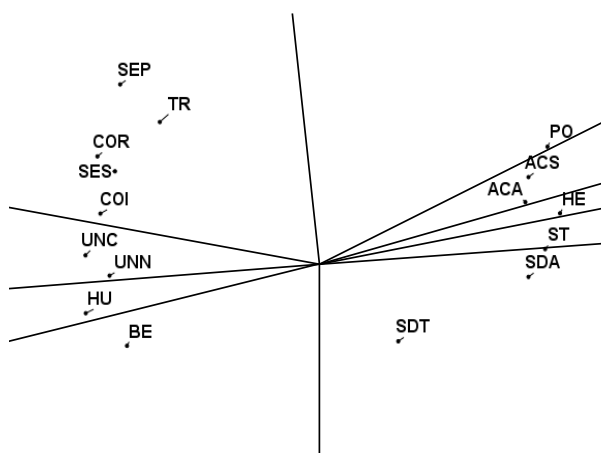
Rysunek 35. Confirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 20 itemów (rysunek na górze) oraz 10 skal wartości (rysunek na dole) PBVS-C w grupie 12-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A. Liczba za skrótem oznacza numer itemu, zgodnie z tabelą B1 w załączniku B.

Rysunek 35a przedstawia wyniki MDS przeprowadzone na 20 itemach, a rysunek 35b – na 10 skalach. MDS itemów uzyskało wskaźnik Stress-1 = 0,21, a MDS

skal – Stress-1 = 0,08. W MDS na itemach jest możliwe wydzielenie siedmiu grup wartości: uniwersalizm, życzliwość, tradycja-przystosowanie-bezpieczeństwo, władza-osiągnięcia, hedonizm, stymulacja oraz kierowanie sobą. W MDS na itemach źle ułożył się tylko jeden item uniwersalizmu – un2 znalazł się w obszarze życzliwości. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w obu analizach MDS są zgodne z kołowym modelem teoretycznym.

Na rysunku 36 zostały przedstawione wyniki confirmacyjnego MDS 16 wartości mierzonych PVQ-40 (według opisu w podrozdziale *Konfirmacyjna wersja skalowania wielowymiarowego*) w grupie $N = 201$ osób 10–12-letnich.

Rysunek 36. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 12-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

MDS 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 uzyskało wskaźnik Stress-1 = 0,09. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w analizie MDS są zasadniczo zgodne z regułami podobieństwa i konfliktu, ale struktura kołowa nie została precyzyjnie odtworzona. Wystąpiły następujące odstępstwa: 1) wartości w ramach zachowawczości utworzyły wspólny obszar, bez możliwości precyzyjnego rozróżnienia kolejności; 2) uniwersalizm zamienił się miejscami z życzliwością; 3) pokora usytuowała się między uniwersalizmem a życzliwością.

W danych zebranych za pomocą PVQ-40 dodatkowo przeprowadzono test rozróżnialności wartości w CFA. Dla każdej z czterech grup wartości został stworzony osobny model, w którym zmiennymi latentnymi były wartości (według opisu w podrozdziale *Konfirmacyjna analiza czynnikowa*), a zmiennymi obserwowalnymi – itemy z PVQ-40. W tabeli 21 znajdują się wskaźniki dopasowania modeli do danych.

Tabela 21

Wskaźniki dopasowania modeli CFA w grupie 10–12-latków

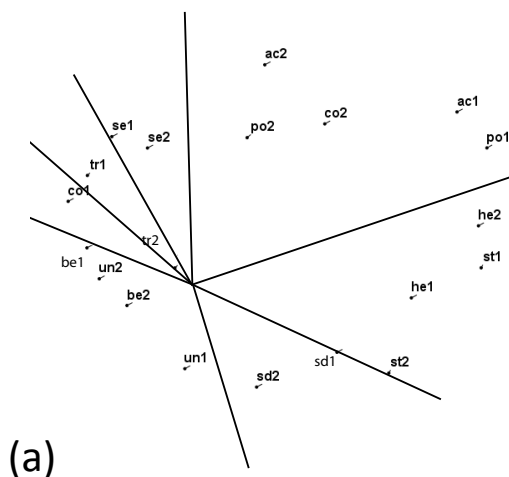
	<i>df</i>	χ^2	CFI	SRMR	RMSEA
Przekraczanie siebie (UNN, UNC, BE)	32	46,3	0,978	0,041	0,048
Umacnianie siebie (ACS-ACA, PO, HE)	32	65,7	0,931	0,056	0,073
Otwartość (SDT, SDA, ST, HE)	29	58,9	0,926	0,059	0,072
Zachowawczość cała (CO, TR, HU, SEP, SES)	55	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 1 (CO, TR, HU)	17	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 2 (SEP, SES)	4	brak możliwości rozróżnienia			

Adnotacja. W nawiasach zostały podane wartości składające się na testowany model. Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A.

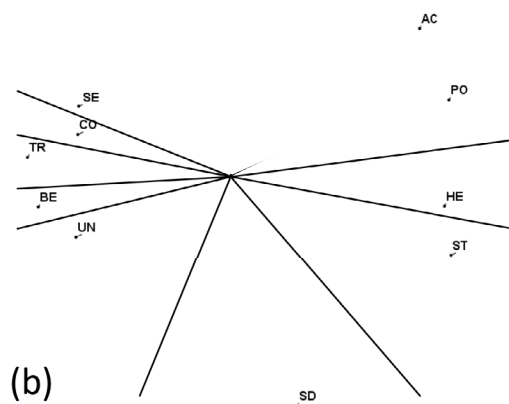
Okazało się, że modele przekraczania siebie i otwartości były dobrze dopasowane do danych. Wartości w obrębie zachowawczości były od siebie nieodróżnialne. Dodatkowo przeprowadzono zatem test modeli tylko dla fragmentów zachowawczości (osobny model dla dwóch rodzajów bezpieczeństwa i osobny model dla pozostałych wartości zachowawczości). Jednak również w tych modelach wartości były od siebie nieodróżnialne. W modelu umacniania siebie osiągnięcia-sukces oraz osiągnięcia-ambicje zostały połączone w jedną wartość osiągnięcia. Po tej modyfikacji wszystkie modele (oprócz zachowawczości) były dobrze dopasowane do danych. Takie wyniki upoważniają do konkluzji, że w strukturze wartości osób w wieku 10–12 lat rozróżnialne są wartości przekraczania siebie, otwartości oraz umacniania siebie.

Struktura wartości osób 13-letnich. Badania wartości osób w wieku 13 lat zostały przeprowadzone dwiema metodami: PBVS-C i PVQ-40. Na rysunku 37 zostały przedstawione wyniki confirmacyjnego MDS danych zebranych za pomocą PBVS-C w grupie $N = 217$ osób w wieku 13 lat.

Rysunek 37a przedstawia wyniki MDS przeprowadzone na 20 itemach, a rysunek 37b – na 10 skalach. MDS na itemach uzyskało wskaźnik Stress-1 = 0,19, a na skalach – Stress-1 = 0,06. W MDS na itemach jest możliwe wydzielenie siedmiu grup wartości: uniwersalizm-życzliwość, przystosowanie, tradycja, bezpieczeństwo, władza-osiągnięcia, hedonizm-stymulacja oraz kierowanie sobą. W MDS na itemach źle ułożył się jeden item bezpieczeństwa – co2 znalazł się w obszarze władzy-osiągnięć. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w obu analizach MDS są zgodne z modelem teoretycznym z wyjątkiem zamienionych miejscami skal osiągnięć i władzy.

(a)

(b)

Rysunek 37. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 20 itemów (rysunek na górze) oraz 10 skal wartości (rysunek na dole) PBVS-C w grupie 13-latków.

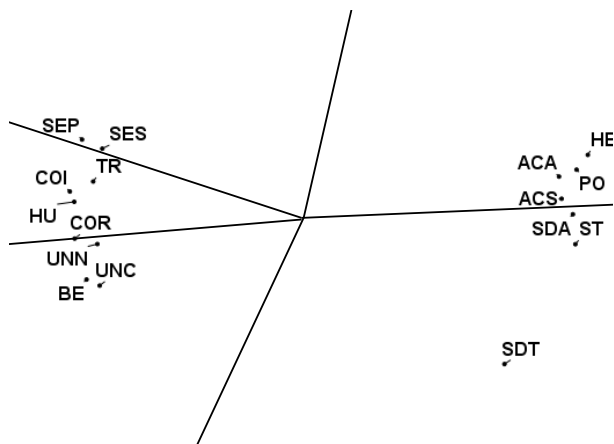
Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A. Liczba za skrótem oznacza numer itemu, zgodnie z tabelą B1 w załączniku B.

Na rysunku 38 zostały przedstawione wyniki konfirmacyjnego MDS 16 wartości mierzonych PVQ-40 (według opisu w podrozdziale *Konfirmacyjna wersja skalowania wielowymiarowego*) w grupie $N = 167$ osób w wieku 13 lat.

MDS na 16 wartościach mierzonych za pomocą PVQ-40 uzyskało wskaźnik $\text{Stress-1} = 0,07$. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w analizie MDS są zasadniczo zgodne regułami podobieństwa i konfliktu, ale struktura kołowa nie została precyzyjnie odtworzona. Niektóre skale połączyły się w ramach większych grup wartości i kolejność poszczególnych wartości nie była zgodna z oczekiwaniami. Powstały zatem następujące grupy wartości: przekraczanie siebie, umacnianie siebie

(z hedonizmem) i otwartość. W ramach zachowawczości wyodrębniły się dwie grupy wartości: bezpieczeństwo oraz przystosowanie-tradycja.

Rysunek 38. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 13-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Dodatkowo przeprowadzono test rozróżnialności wartości w CFA. Dla każdej z czterech grup wartości został stworzony osobny model, w którym zmiennymi latentnymi były wartości (według interpretacji opisanej w podrozdziale *Konfirmacyjna analiza czynnikowa*), a zmiennymi obserwowalnymi – itemy z PVQ-40. W tabeli 22 znajdują się wskaźniki dopasowania modeli do danych.

Tabela 22
Wskaźniki dopasowania modeli CFA dla grup wartości w grupie 13-latków

	df	χ^2	CFI	SRMR	RMSEA
Przekraczanie siebie (UNN, UNC, BE)	32	68,0	0,911	0,054	0,084
Umacnianie siebie (ACS-ACA, PO, HE)	32	71,1	0,906	0,060	0,088
Otwartość (SDT, SDA, ST, HE)	29	76,2	0,868	0,073	0,101
Zachowawczość cała (CO, TR, HU, SEP, SES)	55	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 1 (CO, TR, HU)	17	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 2 (SEP, SES)	4	brak możliwości rozróżnienia			

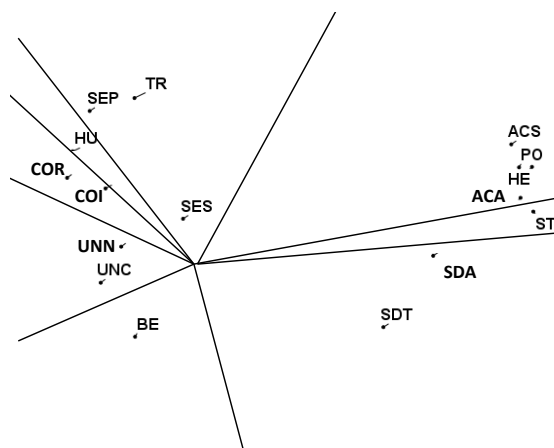
Adnotacja. W nawiasach zostały podane wartości składające się na testowany model. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Okazało się, że model przekraczania siebie był dobrze dopasowany do danych. Model otwartości nie był dobrze dopasowany do danych. Wartości w obrębie zachowawczości były od siebie nieodróżnialne. Dodatkowo przeprowadzono zatem test

modeli tylko dla fragmentów zachowawczości (osobny model dla dwóch rodzajów bezpieczeństwa i osobny model dla pozostałych wartości zachowawczości). Jednak również w tych modelach wartości były od siebie nieodróżnialne. W modelu umacniania siebie osiągnięcia-sukces oraz osiągnięcia-ambicje zostały połączone w jedną wartość osiągnięcia. Po tej modyfikacji model umacniania siebie był dobrze dopasowany do danych. Takie wyniki upoważniają do konkluzji, że w strukturze wartości osób w wieku 13 lat dobrze rozróżnialne są tylko wartości przekraczania siebie i umacniania siebie. Relacje między wartościami, jak pokazuje MDS, nie są jeszcze uporządkowane zgodnie z modelem kołowym.

Struktura wartości osób 14-letnich. Na rysunku 39 zostały przedstawione wyniki confirmacyjnego MDS 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 (według opisu w podrozdziale *Konfirmacyjna wersja skalowania wielowymiarowego*) w grupie $N = 144$ osób w wieku 14 lat.

MDS na 16 wartościach mierzonych za pomocą PVQ-40 uzyskał wskaźnik $Stress-1 = 0,11$. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w analizie MDS są zasadniczo zgodne z regułami podobieństwa i konfliktu, ale struktura kołowa nie została poprawnie odtworzona. Można zaobserwować następujące odstępstwa od modelu kołowego: 1) osiągnięcia, władza oraz hedonizm połączyły się w jeden nierozróżnialny obszar umacniania siebie, 2) tradycja połączyła się z bezpieczeństwem, 3) uniwersalizm i życzliwość zamieniły się miejscami.

Rysunek 39. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 14-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Dodatkowo przeprowadzono test rozróżnialności wartości w CFA. Dla każdej z czterech grup wartości został stworzony osobny model, w którym zmiennymi latentnymi były wartości (według interpretacji opisanej w podrozdziale *Konfirmacyjna analiza czynnikowa*), a zmiennymi obserwowalnymi – itemy z PVQ-40. W tabeli 23 znajdują się wskaźniki dopasowania modeli do danych.

Tabela 23
Wskaźniki dopasowania modeli CFA dla grup wartości w grupie 14-latków

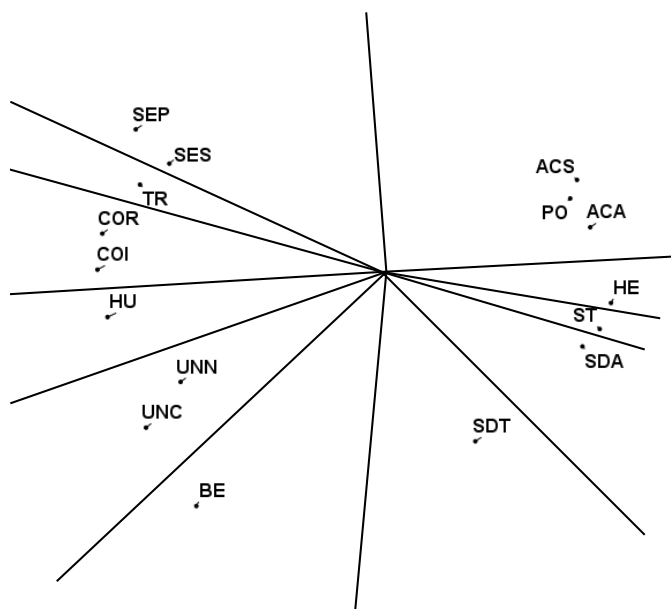
	<i>df</i>	χ^2	CFI	SRMR	RMSEA
Przekraczanie siebie (UNN, UNC, BE) ^a	31	60,4	0,924	0,061	0,082
Umacnianie siebie (ACS, ACA, PO, HE)	29	42,0	0,973	0,049	0,056
Otwartość (SDT-SDA, ST, HE)	32	55,0	0,938	0,071	0,065
Zachowawczość cała (CO, TR, HU, SEP, SES)	55	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 1 (CO, TR, HU)	17	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 2 (SEP, SES)	4	3,1	1,000	0,032	0,000

Adnotacja. W nawiasach zostały podane wartości składające się na testowany model. Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A.

^a Skorelowane błędy pomiaru itemów be33 i un29.

Okazało się, że modele przekraczania siebie oraz umacniania siebie są dobrze dopasowane do danych. Wartości w obrębie zachowawczości były nierozróżnialne, jednak osobny model dla dwóch rodzajów bezpieczeństwa uzyskał potwierdzenie w danych. W modelu otwartości kierowanie sobą w myśleniu oraz kierowanie sobą w działaniu zostały połączone w jedną wartość kierowania sobą. Po tej modyfikacji modele: otwartości, przekraczania siebie oraz umacniania siebie były dobrze dopasowane do danych. Takie wyniki upoważniają do konkluzji, że w strukturze wartości osób w wieku 14 lat rozróżnialne są wartości z tych modeli, choć relacje między nimi, jak pokazuje MDS, nie są jeszcze precyzyjnie uporządkowane zgodnie z modelem kołowym.

Struktura wartości osób 15-letnich. Na rysunku 40 zostały przedstawione wyniki konfirmacyjnego MDS 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 (według opisu w podrozdziale *Konfirmacyjna wersja skalowania wielowymiarowego*) w grupie $N = 314$ osób w wieku 15 lat.

Rysunek 40. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 15-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

MDS na 16 wartościach mierzonych za pomocą PVQ-40 uzyskało wskaźnik Stress-1 = 0,11. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w analizie MDS są zasadniczo zgodne z oczekiwaną strukturą kołową, choć można zaobserwować pewne odstępstwa: 1) władza ulokowała się między oboma rodzajami osiągnięć, 2) uniwersalizm i życzliwość zamieniły się miejscami.

Dodatkowo przeprowadzono test rozróżnialności wartości w CFA. Dla każdej z czterech grup wartości został stworzony osobny model, w którym zmiennymi latentnymi były wartości (według interpretacji opisanej w podrozdziale *Konfirmacyjna analiza czynnikowa*), a zmiennymi obserwowalnymi – itemy z PVQ-40. W tabeli 24 znajdują się wskaźniki dopasowania modeli do danych.

Większość modeli była dobrze dopasowana do danych. Jedynie model dla zachowawczości nie mógł być estymowany ze względu na zbyt wysokie skorelowanie zmiennych latentnych. Po rozdzieleniu na dwa osobne modele: dwóch rodzajów bezpieczeństwa oraz pozostałych wartości z grupy zachowawczości, wszystkie modele były dobrze dopasowane do danych, co oznacza, że w strukturze wartości badanych osób w tym wieku rozróżnialna jest większość wartości, a ich układ jest zbliżony do modelu kołowego.

Tabela 24

Wskaźniki dopasowania modeli CFA dla grup wartości w grupie 15-latków

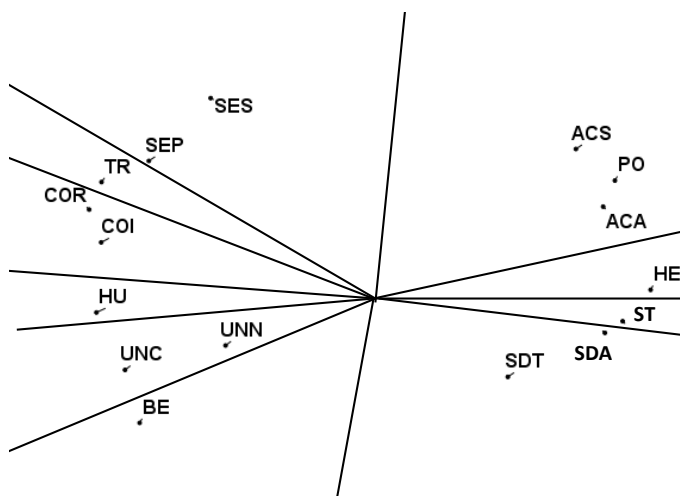
	df	χ^2	CFI	SRMR	RMSEA
Przekraczanie siebie (UNN, UNC, BE)	32	78,4	0,939	0,052	0,068
Umacnianie siebie (ACS, ACA, PO, HE)	29	103,4	0,926	0,069	0,091
Otwartość (SDT, SDA, ST, HE) ^a	28	91,5	0,910	0,059	0,085
Zachowawczość cała (CO, TR, HU, SEP, SES)	55	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 1 (CO, TR, HU)	17	20,5	0,989	0,031	0,026
Zachowawczość 2 (SEP, SES)	4	1,9	1,000	0,013	0,000

Adnotacja. W nawiasach zostały podane wartości składające się na testowany model. Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A.

^a Skorelowane błędy pomiaru itemów st30 i he26.

Struktura wartości osób 16-letnich. Na rysunku 41 zostały przedstawione wyniki confirmacyjnego MDS 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 (według opisu w podrozdziale *Konfirmacyjna wersja skalowania wielowymiarowego*) w grupie $N = 207$ osób w wieku 16 lat.

MDS na 16 wartościach mierzonych za pomocą PVQ-40 uzyskało wskaźnik Stress-1 = 0,09. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w analizie MDS są zasadniczo zgodne z oczekiwaną strukturą kołową, choć można zaobserwować pewne odstępstwa: 1) władza ulokowała się między oboma rodzajami osiągnięć, 2) uniwersalizm i życzliwość zamieniły się miejscami.

Rysunek 41. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 16-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A.

Dodatkowo przeprowadzono test rozróżnialności wartości w CFA. Dla każdej z czterech grup wartości został stworzony osobny model, w którym zmiennymi latentnymi były wartości (według interpretacji opisanej w podrozdziale *Konfirmacyjna analiza czynnikowa*), a zmiennymi obserwowalnymi – itemy z PVQ-40. W tabeli 25 znajdują się wskaźniki dopasowania modeli do danych.

Tabela 25
Wskaźniki dopasowania modeli CFA dla grup wartości w grupie 16-latków

	<i>df</i>	χ^2	CFI	SRMR	RMSEA
Przekraczanie siebie (UNN, UNC, BE)	32	73,3	0,933	0,060	0,080
Umacnianie siebie (ACS, ACA, PO, HE)	29	69,2	0,938	0,054	0,083
Otwartość (SDT, SDA, ST, HE)	29	56,8	0,942	0,049	0,069
Zachowawczość cała (CO, TR, HU, SEP, SES)	55	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 1 (CO, TR, HU)	17	33,5	0,943	0,049	0,069
Zachowawczość 2 (SEP, SES)	4	4,1	1,000	0,023	0,009

Adnotacja. W nawiasach zostały podane wartości składające się na testowany model. Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A.

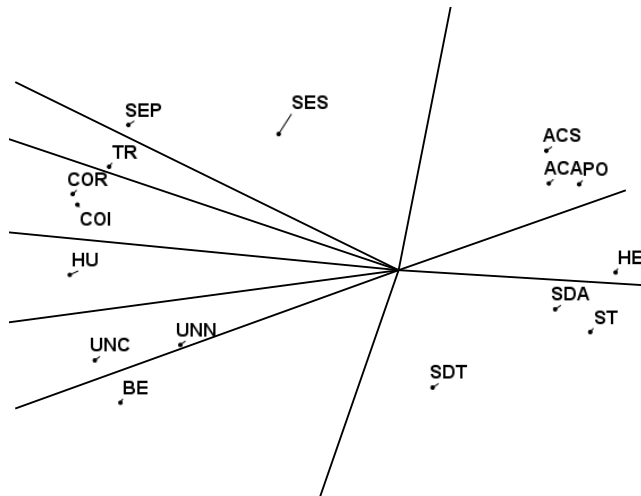
Większość modeli była dobrze dopasowana do danych. Jedynie model dla zachowawczości nie mógł być estymowany ze względu na zbyt wysokie skorelowanie zmiennych latentnych. Po rozdzieleniu na dwa osobne modele: dwóch rodzajów bezpieczeństwa oraz pozostałych wartości z grupy zachowawczości, wszystkie modele były dobrze dopasowane do danych, co oznacza, że w strukturze wartości badanych osób w tym wieku rozróżnialna jest większość wartości, a ich układ jest zbliżony do modelu kołowego.

Struktura wartości osób 17-letnich. Na rysunku 42 zostały przedstawione wyniki konfirmacyjnego MDS 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 (według opisu w podrozdziale *Konfirmacyjna wersja skalowania wielowymiarowego*) w grupie $N = 736$ osób w wieku 17 lat.

MDS na 16 wartościach mierzonych za pomocą PVQ-40 uzyskało wskaźnik Stress-1 = 0,08. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w analizie MDS są zasadniczo zgodne z oczekiwaną strukturą kołową, choć można zaobserwować pewne odstępstwa: 1) władza zamieniła się miejscami z osiągnięciami, 2) uniwersalizm i życzliwość zamieniły się miejscami, 3) stymulacja zamieniła się miejscami z kierowaniem sobą w działaniu.

Dodatkowo przeprowadzono test rozróżnialności wartości w CFA. Dla każdej z czterech grup wartości został stworzony osobny model, w którym zmiennymi latentnymi były wartości (według interpretacji opisanej w podrozdziale *Konfirmacyjna*

analiza czynnikowa), a zmiennymi obserwowalnymi – itemy z PVQ-40. W tabeli 26 znajdują się wskaźniki dopasowania modeli do danych.

Rysunek 42. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 17-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Tabela 26
Wskaźniki dopasowania modeli CFA dla grup wartości w grupie 17-latków

	df	χ^2	CFI	SRMR	RMSEA
Przekraczanie siebie (UNN, UNC, BE)	32	173,9	0,928	0,049	0,078
Umacnianie siebie (ACS, ACA, PO, HE)	29	189,7	0,934	0,053	0,087
Otwartość (SDT, SDA, ST, HE)	29	121,9	0,955	0,043	0,066
Zachowawczość cała (CO, TR, HU, SEP, SES)	55	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 1 (CO, TR, HU)	17	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 2 (SEP, SES)	4	1,1	1,000	0,007	0,000

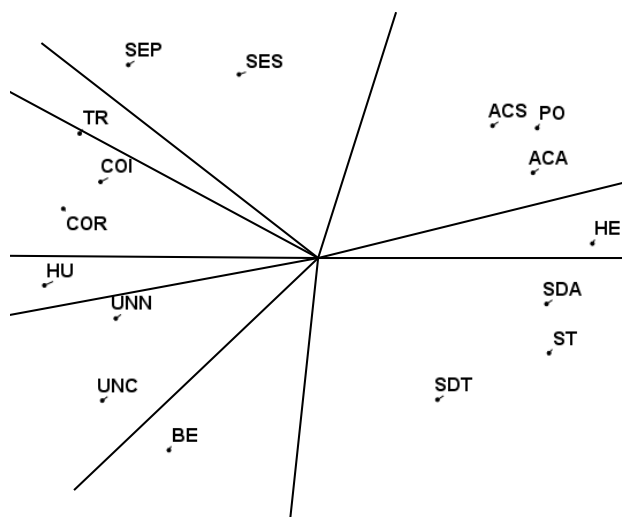
Adnotacja. W nawiasach zostały podane wartości składające się na testowany model. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Większość modeli była dobrze dopasowana do danych. Model dla zachowawczości nie mógł być estymowany ze względu na zbyt wysokie skorelowanie zmiennych latentnych. Z zachowawczych wartości jedynie osobny model dwóch rodzajów bezpieczeństwa mógł być estymowany i uzyskał satysfakcjonujące dopasowanie do danych. Pozostałe trzy modele dla pozostałych grup wartości były również dobrze dopasowane do danych, co oznacza, że w strukturze wartości badanych osób w tym

wieku rozróżnialne są prawie wszystkie badane wartości (wyjątkiem jest część wartości zachowawczości), a ich układ jest zbliżony do modelu kołowego.

Struktura wartości osób 18-letnich. Na rysunku 43 zostały przedstawione wyniki confirmacyjnego MDS 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 (według opisu w podrozdziale *Konfirmacyjna wersja skalowania wielowymiarowego*) w grupie $N = 494$ osób w wieku 18 lat.

MDS na 16 wartościach mierzonych za pomocą PVQ-40 uzyskało wskaźnik $\text{Stress-1} = 0,11$. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w analizie MDS są zasadniczo zgodne z oczekiwaną strukturą kołową, choć można zaobserwować pewne odstępstwa: 1) władza usytuowała się między dwoma rodzajami osiągnięć, 2) uniwersalizm i życzliwość zamieniły się miejscami, 3) stymulacja zamieniła się miejscami z kierowaniem sobą w działaniu.

Rysunek 43. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 18-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Dodatkowo przeprowadzono test rozróżnialności wartości w CFA. Dla każdej z czterech grup wartości został stworzony osobny model, w którym zmiennymi latentnymi były wartości (według interpretacji opisanej w podrozdziale *Konfirmacyjna analiza czynnikowa*), a zmiennymi obserwowalnymi – itemy z PVQ-40. W tabeli 27 znajdują się wskaźniki dopasowania modeli do danych.

Tabela 27

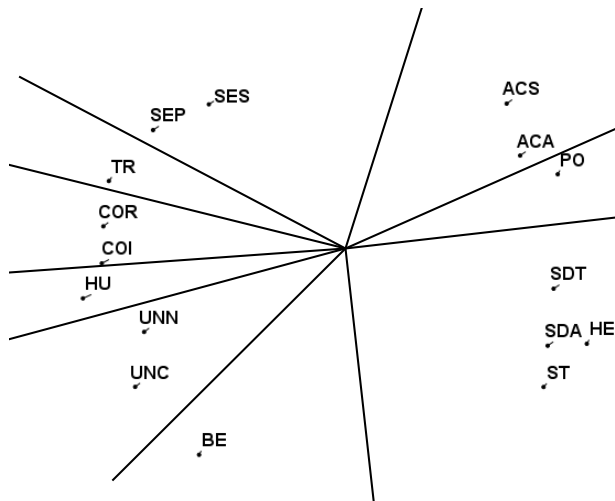
Wskaźniki dopasowania modeli CFA dla grup wartości w grupie 18-latków

	df	χ^2	CFI	SRMR	RMSEA
Przekraczanie siebie (UNN, UNC, BE)	32	130,1	0,929	0,052	0,079
Umacnianie siebie (ACS, ACA, PO, HE)	29	109,1	0,953	0,050	0,075
Otwartość (SDT, SDA, ST, HE)	29	96,0	0,952	0,047	0,069
Zachowawczość cała (CO, TR, HU, SEP, SES)	55	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 1 (CO, TR, HU)	17	66,8	0,912	0,046	0,077
Zachowawczość 2 (SEP, SES)	4	12,3	0,969	0,026	0,065

Adnotacja. W nawiasach zostały podane wartości składające się na testowany model. Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A.

Większość modeli była dobrze dopasowana do danych. Jedynie model dla zachowawczości nie mógł być estymowany ze względu na zbyt wysokie skorelowanie zmiennych latentnych. Po rozdzieleniu na dwa osobne modele: dwóch rodzajów bezpieczeństwa oraz pozostałych wartości z grupy zachowawczości, wszystkie modele były dobrze dopasowane do danych, co oznacza, że w strukturze wartości badanych osób w tym wieku rozróżnialna jest większość wartości, a ich układ jest zbliżony do modelu kołowego.

Struktura wartości osób 19-letnich. Na rysunku 44 zostały przedstawione wyniki konfirmacyjnego MDS 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 (według opisu w podrozdziale *Konfirmacyjna wersja skalowania wielowymiarowego*) w grupie $N = 371$ osób w wieku 19 lat.

Rysunek 44. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 19-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A.

MDS na 16 wartościach mierzonych za pomocą PVQ-40 uzyskało wskaźnik Stress-1 = 0,09. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w analizie MDS są zasadniczo zgodne z oczekiwaną strukturą kołową, choć można zaobserwować pewne odstępstwa: 1) władza zamieniła się miejscami z osiągnięciami, 2) uniwersalizm i życzliwość zamieniły się miejscami, 3) wartości otwartości połączyły się w jeden, niezbyt rozróżnialny obszar.

Dodatkowo przeprowadzono test rozróżnialności wartości w CFA. Dla każdej z czterech grup wartości został stworzony osobny model, w którym zmiennymi latentnymi były wartości (według interpretacji opisanej w podrozdziale *Konfirmacyjna analiza czynnikowa*), a zmiennymi obserwowalnymi – itemy z PVQ-40. W tabeli 28 znajdują się wskaźniki dopasowania modeli do danych.

Tabela 28

Wskaźniki dopasowania modeli CFA dla grup wartości w grupie 19-latków

	df	χ^2	CFI	SRMR	RMSEA
Przekraczanie siebie (UNN, UNC, BE)	32	67,5	0,963	0,041	0,055
Umacnianie siebie (ACS, ACA, PO, HE)	29	118,1	0,931	0,058	0,092
Otwartość (SDT, SDA, ST, HE)	29	79,0	0,957	0,045	0,069
Zachowawczość cała (CO, TR, HU, SEP, SES)	55	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 1 (CO, TR, HU)	17	49,5	0,932	0,046	0,072
Zachowawczość 2 (SEP, SES)	4	5,0	0,997	0,016	0,026

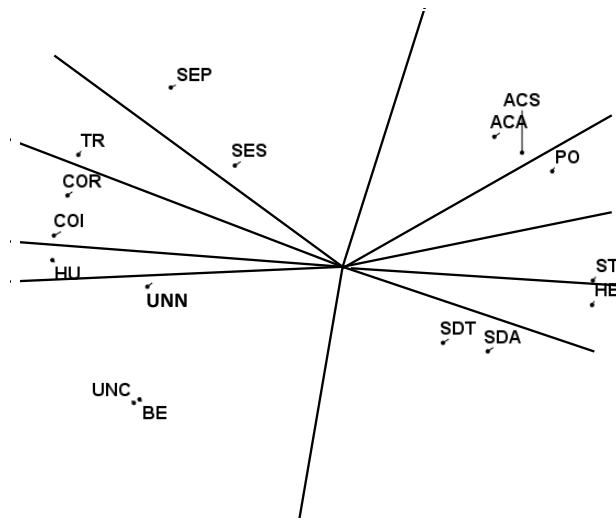
Adnotacja. W nawiasach zostały podane wartości składające się na testowany model. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Większość modeli była dobrze dopasowana do danych. Jedynie model dla zachowawczości nie mógł być estymowany ze względu na zbyt wysokie skorelowanie zmiennych latentnych. Po rozdzieleniu na dwa osobne modele: dwóch rodzajów bezpieczeństwa oraz pozostałych wartości z grupy zachowawczości, wszystkie modele były dobrze dopasowane do danych, co oznacza, że w strukturze wartości badanych osób w tym wieku rozróżnialna jest większość wartości, a ich układ jest zbliżony do modelu kołowego.

Struktura wartości osób 20-letnich. Na rysunku 45 zostały przedstawione wyniki konfirmacyjnego MDS 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 (według opisu w podrozdziale *Konfirmacyjna wersja skalowania wielowymiarowego*) w grupie $N = 434$ osób w wieku 20 lat.

MDS na 16 wartościach mierzonych za pomocą PVQ-40 uzyskało wskaźnik Stress-1 = 0,13. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w analizie MDS są zasadniczo zgodne z oczekiwaną strukturą kołową, choć można zaob-

serwować pewne odstępstwa: 1) władza zamieniła się miejscami z osiągnięciami, 2) uniwersalizm i życzliwość zamieniły się miejscami, 3) stymulacja zamieniła się miejscami z hedonizmem.

Rysunek 45. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 20-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A.

Dodatkowo przeprowadzono test rozróżnialności wartości w CFA. Dla każdej z czterech grup wartości został stworzony osobny model, w którym zmiennymi latentnymi były wartości (według interpretacji opisanej w podrozdziale *Konfirmacyjna analiza czynnikowa*), a zmiennymi obserwowalnymi – itemy z PVQ-40. W tabeli 29 znajdują się wskaźniki dopasowania modeli do danych.

Tabela 29

Wskaźniki dopasowania modeli CFA dla grup wartości w grupie 20-latków

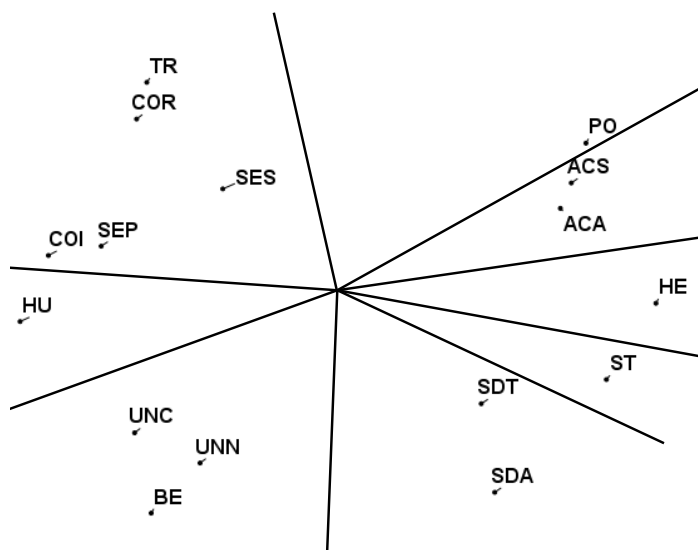
	df	χ^2	CFI	SRMR	RMSEA
Przekraczanie siebie (UNN, UNC, BE)	32	118,6	0,921	0,052	0,079
Umacnianie siebie (ACS, ACA, PO, HE)	29	138,5	0,924	0,059	0,093
Otwartość (SDT, SDA, ST, HE) ^a	28	150,1	0,913	0,051	0,100
Zachowawczość cała (CO, TR, HU, SEP, SES)	55	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 1 (CO, TR, HU)	17	57,9	0,925	0,046	0,075
Zachowawczość 2 (SEP, SES)	4	2,5	1,000	0,014	0,000

Adnotacja. W nawiasach zostały podane wartości składające się na testowany model. Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A.

^a Ładunek krzyżowy itemu st6 na kierowanie sobą.

Większość modeli była dobrze dopasowana do danych. Jedynie model dla zachowawczości nie mógł być estymowany ze względu na zbyt wysokie skorelowanie zmiennych latentnych. Po rozdzieleniu na dwa osobne modele: dwóch rodzajów bezpieczeństwa oraz pozostałych wartości z grupy zachowawczości, wszystkie modele były dobrze dopasowane do danych, co oznacza, że w strukturze wartości badanych osób w tym wieku rozróżnialna jest większość wartości, a ich układ jest zbliżony do modelu kołowego.

Struktura wartości osób 21-letnich. Na rysunku 46 zostały przedstawione wyniki konfirmacyjnego MDS 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 (według opisu w podrozdziale *Konfirmacyjna wersja skalowania wielowymiarowego*) w grupie $N = 410$ osób w wieku 21 lat.

Rysunek 46. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 21-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A.

MDS na 16 wartościach mierzonych za pomocą PVQ-40 uzyskało wskaźnik $Stress-1 = 0,15$. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w analizie MDS są zasadniczo zgodne z oczekiwaną strukturą kołową, choć można zaobserwować pewne odstępstwa: 1) wartości zachowawczości połączyły się w jeden obszar, 2) uniwersalizm społeczny i życzliwość zamieniły się miejscami.

Dodatkowo przeprowadzono test rozróżnialności wartości w CFA. Dla każdej z czterech grup wartości został stworzony osobny model, w którym zmiennymi la-

tentnymi były wartości (według interpretacji opisanej w podrozdziale *Konfirmacyjna analiza czynnikowa*), a zmiennymi obserwowalnymi – itemy z PVQ-40. W tabeli 30 znajdują się wskaźniki dopasowania modeli do danych.

Tabela 30

Wskaźniki dopasowania modeli CFA dla grup wartości w grupie 21-latków

	<i>df</i>	χ^2	CFI	SRMR	RMSEA
Przekraczanie siebie (UNN, UNC, BE)	32	95,1	0,923	0,056	0,074
Umacnianie siebie (ACS, ACA, PO, HE) ^a	28	118,0	0,906	0,057	0,094
Otwartość (SDT, SDA, ST, HE)	29	79,8	0,923	0,052	0,070
Zachowawczość cała (CO, TR, HU, SEP, SES)	55	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 1 (CO, TR, HU) ^b	16	54,0	0,913	0,054	0,081
Zachowawczość 2 (SEP, SES)	4	3,9	1,000	0,019	0,000

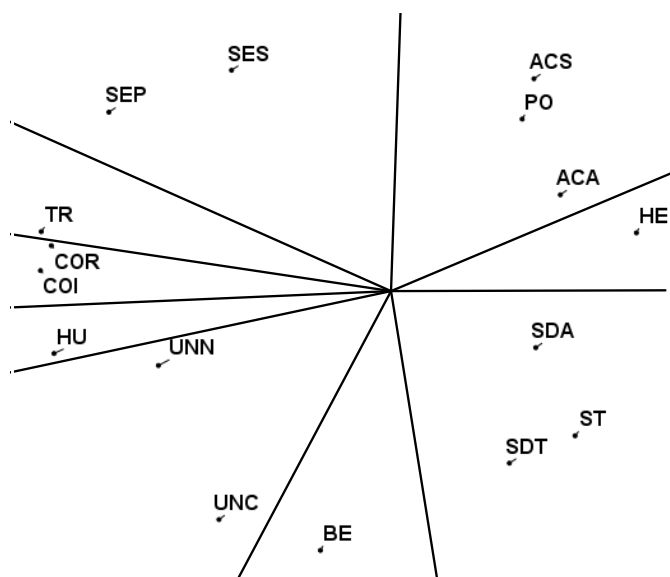
Adnotacja. W nawiasach zostały podane wartości składające się na testowany model. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

^a Skorelowane błędy pomiaru itemów po2 i ac4. ^b Skorelowane błędy pomiaru itemów co36 i tr38.

Większość modeli była dobrze dopasowana do danych. Jedynie model dla zachowawczości nie mógł być estymowany ze względu na zbyt wysokie skorelowanie zmiennych latentnych. Po rozdzieleniu na dwa osobne modele: dwóch rodzajów bezpieczeństwa oraz pozostałych wartości z grupy zachowawczości, wszystkie modele były dobrze dopasowane do danych, co oznacza, że w strukturze wartości badanych osób w tym wieku rozróżnialna jest większość wartości, a ich układ jest zbliżony do modelu kołowego.

Struktura wartości osób 22-letnich. Na rysunku 47 zostały przedstawione wyniki konfirmacyjnego MDS 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 (według opisu w podrozdziale *Konfirmacyjna wersja skalowania wielowymiarowego*) w grupie $N = 255$ osób w wieku 22 lat.

MDS na 16 wartościach mierzonych za pomocą PVQ-40 uzyskało wskaźnik Stress-1 = 0,14. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w analizie MDS są zasadniczo zgodne z oczekiwaną strukturą kołową, choć można zaobserwować pewne odstępstwa: 1) władza połączyła się z osiągnięciami, 2) uniwersalizm i życzliwość zamieniły się miejscami, 3) stymulacja zamieniła się miejscami z kierowaniem sobą w działaniu.

Rysunek 47. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 22-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Dodatkowo przeprowadzono test rozróżnialności wartości w CFA. Dla każdej z czterech grup wartości został stworzony osobny model, w którym zmiennymi latentnymi były wartości (według interpretacji opisanej w podrozdziale *Konfirmacyjna analiza czynnikowa*), a zmiennymi obserwowalnymi – itemy z PVQ-40. W tabeli 31 znajdują się wskaźniki dopasowania modeli do danych.

Tabela 31

Wskaźniki dopasowania modeli CFA dla grup wartości w grupie 22-latków

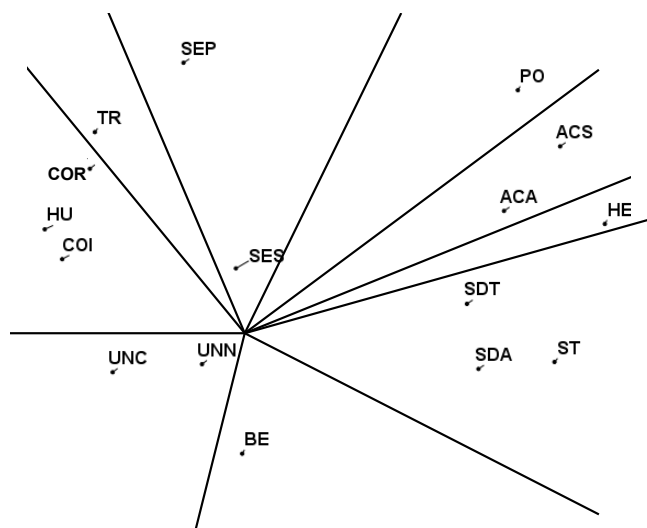
	df	χ^2	CFI	SRMR	RMSEA
Przekraczanie siebie (UNN, UNC, BE)	32	81,7	0,910	0,057	0,080
Umacnianie siebie (ACS, ACA, PO, HE)	29	76,8	0,922	0,061	0,082
Otwartość (SDT, SDA, ST, HE)	29	55,8	0,952	0,049	0,062
Zachowawczość cała (CO, TR, HU, SEP, SES)	55	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 1 (CO, TR, HU)	17	35,3	0,931	0,048	0,067
Zachowawczość 2 (SEP, SES)	4	6,0	0,977	0,029	0,045

Adnotacja. W nawiasach zostały podane wartości składające się na testowany model. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Większość modeli była dobrze dopasowana do danych. Jedynie model dla zachowawczości nie mógł być estymowany ze względu na zbyt wysokie skorelowanie

zmiennych latentnych. Po rozdzieleniu na dwa osobne modele dwóch rodzajów bezpieczeństwa oraz pozostałych wartości z grupy zachowawczości wszystkie modele były dobrze dopasowane do danych, co oznacza, że w strukturze wartości badanych osób w tym wieku rozróżnialna jest większość wartości, a ich układ jest zbliżony do modelu kołowego.

Struktura wartości osób 23-letnich. Na rysunku 48 zostały przedstawione wyniki konfirmacyjnego MDS 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 (według opisu w podrozdziale *Konfirmacyjna wersja skalowania wielowymiarowego*) w grupie $N = 228$ osób w wieku 23 lat.

Rysunek 48. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 23-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

MDS na 16 wartościach mierzonych za pomocą PVQ-40 uzyskało wskaźnik Stress-1 = 0,14. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w analizie MDS są zasadniczo zgodne z oczekiwaną strukturą kołową, choć można zaobserwować pewne odstępstwa: 1) wartości pokory połączyły się z wartościami przystosowania, 2) uniwersalizm i życzliwość zamieniły się miejscami, 3) stymulacja zamieniła się miejscami z kierowaniem sobą w myśleniu.

Dodatkowo przeprowadzono test rozróżnialności wartości w CFA. Dla każdej z czterech grup wartości został stworzony osobny model, w którym zmiennymi latentnymi były wartości (według interpretacji opisanej w podrozdziale *Konfirmacyjna*

analiza czynnikowa), a zmiennymi obserwowalnymi – itemy z PVQ-40. W tabeli 32 znajdują się wskaźniki dopasowania modeli do danych.

Tabela 32

Wskaźniki dopasowania modeli CFA dla grup wartości w grupie 23-latków

	df	χ^2	CFI	SRMR	RMSEA
Przekraczanie siebie (UNN, UNC, BE) ^a	24	37,8	0,962	0,046	0,052
Umacnianie siebie (ACS, ACA, PO, HE)	29	87,8	0,906	0,060	0,098
Otwartość (SDT, SDA, ST, HE)	29	57,5	0,933	0,054	0,068
Zachowawczość cała (CO, TR, HU, SEP, SES)	55	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 1 (CO, TR, HU)	17	44,3	0,900	0,056	0,087
Zachowawczość 2 (SEP, SES)	4	8,3	0,958	0,039	0,071

Adnotacja. W nawiasach zostały podane wartości składające się na testowany model. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

^a Item be18 został usunięty z analiz.

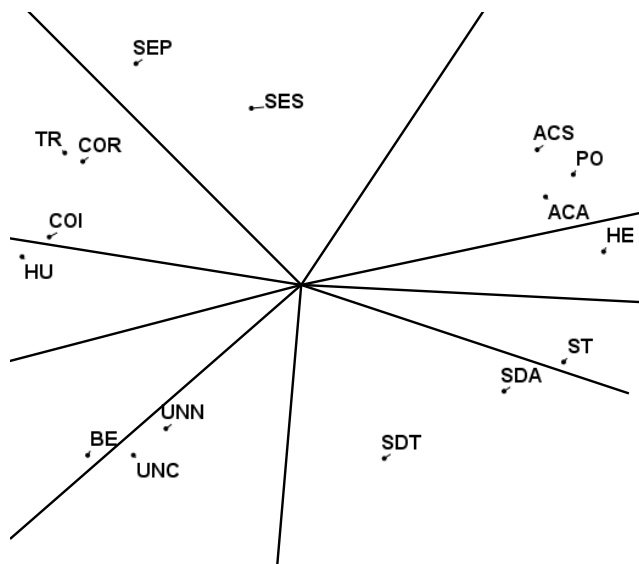
Większość modeli była dobrze dopasowana do danych. Model dla zachowawczości nie mógł być estymowany ze względu na zbyt wysokie skorelowanie zmiennych latentnych. Po rozdzieleniu na dwa osobne modele: dwóch rodzajów bezpieczeństwa oraz pozostałych wartości z grupy zachowawczości, wszystkie modele były dobrze dopasowane do danych, co oznacza, że w strukturze wartości badanych osób w tym wieku rozróżnialna jest większość wartości, a ich układ jest zbliżony do modelu kołowego.

Struktura wartości osób 24-letnich. Na rysunku 49 zostały przedstawione wyniki confirmacyjnego MDS 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 (według opisu w podrozdziale *Konfirmacyjna wersja skalowania wielowymiarowego*) w grupie $N = 240$ osób w wieku 24 lat.

MDS na 16 wartościach mierzonych za pomocą PVQ-40 uzyskało wskaźnik Stress-1 = 0,12. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w analizie MDS są zasadniczo zgodne z oczekiwaną strukturą kołową, choć można zaobserwować pewne odstępstwa: 1) władza usytuowała się między dwoma rodzajami osiągnięć, 2) wartości tradycji połączyły się z wartościami przystosowania.

Dodatkowo przeprowadzono test rozróżnialności wartości w CFA. Dla każdej z czterech grup wartości został stworzony osobny model, w którym zmiennymi latentnymi były wartości (według interpretacji opisanej w podrozdziale *Konfirmacyjna analiza czynnikowa*), a zmiennymi obserwowalnymi – itemy z PVQ-40. W tabeli 33 znajdują się wskaźniki dopasowania modeli do danych.

Rysunek 49. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 24-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A.

Tabela 33

Wskaźniki dopasowania modeli CFA dla grup wartości w grupie 24-latków

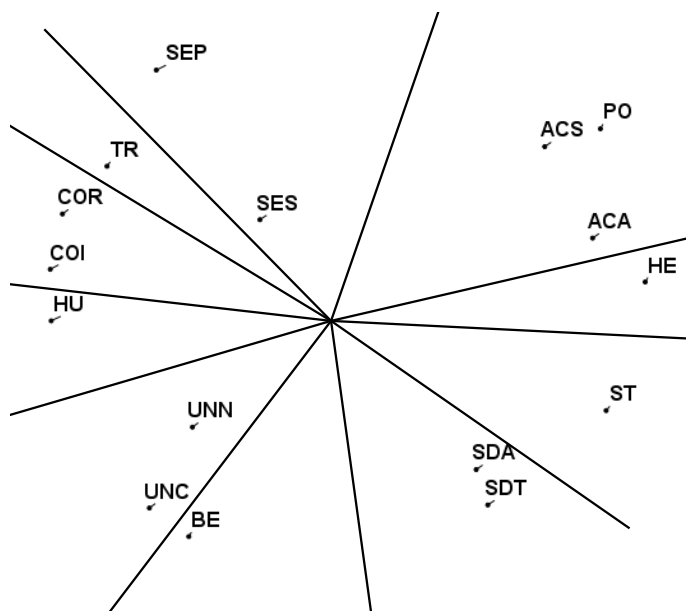
	df	χ^2	CFI	SRMR	RMSEA
Przekraczanie siebie (UNN, UNC, BE)	32	68,9	0,932	0,060	0,071
Umacnianie siebie (ACS, ACA, PO, HE)	29	79,4	0,948	0,061	0,087
Otwartość (SDT, SDA, ST, HE)	29	69,6	0,946	0,048	0,078
Zachowawczość cała (CO, TR, HU, SEP, SES)	brak możliwości rozróżnienia				
Zachowawczość 1 (CO, TR, HU)	17	46,7	0,915	0,056	0,087
Zachowawczość 2 (SEP, SES)	4	3,7	1,000	0,020	0,000

Adnotacja. W nawiasach zostały podane wartości składające się na testowany model. Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A.

Oprócz całego modelu zachowawczości wszystkie modele są dobrze dopasowane do danych, co oznacza, że w strukturze wartości badanych osób w tym wieku różnialne są prawie wszystkie badane wartości, a ich układ jest zbliżony do modelu kołowego.

Struktura wartości osób 25-letnich. Na rysunku 50 zostały przedstawione wyniki konfirmacyjnego MDS 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 (według opisu

w podrozdziale *Konfirmacyjna wersja skalowania wielowymiarowego*) w grupie $N = 274$ osób w wieku 25 lat.

Rysunek 50. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 16 wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 25-latków.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

MDS na 16 wartościach mierzonych za pomocą PVQ-40 uzyskało wskaźnik $\text{Stress-1} = 0,15$. Empiryczna kolejność i układ wartości wygenerowane w analizie MDS są zasadniczo zgodne z oczekiwaną strukturą kołową, choć można zaobserwować pewne odstępstwa: 1) władza usytuowała się między dwoma rodzajami osiągnięć, 2) uniwersalizm i życzliwość zamieniły się miejscami.

Dodatkowo przeprowadzono test rozróżnialności wartości w CFA. Dla każdej z czterech grup wartości został stworzony osobny model, w którym zmiennymi latentnymi były wartości (według interpretacji opisanej w podrozdziale *Konfirmacyjna analiza czynnikowa*), a zmiennymi obserwowalnymi – itemy z PVQ-40. W tabeli 34 znajdują się wskaźniki dopasowania modeli do danych.

Oprócz całego modelu zachowawczości modele są zasadniczo dobrze dopasowane do danych, co oznacza, że w strukturze wartości badanych osób w tym wieku rozróżnialne są prawie wszystkie badane wartości, a ich układ jest zbliżony do modelu kołowego.

Tabela 34

Wskaźniki dopasowania modeli CFA dla grup wartości w grupie 25-latków

	df	χ^2	CFI	SRMR	RMSEA
Przekraczanie siebie (UNN, UNC, BE)	32	60,8	0,932	0,052	0,061
Umacnianie siebie (ACS, ACA, PO, HE) ^a	21	85,4	0,905	0,056	0,113
Otwartość (SDT, SDA, ST, HE) ^b	28	68,7	0,922	0,057	0,078
Zachowawczość cała (CO, TR, HU, SEP, SES)	55	brak możliwości rozróżnienia			
Zachowawczość 1 (CO, TR, HU) ^c	16	29,7	0,931	0,048	0,060
Zachowawczość 2 (SEP, SES)	4	2,1	1,000	0,017	0,000

Adnotacja. W nawiasach zostały podane wartości składające się na testowany model. Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A.

^a Itemy po2 oraz st6 zostały usunięte. ^b Błędy pomiaru itemów sd1 oraz he10 zostały skorelowane. ^c Błędy pomiaru itemów tr9 oraz tr25 zostały skorelowane.

Równoważność pomiaru w badanych grupach wiekowych. Test równoważności pomiaru (opisany w podrozdziale *Sposób analizy*) został przeprowadzony osobno dla każdej z czterech grup wartości. Do analiz wprowadzono 10 podstawowych wartości, ponieważ analizy preferencji oparto na 10 wartościach, a test równoważności pomiaru jest również weryfikacją warunku możliwości przeprowadzenia porównania średnich między grupami. Do modeli zostały wprowadzone następujące modyfikacje: 1) jeśli w całej grupie badanej dla danego itemu nie było jakiegokolwiek odpowiedzi (zwykle brakowało 1 – *zupełnie niepodobny do mnie*), jedna taka odpowiedź była losowo wprowadzona, gdyż warunkiem wykonania obliczeń przez program była konieczność każdej (przynajmniej jednej) odpowiedzi w każdym itemie; 2) w modelu dla zachowawczości nie wprowadzono do porównań trzech najmłodszych grup (osoby w wieku 10–12, 13 i 14 lat), ponieważ analizy przeprowadzone na tych grupach osobno, zaprezentowane powyżej, nie pozwoliły na rozróżnienie między tradycją, bezpieczeństwem a przystosowaniem; 3) tradycja mierzona była tylko dwoma itemami (nie wprowadzono pokory), 4) z przystosowania wyeliminowano jeden item.

Test równoważności pomiaru został przeprowadzony w wielogrupowej porządkowej analizie czynnikowej w programie Mplus. Wyniki znajdują się w tabeli 35.

Okazało się, że modele zakładające równoważność są dobrze dopasowane do danych. Uzyskany wynik świadczy o tym, że w niemal wszystkich badanych grupach możliwe jest rozróżnienie 10 typów wartości w danych zebranych za pomocą PVQ-40. Jedynym wyjątkiem były wartości zachowawczości u badanych do 14 roku życia. Wartości te nie są rozróżnialne i nie przyjmują takiej struktury, jak u osób po 14 roku życia.

Tabela 35

Wskaźniki dopasowania modeli wielogrupowej porządkowej CFA dla grup wartości jako test równoważności pomiaru PVQ-40 między 14 badanymi grupami różniącymi się wiekiem (od 10-12 do 25 lat)

	χ^2	df	RMSEA	CFI
Przekraczanie siebie (UN, BE)	3207,6	1074	0,076	0,911
Umacnianie siebie (AC, PO)	1517,2	585	0,071	0,951
Otwartość (SD, ST, HE)	2828,5	1020	0,074	0,931
Zachowawczość (SE, TR, CO)	2111,4	792	0,068	0,900

Adnotacja. W nawiasach zostały podane wartości składające się na testowany model. Wyjaśnienia skrótów znajdują się tabeli A1 w załączniku A.

Ponadto okazało się, że we wszystkich pozostałych przypadkach modele pomiarowe są równoważne również w zakresie metrycznym i skalarnym. Oznacza to, że: 1) struktura wartości jest we wszystkich badanych grupach taka sama, o czym świadczy poziom konfiguracyjny równoważności; 2) wartości są tak samo rozumiane przez osoby badane, o czym świadczy poziom metryczny równoważności (ładunki czynnikowe danego itemu na zmienną latentną są takie same we wszystkich grupach); 3) badani w taki sam sposób wykorzystują skalę, o czym świadczy skalarny poziom równoważności pomiaru. Dzięki temu możliwe jest porównywanie średnich, co będzie przedmiotem rozważań w podrozdziale *Preferencje wartości*.

Podsumowanie pierwszej serii badań poprzecznych na temat struktury wartości. Zaprezentowane powyżej wyniki MDS oraz CFA pozwalają sformułować następujące wnioski:

1. Struktura wartości już u najmłodszych dzieci przyjmuje kształt zbliżony do kołowego, o czym przekonują wyniki MDS. Podział na cztery typy wartości możliwy jest już w najmłodszej grupie badanej (5–7-latków) i w każdej starszej grupie. Dodatkowo, począwszy już od najmłodszej grupy 5–7-latków możliwe są dodatkowe rozróżnienia między wartościami. W tabeli 27 znajdują się rezultaty porównania struktur MDS w grupach wiekowych badanych za pomocą PBVS-C.

2. Analizy MDS u osób starszych (10–25 lat), badanych za pomocą PVQ-40 wykazały układ zgodny z regułami podobieństwa wartości sąsiadujących na kole oraz konfliktu wartości przeciwnych, jednak koło zostało odtworzone dopiero w starszych grupach. Dodatkowo zaobserwowano systematyczne łączenie się uniwersalizmu z życzliwością, a następnie rozdzielanie w taki sposób, że te wartości zamieniają się miejscami. Uniwersalizm zbliża się do tradycji, a życzliwość do kierowania sobą.

Tabela 36

Podsumowanie MDS na wynikach PBVS-C

Wiek	Stress-1	4 typy	MDS 20 itemów			MDS 10 wartości	
			Liczba klinów	Wyróżnione wartości-kliny	Odstępstwa od modelu	Stress-1	Odstępstwa od modelu
5–7 lat	0,23	tak	7	UN, BE, TR, CO-SE, PO-AC, HE, ST-SD	-	0,08	
8 lat	0,20	tak	6	UN, BE, TR-CO-SE, PO-AC, HE-ST, SD	tr1 w UN, se1 w BE	0,09	Zamienione miejscami trzy pary: 1) AC z PO, 2) BE z CO oraz 3) TR z SE
9 lat	0,18	tak	7	UN-BE, CO, TR-SE, PO-AC, HE, ST, SD	he2 w PO-AC tr1 w UN-BE un1 w CO	0,05	Zamienione miejscami AC z PO
10 lat	0,16	tak	8	UN, BE, TR, CO-SE, PO-AC, HE, ST, SD	-	0,04	Zamienione miejscami AC z PO
11 lat	0,17	tak	6	UN-BE, TR-CO-SE, PO-AC, HE, ST, SD	tr1 w UN-BE, he2 w PO-AC, st1 w HE	0,09	Zamienione miejscami AC z PO
12 lat	0,21	tak	7	UN, BE, TR-CO-SE, PO-AC, HE, ST, SD	un2 w BE	0,08	
13 lat	0,19	tak	7	UN-BE, TR, CO, SE, PO-AC, HE-ST, SD	co2 w PO-AC	0,06	Zamienione miejscami AC z PO

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A. Liczba za skrótem oznacza numer itemu, zgodnie z tabelą B1 w załączniku B.

3. CFA wykazały wzrastającą możliwość różnicowania wartości wraz z wiekiem. Najdłużej niezróżnicowany pozostaje obszar wartości zachowawczości.

4. Test równoważności pomiaru PVQ-40 przeprowadzony między 14 grupami różniącymi się wiekiem (od 10–12-latków do 25-latków) wykazał porównywalne zróżnicowania wartości przekraczania siebie, umacniania siebie i otwartości we wszystkich grupach wiekowych. Wartości zachowawczości różnicują się dopiero od 15 roku życia.

Druga seria badań poprzecznych. W drugiej serii badań poprzecznych przeprowadzono następujące badania nad strukturą wartości: 1) replikacja badań kwestionariuszowych i analiz MDS oraz CFA; 2) badania czasu reakcji w programie E-prime, jako test struktury kołowej; 3) seria badań eksperymentalnych z aktywizacją wartości, weryfikujących relacje między wartościami, postulowane przez model kołowy, a także behawioralne i poznawcze konsekwencje aktywizacji wartości; 4) analiza sinusoidalnych zależności między preferencjami wartości a cechami osobowości, jako test konsekwencji kołowej struktury wartości w badaniu innych sfer osobowości.

Wszystkie wymienione powyżej badania zostały przeprowadzone w planie badań poprzecznych, dzięki czemu możliwa była obserwacja różnic między osobami

znajdującymi się w różnym wieku, co przy pewnych założeniach można interpretować jako wskaźnik przemian rozwojowych. Wymienione badania zostaną poniżej szczegółowo omówione i zinterpretowane.

Replikacja badań kwestionariuszowych. Badania kwestionariuszowe w drugiej serii badań poprzecznych zostały przeprowadzone za pomocą PBVS-C oraz PVQ-R. Jak to zostało uzasadnione w podrozdziale *Grupa badana i procedura*, wyniki PBVS-C z obu serii zostały połączone i zaprezentowane zbiorczo wraz z pierwszą serią badań poprzecznych. Natomiast poniżej zostaną zaprezentowane wyniki w trzech grupach osób badanych za pomocą PVQ-R: gimnazjalistów ($N = 284$; $M_{\text{wiek}} = 13,40$; $SD_{\text{wiek}} = 0,64$; 59% dziewcząt), licealistów ($N = 317$; $M_{\text{wiek}} = 18,01$; $SD_{\text{wiek}} = 1,49$; 49% dziewcząt) i studentów ($N = 327$; $M_{\text{wiek}} = 21,73$; $SD_{\text{wiek}} = 3,78$; 71% dziewcząt).

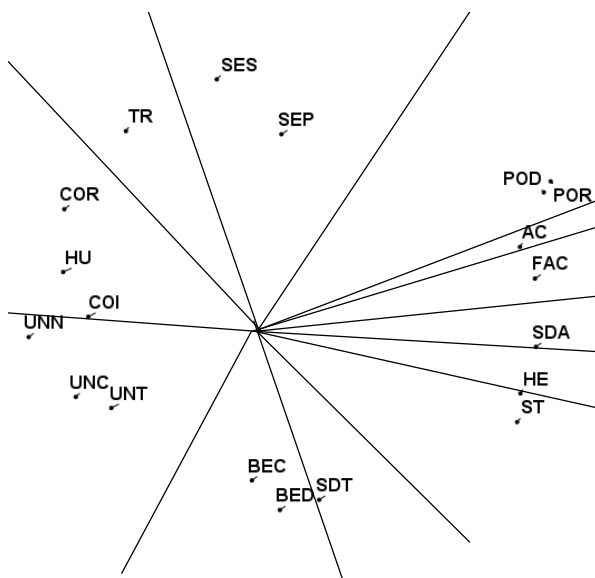
Na rysunku 51 przedstawiono wyniki konfirmacyjnego MDS w grupie gimnazjalistów (Stress-1 = 0,14), na rysunku 52 – licealistów (Stress-1 = 0,16), a na rysunku 53 – studentów (Stress-1 = 0,15).

Badania replikacyjne w trzech grupach badanych za pomocą PVQ-R wykazały strukturę kołową z niewielkimi modyfikacjami. We wszystkich badanych grupach wiekowych wartości uniwersalizmu zamieniły się miejscami z wartościami życzliwości.

W grupie gimnazjalistów dodatkowo wystąpiły następujące drobne odstępstwa od modelu: 1) prestiż ulokował się bliżej wartości otwartości, za osiągnięciami, 2) hedonizm i stymulacja ulokowały się między dwoma rodzajami kierowania sobą, 3) pokora usytuowała się między dwoma rodzajami przystosowania.

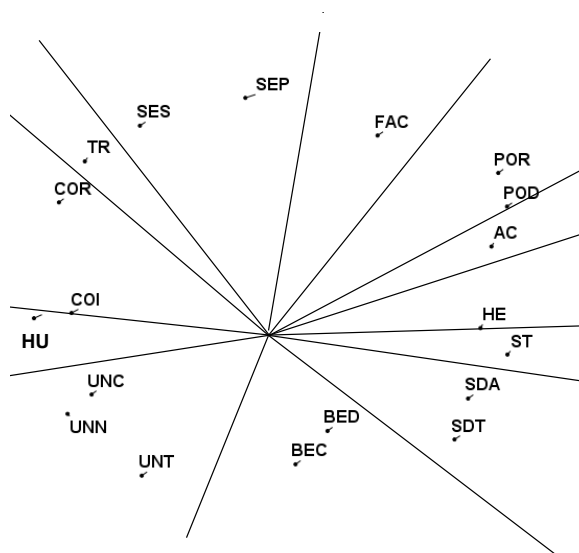
W grupie licealistów poza obserwowaną w niemal każdej grupie zamianą uniwersalizmu z życzliwością nie wystąpiły żadne różnice. Układ wszystkich pozostałych wartości jest dokładnie taki, jak przewidywano w modelu kołowym.

W grupie studentów wystąpiły następujące odstępstwa od modelu: 1) osiągnięcia usytuowały się między dwoma rodzajami władzy, 2) stymulacja zamieniła się miejscami z hedonizmem, 3) uniwersalizm ekologiczny usytuował się w obszarze zachowawczości, razem z przystosowaniem do reguł, pomiędzy oboma rodzajami bezpieczeństwa. Większość tych modyfikacji jest jednak dopuszczalna, ponieważ odbywa się na granicy między sąsiadującymi, wąsko zdefiniowanymi wartościami. Jedynym wyjątkiem jest usytuowanie uniwersalizmu ekologicznego. Takie jego miejsce może oznaczać, że jest on rozumiany przez osoby badane raczej jako zestaw reguł, które należy respektować (blisko wartości przystosowania do reguł), co wiąże się też z unikaniem zagrożeń (bliskość wartości bezpieczeństwa).

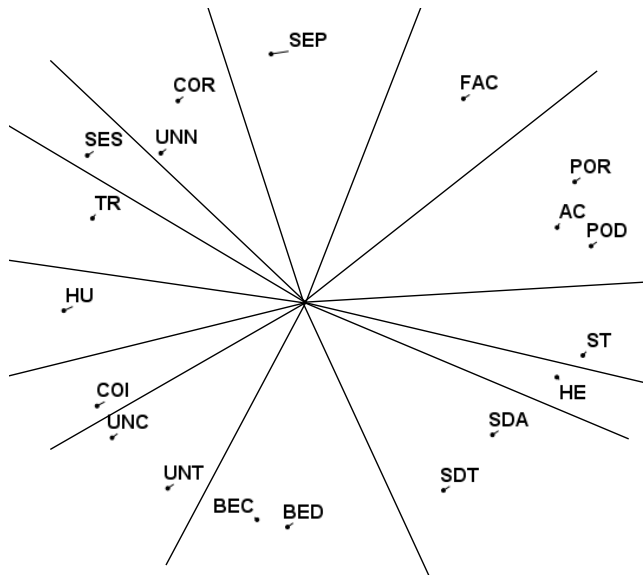
Rysunek 51. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 19 wartości mierzonych PVQ-R w grupie gimnazjalistów.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Rysunek 52. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 19 wartości mierzonych PVQ-R w grupie licealistów.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Rysunek 53. Konfirmacyjne skalowanie wielowymiarowe 19 wartości mierzonych PVQ-R w grupie studentów.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Szczegółowe analizy czynnikowe były prezentowane w pierwszej serii badań poprzecznych. W drugiej serii też zostały wykonane, ale zaprezentowany zostanie wyłącznie test rozważności pomiaru, który jest nadbudowany nad pojedynczymi CFA. W tabeli 37 znajdują się wskaźniki dopasowania modelu równoważności pomiaru do danych, zgodnie z opisem zaprezentowanym w podrozdziale *Metoda*.

Tabela 37

Wskaźniki dopasowania modeli wielogrupowej porządkowej CFA dla grup wartości jako test równoważności pomiaru PVQ-R między trzema badanymi grupami wiekowymi

	χ^2	df	RMSEA	CFI
Przekraczanie siebie (UNN, UNC, UNT, BEC, BED)	659,0	370	0,050	0,976
Umacnianie siebie (AC, POR, POD)	631,6	150	0,102	0,941
Otwartość (SDA, SDT, ST, HE)	784,8	248	0,084	0,915
Zachowawczość (SES, SEP, COI, COR, TR, HU, FAC)	1537,0	686	0,063	0,926

Adnotacja. W nawiasach zostały podane wartości składające się na testowany model. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Struktura wartości w trzech badanych grupach wiekowych jest równoważna na poziomie konfiguracyjnym, metrycznym i skalarnym. Równoważność skalarna oznacza, że badani w taki sam sposób wykorzystują skalę i możliwe są między nimi

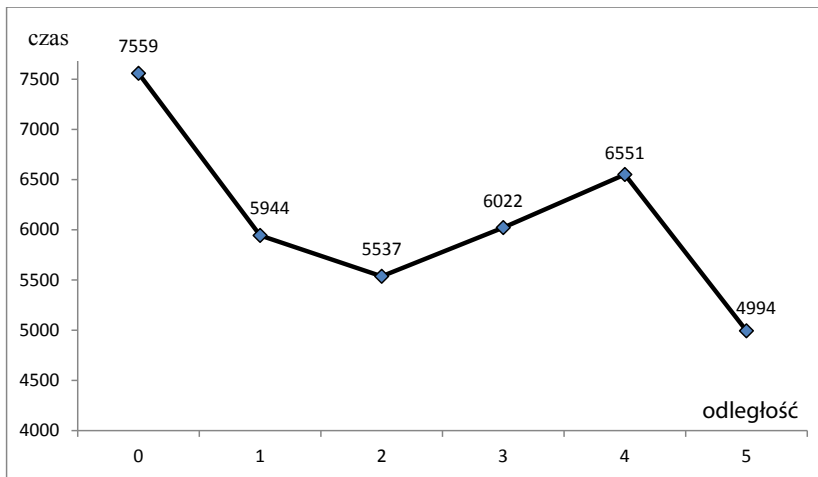

porównania średnich. Z punktu widzenia analizy równoważności struktury bardziej istotne są jednak równoważności metryczna i konfiguracyjna, które są mniej restrykcyjne niż skalarna. Pozytywna weryfikacja skalarnej oznacza zatem pozytywną weryfikację metrycznej i konfiguracyjnej, które są warunkami równoważności skalarnej. We wszystkich badanych grupach te same zmienne latentne budowane są przez te same itemy (równoważność konfiguracyjna). Dodatkowo ładunki czynnikowe itemów na zmienne latentne są takie same, co oznacza, że zmienne latentne budowane są w taki sam sposób i znaczą to samo (równoważność metryczna) w każdej grupie.

Badania eksperymentalne z pomiarem czasu reakcji. Badanie czasu reakcji było częściową replikacją badania Pakizeha i in. (2007) w grupie dorastających i młodych dorosłych oraz modyfikacją ich badań, polegającą na dostosowaniu tej procedury do badania dzieci. Sposób prowadzenia badań, wyliczanie dystansu, lista wszystkich prezentowanych par wartości oraz sposób analizy zaprezentowany został w podrozdziale *Narzędzia*.

W badaniach czasu reakcji zostały sformułowane dwie hipotezy. Po pierwsze, oczekiwano, że czas wyboru wartości ważniejszej z pary prezentowanych wartości będzie wzrastał wraz ze zmniejszaniem się odległości na kole prezentowanych wartości. Hipoteza ta jest konsekwencją struktury kołowej wartości. Po drugie, oczekiwano, że zależność wyrażona w pierwszej hipotezie nasila się wraz z wiekiem osób badanych. Świadczyłoby to o postępującym rozwoju struktury wartości, rozumianym jako zbliżanie się do kołowego modelu, postulowanego przez teorię Schwartz (1992; Schwartz i in., 2012). Badania przeprowadzono w pięciu grupach wiekowych: wśród uczniów pierwszego etapu szkoły podstawowej (trzecia klasa), drugiego etapu szkoły podstawowej (piąta klasa), gimnazjum, liceum oraz studentów.

Badania uczniów pierwszego etapu szkoły podstawowej. Badania czasu reakcji wśród uczniów pierwszego etapu szkoły podstawowej zostały przeprowadzone w grupie $N = 80$ dzieci. Byli to głównie uczniowie trzeciej klasy ($M_{\text{wiek}} = 9,3$; $SD_{\text{wiek}} = 0,7$; 63% dziewcząt). Rysunek 54 przedstawia średni czas reakcji wyboru wartości różniących się dystansem na kole wartości. Na osi poziomej są jednostki dystansu (od 0 do 5), według opisu w podrozdziale *Metoda*. Na osi pionowej jest średni czas reakcji mierzony w milisekundach.

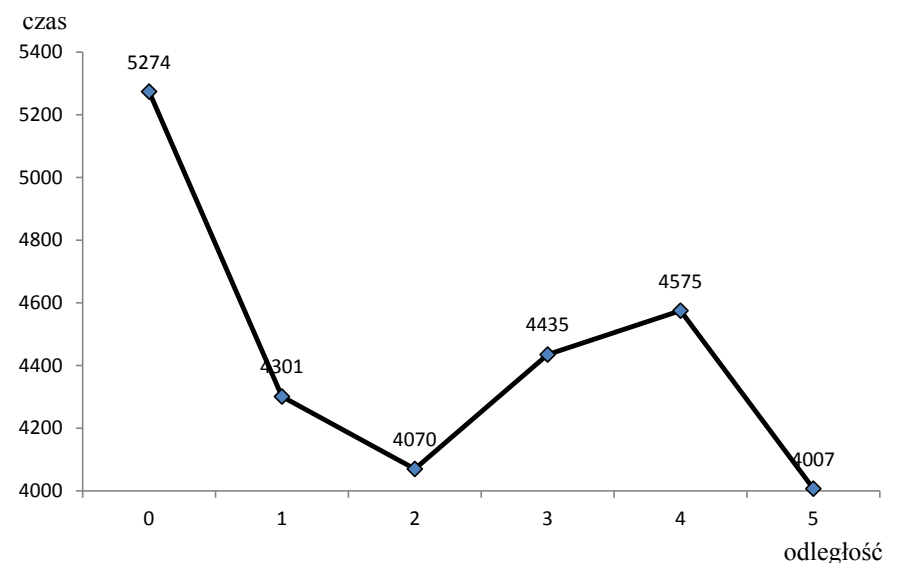
Rysunek 54. Średni czas wyboru wartości ważniejszej z pary wartości różniących się odległością usytuowania na kole wartości przez uczniów pierwszego etapu szkoły podstawowej.

Aby oszacować istotność trendu, przeprowadzono analizę wariancji z powtarzanymi pomiarami. Test sferyczności Mauchly'a był istotny na poziomie $p < 0,001$, zatem oszacowanie zróżnicowania czasu reakcji między sytuacjami, gdy wartości różniły się odległością na kole, oparto na statystyce F Greenhouse'a-Geissera. Okazało się, że odległość porównywanych wartości istotnie różnicowała czas reakcji $F(4,1; 322,6) = 17,5; p < 0,001$; cząstkowa $\eta^2 = 0,18$. To zróżnicowanie można opisać istotnym trendem liniowym: $F(1, 79) = 27,4; p < 0,001$, cząstkowa $\eta^2 = 0,26$. Oznacza to, że wraz ze wzrostem dystansu między ułożeniem porównywanych wartości na kole maleje czas wyboru ważniejszej z nich.

Badania uczniów drugiego etapu szkoły podstawowej. Badania czasu reakcji wśród uczniów drugiego etapu szkoły podstawowej zostały przeprowadzone w grupie $N = 105$ dzieci. Byli to głównie uczniowie piątej klasy ($M_{\text{wiek}} = 11,5; SD_{\text{wiek}} = 0,5$; 51% dziewcząt). Rysunek 55 przedstawia średni czas reakcji wyboru wartości różniących się dystansem na kole wartości, według opisu w podrozdziale *Metoda*. Na osi poziomej są jednostki dystansu (od 0 do 5). Na osi pionowej jest średni czas reakcji mierzony w milisekundach.

Aby oszacować istotność trendu, przeprowadzono analizę wariancji z powtarzanymi pomiarami. Test sferyczności Mauchly'a był istotny na poziomie $p < 0,001$, zatem oszacowanie zróżnicowania czasu reakcji między sytuacjami, gdy wartości różniły się odległością na kole, oparto na statystyce F Greenhouse'a-Geissera. Okazało się, że odległość porównywanych wartości istotnie różnicowała czas reakcji

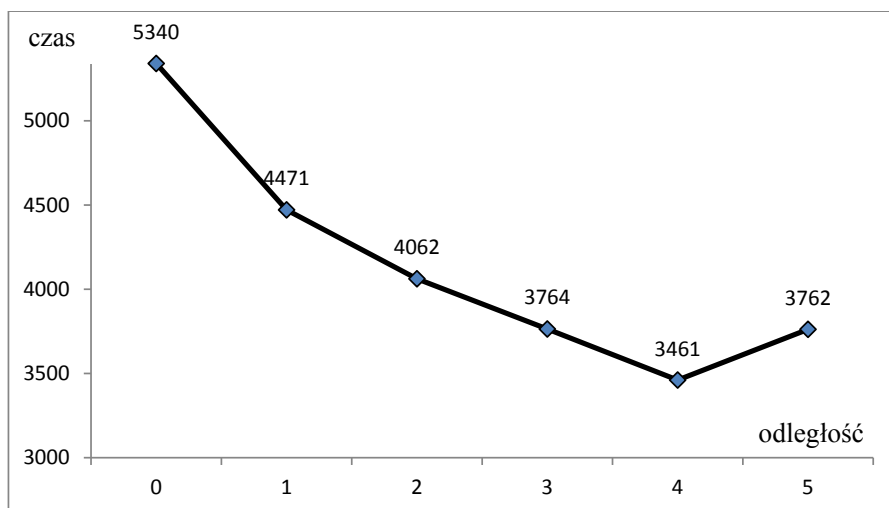
$F(3,8; 345,2) = 10,3; p < 0,001$; cząstkowa $\eta^2 = 0,10$. To zróżnicowanie można opisać istotnym trendem liniowym: $F(1, 90) = 15,0; p < 0,001$; cząstkowa $\eta^2 = 0,14$. Oznacza to, że wraz ze wzrostem dystansu między ułożeniem porównywanych wartości na kole maleje czas wyboru ważniejszej z nich.

Rysunek 55. Średni czas wyboru wartości ważniejszej z pary wartości różniących się odległością usytuowania na kole wartości przez uczniów drugiego etapu szkoły podstawowej.

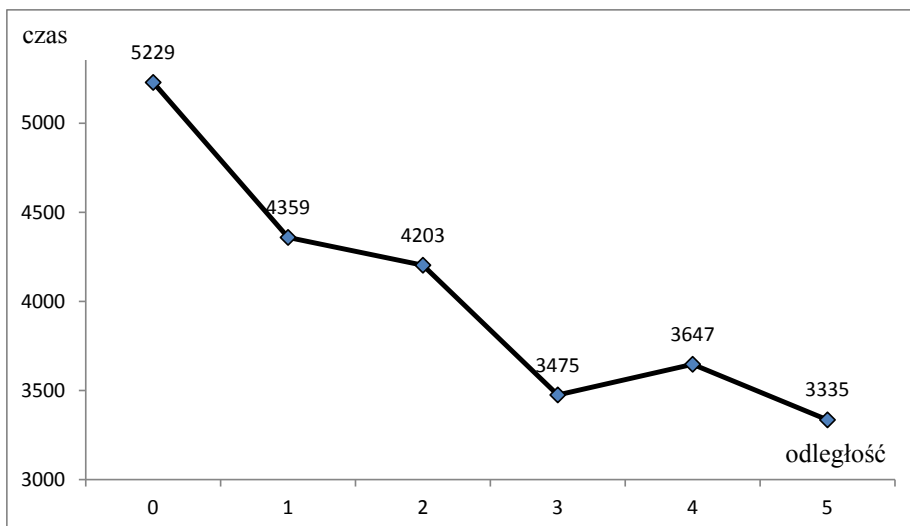
Badania gimnazjalistów. Badania czasu reakcji wśród gimnazjalistów zostały przeprowadzone w grupie $N = 110$ ($M_{\text{wiek}} = 13,6; SD_{\text{wiek}} = 0,6$; 53% dziewcząt). Rysunek 56 przedstawia średni czas reakcji wyboru wartości różniących się dystansem na kole wartości. Na osi poziomej są jednostki dystansu (od 0 do 5), według opisu w podrozdziale *Metoda*. Na osi pionowej jest średni czas reakcji mierzony w milisekundach.

Aby oszacować istotność trendu, przeprowadzono analizę wariancji z powtarzonymi pomiarami. Test sferyczności Mauchly'a był istotny na poziomie $p < 0,001$, zatem oszacowanie zróżnicowania czasu reakcji między sytuacjami, gdy wartości różniły się odległością na kole, oparto na statystyce F Greenhouse'a-Geissera. Okazało się, że odległość porównywanych wartości istotnie różnicowała czas reakcji $F(2,6; 286,9) = 9,9; p < 0,001$; cząstkowa $\eta^2 = 0,08$. To zróżnicowanie można opisać istotnym trendem liniowym: $F(1, 109) = 23,5; p < 0,001$; cząstkowa $\eta^2 = 0,18$. Oznacza to, że wraz ze wzrostem dystansu między ułożeniem porównywanych wartości na kole maleje czas wyboru ważniejszej z nich.

Rysunek 56. Średni czas wyboru wartości ważniejszej z pary wartości różniących się odległością usytuowania na kole wartości przez uczniów gimnazjum.

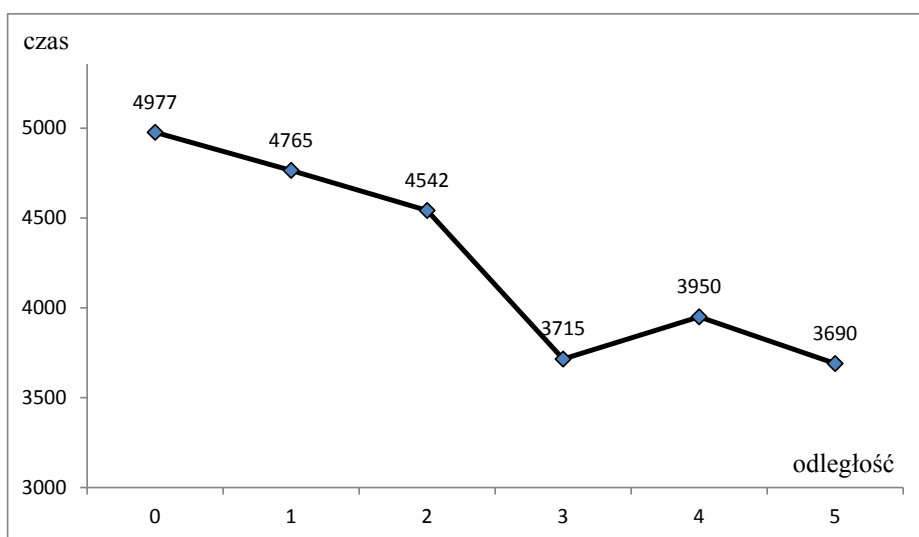
Badania licealistów. Badania czasu reakcji wśród licealistów zostały przeprowadzone w grupie $N = 110$ ($M_{\text{wiek}} = 18,0$; $SD_{\text{wiek}} = 0,3$; 35% dziewcząt). Rysunek 57 przedstawia średni czas reakcji wyboru wartości różniących się dystansem na kole wartości. Na osi poziomej są jednostki dystansu (od 0 do 5), według opisu w podrozdziale *Metoda*. Na osi pionowej jest średni czas reakcji mierzony w milisekundach.

Rysunek 57. Średni czas wyboru wartości ważniejszej z pary wartości różniących się odległością usytuowania na kole wartości przez uczniów liceum.

Aby oszacować istotność trendu, przeprowadzono analizę wariancji z powtarzonymi pomiarami. Test sferyczności Mauchly'a był istotny na poziomie $p < 0,001$, zatem oszacowanie zróżnicowania czasu reakcji między sytuacjami, gdy wartości różniły się odległością na kole, oparto na statystyce F Greenhouse'a-Geissera. Okazało się, że odległość porównywanych wartości istotnie różnicowała czas reakcji $F(2,6; 284,7) = 12,7$; $p < 0,001$; cząstkowa $\eta^2 = 0,11$. To zróżnicowanie można opisać istotnym trendem liniowym: $F(1, 108) = 30,9$; $p < 0,001$, cząstkowa $\eta^2 = 0,22$. Oznacza to, że wraz ze wzrostem dystansu między ułożeniem porównywanych wartości na kole maleje czas wyboru ważniejszej z nich.

Badania studentów. Badania czasu reakcji wśród studentów zostały przeprowadzone w grupie $N = 102$ ($M_{\text{wiek}} = 21,5$; $SD_{\text{wiek}} = 2,2$; 45% dziewcząt). Rysunek 58 przedstawia średni czas reakcji wyboru wartości różniących się dystansem na kole wartości. Na osi poziomej są jednostki dystansu (od 0 do 5), według opisu w podrozdziale *Metoda*. Na osi pionowej jest średni czas reakcji mierzony w milisekundach.

Rysunek 58. Średni czas wyboru wartości ważniejszej z pary wartości różniących się odległością usytuowania na kole wartości przez studentów.

Aby oszacować istotność trendu, przeprowadzono analizę wariancji z powtarzonymi pomiarami. Test sferyczności Mauchly'a był istotny na poziomie $p < 0,001$, zatem oszacowanie zróżnicowania czasu reakcji między sytuacjami, gdy wartości różniły się odległością na kole, oparto na statystyce F Greenhouse'a-Geissera. Okazało się, że odległość porównywanych wartości istotnie różnicowała czas reakcji $F(2,5$;

250,7) = 5,0; $p < 0,001$; cząstkowa $\eta^2 = 0,05$. To zróżnicowanie można opisać istotnym trendem liniowym: $F(1, 101) = 13,8$; $p < 0,001$; cząstkowa $\eta^2 = 0,12$. Oznacza to, że wraz ze wzrostem dystansu między ułożeniem porównywanych wartości na kole maleje czas wyboru ważniejszej z nich.

Badania eksperymentalne z aktywizacją wartości.

Pierwsza seria eksperymentów – pomiar zachowań. Pierwsza seria eksperymentów była adaptacją eksperymentów Maio i in. (2009) do wcześniejszych okresów rozwojowych. Zastosowano podobną procedurę i aktywizowano podobne wartości. Mierzoną zmienną zależną były zachowania, powiązane z danymi wartościami. Eksperymenty Maio i in. (2009) zostały opisane szczegółowo w podrozdziale *Badania eksperymentalne* w rozdziale *Empiryczna weryfikacja teorii wartości Schwartz*, a eksperymenty przeprowadzone w ramach badań własnych zostały omówione w podrozdziale *Metoda* w rozdziale *Badania poprzeczne*.

W badaniach eksperymentalnych sformułowane zostały dwie główne hipotezy. Po pierwsze, oczekiwano, że aktywizacja danej wartości zwiększy tendencję do zachowania powiązanego z tą wartością oraz obniży tendencję do zachowania powiązanego z wartością leżącą po przeciwnej stronie koła. Po drugie, oczekiwano, że zależność wyrażona w pierwszej hipotezie nasila się wraz z wiekiem osób badanych, gdyż wraz z rozwojem kształtuje się kołowa struktura wartości oraz związki wartości z zachowaniem.

Eksperyment 1 – pomiar tendencji lepszego od średniej

W pierwszym eksperymencie mierzono nasilenie tendencji lepszego od średniej w percepcji siebie, a aktywizowano wartości otwartości i zachowawczości. W szkole podstawowej aktywizowano stymulację (otwartość) i tradycję (zachowawczość), a w gimnazjum, liceum i na studiach aktywizowano kierowanie sobą (otwartość) i pokorę (zachowawczość). W eksperymencie wzięło udział łącznie $N = 195$ osób.

Oczekiwano, że: 1) aktywizacja wartości otwartości nasili tendencję lepszego od średniej, a aktywizacja zachowawczości osłabi tę tendencję; 2) zależność powyższa nasila się wraz z wiekiem.

W pierwszym etapie szkoły podstawowej (trzecia klasa) wzięło udział $n = 35$ osób ($M_{\text{wiek}} = 10,0$; $SD_{\text{wiek}} = 0,0$; 34% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną otwartością było to $n = 19$ osób, a w grupie z aktywizowaną zachowawczością $n = 16$ osób.

W drugim etapie szkoły podstawowej (piąta klasa) wzięło udział $n = 39$ osób ($M_{\text{wiek}} = 12,51$; $SD_{\text{wiek}} = 0,51$; 41% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną otwartością było to $n = 21$ osób, a w grupie z aktywizowaną zachowawczością $n = 18$ osób.

W badaniach prowadzonych wśród gimnazjalistów wzięło udział $n = 51$ osób ($M_{\text{wiek}} = 13,37$; $SD_{\text{wiek}} = 0,49$; 61% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną otwartością było to $n = 25$ osób, a w grupie z aktywizowaną zachowawczością $n = 26$ osób.

W badaniach prowadzonych wśród licealistów wzięło udział $n = 38$ osób ($M_{\text{wiek}} = 18,00$; $SD_{\text{wiek}} = 0,0$; 40% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną otwartością było to $n = 20$ osób, a w grupie z aktywizowaną zachowawczością $n = 18$ osób.

W badaniach prowadzonych wśród studentów wzięło udział $n = 32$ osoby ($M_{\text{wiek}} = 21,41$; $SD_{\text{wiek}} = 2,17$; 91% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną otwartością było to $n = 16$ osób, a w grupie z aktywizowaną zachowawczością $n = 16$ osób.

Zmienną zależną był poziom tendencji lepszego od średniej w ocenie siebie w pięciu obszarach: kompetencje szkolne, akceptacja przez innych, kondycja fizyczna, wygląd zewnętrzny i ocena własnego zachowania. Weryfikowano także możliwe różnice w wyniku ogólnym. Tendencję do postrzegania siebie jako lepszego od średniej zmierzono zestawem itemów wzorowanych na pozycjach testowych z *Self-Perception Profile* Harter (1985). W tabeli 38 znajdują się średnie, odchylenia standardowe oraz statystyka F , testująca istotność różnic międzygrupowych (wariancja badanych grup była homogeniczna na poziomie $p < 0,01$).

Tabela 38

Porównanie średnich (w nawiasach podane odchylenia standardowe) tendencji lepszego od średniej w obu grupach eksperymentalnych

		Kompetencje szkolne	Akceptacja przez innych	Kondycja fizyczna	Wygląd zewnętrzny	Ocena zachowania	Wynik ogólny
3 klasa sp	O	3,28 (0,85)	3,49 (0,91)	3,35 (0,96)	3,42 (0,77)	3,51 (0,60)	3,41 (0,51)
	Z	3,06 (0,94)	3,19 (1,03)	3,15 (1,12)	3,40 (0,83)	3,06 (1,10)	3,17 (0,78)
	F	0,52	0,85	0,34	0,01	2,30	1,17
5 klasa sp	O	2,98 (0,67)	3,29 (0,88)	3,29 (1,12)	3,14 (0,51)	3,38 (0,69)	3,22 (0,53)
	Z	3,26 (0,81)	3,35 (0,43)	3,30 (1,03)	3,22 (0,67)	3,41 (0,96)	3,31 (0,58)
	F	1,31	0,83	0,01	0,18	0,01	0,27
Gimnazjum	O	3,16 (0,62)	3,43 (0,79)	3,16 (1,07)	3,19 (0,67)	3,48 (0,60)	3,37 (0,49)
	Z	3,19 (0,53)	3,72 (0,66)	3,68 (1,01)	3,42 (0,85)	3,31 (0,74)	3,51 (0,55)
	F	0,04	2,13	3,19	1,20	0,83	0,93
Liceum	O	3,10 (0,52)	2,92 (0,60)	2,68 (0,85)	3,13 (0,65)	3,62 (0,59)	3,12 (0,39)
	Z	3,05 (0,57)	3,00 (0,76)	3,15 (1,36)	2,94 (0,79)	3,28 (0,74)	3,18 (0,34)
	F	0,09	0,14	1,63	0,60	2,46	0,26
Studia	O	3,00 (0,84)	3,30 (0,66)	2,89 (1,00)	3,35 (0,70)	3,48 (0,54)	3,27 (0,49)
	Z	3,10 (0,48)	3,04 (0,73)	2,77 (0,81)	3,10 (0,80)	3,78 (0,60)	3,17 (0,38)
	F	0,18	1,13	0,10	0,87	2,23	0,43

Adnotacja. O – grupa z aktywizowaną otwartością; Z – grupa z aktywizowaną zachowawczością.

Okazało się, że aktywizacja wartości otwartości i zachowawczości w żadnej z badanych grup wiekowych nie wpłynęła na modyfikację poziomu tendencji lepszego od średniej w percepcji siebie, zatem żadna z dwu hipotez nie została potwierdzona.

Eksperyment 2 – pomiar jakości zadania oraz gotowości do pomocy

W drugim eksperymencie mierzona była jakość wykonania zadania (liczba ułożonych puzzli oraz liczba ułożonych zdań) oraz gotowość do pomocy (wyrażona w odpowiedzi na pytanie ze skalą Likerta), a aktywizowanymi wartościami były życzliwość i osiągnięcia. W eksperymencie wzięło udział łącznie $N = 174$ osób.

Oczekiwano, że: 1) aktywizacja wartości osiągnięć zwiększy jakość wykonania zadania i obniży chęć udzielenia pomocy, a aktywizacja życzliwości zwiększy tendencję do udzielania pomocy i obniży jakość wykonania zadania, zgodnie z wynikami uzyskanymi przez Maio i in. (2009); 2) zależności powyższe nasilają się wraz z wiekiem.

W pierwszym etapie szkoły podstawowej (trzecia klasa) wzięło udział $n = 26$ osób ($M_{\text{wiek}} = 9,0$; $SD_{\text{wiek}} = 0,0$; 46% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną życzliwością było to $n = 14$ osób, a w grupie z aktywizowanymi osiągnięciami $n = 12$ osób.

W drugim etapie szkoły podstawowej (piąta klasa) wzięło udział $n = 45$ osób ($M_{\text{wiek}} = 11,22$; $SD_{\text{wiek}} = 0,42$; 47% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną życzliwością było to $n = 23$ osoby, a w grupie z aktywizowanymi osiągnięciami $n = 22$ osoby.

W badaniach prowadzonych wśród gimnazjalistów wzięło udział $n = 37$ osób ($M_{\text{wiek}} = 13,46$; $SD_{\text{wiek}} = 0,51$; 46% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną życzliwością było to $n = 20$ osób, a w grupie z aktywizowanymi osiągnięciami $n = 17$ osób.

W badaniach prowadzonych wśród licealistów wzięło udział $n = 36$ osób ($M_{\text{wiek}} = 18,0$; $SD_{\text{wiek}} = 0,0$; 61% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną życzliwością było to $n = 17$ osób, a w grupie z aktywizowanymi osiągnięciami $n = 19$ osób.

W badaniach prowadzonych wśród studentów wzięło udział $n = 30$ osób ($M_{\text{wiek}} = 21,6$; $SD_{\text{wiek}} = 1,85$; 77% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną życzliwością było to $n = 14$ osób, a w grupie z aktywizowanymi osiągnięciami $n = 16$ osób.

Zróznicowanie poziomu wykonania zadania (liczba ułożonych puzzli oraz liczba ułożonych zdań ze zbioru wyrazów) oraz gotowość pomocy w dalszych badaniach (wyrażoną na skali Likerta w odpowiedzi na pytanie) między grupami o zaktywizowanych różnych wartościach sprawdzono w analizie wariancji. W tabeli 39 znajdują się wskaźniki zmiennych zależnych oraz statystyka F dla wszystkich badanych grup wiekowych.

Tabela 39

Porównanie średniej liczby ułożonych puzzli i zdań oraz chęci pomocy w obu grupach eksperymentalnych, wraz z odchyleniami standardowymi w nawiasach oraz statystyką F

		Aktywizacja osiągnięć	Aktywizacja życzliwości	F
3 klasa sp	Liczba ułożonych puzzli	31,25 (12,24)	27,29 (13,48)	0,61
	Liczba ułożonych zdań	5,00 (1,21)	4,14 (12,32)	1,33
	Chęć pomocy	6,0 (0,00)	5,77 (0,83)	0,92
5 klasa sp	Liczba ułożonych puzzli	40,86 (16,54)	36,91 (15,58)	0,68
	Liczba ułożonych zdań	9,22 (3,74)	6,57 (3,03)	5,78*
	Chęć pomocy	3,95 (2,08)	4,70 (1,26)	2,11
Gimnazjum	Liczba ułożonych puzzli	35,53 (17,56)	31,45 (11,13)	0,73
	Liczba ułożonych zdań	12,06 (7,01)	15,10 (9,10)	1,26
	Chęć pomocy	4,12 (1,80)	4,55 (1,19)	0,76
Liceum	Liczba ułożonych puzzli	29,84 (9,58)	32,88 (13,97)	0,59
	Liczba ułożonych zdań	14,95 (6,29)	13,41 (6,01)	0,56
	Chęć pomocy	4,58 (1,47)	4,41 (0,87)	0,17
Studia	Liczba ułożonych puzzli	34,69 (13,52)	30,64 (11,33)	0,78
	Liczba ułożonych zdań	9,94 (4,28)	16,29 (5,69)	12,11**
	Chęć pomocy	4,87 (0,92)	5,14 (0,95)	0,64

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Okazało się, że aktywizacja wartości osiągnięć i życzliwości w większości z badanych grup wiekowych nie wpłynęła na jakość wykonanego zadania ani na chęć pomocy. Zaobserwowano jedynie efekt zgodny z oczekiwaniami w piątej klasie oraz sprzeczny z oczekiwaniami w grupie studentów, zatem żadna z dwu hipotez nie została potwierdzona.

Eksperyment 3 – pomiar dbałości o czystość

W trzecim eksperymencie mierzona była dbałość o czystość, której wskaźnikiem było skorzystanie z chusteczki w sytuacji, gdy trzeba było wykonać zadanie brudnymi kredkami. W eksperymencie wzięło udział łącznie $N = 132$ osoby. W eksperymencie aktywizowano wartości otwartości (w szkole podstawowej było to kierowanie sobą, a w gimnazjum, liceum i na studiach – stymulacja) oraz zachowawczości (we wszystkich grupach wiekowych było to bezpieczeństwo).

Oczekiwano, że: 1) aktywizacja wartości zachowawczości nasili tendencję do utrzymania porządku i czystości, a aktywizacja otwartości osłabi tę tendencję; 2) zależność powyższa nasila się wraz z wiekiem.

W pierwszym etapie szkoły podstawowej (trzecia klasa) wzięło udział $n = 36$ osób ($M_{\text{wiek}} = 10,0$; $SD_{\text{wiek}} = 0,0$; 53% dziewcząt). W grupie z aktywizowanym kiero-

waniem sobą było to $n = 18$ osób, a w grupie z aktywizowanym bezpieczeństwem $n = 18$ osób.

W drugim etapie szkoły podstawowej (piąta klasa) wzięło udział $n = 35$ osób ($M_{\text{wiek}} = 12,0$; $SD_{\text{wiek}} = 0,0$; 54% dziewcząt). W grupie z aktywizowanym kierowaniem sobą było to $n = 17$ osób, a w grupie z aktywizowanym bezpieczeństwem $n = 18$ osób.

W badaniach prowadzonych wśród gimnazjalistów wzięło udział $n = 29$ osób ($M_{\text{wiek}} = 12,66$; $SD_{\text{wiek}} = 0,48$; 62% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną stymulacją było to $n = 19$ osób, a w grupie z aktywizowanym bezpieczeństwem $n = 10$ osób.

W badaniach prowadzonych wśród licealistów wzięło udział $n = 34$ osoby ($M_{\text{wiek}} = 18,0$; $SD_{\text{wiek}} = 0,0$; 62% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną stymulacją było to $n = 14$ osób, a w grupie z aktywizowanym bezpieczeństwem $n = 20$ osób.

W badaniach prowadzonych wśród studentów wzięło udział $n = 33$ osoby ($M_{\text{wiek}} = 20,21$; $SD_{\text{wiek}} = 0,93$; 70% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną stymulacją było to $n = 14$ osób, a w grupie z aktywizowanym bezpieczeństwem $n = 19$ osób.

W tabeli 40 przedstawiono liczbę osób, które sięgnęły po chusteczkę, a także statystyki χ^2 oraz φ .

Tabela 40

Porównanie częstotliwości sięgania po chusteczkę w obu grupach eksperymentalnych

	Aktywizacja otwartości	Aktywizacja zachowawczości	χ^2	φ
3 klasa sp	2	3	0,23	0,08
5 klasa sp	4	3	0,18	0,00
Gimnazjum	16	10	1,76	0,25
Liceum	1	1	0,07	0,00
Studia	0	1	0,76	0,15

Okazało się, że aktywizacja wartości otwartości i zachowawczości w żadnej z badanych grup wiekowych nie wpłynęła na dbałość o czystość, zatem żadna z obu hipotez nie została potwierdzona.

Eksperyment 4 – pomiar zainteresowania

W czwartym eksperymencie mierzone było zainteresowanie nową tematyką, której wskaźnikiem była liczba odpowiedzi *tak* na pytanie o chęć dowiedzenia się czegoś więcej na temat nowych zagadnień. W eksperymencie aktywizowano wartości kierowania sobą oraz przystosowania. Wzięło w nim udział łącznie $N = 179$ osób badanych.

Oczekiwano, że: 1) aktywizacja wartości kierowania sobą zwiększy ciekawość badanych, a aktywizacja przystosowania ją zmniejszy; 2) zależność powyższa nasila się wraz z wiekiem.

W pierwszym etapie szkoły podstawowej (trzecia klasa) wzięło udział $n = 26$ osób ($M_{\text{wiek}} = 9,5$; $SD_{\text{wiek}} = 0,76$; 50% dziewcząt). W grupie z aktywizowanym kierowaniem sobą było to $n = 13$ osób, a w grupie z aktywizowanym przystosowaniem $n = 13$ osób.

W drugim etapie szkoły podstawowej (piąta klasa) wzięło udział $n = 28$ osób ($M_{\text{wiek}} = 12,0$; $SD_{\text{wiek}} = 0,0$; 61% dziewcząt). W grupie z aktywizowanym kierowaniem sobą było to $n = 14$ osób, a w grupie z aktywizowanym przystosowaniem $n = 14$ osób.

W badaniach prowadzonych wśród gimnazjalistów wzięło udział $n = 31$ osób ($M_{\text{wiek}} = 14,0$; $SD_{\text{wiek}} = 0,0$; 52% dziewcząt). W grupie z aktywizowanym kierowaniem sobą było to $n = 16$ osób, a w grupie z aktywizowanym przystosowaniem $n = 15$ osób.

W badaniach prowadzonych wśród licealistów wzięło udział $n = 36$ osób ($M_{\text{wiek}} = 18,0$; $SD_{\text{wiek}} = 0,0$; 53% dziewcząt). W grupie z aktywizowanym kierowaniem sobą było to $n = 16$ osób, a w grupie z aktywizowanym przystosowaniem $n = 20$ osób.

W badaniach prowadzonych wśród studentów wzięło udział $n = 58$ osób ($M_{\text{wiek}} = 20,80$; $SD_{\text{wiek}} = 2,00$; 88% dziewcząt). W grupie z aktywizowanym kierowaniem sobą było to $n = 28$ osób, a w grupie z aktywizowanym przystosowaniem $n = 30$ osób.

Zróznicowanie poziomu zainteresowania nową tematyką między grupami o aktywowanych różnych wartościach sprawdzono w analizie wariancji. W tabeli 41 znajdują się wskaźniki zainteresowania oraz statystyka F między grupami o aktywowanych różnych wartościach dla wszystkich badanych grup wiekowych.

Tabela 41

Porównanie średniego zainteresowania nową tematyką w obu grupach eksperymentalnych (w nawiasach podano odchylenia standardowe)

	Aktywizacja kierowania sobą	Aktywizacja bezpieczeństwa	F
3 klasa sp	29,85 (10,54)	27,62 (11,42)	0,27
5 klasa sp	23,93 (14,33)	21,43 (9,88)	0,29
Gimnazjum	14,50 (14,59)	14,00 (12,58)	0,01
Liceum	13,27 (10,05)	18,53 (6,96)	3,24
Studia	15,00 (9,53)	16,63 (10,18)	0,40

Okazało się, że aktywizacja wartości kierowania sobą oraz bezpieczeństwa w żadnej z badanych grup wiekowych nie wpłynęła na poziom zainteresowania nową tematyką, zatem żadna z obu hipotez nie została potwierdzona.

Druga seria eksperymentów – pomiar preferencji wartości. W pierwszej serii eksperymentów nie została potwierdzona żadna hipoteza. W drugiej serii ekspery-

mentów zmienną zależną nie było zachowanie, lecz preferencja wartości. Manipulacja eksperymentalna była taka sama, jak w pierwszej serii. Sformułowano dwie hipotezy. Po pierwsze, oczekiwano, że aktywizacja danej wartości doprowadzi do wzrostu preferencji zarówno wartości aktywizowanej, jak i wartości sąsiadujących oraz spadku preferencji wartości leżących na przeciwnej stronie koła. Po drugie, oczekiwano, że zależność wyrażona w pierwszej hipotezie nasila się wraz z wiekiem osób badanych.

Eksperyment 1 – przekraczanie siebie versus umacnianie siebie

W pierwszym eksperymencie aktywizowano wartości z wymiaru przekraczanie siebie versus umacnianie siebie. Precyzyjnie mówiąc, były to: życzliwość i osiągnięcia. Zmienną zależną była preferencja wartości. W grupie uczniów trzeciej i piątej klasy szkoły podstawowej zmienną zależną zmierzono za pomocą PBVS-Cv2, w której dzieci oceniały swój stosunek do itemów na skali Likerta. W grupach gimnazjalistów i licealistów preferencję wartości zmierzono za pomocą PVQ-R. W eksperymencie wzięło udział łącznie $N = 143$ osoby.

W pierwszym etapie szkoły podstawowej (trzecia klasa) wzięło udział $n = 26$ osób ($M_{\text{wiek}} = 9,42$; $SD_{\text{wiek}} = 0,58$; 58% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną życzliwością było to $n = 13$ osób, a w grupie z aktywizowanymi osiągnięciami $n = 13$ osób.

W drugim etapie szkoły podstawowej (piąta klasa) wzięło udział $n = 40$ osób ($M_{\text{wiek}} = 11,50$; $SD_{\text{wiek}} = 0,72$; 58% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną życzliwością było to $n = 21$ osób, a w grupie z aktywizowanymi osiągnięciami $n = 19$ osób.

W badaniach przeprowadzonych wśród gimnazjalistów wzięło udział $n = 37$ osób ($M_{\text{wiek}} = 14,09$; $SD_{\text{wiek}} = 0,42$; 40% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną życzliwością było to $n = 17$ osób, a w grupie z aktywizowanymi osiągnięciami $n = 20$ osób.

W badaniach przeprowadzonych wśród licealistów wzięło udział $n = 40$ osób ($M_{\text{wiek}} = 17,75$; $SD_{\text{wiek}} = 0,45$; 43% dziewcząt). W grupie z aktywizowaną życzliwością było to $n = 20$ osób, a w grupie z aktywizowanymi osiągnięciami $n = 20$ osób.

Istotność różnic w preferowanych wartościach mierzonych po aktywacji za pomocą PBVS-Cv2 (w grupach młodszych) oraz PVQ-R (w grupach starszych) została zweryfikowana w analizie wariancji. Założenie homogeniczności wariancji zostało spełnione dla wszystkich grup wiekowych i wszystkich wartości oprócz życzliwości-troskliwości w gimnazjum. Ten wynik należy zatem traktować z ostrożnością.

W tabeli 42 znajdują się wskaźniki preferencji 10 wartości mierzonych za pomocą PBVS-Cv2 w obu grupach eksperymentalnych w badaniach przeprowadzonych

w trzeciej i piątej klasie szkoły podstawowej oraz statystyka F testująca istotność różnic między grupami różniącymi się aktywowanymi wartościami. Tabela 43 zawiera analogiczne dane dla 19 wartości mierzonych za pomocą PVQ-R w grupach gimnazjalistów i licealistów.

Tabela 42

Porównanie średnich (oraz odchyłeń standardowych w nawiasach) preferencji wartości mierzonych za pomocą PBVS-Cv2 w grupach eksperymentalnych

	3 klasa szkoły podstawowej			5 klasa szkoły podstawowej		
	Aktywizacja życzliwości	Aktywizacja osiągnięć	$F(1, 24)$	Aktywizacja życzliwości	Aktywizacja osiągnięć	$F(1, 38)$
CO	-0,39 (0,70)	-0,64 (0,94)	0,57	-0,65 (0,76)	-0,97 (0,95)	1,33
TR	0,61 (0,69)	0,02 (0,94)	3,36 [†]	0,61 (0,97)	-0,02 (0,80)	4,94*
BE	0,57 (0,63)	0,09 (0,75)	3,09 [†]	0,73 (0,83)	0,66 (0,58)	0,08
UN	0,30 (0,70)	-0,60 (0,83)	8,99**	-0,02 (1,06)	-0,23 (0,70)	0,58
SD	-0,05 (1,00)	-0,06 (0,99)	0,00	0,13 (0,95)	0,19 (0,81)	0,04
ST	0,30 (0,79)	-0,06 (0,77)	1,39	0,49 (1,23)	0,51 (0,99)	0,00
HE	0,30 (0,86)	0,86 (0,67)	3,48 [†]	0,49 (0,73)	0,64 (0,88)	0,34
AC	-0,78 (1,23)	0,32 (0,84)	7,03*	-0,32 (0,90)	-0,05 (1,09)	0,76
PO	-1,58 (0,96)	-0,64 (1,40)	4,02 [†]	-1,61 (0,97)	-1,07 (1,12)	2,61
SE	0,72 (0,52)	0,71 (0,77)	0,00	0,15 (0,89)	0,35 (0,78)	0,53
CONS	0,31 (0,34)	0,03 (0,55)	2,51	0,04 (0,53)	-0,21 (0,55)	2,12
TRANS	0,43 (0,42)	-0,25 (0,64)	10,56**	0,36 (0,81)	0,22 (0,50)	0,43
OPEN	0,18 (0,44)	0,25 (0,36)	0,15	0,37 (0,62)	0,44 (0,59)	0,15
ENH	-1,18 (1,01)	-0,16 (0,81)	8,09*	-0,96 (0,77)	-0,57 (0,74)	2,86 [†]

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; [†] $0,05 < p < 0,1$.

Aktywizacja życzliwości doprowadziła do wzrostu preferencji uniwersalizmu oraz życzliwości i tradycji (na poziomie tendencji) wśród uczniów trzeciej klasy oraz wzrostu preferencji tradycji wśród uczniów piątej klasy oraz uniwersalizmu ekologicznego i społecznego (na poziomie tendencji) w liceum. Aktywizacja osiągnięć doprowadziła do wzrostu preferencji osiągnięć oraz wartości sąsiadujących – hedonizmu i władzy (na poziomie tendencji) w trzeciej klasie oraz władzy nad zasobami i ludźmi (na poziomie tendencji) w liceum. Zmiany są zgodne z oczekiwaniami i strukturą kołową, co potwierdza pierwszą hipotezę. Nie zostały jednak stwierdzone żadne systematyczne różnice między badanymi grupami, różniącymi się wiekiem, zatem druga hipoteza nie została potwierdzona.

Tabela 43

Porównanie średnich (oraz odchyłeń standardowych w nawiasach) preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-R w grupach eksperymentalnych

	Gimnazjum			Liceum		
	Aktywizacja życzliwości	Aktywizacja osiągnięć	$F(1, 35)$	Aktywizacja życzliwości	Aktywizacja osiągnięć	$F(1, 38)$
AC	0,26 (0,54)	0,38 (0,58)	0,45	0,72 (0,55)	0,90 (0,48)	1,20
HE	0,49 (0,83)	0,51 (0,77)	0,01	0,72 (0,76)	0,85 (0,75)	0,29
ST	0,08 (0,77)	-0,11 (0,83)	0,52	0,17 (0,89)	0,30 (0,83)	0,22
SDA	0,37 (0,77)	0,56 (0,75)	0,57	0,47 (0,69)	0,65 (0,73)	0,62
SDT	-0,06 (0,72)	-0,22 (0,89)	0,36	-0,27 (0,68)	0,01 (0,87)	1,28
UNT	0,39 (0,77)	0,20 (0,57)	0,80	0,32 (0,88)	-0,11 (0,75)	2,65
UNN	-0,27 (0,91)	-0,54 (0,88)	0,80	-0,45 (0,78)	-0,94 (0,63)	4,71*
UNC	0,37 (0,83)	0,16 (0,96)	0,50	0,55 (0,83)	0,01 (1,09)	3,10 [†]
BEC	0,59 (0,51)	0,51 (0,85)	0,10	0,83 (0,56)	0,55 (0,88)	1,43
BED	0,65 (0,75)	0,70 (0,76)	0,04	1,05 (0,68)	0,83 (0,41)	1,56
HU	-0,21 (0,61)	-0,32 (0,72)	0,23	-0,68 (0,79)	-0,94 (1,02)	0,77
COI	-0,23 (0,54)	-0,27 (0,60)	0,04	-0,60 (0,68)	-0,92 (0,76)	1,98
COR	-0,45 (0,66)	-0,65 (1,10)	0,45	-0,72 (1,00)	-0,71 (0,82)	0,00
TR	0,20 (0,70)	0,41 (0,65)	0,96	-0,05 (0,94)	0,03 (0,78)	0,08
SES	0,10 (0,65)	0,26 (0,70)	0,54	0,07 (0,71)	0,22 (0,72)	0,41
SEP	0,02 (0,52)	0,11 (0,64)	0,23	0,18 (0,49)	0,06 (0,52)	0,59
FAC	0,20 (0,45)	0,26 (0,78)	0,10	0,53 (0,71)	0,50 (0,85)	0,02
POR	-0,96 (1,22)	-0,65 (1,43)	0,48	-0,67 (1,06)	0,11 (1,07)	5,34*
POD	-1,53 (1,28)	-1,30 (1,23)	0,30	-2,12 (0,94)	-1,44 (1,32)	3,50 [†]

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; [†] $0,05 < p < 0,1$.

Eksperyment 2 – otwartość na zmiany versus zachowawczość

W drugim eksperymencie aktywizowano wartości z wymiaru otwartość na zmiany versus zachowawczość. Były to: kierowanie sobą i przystosowanie. Zmienną zależną była preferencja wartości. W grupie uczniów trzeciej i piątej klasy szkoły podstawowej zmienną zależną zmierzono za pomocą PBVS-Cv2, w której dzieci oceniały swój stosunek do itemów na skali Likerta. W grupach gimnazjalistów i licealistów preferencję wartości zmierzono za pomocą PVQ-R. W eksperymencie wzięło udział łącznie $N = 161$ osób.

W pierwszym etapie szkoły podstawowej (trzecia klasa) wzięło udział $n = 40$ osób ($M_{\text{wiek}} = 9,75$; $SD_{\text{wiek}} = 0,49$; 63% dziewcząt). W grupie z aktywizowanym kierowaniem sobą było to $n = 20$ osób, a w grupie z aktywizowanym przystosowaniem $n = 20$ osób.

W drugim etapie szkoły podstawowej (piąta klasa) wzięło udział $n = 39$ osób ($M_{\text{wiek}} = 11,92$; $SD_{\text{wiek}} = 0,35$; 44% dziewcząt). W grupie z aktywizowanym kierowaniem sobą było to $n = 20$ osób, a w grupie z aktywizowanym przystosowaniem $n = 19$ osób.

W badaniach prowadzonych wśród gimnazjalistów wzięło udział $n = 42$ osoby ($M_{\text{wiek}} = 14,24$; $SD_{\text{wiek}} = 1,06$; 41% dziewcząt). W grupie z aktywowanym kierowaniem sobą było to $n = 18$ osób, a w grupie z aktywowanym przystosowaniem $n = 24$ osoby.

W badaniach prowadzonych wśród licealistów wzięło udział $n = 40$ osób ($M_{\text{wiek}} = 17,63$; $SD_{\text{wiek}} = 0,49$; 50% dziewcząt). W grupie z aktywowanym kierowaniem sobą było to $n = 21$ osób, a w grupie z aktywowanym przystosowaniem $n = 19$ osób.

Istotność różnic w preferowanych wartościach mierzonych po aktywacji za pomocą PBVS-Cv2 (w grupach młodszych) oraz PVQ-R (w grupach starszych) została zweryfikowana w analizie wariancji. Założenie homogeniczności wariancji zostało spełnione dla wszystkich grup wiekowych i wszystkich wartości, oprócz życzliwości w grupie trzecioklasistów i bezpieczeństwa w grupie piątoklasistów. Te wyniki należy zatem traktować z ostrożnością.

W tabeli 44 znajdują się wskaźniki preferencji 10 wartości mierzonych za pomocą PBVS-Cv2 w obu grupach eksperymentalnych w badaniach przeprowadzonych wśród uczniów trzeciej i piątej klasy szkoły podstawowej oraz statystka F testująca istotność różnic między grupami z różnymi aktywowanymi wartościami. Tabela 45 zawiera analogiczne dane dla 19 wartości mierzonych za pomocą PVQ-R w grupach gimnazjalistów i licealistów.

Tabela 44

Porównanie średnich (oraz odchyłeń standardowych w nawiasach) preferencji wartości mierzonych za pomocą PBVS-Cv2 w grupach eksperymentalnych

	3 klasa szkoły podstawowej			5 klasa szkoły podstawowej		
	Aktywizacja kierow. sobą	Aktywizacja przystosowania	$F(1, 38)$	Aktywizacja kierow. sobą	Aktywizacja przystosowania	$F(1, 37)$
CO	-0,44 (1,06)	-0,72 (0,93)	0,80	-0,99 (1,14)	-1,11 (1,07)	0,11
TR	0,46 (0,72)	0,55 (0,59)	0,20	0,31 (0,71)	0,42 (0,64)	0,25
BE	0,76 (0,48)	0,18 (0,87)	6,92*	0,54 (0,64)	0,66 (0,49)	0,43
UN	0,26 (0,57)	-0,30 (1,24)	3,35 [†]	-0,14 (0,91)	-0,08 (0,97)	0,04
SD	-0,07 (0,91)	0,25 (1,09)	0,10	-0,14 (0,97)	0,13 (0,81)	0,88
ST	-0,07 (1,06)	-0,20 (1,11)	0,15	0,51 (0,80)	0,37 (0,92)	0,27
HE	0,34 (0,88)	0,70 (0,56)	2,48	0,64 (0,83)	0,53 (0,70)	0,20
AC	-0,47 (0,98)	-0,57 (1,18)	0,10	-0,14 (1,08)	-0,53 (0,96)	1,50
PO	-1,34 (0,96)	-0,77 (1,30)	2,47	-1,21 (1,44)	-0,92 (1,34)	0,43
SE	0,56 (0,62)	0,88 (0,61)	2,65	0,61 (0,96)	0,53 (0,48)	0,12
CONS	0,19 (0,49)	0,24 (0,40)	0,09	-0,02 (0,58)	-0,05 (0,61)	0,03
TRANS	0,51 (0,39)	-0,06 (0,89)	6,85*	0,20 (0,68)	0,29 (0,65)	0,18
OPEN	0,07 (0,59)	0,25 (0,39)	1,37	0,34 (0,43)	0,34 (0,43)	0,00
ENH	-0,90 (0,60)	-0,67 (1,01)	0,76	-0,68 (1,02)	-0,72 (1,02)	0,02

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

* $p < 0,05$; [†] $0,05 < p < 0,1$.

Tabela 45

Porównanie średnich preferencji (oraz odchyłeń standardowych w nawiasach) wartości mierzonych za pomocą PVQ-R w grupach eksperymentalnych

	Gimnazjum			Liceum		
	Aktywizacja kierow. sobą	Aktywizacja przystosowania	F(1, 40)	Aktywizacja kierow. sobą	Aktywizacja przystosowania	F(1, 38)
AC	0,68 (0,69)	0,72 (0,55)	0,03	0,45 (0,83)	0,66 (0,92)	0,59
HE	0,98 (0,64)	0,95 (0,80)	0,02	0,43 (0,92)	0,74 (0,87)	1,20
ST	0,37 (0,77)	0,70 (0,81)	1,82	0,05 (0,87)	0,06 (0,93)	0,00
SDA	0,46 (0,97)	0,35 (0,73)	0,16	0,66 (0,62)	0,98 (0,83)	1,90
SDT	-0,46 (0,67)	-0,55 (0,62)	0,17	-0,01 (0,70)	0,25 (0,82)	1,12
UNT	0,20 (0,87)	-0,09 (0,85)	1,18	0,52 (0,62)	0,20 (1,11)	1,21
UNN	-0,32 (1,29)	-0,20 (0,76)	0,13	-0,74 (0,84)	-0,64 (0,09)	0,12
UNC	0,31 (0,78)	0,47 (0,73)	0,42	0,31 (0,86)	0,39 (0,72)	0,11
BEC	1,04 (0,56)	1,06 (0,61)	0,02	0,64 (0,85)	0,92 (0,61)	1,40
BED	1,11 (0,71)	1,06 (0,48)	0,06	1,06 (0,54)	1,07 (0,72)	0,00
HU	-0,59 (0,76)	-0,30 (0,69)	1,73	-0,32 (1,05)	-0,42 (0,98)	0,09
COI	-0,78 (0,77)	-0,52 (0,88)	1,00	-0,57 (1,27)	-0,75 (0,83)	0,29
COR	-0,89 (1,11)	-1,06 (1,03)	0,26	-0,55 (0,81)	-1,05 (0,76)	4,05 ¹
TR	-0,02 (0,73)	0,24 (0,69)	1,43	-0,65 (0,97)	-0,30 (0,81)	1,56
SES	0,31 (0,78)	-0,03 (0,92)	1,67	0,35 (0,67)	-0,18 (0,88)	4,35*
SEP	-0,32 (0,72)	-0,23 (1,09)	0,09	-0,09 (1,00)	-0,19 (0,90)	0,11
FAC	0,39 (0,89)	0,67 (0,76)	1,26	0,71 (0,74)	0,65 (0,91)	0,06
POR	-0,63 (1,05)	-1,20 (1,06)	2,97	-0,36 (1,24)	-0,76 (1,16)	1,15
POD	-1,84 (0,79)	-2,05 (0,98)	0,57	-1,91 (1,21)	-1,68 (1,19)	0,40

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; ¹ $0,05 < p < 0,1$.

Aktywizacja wartości z wymiaru otwartość versus zachowawczość okazała się mniej skuteczna w modyfikacji preferencji. Pojawiło się jedynie kilka dość przypadkowych małych efektów, niezgodnych z hipotezą pierwszą, zatem żadna z dwóch hipotez nie została potwierdzona.

Sinusoidalne związki preferencji wartości z cechami osobowości. Sinusoidalny układ korelacji między preferencjami wartości a zmiennymi zewnętrznymi jest jedną z konsekwencji struktury kołowej. Zostały zatem postawione dwie główne hipotezy. Oczekiwano, że 1) każda z pięciu cech osobowości wiąże się z preferencjami wartości zgodnie z sinusoidalnym rozkładem współczynników korelacji, oraz że 2) zależność wyrażona w pierwszej hipotezie staje się coraz bardziej wyraźna w grupach starszych osób. Szczegółowe wyprowadzenie kilku teoretycznych układów zależności znajduje się w podrozdziale *Metoda* w rozdziale *Badania poprzeczne*.

Warto jeszcze raz podkreślić, że struktura kołowa wyznacza tylko formalny kształt sinusoidy, ale nie determinuje, które korelacje są dodatnie, które ujemne, a które zerowe. Dlatego też poniżej zostanie porównanych kilka sinusoidalnych układów, omówionych w podrozdziale *Metoda*.

W tabelach 46–50 są przedstawione współczynniki korelacji kolejno: ekstrawersji, ugodowości, sumienności, neurotyczności i otwartości z wartościami w pięciu badanych grupach wiekowych. Przedstawione zostały korelacje z 19 wartościami, mierzonymi za pomocą PVQ-R. Jednak PBVS-C, stosowane w trzeciej i piątej klasie szkoły podstawowej, umożliwia pomiar jedynie 10 wartości. Dlatego też w tabelach i analizach zgodności z układem teoretycznym przyjęto, że dany współczynnik (np. związku danej cechy z wartością kierowanie sobą) opisuje związek danej cechy z obiema wartościami, pochodzącymi z podziału kierowania sobą, czyli w tym przypadku – z kierowaniem sobą w działaniu i kierowaniem sobą w myśleniu.

Tabela 46

Korelacje preferencji wartości z ekstrawersją w pięciu grupach wiekowych

	3 klasa szkoły podstawowej	5 klasa szkoły podstawowej	Gimnazjum	Liceum	Studia
HE	0,06	-0,02	0,23**	0,30**	0,13*
ST	0,08	0,16*	0,34**	0,39**	0,30**
SDA		0,02	0,07	0,10	-0,03
SDT	-0,02		0,05	0,16**	0,09
UNT			-0,04	0,00	-0,10
UNN	0,02	0,10	-0,19**	-0,11	-0,12*
UNC			-0,01	-0,01	-0,07
BEC		0,18**	0,15*	0,10	0,10
BED	-0,06		0,17**	0,12*	0,07
HU			-0,15*	-0,23**	-0,31**
COI		-0,17**	-0,15*	-0,19**	-0,16**
COR	-0,08		-0,21**	-0,21**	-0,06
TR	-0,15*	0,01	0,05	-0,13*	0,09
SES		-0,22**	-0,11	-0,15*	-0,09
SEP	-0,13*		0,09	-0,12*	-0,05
POF			-0,01	-0,16**	-0,11
POR		-0,04	-0,16**	0,04	-0,03
POD	0,06		0,02	0,10	0,15**
AC	0,15*	-0,02	0,08	0,17**	0,22**

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Tabela 47

Korelacje preferencji wartości z ugodowością w pięciu grupach wiekowych

	3 klasa szkoły podstawowej	5 klasa szkoły podstawowej	Gimnazjum	Liceum	Studia
HE	-0,19**	-0,21**	-0,18**	-0,02	-0,11*
ST	-0,11	-0,08	-0,13*	-0,04	-0,10
SDA			-0,38**	-0,18**	-0,12*
SDT	-0,06	0,07	0,13*	-0,02	0,03
UNT			0,32**	0,30**	0,41**
UNN	0,16*	0,19**	0,20**	0,01	-0,03
UNC			0,35**	0,32**	0,36**
BEC			0,24**	0,34**	0,26**
BED	0,18**	0,32**	0,25**	0,33**	0,24**
HU			0,11	0,03	-0,02
COI			0,38**	0,34**	0,32**
COR	0,17**	0,03	0,23**	-0,08	0,09
TR	0,18**	0,16	0,13*	0,09	0,12*
SES			-0,01	-0,11	-0,01
SEP	0,16*	0,06	0,03	0,04	0,05
POF			-0,21**	-0,08	-0,19**
POR			-0,50**	-0,38**	-0,43**
POD	-0,25**	-0,26**	-0,43**	-0,43**	-0,41**
AC	-0,11	-0,19**	-0,19**	-0,18**	-0,16**

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Tabela 48

Korelacje preferencji wartości z sumiennością w pięciu grupach wiekowych

	3 klasa szkoły podstawowej	5 klasa szkoły podstawowej	Gimnazjum	Liceum	Studia
HE	-0,08	-0,26**	-0,36**	-0,28**	-0,23**
ST	-0,12	-0,21**	-0,26**	-0,12*	-0,05
SDA			-0,29**	-0,05	-0,14*
SDT	-0,04	0,05	0,13*	0,00	-0,06
UNT			0,06	0,08	-0,05
UNN	0,12	0,13	0,18**	-0,07	0,09
UNC			0,22**	0,03	-0,03
BEC			0,07	0,07	-0,09
BED	0,10	0,15*	-0,01	0,02	-0,11*
HU			0,08	0,00	0,01
COI			0,32**	0,01	0,02
COR	0,12	0,09	0,45**	0,32**	0,24**
TR	0,16*	0,17*	0,26**	0,05	0,10
SES			0,21**	0,03	0,07
SEP	0,08	0,16*	0,13*	0,14*	0,27**
POF			-0,20**	-0,07	0,12*
POR			-0,39**	-0,08	-0,11*
POD	-0,17**	-0,12	-0,31**	-0,13*	-0,16**
AC	-0,08	-0,07	-0,10	0,15**	0,06

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Tabela 49

Korelacje preferencji wartości z neurotycznością w pięciu grupach wiekowych

	3 klasa szkoły podstawowej	5 klasa szkoły podstawowej	Gimnazjum	Liceum	Studia
HE	0,16*	0,00	-0,06	-0,09	-0,10
ST	0,04	-0,09	-0,03	-0,12*	-0,18**
SDA			0,12*	-0,03	-0,09
SDT	-0,01	0,06	-0,07	-0,08	-0,08
UNT			-0,17**	0,01	-0,03
UNN	0,01	0,06	0,09	-0,02	-0,03
UNC			-0,04	0,00	-0,04
BEC			-0,05	0,18**	0,11
BED	-0,10	0,04	-0,13*	0,20**	0,05
HU			-0,14*	-0,14*	-0,14**
COI			-0,20**	0,01	-0,04
COR	-0,08	0,06	-0,09	-0,11*	0,10
TR	-0,12	0,08	-0,05	-0,03	-0,04
SES			0,04	-0,15**	0,00
SEP	-0,03	-0,01	-0,12	0,02	-0,01
POF			0,14*	0,26**	0,22**
POR			0,21**	0,10	0,14*
POD	0,10	-0,10	0,18**	0,05	0,00
AC	-0,01	-0,04	0,16	-0,02	0,11*

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Tabela 50

Korelacje preferencji wartości z otwartością w pięciu grupach wiekowych

	3 klasa szkoły podstawowej	5 klasa szkoły podstawowej	Gimnazjum	Liceum	Studia
HE	-0,06	-0,17*	-0,17**	0,09	0,03
ST	0,05	-0,04	-0,04	0,16**	0,16**
SDA			-0,06	0,16**	0,18**
SDT	0,01	0,21**	0,32**	0,49**	0,48**
UNT			0,06	0,07	0,06
UNN	0,10	0,15*	0,17**	-0,06	-0,09
UNC			0,15*	0,04	-0,04
BEC			0,06	0,06	0,09
BED	0,02	0,11	-0,08	0,08	0,12*
HU			-0,19**	-0,21**	-0,20**
COI			0,09	-0,22**	-0,04
COR	-0,02	-0,11	0,08	-0,22**	-0,10
TR	0,08	0,03	0,06	-0,21**	-0,12*
SES			0,22**	0,05	-0,14*
SEP	-0,03	-0,02	0,08	-0,05	-0,12*
POF			-0,21**	-0,09	-0,04
POR			-0,31**	-0,07	-0,10
POD	-0,09	-0,06	-0,12*	0,06	-0,10
AC	-0,03	-0,07	0,11	0,11	0,22**

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

W przypadku każdej z cech osobowości zachodzą korelacje przeważanie zgodne z kołową strukturą wartości, czyli pozytywna korelacja z daną wartością współwystępuje z negatywną korelacją z wartością leżącą po przeciwległej stronie koła. Aby precyzyjnie zweryfikować kształt zależności sinusoidalnych, zostało oszacowane podobieństwo otrzymanych układów korelacji z układami założonymi teoretycznie i omówionymi w podrozdziale *Metoda*. Wyniki korelacji otrzymanego układu korelacji empirycznych z pięcioma sinusoidalnymi układami teoretycznymi korelacji znajdują się w tabeli 51.

Tabela 51

Korelacje otrzymanych empirycznych układów korelacji wartości-cechy z teoretycznymi układami sinusoidalnymi

		SD-TR	ST-CO	BE-PO	SOT-SE	HE-HU
Ekstrawersja	3 klasa sp	0,61**	0,68**	-0,14	0,41	0,63**
	5 klasa sp	0,72**	0,43	0,66**	0,79**	0,13
	Gimnazjum	0,67**	0,74**	0,06	0,55*	0,67**
	Liceum	0,86**	0,92**	0,09	0,70**	0,80**
	Studia	0,57**	0,74**	-0,17	0,39	0,74**
Ugodowość	3 klasa sp	-0,44	-0,74**	0,51*	-0,15	-0,86**
	5 klasa sp	-0,01	-0,39	0,80**	0,29	-0,64*
	Gimnazjum	-0,16	-0,55*	0,68**	0,14	-0,77**
	Liceum	0,08	-0,30	0,72**	0,33	-0,56*
	Studia	-0,02	-0,40	0,71**	0,26	-0,64**
Sumienność	3 klasa sp	-0,47*	-0,78**	0,50*	-0,17	-0,89**
	5 klasa sp	-0,43	-0,69**	0,47	-0,17	-0,78**
	Gimnazjum	-0,53*	-0,76**	0,36	-0,25	-0,83**
	Liceum	-0,39	-0,48*	0,11	-0,25	-0,48*
	Studia	-0,73**	-0,67**	-0,26	-0,65**	-0,50*
Neurotyczność	3 klasa sp	0,35	0,54*	-0,40	0,12	0,63**
	5 klasa sp	-0,15	-0,48**	0,68*	0,16	-0,69**
	Gimnazjum	0,11	0,37	-0,53*	-0,14	0,55*
	Liceum	-0,06	-0,01	-0,12	-0,14	0,07
	Studia	-0,24	0,11	0,35	-0,36	0,04
Otwartość	3 klasa sp	0,05	-0,33	0,71**	0,31	-0,57*
	5 klasa sp	0,15	-0,20	0,81**	0,41	-0,47
	Gimnazjum	-0,04	-0,21	0,38	0,14	-0,33
	Liceum	0,79**	0,77**	0,28	0,72**	0,61**
	Studia	0,77**	0,71**	0,39	0,75**	0,51*

Anotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Okazało się, że w każdej grupie wiekowej:

1. Układ korelacji ekstrawersji z wartościami jest zgodny z sinusoidalnym układem wyznaczonym przez wymiar otwartość versus zachowawczość zarówno w aspekcie intelektualnym (kierowanie sobą versus tradycja), jak i impulsywnym (stymulacja versus przystosowanie). Ekstrawersja pozytywnie wiąże się z kierowaniem sobą i stymulacją, negatywnie z tradycją i przystosowaniem, a z pozostałymi wartościami w sposób zasadniczo wyznaczony układem kołowym, opisanym przez sinusoidę.

2. Układ korelacji ugodowości z wartościami jest zgodny z sinusoidalnym układem wyznaczonym przez wymiar przekraczanie siebie (życzliwość) versus umacnianie

siebie (władza) oraz koncentracja na innych (pokora) versus koncentracja na sobie (hedonizm). Ugodowość pozytywnie wiąże się z życzliwością i pokorą, negatywnie z władzą i hedonizmem, a z pozostałymi wartościami w sposób zasadniczo wyznaczony układem kołowym, opisanym przez sinusoidę.

3. Układ korelacji sumienności z wartościami jest częściowo odwrotny niż układ korelacji ekstrawersji z wartościami, zatem jest wyznaczany przez wymiar impulsywnego aspektu otwartość (stymulacja) versus zachowawczość (przystosowanie). Dodatkowo istotną rolę odgrywa wymiar koncentracja na sobie (hedonizm) versus koncentracja na innych (pokora). Sumiennosc pozytywnie wiąże się z przystosowaniem i pokorą, negatywnie ze stymulacją i hedonizmem, a z pozostałymi wartościami w sposób zasadniczo wyznaczony układem kołowym, opisanym przez sinusoidę.

4. Neurotyczność nie wiąże się w systematyczny sposób z wartościami.

5. W przypadku otwartości na doświadczenie stwierdzono wyraźną różnicę między badanymi w okresie dzieciństwa a dorastającymi w liceum i młodymi dorosłymi na studiach. Układ korelacji otwartości z wartościami w okresie dzieciństwa jest podobny do układu korelacji ugodowości z wartościami (w aspekcie przekraczanie siebie versus umacnianie siebie), a w przypadku licealistów i studentów układ zależności staje się podobny do układu korelacji ekstrawersji z wartościami. Wśród gimnazjalistów cecha osobowości otwartość na doświadczenie nie wiąże się systematycznie z wartościami.

Podsumowanie drugiej serii badań poprzecznych. Kwestionariuszowe badania replikacyjne w trzech grupach badanych za pomocą PVQ-R wykazały strukturę kołową z niewielkimi modyfikacjami. Ponadto, jak wykazał test równoważności pomiaru, struktura w trzech badanych grupach wiekowych jest równoważna na poziomie konfiguracyjnym, metrycznym i skalarnym. Zatem w każdej z badanych grup struktura przyjmuje kształt kołowy z rozróżnialnymi 19 wartościami.

Zgodnie z hipotezą zależność dystansu między wartościami na kole a czasem reakcji wyboru wartości ważniejszej z pary prezentowanych wartości może być opisana istotnym trendem liniowym. Im wartości leżą bliżej siebie na kole, tym badani dłużej zastanawiają się, która z nich jest ważniejsza w zadaniu polegającym na wyborze wartości ważniejszej. Okazało się jednak, że trend ten jest istotny w każdej badanej grupie wiekowej, zatem już wśród trzecioklasistów szkoły podstawowej. Nie stwierdzono jego istotnego wzmocnienia w starszych grupach.

W pierwszej serii eksperymentów nie została potwierdzona żadna hipoteza. Aktywizacja wartości w badanych okresach rozwojowych nie wpłynęła na zachowanie, w związku z czym nie zaobserwowano wzmacniania tej zależności wraz z wiekiem.

W drugiej serii eksperymentów została potwierdzona teoretycznie oczekiwana modyfikacja preferencji wartości, gdy aktywizowano wartości z wymiaru przekraczanie siebie-umacnianie siebie. Wraz ze wzrostem preferencji aktywizowanej wartości rosła preferencja wartości sąsiadujących na kole oraz malała preferencja wartości usytuowanych po przeciwnej stronie koła. Nie zostały jednak stwierdzone żadne systematyczne różnice między badanymi grupami różniącymi się wiekiem.

W każdej grupie wiekowej stwierdzone zostały systematyczne układy zależności między preferencjami wartości a cechami osobowości, skorelowane z teoretycznie przewidywanym układem sinusoidalnym. Również w tym zakresie nie stwierdzono zasadniczych różnic między osobami w różnym wieku.

Preferencje wartości

Pierwsza seria badań poprzecznych. W tym podrozdziale zostaną przedstawione analizy przemian preferencji wartości od 5–7 do 25 roku życia. Najpierw zostaną przedstawione hierarchie wartości dla każdej grupy wiekowej, wraz z testem różnic międzypłciowych. Następnie zostaną przedstawione znalezione prawidłowości opisujące przemiany w preferencjach każdej wartości między 5–7 a 25 rokiem życia. Przemiany preferencji zostaną zanalizowane dwoma sposobami. Pierwszym z nich jest analiza rang, jakie wartości uzyskały w każdej grupie wiekowej, i porównanie grup między sobą. Drugim, bardziej precyzyjnym sposobem jest analiza trendów liniowych i kwadratowych preferencji każdej wartości, osobno dla grup osób w wieku 5–13, badanych za pomocą PBVS-C, oraz grup osób w wieku 10–25, badanych za pomocą PVQ-40.

Porównania między dziewczętami a chłopcami w tym samym wieku zostały oparte na statystyce F . Założenie o homogeniczności wariancji w przypadku większości wartości było spełnione, ponieważ test Levena nie był istotny ($p > 0,01$). W nielicznych przypadkach test Levena był istotny ($p < 0,01$), co oznacza niespełnienie warunku jednorodności wariancji. Badane grupy były jednak niemal idealnie równoliczne, co – zgodnie z sugestiami Fielda (2005) – sprawia, że wyniki istotności F są wiarygodne, nawet przy niespełnieniu warunku jednorodności. Dodatkowo jednak zostały poddane analizie skorygowane wskaźniki F według Welcha (Tomarken, Serlin, 1986). Okazało się, że istotność owych skorygowanych wskaźników F była zawsze taka sama, jak istotność nieskorygowanego wskaźnika F . Dlatego też dla uproszczenia obrazu w poniższych tabelach prezentowana jest tylko statystyka F . Dla precyzyjnego zdania sprawy z wyników poniżej wymienione są te zmienne, dla których analizowano wskaźnik Welcha: stymulacja i władza w grupie 5–7-latków; władza i umacnianie siebie w grupie 8-latków; kierowanie sobą, osiągnięcia, władza,

umacnianie siebie w grupie 9-latków; kierowanie sobą, władza i umacnianie siebie w grupie 10-latków; władza w grupie 12-latków. W przypadku wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 wariancja dziewcząt i chłopców była niejednorodna ($p > 0,01$) w następujących dwóch przypadkach: kierowanie sobą w grupie 10–12-latków oraz zachowawczość w grupie 17-latków.

Preferencje wartości osób 5–7-letnich. W tabeli 52 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PBVS-C w grupie dzieci 5–7-letnich. Do najbardziej preferowanych wartości należą: życzliwość, tradycja i uniwersalizm. Kolejno pojawiają się: bezpieczeństwo, osiągnięcia, kierowanie sobą i hedonizm. Do najmniej preferowanych należą: przystosowanie, stymulacja i władza.

Tabela 52

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 5–7 lat w grupie $N = 204$ (pomiar za pomocą PBVS-C)

	Cała grupa			Dziewczeta	Chłopcy	F(1, 201)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	3,51 (0,65)	-0,53	0,34	3,72 (0,59)	3,32 (0,64)	21,14***
UN (uniwersalizm)	3,09 (0,63)	0,09	-0,36	3,21 (0,60)	2,99 (0,64)	6,39*
AC (osiągnięcia)	3,04 (0,85)	0,15	-0,88	2,82 (0,78)	3,23 (0,87)	12,22**
PO (władza)	2,51 (0,81)	0,42	-0,91	2,18 (0,59)	2,84 (0,87)	39,39***
CO (przystosowanie)	2,79 (0,65)	-0,06	-0,14	2,88 (0,59)	2,70 (0,69)	4,04*
TR (tradycja)	3,44 (0,67)	-0,75	1,27	3,65 (0,57)	3,25 (0,71)	18,70***
SE (bezpieczeństwo)	3,07 (0,65)	-0,39	0,43	3,18 (0,60)	2,96 (0,69)	5,86*
SD (kierowanie sobą)	2,95 (0,69)	0,02	-0,18	2,94 (0,67)	2,95 (0,72)	0,01
ST (stymulacja)	2,71 (0,78)	0,32	-0,35	2,47 (0,62)	2,94 (0,84)	20,29***
HE (hedonizm)	2,89 (0,85)	0,06	-0,51	2,95 (0,86)	2,83 (0,84)	1,06
zachowawczość	3,10 (0,41)	-0,18	-0,41	3,23 (0,37)	2,97 (0,41)	23,18***
otwartość	2,85 (0,44)	0,26	-0,57	2,79 (0,42)	2,91 (0,45)	3,62
przekraczanie siebie	3,30 (0,49)	-0,12	-0,37	3,46 (0,44)	3,15 (0,50)	22,44***
umacnianie siebie	2,77 (0,68)	0,23	-0,75	2,50 (0,56)	3,03 (0,69)	35,92***

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Prawie wszystkie wartości mierzone za pomocą PBVS-C w grupie 5–7-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Jedynym wyjątkiem jest tradycja. Analiza wariancji wykazała, że 5–7-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość, uniwersalizm, przystosowanie, tradycję i bezpieczeństwo, czyli wartości przekraczania siebie i zachowawczości, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują stymulację, osiągnięcia i władzę, czyli wartości umacniania siebie.

Preferencje wartości osób 8-letnich. W tabeli 53 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PBVS-C w grupie dzieci 8-letnich. Do najbardziej preferowanych wartości należą: życzliwość, tradycja i bezpieczeństwo. Kolejno pojawiają się: uniwersalizm, kierowanie sobą, osiągnięcia i hedonizm. Do najmniej preferowanych należą: stymulacja, przystosowanie i władza.

Tabela 53

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 8 lat w grupie $N = 284$ (pomiar za pomocą PBVS-C)

	Cała grupa			Dziewczeta	Chłopcy	F(1, 282)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	3,57 (0,65)	-0,48	0,38	3,76 (0,57)	3,40 (0,67)	23,45***
UN (uniwersalizm)	3,08 (0,65)	-0,20	-0,44	3,16 (0,62)	3,01 (0,68)	3,73
AC (osiągnięcia)	2,89 (0,80)	0,22	-0,78	2,78 (0,76)	3,00 (0,83)	5,67*
PO (władza)	2,41 (0,87)	0,63	-0,55	2,22 (0,71)	2,60 (0,96)	14,29***
CO (przystosowanie)	2,73 (0,66)	0,33	0,01	2,70 (0,67)	2,75 (0,64)	0,36
TR (tradycja)	3,54 (0,59)	-0,79	1,43	3,62 (0,55)	3,46 (0,62)	5,50*
SE (bezpieczeństwo)	3,19 (0,63)	-0,12	0,33	3,25 (0,56)	3,14 (0,68)	0,33
SD (kierowanie sobą)	2,94 (0,67)	-0,14	0,46	2,98 (0,63)	2,90 (0,71)	0,87
ST (stymulacja)	2,80 (0,82)	0,21	-0,63	2,64 (0,73)	2,95 (0,87)	10,38**
HE (hedonizm)	2,84 (0,76)	0,06	-0,32	2,89 (0,79)	2,79 (0,73)	1,23
zachowawczość	3,15 (0,41)	-0,28	-0,09	3,19 (0,39)	3,12 (0,44)	2,44
otwartość	2,86 (0,44)	0,02	-0,46	2,84 (0,43)	2,88 (0,45)	0,72
przekraczanie siebie	3,33 (0,48)	-0,33	-0,09	3,46 (0,42)	3,20 (0,50)	21,27***
umacnianie siebie	2,65 (0,68)	0,37	-0,70	2,50 (0,58)	2,80 (0,74)	14,63***

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Prawie wszystkie wartości mierzone za pomocą PBVS-C w grupie 8-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Jedynym wyjątkiem jest tradycja. Analiza wariancji wykazała, że 8-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość i tradycję, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują stymulację, osiągnięcia i władzę. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczynki bardziej preferują wartości przekraczania siebie, a chłopcy – umacniania siebie.

Preferencje wartości osób 9-letnich. W tabeli 54 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PBVS-C w grupie dzieci 9-letnich. Do najbardziej preferowanych wartości należą: życzliwość, tradycja i bezpieczeństwo.

Kolejno pojawiają się: uniwersalizm, kierowanie sobą, stymulacja i hedonizm. Do najmniej preferowanych należą: osiągnięcia, przystosowanie i władza.

Tabela 54

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 9 lat w grupie N = 446 (pomiar za pomocą PBVS-C)

	Cała grupa			Dziewczęta	Chłopcy	F(1, 444)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	3,68 (0,61)	-0,47	1,06	3,83 (0,57)	3,54 (0,62)	26,79***
UN (uniwersalizm)	3,01 (0,65)	-0,09	-0,43	3,12 (0,63)	2,91 (0,65)	11,97**
AC (osiągnięcia)	2,80 (0,79)	0,31	-0,58	2,58 (0,69)	3,00 (0,83)	33,13***
PO (władza)	2,19 (0,73)	0,76	-0,01	1,99 (0,61)	2,38 (0,79)	33,39***
CO (przystosowanie)	2,76 (0,61)	0,06	0,08	2,82 (0,57)	2,71 (0,63)	3,75
TR (tradycja)	3,64 (0,56)	-0,74	1,02	3,69 (0,50)	3,60 (0,61)	2,68
SE (bezpieczeństwo)	3,18 (0,60)	-0,03	0,72	3,30 (0,56)	3,08 (0,62)	14,55***
SD (kierowanie sobą)	2,94 (0,63)	-0,05	-0,02	3,00 (0,58)	2,89 (0,67)	3,76
ST (stymulacja)	2,91 (0,78)	0,32	-0,21	2,80 (0,72)	3,01 (0,82)	7,81**
HE (hedonizm)	2,88 (0,71)	0,18	-0,04	2,87 (0,69)	2,89 (0,73)	0,07
zachowawczość	3,20 (0,37)	-0,29	-0,15	3,27 (0,33)	3,13 (0,40)	15,49***
otwartość	2,91 (0,40)	0,27	-0,30	2,89 (0,40)	2,93 (0,40)	0,90
przekraczanie siebie	3,34 (0,48)	-0,26	-0,48	3,47 (0,46)	3,22 (0,47)	32,38***
umacnianie siebie	2,50 (0,61)	0,63	-0,40	2,29 (0,51)	2,69 (0,64)	53,79***

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Prawie wszystkie wartości mierzone za pomocą PBVS-C w grupie 9-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Jedynym wyjątkiem jest tradycja. Analiza wariancji wykazała, że 9-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość, uniwersalizm i bezpieczeństwo, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują stymulację, osiągnięcia i władzę. W kategoriach czterech głównych grup wartości, dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie i zachowawczości, a chłopcy – umacniania siebie.

Preferencje wartości osób 10-letnich. W tabeli 55 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PBVS-C w grupie dzieci 10-letnich. Do najbardziej preferowanych wartości należą: życzliwość, tradycja i bezpieczeństwo. Kolejno pojawiają się: uniwersalizm, stymulacja, kierowanie sobą i hedonizm. Do najmniej preferowanych należą: przystosowanie, osiągnięcia i władza.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PBVS-C w grupie 10-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała, że 10-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość, uniwersalizm,

tradycję, bezpieczeństwo, a także kierowanie sobą, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują stymulację, osiągnięcia i władzę. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie i zachowawczości, a chłopcy – umacniania siebie.

Tabela 55

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 10 lat w grupie N = 592 (pomiar za pomocą PBVS-C)

	Cała grupa			Dziewczęta	Chłopcy	F(1, 581)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życliwość)	3,74 (0,63)	-0,33	-0,46	3,96 (0,56)	3,54 (0,62)	72,89***
UN (uniwersalizm)	3,04 (0,65)	-0,03	-0,37	3,18 (0,60)	2,91 (0,67)	26,03***
AC (osiągnięcia)	2,77 (0,84)	0,43	-0,56	2,52 (0,77)	3,01 (0,85)	52,98***
PO (władza)	2,21 (0,76)	0,82	-0,17	1,98 (0,61)	2,45 (0,83)	60,80***
CO (przystosowanie)	2,61 (0,62)	0,08	-0,22	2,65 (0,61)	2,57 (0,63)	2,43
TR (tradycja)	3,56 (0,59)	-0,68	0,41	3,63 (0,56)	3,50 (0,61)	6,63*
SE (bezpieczeństwo)	3,15 (0,62)	-0,22	0,38	3,27 (0,55)	3,04 (0,67)	20,10***
SD (kierowanie sobą)	2,95 (0,67)	-0,01	0,03	3,09 (0,58)	2,83 (0,73)	22,03***
ST (stymulacja)	3,01 (0,82)	0,30	-0,24	2,84 (0,75)	3,15 (0,84)	21,52***
HE (hedonizm)	2,95 (0,70)	0,13	-0,30	2,89 (0,67)	3,01 (0,72)	3,63
zachowawczość	3,11 (0,41)	-0,37	-0,46	3,18 (0,38)	3,04 (0,43)	18,44***
otwartość	2,97 (0,44)	0,28	-0,38	2,94 (0,41)	2,99 (0,46)	2,15
przekraczanie siebie	3,39 (0,51)	-0,30	-0,40	3,57 (0,45)	3,23 (0,51)	74,42***
umacnianie siebie	2,49 (0,66)	0,61	-0,35	2,25 (0,55)	2,73 (0,68)	87,32***

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Preferencje wartości osób 11-letnich. W tabeli 56 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PBVS-C w grupie dzieci 11-letnich. Do najbardziej preferowanych należą: życliwość, tradycja i hedonizm. Kolejno pojawiają się: stymulacja, kierowanie sobą, bezpieczeństwo i osiągnięcia. Do najmniej preferowanych należą: uniwersalizm, władza i przystosowanie.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PBVS-C w grupie 11-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała, że 11-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życliwość, przystosowanie i bezpieczeństwo, a także kierowanie sobą, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują stymulację, osiągnięcia i władzę. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie i zachowawczości, a chłopcy – umacniania siebie.

Tabela 56

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 11 lat w grupie N = 381 (pomiar za pomocą PBVS-C)

	Cała grupa			Dziewczeta	Chłopcy	F(1, 363)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	3,48 (0,82)	-0,48	-0,07	3,73 (0,79)	3,21 (0,73)	41,67***
UN (uniwersalizm)	2,89 (0,62)	0,08	-0,17	2,93 (0,61)	2,84 (0,62)	2,37
AC (osiągnięcia)	2,92 (0,87)	0,06	-0,84	2,70 (0,84)	3,12 (0,85)	22,74***
PO (władza)	2,51 (0,88)	0,42	-0,86	2,21 (0,83)	2,82 (0,83)	50,00***
CO (przystosowanie)	2,43 (0,67)	0,37	0,20	2,51 (0,67)	2,34 (0,67)	5,72*
TR (tradycja)	3,33 (0,68)	-0,54	-0,09	3,36 (0,64)	3,29 (0,72)	1,11
SE (bezpieczeństwo)	3,00 (0,70)	-0,02	-0,16	3,19 (0,66)	2,82 (0,69)	28,44***
SD (kierowanie sobą)	3,01 (0,68)	0,30	0,12	3,15 (0,67)	2,87 (0,67)	16,13***
ST (stymulacja)	3,19 (0,81)	-0,16	-0,27	3,02 (0,77)	3,37 (0,81)	18,10***
HE (hedonizm)	3,25 (0,73)	-0,07	-0,75	3,19 (0,71)	3,32 (0,73)	2,97
zachowawczość	2,92 (0,45)	-0,03	-0,68	3,02 (0,44)	2,82 (0,45)	19,86***
otwartość	3,15 (0,43)	-0,05	-0,26	3,12 (0,41)	3,19 (0,44)	2,22
przekraczanie siebie	3,18 (0,55)	-0,23	-0,48	3,33 (0,53)	3,02 (0,52)	31,06***
umacnianie siebie	2,72 (0,72)	0,24	-0,90	2,45 (0,69)	2,97 (0,66)	53,55***

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Preferencje wartości osób 12-letnich. W tabeli 57 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PBVS-C w grupie 12-letnich osób badanych. Do najbardziej preferowanych wartości należą: życzliwość, hedonizm i stymulacja. Kolejno pojawiają się: tradycja, kierowanie sobą, bezpieczeństwo i osiągnięcia. Do najmniej preferowanych należą: uniwersalizm, władza i przystosowanie.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PBVS-C w grupie 12-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała, że 12-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: bezpieczeństwo, życzliwość i uniwersalizm, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują stymulację, osiągnięcia i władzę. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie, a chłopcy – umacniania siebie.

W tabeli 58 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 10–12-letnich osób badanych. Do najbardziej preferowanych wartości należą: stymulacja, życzliwość, hedonizm. Kolejno pojawiają się: uniwersalizm, kierowanie sobą, bezpieczeństwo. Do najmniej preferowanych należą: przystosowanie, osiągnięcia, tradycja i władza. Hierarchia zmierzona za pomocą PBVS-C i PVQ-40 jest zatem bardzo podobna. Jediną wyraźną różnicą jest zupełnie inne usytuowanie tradycji. W pomiarze PBVS-C tradycja lokowała się na czwartym miejscu w hierarchii, podczas gdy w pomiarze PVQ-40 – dopiero na dziewiątym.

Tabela 57

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 12 lat w grupie N = 482 (pomiar za pomocą PBVS-C)

	Cała grupa			Dziewczeta	Chłopcy	F(1, 419)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	3,58 (0,73)	-0,48	0,31	3,83 (0,62)	3,33 (0,76)	55,94***
UN (uniwersalizm)	2,82 (0,64)	0,14	-0,65	2,91 (0,61)	2,72 (0,67)	9,13**
AC (osiągnięcia)	2,87 (0,81)	0,13	-0,76	2,70 (0,79)	3,03 (0,80)	18,06***
PO (władza)	2,44 (0,80)	0,47	-0,75	2,18 (0,68)	2,70 (0,83)	50,04***
CO (przystosowanie)	2,34 (0,72)	0,78	0,61	2,31 (0,64)	2,36 (0,79)	0,54
TR (tradycja)	3,26 (0,65)	-0,38	-0,15	3,22 (0,64)	3,30 (0,67)	1,46
SE (bezpieczeństwo)	2,95 (0,70)	-0,17	0,14	3,12 (0,65)	2,79 (0,72)	24,99***
SD (kierowanie sobą)	3,05 (0,70)	-0,16	0,14	3,12 (0,70)	2,99 (0,68)	3,76
ST (stymulacja)	3,34 (0,82)	-0,05	-0,66	3,24 (0,79)	3,45 (0,85)	6,96**
HE (hedonizm)	3,35 (0,70)	-0,24	-0,37	3,38 (0,72)	3,34 (0,68)	0,28
zachowawczość	2,85 (0,45)	0,05	-0,61	2,88 (0,43)	2,81 (0,47)	2,40
otwartość	3,25 (0,45)	-0,03	-0,66	3,24 (0,45)	3,26 (0,46)	0,11
przekraczanie siebie	3,20 (0,51)	-0,11	-0,34	3,37 (0,45)	3,03 (0,51)	54,65***
umacnianie siebie	2,65 (0,64)	0,29	-0,80	2,44 (0,58)	2,87 (0,63)	52,48***

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Tabela 58

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 10–12 lat w grupie N = 201 (pomiar za pomocą PVQ-40)

	Cała grupa			Dziewczeta	Chłopcy	F(1, 199)
	M(SD)	S	K	M(SD)	M(SD)	
BE (życzliwość)	0,28 (0,74)	0,04	0,36	0,33 (0,77)	0,22 (0,71)	1,20
UN (uniwersalizm)	0,16 (0,72)	-0,32	0,20	0,14 (0,71)	0,18 (0,72)	0,17
AC (osiągnięcia)	-0,08 (0,93)	-0,46	0,49	-0,09 (0,99)	-0,08 (0,85)	0,00
PO (władza)	-1,06 (1,21)	0,23	-0,78	-1,28 (1,19)	-0,82 (1,20)	7,46**
CO (przystosowanie)	-0,07 (0,74)	-0,11	0,83	-0,03 (0,73)	-0,12 (0,75)	0,70
TR (tradycja)	-0,11 (0,70)	-0,16	-0,01	-0,16 (0,68)	-0,06 (0,72)	0,94
SE (bezpieczeństwo)	0,03 (0,77)	-0,37	0,60	0,11 (0,78)	-0,06 (0,75)	2,26
SD (kierowanie sobą)	0,09 (0,76)	-0,18	0,48	0,16 (0,66)	0,00 (0,85)	2,40
ST (stymulacja)	0,36 (0,94)	-0,12	0,12	0,32 (1,02)	0,41 (0,84)	0,40
HE (hedonizm)	0,21 (1,10)	-0,31	-0,17	0,24 (1,13)	0,18 (1,06)	0,18
zachowawczość	-0,04 (0,55)	-0,15	0,60	-0,01 (0,57)	-0,08 (0,54)	0,64
otwartość	0,21 (0,66)	0,20	0,46	0,24 (0,66)	0,18 (0,68)	0,39
przekraczanie siebie	0,21 (0,60)	0,04	0,46	0,22 (0,61)	0,19 (0,58)	0,07
umacnianie siebie	-0,51 (0,88)	-0,20	-0,07	-0,60 (0,91)	-0,40 (0,82)	2,83

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-40 w grupie 10–12-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała tylko jedną różnicę: 12-letni chłopcy bardziej niż dziewczęta w tym samym wieku preferują władzę. Zatem pomiar wartości za pomocą PVQ-40 jest w tym wieku dużo mniej czuły na międzyplciowe różnice w preferencjach wartości.

Preferencje wartości osób 13-letnich. W tabeli 59 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PBVS-C w grupie 13-letnich osób badanych. Do najbardziej preferowanych wartości należą: hedonizm, życzliwość i stymulacja. Kolejno pojawiają się: tradycja, kierowanie sobą, bezpieczeństwo, osiągnięcia. Do najmniej preferowanych należą: uniwersalizm, władza i przystosowanie.

Tabela 59

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 13 lat w grupie N = 217 (pomiar za pomocą PBVS-C)

	Cała grupa			Dziewczęta	Chłopcy	F(1, 215)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	3,56 (0,69)	-0,45	0,58	3,79 (0,59)	3,31 (0,71)	29,30***
UN (uniwersalizm)	2,82 (0,63)	0,05	-0,31	3,02 (0,60)	2,60 (0,59)	26,21***
AC (osiągnięcia)	2,88 (0,84)	0,25	-0,60	2,66 (0,82)	3,12 (0,80)	17,31***
PO (władza)	2,55 (0,79)	0,28	-0,78	2,19 (0,62)	2,90 (0,78)	59,79***
CO (przystosowanie)	2,13 (0,64)	0,71	0,58	2,11 (0,59)	2,16 (0,70)	0,19
TR (tradycja)	3,10 (0,70)	-0,25	-0,33	3,16 (0,70)	3,04 (0,71)	1,46
SE (bezpieczeństwo)	2,91 (0,57)	0,10	0,32	3,05 (0,50)	2,76 (0,60)	15,01***
SD (kierowanie sobą)	2,99 (0,71)	0,14	0,08	3,14 (0,70)	2,83 (0,70)	10,99**
ST (stymulacja)	3,50 (0,82)	-0,20	-0,57	3,39 (0,84)	3,61 (0,78)	4,20*
HE (hedonizm)	3,57 (0,67)	-0,46	-0,15	3,50 (0,64)	3,65 (0,70)	2,94
zachowawczość	2,71 (0,41)	0,42	-0,34	2,77 (0,42)	2,65 (0,40)	4,88*
otwartość	3,35 (0,45)	-0,35	-0,42	3,34 (0,46)	3,36 (0,45)	0,13
przekraczanie siebie	3,19 (0,53)	-0,31	-0,69	3,40 (0,43)	2,96 (0,52)	47,28***
umacnianie siebie	2,72 (0,65)	0,19	-0,86	2,43 (0,57)	3,02 (0,59)	56,47***

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PBVS-C w grupie 13-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała, że 13-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość, uniwersalizm, bezpieczeństwo, a także kierowanie sobą, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują stymulację, osiągnięcia i władzę. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie i zachowawczości, a chłopcy – umacniania siebie.

W tabeli 60 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 13-letnich osób badanych. Do najbardziej preferowanych wartości należą: stymulacja, hedonizm i życzliwość. Kolejno pojawiają się: kierowanie sobą, osiągnięcia, uniwersalizm. Do najmniej preferowanych należą: przystosowanie, tradycja, bezpieczeństwo i władza. Hierarchia zmierzona za pomocą PBVS-C i PVQ-40 jest zatem bardzo podobna. Jediną wyraźną różnicą jest zupełnie inne usytuowanie tradycji. W pomiarze PBVS-C tradycja lokowała się na czwartym miejscu w hierarchii, podczas gdy w pomiarze PVQ-40 – dopiero na siódmym, razem z przystosowaniem.

Tabela 60

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 13 lat w grupie N = 167 (pomiar za pomocą PVQ-40)

	M (SD)	Cała grupa		Dziewczęta	Chłopcy	F(1, 165)
		S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	0,22 (0,68)	-0,08	-0,34	0,40 (0,63)	0,04 (0,69)	12,75***
UN (uniwersalizm)	0,13 (0,67)	-0,13	-0,26	0,25 (0,65)	0,02 (0,68)	5,04*
AC (osiągnięcia)	0,14 (0,79)	-0,04	0,54	0,04 (0,80)	0,24 (0,76)	2,85
PO (władza)	-0,96 (1,21)	0,58	0,78	-1,27 (1,09)	-0,65 (1,26)	11,65**
CO (przystosowanie)	-0,14 (0,67)	-0,09	0,17	-0,11 (0,68)	-0,18 (0,67)	0,43
TR (tradycja)	-0,14 (0,72)	0,14	0,09	-0,16 (0,78)	-0,12 (0,66)	0,12
SE (bezpieczeństwo)	-0,17 (0,70)	0,31	1,18	-0,23 (0,69)	-0,11 (0,72)	1,34
SD (kierowanie sobą)	0,15 (0,71)	-0,14	0,23	0,15 (0,76)	0,14 (0,66)	0,01
ST (stymulacja)	0,39 (0,98)	-0,27	-0,49	0,43 (1,02)	0,34 (0,93)	0,29
HE (hedonizm)	0,34 (1,19)	-0,30	0,27	0,31 (1,15)	0,36 (1,23)	0,09
zachowawczość	-0,15 (0,53)	0,05	-0,21	-0,17 (0,58)	-0,13 (0,48)	0,21
otwartość	0,27 (0,69)	-0,09	-0,17	0,28 (0,72)	0,26 (0,67)	0,04
przekraczanie siebie	0,17 (0,58)	-0,08	0,08	0,31 (0,54)	0,02 (0,59)	10,94**
umacnianie siebie	-0,34 (0,79)	0,40	1,58	-0,52 (0,74)	-0,15 (0,79)	9,51**

Adnotacja. S – skośność; K – kurtozą.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-40 w grupie 13-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała, że 13-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość i uniwersalizm, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują władzę. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie, a chłopcy – umacniania siebie.

Preferencje wartości osób 14-letnich. W tabeli 61 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 14-letnich osób

badanych. Do najbardziej preferowanych wartości należą: stymulacja, życzliwość i hedonizm. Kolejno pojawiają się: uniwersalizm, osiągnięcia, kierowanie sobą i władza. Do najmniej preferowanych należą: przystosowanie, tradycja, bezpieczeństwo i władza.

Tabela 61

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 14 lat w grupie N = 144 (pomiar za pomocą PVQ-40)

	Cała grupa			Dziewczęta	Chłopcy	F(1, 141)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	0,37 (0,71)	-0,08	1,21	0,50 (0,64)	0,17 (0,76)	7,87**
UN (uniwersalizm)	0,20 (0,64)	-0,85	1,35	0,33 (0,55)	-0,01 (0,72)	10,38**
AC (osiągnięcia)	0,19 (0,93)	0,20	1,17	0,10 (0,91)	0,33 (0,96)	2,22
PO (władza)	-1,02 (1,11)	0,64	0,16	-1,21 (1,02)	-0,71 (1,17)	7,25**
CO (przystosowanie)	-0,11 (0,82)	-0,38	0,19	-0,05 (0,80)	-0,21 (0,84)	1,41
TR (tradycja)	-0,24 (0,85)	-0,72	0,78	-0,27 (0,92)	-0,21 (0,74)	0,18
SE (bezpieczeństwo)	-0,27 (0,74)	-0,25	-0,64	-0,39 (0,76)	-0,10 (0,68)	5,70*
SD (kierowanie sobą)	0,16 (0,69)	-0,10	0,02	0,20 (0,72)	0,12 (0,65)	0,37
ST (stymulacja)	0,37 (0,96)	0,26	0,66	0,42 (0,88)	0,30 (1,07)	0,50
HE (hedonizm)	0,21 (1,11)	0,18	-0,10	0,15 (1,11)	0,33 (1,11)	0,94
zachowawczość	-0,21 (0,62)	-0,39	0,15	-0,25 (0,66)	-0,17 (0,55)	0,57
otwartość	0,24 (0,65)	0,34	-0,01	0,25 (0,67)	0,24 (0,62)	0,01
przekraczanie siebie	0,27 (0,56)	-0,82	1,56	0,40 (0,48)	0,06 (0,61)	13,82***
umacnianie siebie	-0,33 (0,87)	0,59	1,38	-0,46 (0,82)	-0,12 (0,92)	5,41*

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-40 w grupie 14-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariacji wykazała, że 14-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość i uniwersalizm, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują władzę i bezpieczeństwo. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie, a chłopcy – umacniania siebie.

Preferencje wartości osób 15-letnich. W tabeli 62 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 15-letnich osób badanych. Do najbardziej preferowanych wartości należą: stymulacja, hedonizm i kierowanie sobą. Kolejno pojawiają się: życzliwość, osiągnięcia, uniwersalizm. Do najmniej preferowanych należą: przystosowanie, bezpieczeństwo, tradycja i władza.

Tabela 62

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 15 lat w grupie N = 314 (pomiar za pomocą PVQ-40)

	Cała grupa			Dziewczęta	Chłopcy	F(1, 311)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	0,41 (0,71)	-0,13	-0,28	0,59 (0,62)	0,22 (0,74)	22,63***
UN (uniwersalizm)	0,16 (0,69)	-0,57	0,92	0,30 (0,61)	0,01 (0,75)	13,93***
AC (osiągnięcia)	0,26 (0,94)	-0,17	-0,23	0,23 (0,98)	0,29 (0,90)	0,35
PO (władza)	-0,87 (1,12)	0,28	-0,19	-1,09 (1,08)	-0,65 (1,12)	12,59***
CO (przystosowanie)	-0,34 (0,77)	-0,05	0,32	-0,41 (0,79)	-0,26 (0,74)	3,04
TR (tradycja)	-0,62 (0,80)	-0,06	-0,26	-0,66 (0,82)	-0,58 (0,79)	0,81
SE (bezpieczeństwo)	-0,38 (0,71)	-0,09	-0,18	-0,50 (0,70)	-0,26 (0,71)	9,39**
SD (kierowanie sobą)	0,44 (0,71)	0,11	-0,05	0,51 (0,72)	0,38 (0,70)	2,38
ST (stymulacja)	0,52 (0,90)	-0,38	0,37	0,59 (0,85)	0,45 (0,95)	2,03
HE (hedonizm)	0,44 (1,06)	-0,18	-0,10	0,37 (1,03)	0,50 (1,09)	1,17
zachowawczość	-0,44 (0,56)	-0,14	-0,19	-0,52 (0,59)	-0,36 (0,52)	6,75*
otwartość	0,47 (0,63)	-0,01	0,03	0,49 (0,63)	0,44 (0,64)	0,61
przekraczanie siebie	0,26 (0,57)	-0,50	1,42	0,42 (0,48)	0,10 (0,61)	26,97***
umacnianie siebie	-0,22 (0,83)	0,07	0,26	-0,33 (0,85)	-0,10 (0,80)	6,10*

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-40 w grupie 15-latków mają rozkład zbliżony do normalnego, jednak zagregowany wynik dla przekraczania siebie nieco się oddala od rozkładu normalnego. Analiza wariancji wykazała, że 15-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość i uniwersalizm, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują władzę i bezpieczeństwo. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie, a chłopcy – umacniania siebie i zachowawczości.

Preferencje wartości osób 16-letnich. W tabeli 63 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 16-letnich osób badanych. Do najbardziej preferowanych wartości należą: życzliwość, stymulacja i kierowanie sobą. Kolejno pojawiają się: uniwersalizm, hedonizm, osiągnięcia. Do najmniej preferowanych należą: przystosowanie, bezpieczeństwo, tradycja i władza.

Tabela 63

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 16 lat w grupie N = 207 (pomiar za pomocą PVQ-40)

	Cała grupa			Dziewczeta	Chłopcy	F(1, 195)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	0,39 (0,68)	-0,03	0,17	0,54 (0,60)	0,18 (0,73)	14,16***
UN (uniwersalizm)	0,23 (0,64)	-0,39	0,66	0,34 (0,61)	0,03 (0,65)	10,87**
AC (osiągnięcia)	0,06 (0,84)	-0,15	0,15	-0,10 (0,82)	0,31 (0,82)	11,19**
PO (władza)	-0,92 (1,13)	0,56	0,18	-1,17 (1,03)	-0,41 (1,09)	23,81***
CO (przystosowanie)	-0,18 (0,84)	-0,56	0,03	-0,11 (0,87)	-0,33 (0,81)	3,09
TR (tradycja)	-0,42 (0,83)	-0,17	0,27	-0,39 (0,87)	-0,46 (0,75)	0,33
SE (bezpieczeństwo)	-0,19 (0,71)	-0,06	-0,16	-0,20 (0,70)	-0,25 (0,71)	0,20
SD (kierowanie sobą)	0,32 (0,68)	0,07	-0,11	0,30 (0,70)	0,35 (0,64)	0,26
ST (stymulacja)	0,34 (0,92)	-0,22	0,44	0,30 (0,89)	0,41 (0,95)	0,58
HE (hedonizm)	0,19 (1,05)	0,20	-0,24	0,19 (1,01)	0,26 (1,12)	0,20
zachowawczość	-0,26 (0,57)	-0,17	-0,40	-0,23 (0,57)	-0,33 (0,55)	1,47
otwartość	0,29 (0,65)	0,22	0,16	0,26 (0,64)	0,34 (0,67)	0,63
przekraczanie siebie	0,29 (0,54)	-0,35	0,77	0,42 (0,50)	0,09 (0,57)	18,06***
umacnianie siebie	-0,36 (0,82)	0,31	0,37	-0,55 (0,76)	0,01 (0,81)	23,61***

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-40 w grupie 16-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała, że 16-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość i uniwersalizm, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują osiągnięcia i władzę. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie, a chłopcy – umacniania siebie.

Preferencje wartości osób 17-letnich. W tabeli 64 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 17-letnich osób badanych. Do najbardziej preferowanych wartości należą: życzliwość, kierowanie sobą i stymulacja. Kolejno pojawiają się: hedonizm, uniwersalizm, osiągnięcia. Do najmniej preferowanych należą: przystosowanie, bezpieczeństwo, tradycja i władza.

Tabela 64

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 17 lat w grupie N = 736 (pomiar za pomocą PVQ-40)

	M (SD)	Cała grupa		Dziewczęta	Chłopcy	F(1, 691)
		S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	0,45 (0,69)	-0,19	0,29	0,60 (0,67)	0,25 (0,67)	46,86***
UN (uniwersalizm)	0,19 (0,64)	-0,36	0,38	0,32 (0,58)	-0,02 (0,65)	50,38***
AC (osiągnięcia)	0,17 (0,83)	-0,18	-0,32	0,09 (0,83)	0,30 (0,79)	11,11**
PO (władza)	-0,97 (1,08)	0,37	-0,05	-1,17 (1,04)	-0,67 (1,03)	38,59***
CO (przystosowanie)	-0,22 (0,77)	-0,25	0,15	-0,16 (0,79)	-0,30 (0,70)	5,76*
TR (tradycja)	-0,49 (0,82)	-0,02	0,18	-0,45 (0,83)	-0,58 (0,77)	4,35*
SE (bezpieczeństwo)	-0,25 (0,69)	-0,31	0,32	-0,32 (0,69)	-0,18 (0,69)	6,79**
SD (kierowanie sobą)	0,42 (0,68)	0,25	0,27	0,38 (0,69)	0,46 (0,65)	2,45
ST (stymulacja)	0,31 (0,92)	-0,33	0,06	0,30 (0,95)	0,36 (0,86)	0,65
HE (hedonizm)	0,26 (1,08)	-0,25	-0,32	0,13 (1,08)	0,47 (1,01)	17,51***
zachowawczość	-0,31 (0,57)	-0,08	-0,10	-0,31 (0,58)	-0,34 (0,52)	0,41
otwartość	0,34 (0,64)	-0,02	-0,08	0,28 (0,66)	0,43 (0,58)	9,28**
przekraczanie siebie	0,29 (0,54)	-0,22	0,67	0,43 (0,51)	0,09 (0,51)	75,71***
umacnianie siebie	-,32 (0,80)	0,12	-0,19	-0,45 (0,79)	-0,12 (0,74)	31,29***

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-40 w grupie 17-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała, że 17-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość, uniwersalizm, przystosowanie i tradycję, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują osiągnięcia, władzę, hedonizm, a także bezpieczeństwo. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie, a chłopcy – umacniania siebie i otwartości.

Preferencje wartości osób 18-letnich. W tabeli 65 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 18-letnich osób badanych. Do najbardziej preferowanych wartości należą: kierowanie sobą, życzliwość i stymulacja. Kolejno pojawiają się: osiągnięcia, hedonizm, uniwersalizm. Do najmniej preferowanych należą: przystosowanie, bezpieczeństwo, tradycja i władza.

Tabela 65

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 18 lat w grupie N = 494 (pomiar za pomocą PVQ-40)

	Cała grupa			Dziewczęta	Chłopcy	F(1, 489)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	0,48 (0,73)	-0,02	-0,09	0,61 (0,70)	0,28 (0,73)	23,70***
UN (uniwersalizm)	0,14 (0,71)	-0,43	0,58	0,31 (0,65)	-0,13 (0,72)	49,13***
AC (osiągnięcia)	0,29 (0,80)	-0,13	-0,11	0,23 (0,84)	0,38 (0,72)	4,29*
PO (władza)	-0,84 (1,08)	0,35	-0,16	-1,09 (1,05)	-0,45 (1,00)	44,67***
CO (przystosowanie)	-0,33 (0,75)	-0,09	0,05	-0,32 (0,79)	-0,35 (0,67)	0,16
TR (tradycja)	-0,69 (0,84)	0,21	0,16	-0,65 (0,85)	-0,76 (0,82)	1,86
SE (bezpieczeństwo)	-0,34 (0,69)	-0,09	-0,38	-0,38 (0,71)	-0,28 (0,66)	2,60
SD (kierowanie sobą)	0,63 (0,69)	0,12	0,03	0,58 (0,69)	0,69 (0,69)	2,90
ST (stymulacja)	0,36 (0,93)	-0,25	0,28	0,38 (0,94)	0,33 (0,89)	0,31
HE (hedonizm)	0,27 (1,10)	-0,25	-0,18	0,13 (1,09)	0,49 (1,09)	13,06***
zachowawczość	-0,45 (0,54)	0,00	-0,26	-0,45 (0,57)	-0,45 (0,48)	0,00
otwartość	0,44 (0,65)	-0,11	0,46	0,39 (0,67)	0,53 (0,61)	5,40*
przekraczanie siebie	0,28 (0,57)	-0,25	0,29	0,43 (0,55)	0,03 (0,51)	63,18***
umacnianie siebie	-0,20 (0,75)	0,14	0,27	-0,34 (0,77)	0,03 (0,67)	28,15***

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-40 w grupie 18-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała, że 18-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość i uniwersalizm, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują osiągnięcia, władzę i hedonizm. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie, a chłopcy – umacniania siebie i otwartości.

Preferencje wartości osób 19-letnich. W tabeli 66 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 19-letnich osób badanych. Do najbardziej preferowanych wartości należą: kierowanie sobą, życzliwość i osiągnięcia. Kolejno pojawiają się: stymulacja, hedonizm, uniwersalizm. Do najmniej preferowanych należą: bezpieczeństwo, przystosowanie, władza i tradycja.

Tabela 66

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 19 lat w grupie N = 371 (pomiar za pomocą PVQ-40)

	Cała grupa			Dziewczeta	Chłopcy	F(1, 367)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	0,40 (0,72)	0,13	0,16	0,52 (0,70)	0,20 (0,71)	18,10***
UN (uniwersalizm)	0,10 (0,69)	-0,34	0,79	0,20 (0,62)	-0,07 (0,77)	13,86***
AC (osiągnięcia)	0,30 (0,87)	-0,27	0,18	0,29 (0,86)	0,30 (0,89)	0,02
PO (władza)	-0,71 (1,17)	0,27	-0,22	-0,97 (1,14)	-0,28 (1,12)	32,62***
CO (przystosowanie)	-0,26 (0,77)	-0,01	-0,15	-0,18 (0,79)	-0,38 (0,73)	5,95*
TR (tradycja)	-0,76 (0,86)	0,08	-0,17	-0,75 (0,83)	-0,77 (0,91)	0,07
SE (bezpieczeństwo)	-0,18 (0,75)	-0,10	0,18	-0,15 (0,74)	-0,22 (0,77)	0,75
SD (kierowanie sobą)	0,63 (0,77)	-0,09	-0,17	0,58 (0,77)	0,70 (0,78)	2,21
ST (stymulacja)	0,22 (0,98)	-0,36	0,37	0,19 (1,00)	0,28 (0,95)	0,68
HE (hedonizm)	0,17 (1,16)	0,01	-0,45	0,04 (1,10)	0,41 (1,23)	9,39***
zachowawczość	-0,38 (0,58)	-0,04	0,18	-0,34 (0,59)	-0,44 (0,56)	2,38
otwartość	0,37 (0,72)	-0,10	0,65	0,30 (0,71)	0,49 (0,72)	6,12*
przekraczanie siebie	0,22 (0,56)	-0,12	0,38	0,33 (0,54)	0,04 (0,56)	24,85***
umacnianie siebie	-0,13 (0,84)	-0,02	0,18	-0,25 (0,84)	0,05 (0,81)	12,02**

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-40 w grupie 19-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała, że 19-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość, uniwersalizm i przystosowanie, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują władzę i hedonizm. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie, a chłopcy – umacniania siebie i otwartości.

Preferencje wartości osób 20-letnich. W tabeli 67 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 20-letnich osób badanych. Do najbardziej preferowanych wartości należą: kierowanie sobą, życzliwość i osiągnięcia. Kolejno pojawiają się: hedonizm, stymulacja, uniwersalizm. Do najmniej preferowanych należą: bezpieczeństwo, przystosowanie, tradycja i władza.

Tabela 67

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 20 lat w grupie N = 434 (pomiar za pomocą PVQ-40)

	Cała grupa			Dziewczeta	Chłopcy	F(1, 429)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	0,44 (0,59)	-0,19	0,46	0,52 (0,54)	0,20 (0,67)	25,07***
UN (uniwersalizm)	0,13 (0,57)	-0,22	0,00	0,20 (0,56)	-0,07 (0,55)	19,08***
AC (osiągnięcia)	0,23 (0,71)	0,18	0,58	0,19 (0,70)	0,35 (0,70)	4,62**
PO (władza)	-0,78 (1,00)	0,48	0,35	-0,90 (0,94)	-0,40 (1,06)	21,68***
CO (przystosowanie)	-0,27 (0,73)	-0,28	0,21	-0,26 (0,73)	-0,31 (0,73)	0,38
TR (tradycja)	-0,66 (0,79)	-0,17	-0,01	-0,65 (0,79)	-0,71 (0,81)	0,46
SE (bezpieczeństwo)	-0,08 (0,61)	-0,30	0,34	-0,07 (0,59)	-0,14 (0,66)	1,19
SD (kierowanie sobą)	0,51 (0,65)	0,11	1,06	0,49 (0,63)	0,58 (0,72)	1,55
ST (stymulacja)	0,15 (0,85)	-0,09	-0,17	0,10 (0,84)	0,34 (0,84)	6,63*
HE (hedonizm)	0,18 (1,03)	0,04	-0,35	0,15 (1,04)	0,31 (1,01)	1,83
zachowawczość	-0,32 (0,50)	-0,41	0,01	-0,31 (0,50)	-0,37 (0,49)	1,25
otwartość	0,30 (0,58)	0,28	-0,21	0,27 (0,58)	0,43 (0,58)	5,84*
przekraczanie siebie	0,26 (0,47)	-0,25	0,74	0,33 (0,45)	0,03 (0,48)	32,95***
umacnianie siebie	-0,20 (0,70)	0,39	0,93	-0,28 (0,67)	0,03 (0,74)	16,83***

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-40 w grupie 20-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała, że 20-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość i uniwersalizm, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują władzę, osiągnięcia i stymulację. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie, a chłopcy – umacniania siebie i otwartości.

Preferencje wartości osób 21-letnich. W tabeli 68 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 21-letnich osób badanych. Do najbardziej preferowanych wartości należą: kierowanie sobą, życzliwość i osiągnięcia. Kolejno pojawiają się: hedonizm, stymulacja, uniwersalizm. Do najmniej preferowanych należą: bezpieczeństwo, przystosowanie, władza i tradycja.

Tabela 68

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 21 lat w grupie N = 410 (pomiar za pomocą PVQ-40)

	Cała grupa			Dziewczeta	Chłopcy	F(1, 361)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	0,38 (0,65)	0,05	0,38	0,51 (0,66)	0,18 (0,58)	19,50***
UN (uniwersalizm)	0,07 (0,59)	-0,07	0,25	0,15 (0,56)	-0,03 (0,65)	6,36*
AC (osiągnięcia)	0,24 (0,75)	-0,09	0,36	0,20 (0,76)	0,35 (0,77)	2,67
PO (władza)	-0,63 (1,10)	0,01	-0,24	-0,87 (1,08)	-0,46 (1,03)	11,09**
CO (przystosowanie)	-0,24 (0,67)	-0,27	0,05	-0,24 (0,70)	-0,27 (0,64)	0,20
TR (tradycja)	-0,67 (0,81)	0,03	-0,01	-0,72 (0,78)	-0,80 (0,77)	0,90
SE (bezpieczeństwo)	-0,06 (0,61)	-0,20	0,03	-0,02 (0,65)	-0,13 (0,56)	2,36
SD (kierowanie sobą)	0,51 (0,64)	0,08	0,15	0,53 (0,63)	0,61 (0,65)	1,18
ST (stymulacja)	0,15 (0,81)	-0,04	0,02	0,16 (0,84)	0,23 (0,80)	0,56
HE (hedonizm)	0,16 (0,97)	-0,21	-0,25	0,06 (1,00)	0,40 (0,95)	8,95**
zachowawczość	-0,31 (0,47)	-0,47	0,46	-0,30 (0,49)	-0,38 (0,44)	2,11
otwartość	0,30 (0,51)	0,11	0,59	0,28 (0,52)	0,43 (0,51)	6,95**
przekraczanie siebie	0,20 (0,49)	0,15	0,47	0,29 (0,48)	0,06 (0,48)	17,64***
umacnianie siebie	-0,14 (0,75)	-0,01	0,76	-0,26 (0,75)	0,00 (0,77)	8,66**

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-40 w grupie 21-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała, że 21-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość i uniwersalizm, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują władzę i hedonizm. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie, a chłopcy – umacniania siebie i otwartości.

Preferencje wartości osób 22-letnich. W tabeli 69 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 22-letnich osób badanych. Do najbardziej preferowanych wartości należą: kierowanie sobą, życzliwość i hedonizm. Kolejno pojawiają się: osiągnięcia, stymulacja, uniwersalizm. Do najmniej preferowanych należą: bezpieczeństwo, przystosowanie, władza i tradycja.

Tabela 69

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 22 lat w grupie N = 255 (pomiar za pomocą PVQ-40)

	Cała grupa			Dziewczeta	Chłopcy	F(1, 243)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	0,40 (0,66)	-0,06	0,06	0,57 (0,63)	0,21 (0,64)	18,10***
UN (uniwersalizm)	0,10 (0,58)	0,07	1,06	0,19 (0,57)	-0,02 (0,59)	7,69**
AC (osiągnięcia)	0,25 (0,76)	-0,02	0,01	0,22 (0,80)	0,28 (0,74)	0,35
PO (władza)	-0,70 (1,05)	0,02	-0,05	-0,99 (1,01)	-0,37 (0,97)	22,95***
CO (przystosowanie)	-0,28 (0,69)	-0,25	0,12	-0,28 (0,73)	-0,30 (0,64)	0,05
TR (tradycja)	-0,81 (0,82)	0,06	-0,28	-0,87 (0,80)	-0,83 (0,78)	0,16
SE (bezpieczeństwo)	-0,06 (0,60)	0,00	-0,02	-0,10 (0,59)	-0,02 (0,63)	1,02
SD (kierowanie sobą)	0,55 (0,68)	0,07	0,32	0,62 (0,71)	0,52 (0,61)	1,26
ST (stymulacja)	0,20 (0,82)	-0,43	0,67	0,22 (0,86)	0,22 (0,75)	0,00
HE (hedonizm)	0,26 (0,90)	-0,20	-0,10	0,19 (0,92)	0,35 (0,89)	1,67
zachowawczość	-0,36 (0,49)	-0,26	0,07	-0,39 (0,51)	-0,35 (0,47)	0,36
otwartość	0,36 (0,50)	0,12	-0,22	0,37 (0,52)	0,38 (0,47)	0,02
przekraczanie siebie	0,22 (0,47)	0,28	0,55	0,34 (0,46)	0,08 (0,46)	19,78***
umacnianie siebie	-0,16 (0,71)	0,03	0,22	-0,30 (0,72)	0,00 (0,67)	10,68**

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-40 w grupie 22-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała, że 22-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość i uniwersalizm, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują władzę. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie, a chłopcy – umacniania siebie.

Preferencje wartości osób 23-letnich. W tabeli 70 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 23-letnich osób badanych. Do najbardziej preferowanych wartości należą: kierowanie sobą, życzliwość i osiągnięcia. Kolejno pojawiają się: uniwersalizm, stymulacja, hedonizm. Do najmniej preferowanych należą: bezpieczeństwo, przystosowanie, tradycja i władza.

Tabela 70

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 23 lat w grupie N = 228 (pomiar za pomocą PVQ-40)

	Cała grupa			Dziewczeta	Chłopcy	F(1, 211)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	0,46 (0,61)	0,11	0,50	0,53 (0,64)	0,44 (0,55)	1,18
UN (uniwersalizm)	0,12 (0,56)	-0,06	0,47	0,29 (0,49)	-0,03 (0,61)	18,42***
AC (osiągnięcia)	0,19 (0,73)	0,03	0,46	0,13 (0,71)	0,29 (0,79)	2,34
PO (władza)	-0,68 (1,01)	0,03	-0,20	-0,96 (0,98)	-0,49 (0,93)	12,17**
CO (przystosowanie)	-0,16 (0,74)	-0,26	0,04	-0,14 (0,75)	-0,24 (0,74)	1,01
TR (tradycja)	-0,68 (0,85)	-0,08	-0,08	-0,68 (0,80)	-0,83 (0,83)	1,66
SE (bezpieczeństwo)	-0,06 (0,60)	-0,29	-0,08	-0,02 (0,62)	-0,08 (0,61)	0,58
SD (kierowanie sobą)	0,47 (0,68)	0,21	-0,17	0,47 (0,71)	0,54 (0,66)	0,65
ST (stymulacja)	0,08 (0,84)	-0,20	0,11	0,03 (0,85)	0,20 (0,82)	2,20
HE (hedonizm)	0,08 (0,97)	-0,41	0,06	-0,04 (0,96)	0,21 (1,03)	3,31
zachowawczość	-0,28 (0,50)	-0,38	0,24	-0,26 (0,50)	-0,36 (0,51)	2,12
otwartość	0,24 (0,53)	0,07	0,04	0,18 (0,54)	0,34 (0,54)	4,37
przekraczanie siebie	0,26 (0,46)	0,34	0,19	0,39 (0,45)	0,16 (0,45)	13,78***
umacnianie siebie	-0,19 (0,68)	0,06	0,89	-0,33 (0,65)	-0,04 (0,73)	9,42**

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-40 w grupie 23-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała, że 23-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują uniwersalizm, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują władzę. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie, a chłopcy – umacniania siebie.

Preferencje wartości osób 24-letnich. W tabeli 71 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 24-letnich osób badanych. Do najbardziej preferowanych wartości należą: kierowanie sobą, życzliwość i uniwersalizm. Kolejno pojawiają się: stymulacja, hedonizm, osiągnięcia. Do najmniej preferowanych należą: bezpieczeństwo, przystosowanie, tradycja i władza.

Tabela 71

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 24 lat w grupie N = 240 (pomiar za pomocą PVQ-40)

	Cała grupa			Dziewczeta	Chłopcy	F(1, 226)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	0,52 (0,66)	-0,21	0,88	0,55 (0,68)	0,51 (0,65)	0,23
UN (uniwersalizm)	0,25 (0,68)	0,04	-0,22	0,33 (0,64)	0,18 (0,72)	3,00
AC (osiągnięcia)	0,08 (0,73)	-0,10	0,25	0,05 (0,71)	0,12 (0,79)	0,53
PO (władza)	-0,84 (1,02)	0,37	0,01	-1,01 (1,00)	-0,71 (1,01)	4,92*
CO (przystosowanie)	-0,24 (0,74)	-0,39	-0,03	-0,18 (0,74)	-0,31 (0,74)	1,89
TR (tradycja)	-0,68 (0,86)	-0,34	0,48	-0,71 (0,83)	-0,75 (0,86)	0,13
SE (bezpieczeństwo)	-0,11 (0,69)	0,06	0,26	-0,06 (0,67)	-0,18 (0,74)	1,70
SD (kierowanie sobą)	0,57 (0,63)	-0,17	0,09	0,57 (0,63)	0,63 (0,61)	0,52
ST (stymulacja)	0,13 (0,87)	0,07	-0,40	0,12 (0,83)	0,19 (0,94)	0,44
HE (hedonizm)	0,08 (1,05)	-0,08	-0,43	-0,05 (1,02)	0,21 (1,12)	3,35
zachowawczość	-0,33 (0,54)	-0,34	-0,28	-0,30 (0,54)	-0,40 (0,55)	1,98
otwartość	0,29 (0,59)	0,38	-0,15	0,25 (0,57)	0,37 (0,63)	2,44
przekraczanie siebie	0,36 (0,54)	0,02	-0,13	0,42 (0,53)	0,31 (0,56)	2,32
umacnianie siebie	-0,32 (0,74)	0,28	0,36	-0,40 (0,72)	-0,24 (0,77)	2,85

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-40 w grupie 24-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała tylko jedną różnicę międzypłciową: 24-letni chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują władzę.

Preferencje wartości osób 25-letnich. W tabeli 72 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 w grupie 25-letnich osób badanych. Do najbardziej preferowanych wartości należą: kierowanie sobą, życzliwość i uniwersalizm. Kolejno pojawiają się: osiągnięcia, bezpieczeństwo, hedonizm i stymulacja. Do najmniej preferowanych należą: przystosowanie, tradycja i władza.

Tabela 72

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców w wieku 25 lat w grupie N = 274 (pomiar za pomocą PVQ-40)

	M (SD)	Cała grupa		Dziewczęta	Chłopcy	F(1, 239)
		S	K	M (SD)	M (SD)	
BE (życzliwość)	0,44 (0,60)	-0,09	0,16	0,54 (0,61)	0,31 (0,63)	7,47**
UN (uniwersalizm)	0,23 (0,63)	-0,12	-0,16	0,35 (0,60)	0,16 (0,65)	5,12***
AC (osiągnięcia)	0,09 (0,77)	-0,20	0,22	0,04 (0,79)	0,15 (0,80)	1,20
PO (władza)	-0,68 (1,04)	-0,06	-0,59	-0,97 (0,97)	-0,56 (0,99)	9,60**
CO (przystosowanie)	-0,23 (0,68)	-0,11	0,65	-0,14 (0,68)	-0,40 (0,73)	7,36**
TR (tradycja)	-0,51 (0,83)	-0,20	0,10	-0,55 (0,85)	-0,54 (0,85)	0,01
SE (bezpieczeństwo)	0,02 (0,66)	-0,03	0,18	0,08 (0,70)	-0,01 (0,64)	0,87
SD (kierowanie sobą)	0,48 (0,68)	-0,09	-0,14	0,47 (0,68)	0,65 (0,64)	4,13*
ST (stymulacja)	-0,12 (0,81)	-0,03	-0,29	-0,17 (0,81)	0,03 (0,84)	3,12
HE (hedonizm)	-0,05 (0,94)	-0,02	-0,17	-0,17 (0,93)	-0,02 (1,06)	1,35
zachowawczość	-0,22 (0,47)	-0,41	0,24	-0,18 (0,51)	-0,29 (0,46)	2,68
otwartość	0,14 (0,51)	0,02	0,07	0,09 (0,53)	0,26 (0,51)	6,32*
przekraczanie siebie	0,31 (0,51)	0,06	0,19	0,43 (0,51)	0,22 (0,53)	8,65**
umacnianie siebie	-0,24 (0,75)	-0,29	0,43	-0,39 (0,74)	-0,15 (0,76)	5,83*

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-40 w grupie 25-latków mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała, że 25-letnie dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość, uniwersalizm i przystosowanie, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują władzę, a także kierowanie sobą. W kategoriach czterech głównych grup wartości dziewczęta bardziej preferują wartości przekraczania siebie, a chłopcy – umacniania siebie i otwartości.

Trendy rozwojowe w preferencji wartości.

Sposób analiz. Powyżej zostały zaprezentowane szczegółowo hierarchie wartości w każdej grupie wiekowej. Ponieważ zbadano dużą liczbę osób, możliwe były porównawcze analizy grup różniących się tylko rokiem. W ten sposób uzyskano siedem grup wiekowych zbadanych za pomocą PBVS-C (od 5–7 do 13 lat) i 14 grup wiekowych zbadanych za pomocą PVQ-40 (od 10–12 do 25 lat). Zebrany materiał empiryczny umożliwił przeprowadzenie analizy trendów w analizie wariancji.

Poniżej zostaną zaprezentowane wyniki testu trendu liniowego i kwadratowego dla każdej wartości. Dodatkowo przed obliczaniem trendów zostały wykonane analizy wariancji, w których zmiennymi niezależnymi były wiek i płeć. Celem tych analiz było ustalenie, czy występuje efekt interakcji. Gdyby taki efekt wystąpił, zidentyfikowana interakcja musiałaby zostać również uwzględniona w poszukiwaniu trendów. Okazało się jednak, że w przypadku PBVS-C: 1) przyjmując kryterium

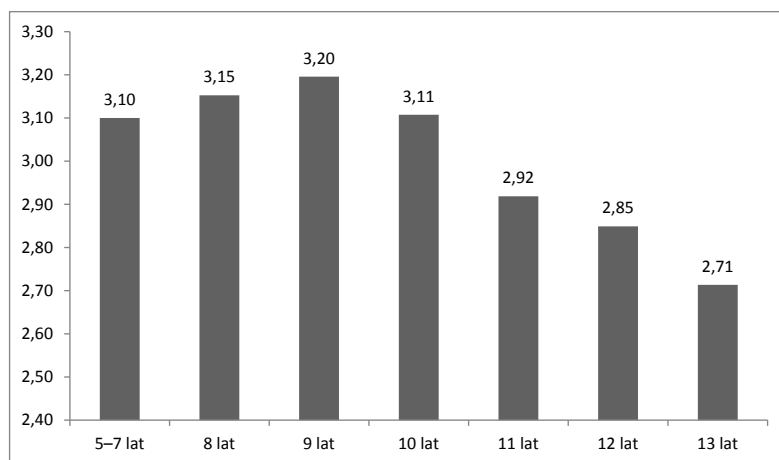
istotności $p < 0,05$, tylko w przypadku kierowania sobą, władzy i tradycji znaleziono słaby efekt interakcji; 2) przyjmując kryterium istotności $p < 0,01$, efekt wystąpił tylko w przypadku tradycji, 3) przy kryterium istotności $p < 0,001$ nie wystąpił efekt interakcji w żadnej z wartości. Z kolei w przypadku PVQ-40: 1) przyjmując kryterium istotności $p < 0,05$, tylko w przypadku życzliwości, bezpieczeństwa i przekraczania siebie wystąpił efekt interakcji; 2) przyjmując kryterium istotności $p < 0,01$, efekt wystąpił tylko w przypadku przekraczania siebie i bezpieczeństwa; 3) przy kryterium istotności $p < 0,001$, nie wystąpił efekt interakcji w żadnej z wartości.

Aby uprościć prezentację materiału, efekty interakcji w trendach zostaną pominięte, ponieważ, jak się okazało, są one niezwykle słabe lub nie ma ich wcale. W związku z tym analizy prezentowane poniżej prowadzone były na całych grupach, bez podziału na grupy płciowe.

W każdym przypadku została sprawdzona homogeniczność wariancji. Jeśli test Lavena był istotny, przy ocenie istotności zróżnicowania brany był pod uwagę skorygowany wskaźnik F według Welcha (Tomarken, Serlin, 1986). Zarówno skorygowany, jak i nieskorygowany wskaźnik F prowadził jednak zawsze do takich samych interpretacji, dlatego dla uproszczenia obrazu poniżej prezentowane są statystyki F , i to na nich zostały oparte opisy trendów.

Przemiany preferencji wartości między 5 a 25 rokiem życia.

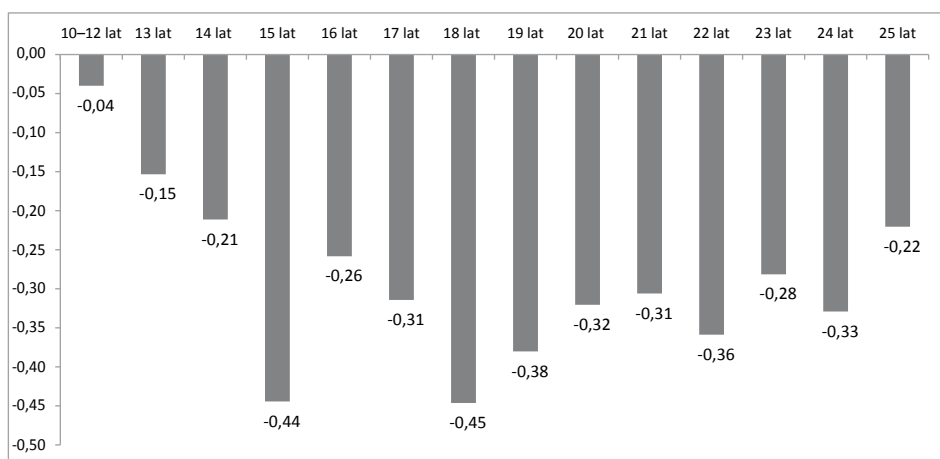
Zachowawczość. Na rysunku 59 są przedstawione preferencje zachowawczości (mierzone za pomocą PBVS-C) przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat.

Rysunek 59. Preferencja zachowawczości przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat (pomiar za pomocą PBVS-C).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji zachowawczości między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 5–13 lat $F(6, 2545) = 58,35; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 2545) = 265,02; p < 0,001$, co oznacza, że wraz z wiekiem preferencja zachowawczości spada. Uzyskane wyniki można też opisać istotnym trendem kwadratowym $F(1, 2545) = 62,48; p < 0,001$, zgodnie z którym najpierw następuje wzrost preferencji zachowawczości (do 9 roku życia), a następnie jej spadek. Jednakże wartość F jest znacznie większa w trendzie liniowym, toteż ta interpretacja zostanie przyjęta. Jest to zależność symetryczna do zmian preferencji otwartości na zmiany.

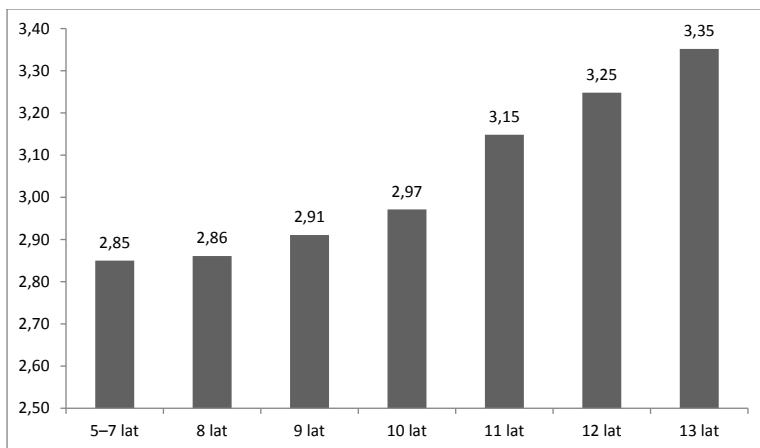
Na rysunku 60 są przedstawione preferencje zachowawczości (mierzone za pomocą PVQ-40) przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat.

Rysunek 60. Preferencja zachowawczości przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat (pomiar za pomocą PVQ-40).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji zachowawczości między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 10–25 lat $F(13, 4461) = 10,78; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 4461) = 5,39; p < 0,05$, jednak wartość F trendu kwadratowego jest znacznie wyższa $F(1, 4461) = 72,71; p < 0,001$, dlatego ta interpretacja zostanie tu przyjęta. Oznacza to, że preferencja zachowawczości systematycznie spada do około 18 roku życia, a następnie zaczyna rosnąć. Szczególnie gwałtowny spadek preferencji zachowawczości widoczny jest w 15 roku życia.

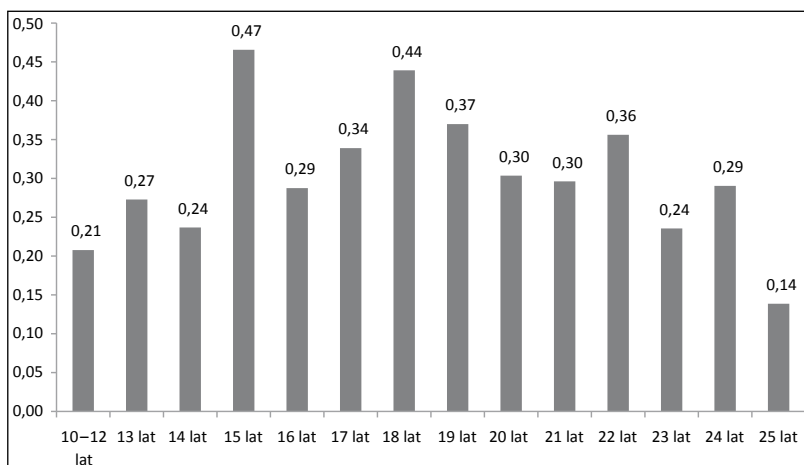
Otwartość na zmiany. Na rysunku 61 są przedstawione preferencje otwartości na zmiany (mierzone za pomocą PBVS-C) przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat.

Rysunek 61. Preferencja otwartości na zmiany przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat (pomiar za pomocą PBVS-C).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji otwartości na zmiany między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 5–13 lat $F(6, 2545) = 62,21$; $p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 2545) = 345,10$; $p < 0,001$, co oznacza, że wraz z wiekiem preferencja otwartości wzrasta.

Na rysunku 62 są przedstawione preferencje otwartości na zmiany (mierzone za pomocą PVQ-40) przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat.

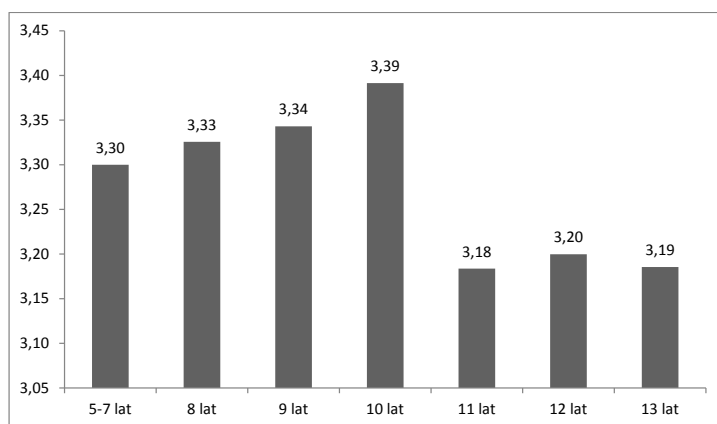
Rysunek 62. Preferencja otwartości na zmiany przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat (pomiar za pomocą PVQ-40).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji otwartości na zmiany między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 10–25 lat $F(13, 4461) = 6,25$; $p < 0,001$.

Zróznicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 4461) = 7,71; p < 0,01$, jednak wartość F trendu kwadratowego jest znacznie wyższa $F(1, 4461) = 36,64; p < 0,001$, dlatego ta interpretacja zostanie tu przyjęta. Oznacza to, że preferencja otwartości na zmiany systematycznie rośnie do około 18 roku życia, a następnie zaczyna spadać. Szczególne gwałtowny wzrost preferencji otwartości na zmiany widoczny jest w 15 roku życia.

Zaobserwowany trend jest dokładnie odwrotny do trendu opisującego przemianę preferencji zachowawczości, co jest zgodne z prawidłowościami wynikającymi ze struktury kołowej.

Przekraczanie siebie. Na rysunku 63 są przedstawione preferencje przekraczania siebie (mierzone za pomocą PBVS-C) przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat.

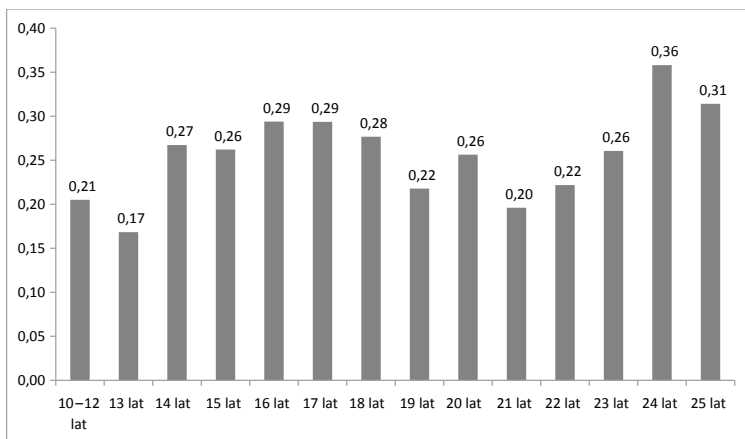

Rysunek 63. Preferencja przekraczania siebie przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat (pomiar za pomocą PBVS-C).

ANOVA wykazała istotne zróznicowanie w preferencji przekraczania siebie między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 5–13 lat $F(6, 2545) = 11,52; p < 0,001$. Zróznicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 2545) = 23,35; p < 0,001$, co oznacza, że wraz z wiekiem preferencja przekraczania siebie spada. Zróznicowanie to można opisać też trendem kwadratowym $F(1, 2545) = 11,78; p < 0,05$. Szczególne przewartościowanie preferencji ma miejsce w 10–11 roku życia. Do 10 roku życia widoczny jest niewielki wzrost preferencji, ale w 11 roku życia następuje gwałtowny spadek preferencji w stosunku do 10 roku życia, wskutek czego istotny staje się też liniowy trend spadkowy. Warto zatem przyjrzeć się szczegółowo przemianom wartości wchodzącym w skład przekraczania siebie, czyli uniwersalizmu i życzliwości, co nastąpi w dalszej części prezentacji wyników.

Na rysunku 64 są przedstawione preferencje przekraczania siebie (mierzone za pomocą PVQ-40) przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat.

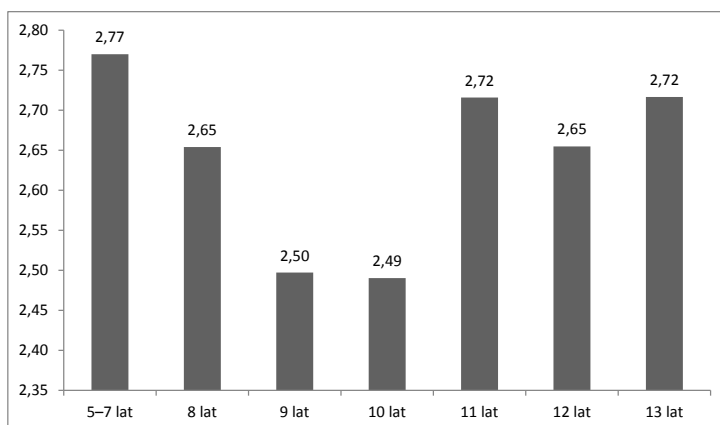

Rysunek 64. Preferencja przekraczania siebie przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat (pomiar za pomocą PVQ-40).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji przekraczania siebie między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 10–25 lat $F(13, 4461) = 2,46$; $p < 0,01$, jednak ani trend liniowy, ani kwadratowy nie okazał się istotny. W dalszej części prezentacji zostaną poddane analizie poszczególne wartości wchodzące w skład przekraczania siebie, czyli życzliwość i uniwersalizm.

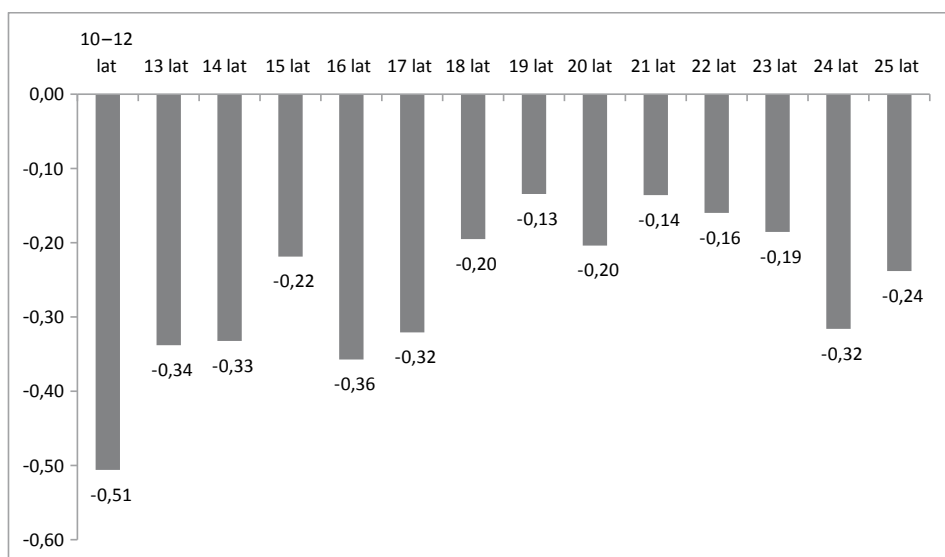
Umacnianie siebie. Na rysunku 65 są przedstawione preferencje umacniania siebie (mierzone za pomocą PBVS-C) przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat.

Rysunek 65. Preferencja umacniania siebie przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat (pomiar za pomocą PBVS-C).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji umacniania siebie między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 5–13 lat $F(6, 2545) = 10,55; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 2545) = 33,38; p < 0,001$, co oznacza, że do około 10 roku życia preferencja umacniania siebie systematycznie spada, po czym zaczyna wzrastać.

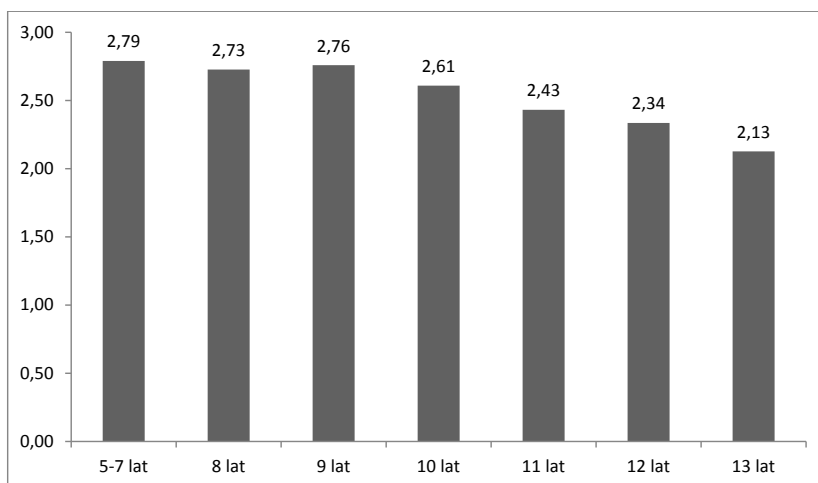
Na rysunku 66 są przedstawione preferencje umacniania siebie (mierzone za pomocą PVQ-40) przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat.

Rysunek 66. Preferencja umacniania siebie przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat (pomiar za pomocą PVQ-40).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji umacniania siebie między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 10–25 lat $F(13, 4461) = 4,93; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 4461) = 19,37; p < 0,001$, a także trendem kwadratowym $F(1, 4461) = 18,41; p < 0,001$. Zgodnie z trendem liniowym następuje systematyczny wzrost preferencji umacniania siebie, natomiast zgodnie z trendem kwadratowym, po około 21 roku życia można zaobserwować spadek preferencji tych wartości. W związku z niejednoznacznym wynikiem dla całej grupy wartości poniżej zostaną zaprezentowane osobne analizy dla wartości wchodzących w skład umacniania siebie, czyli władzy i osiągnięć.

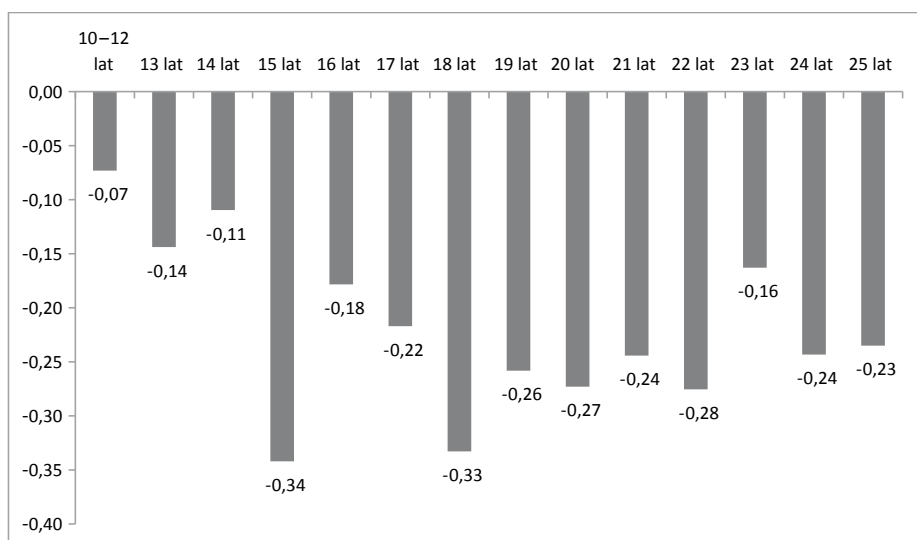
Przystosowanie. Na rysunku 67 są przedstawione preferencje przystosowania (mierzone za pomocą PBVS-C) przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat.

Rysunek 67. Preferencja przystosowania przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat (pomiar za pomocą PBVS-C).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji przystosowania między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 5–13 lat $F(6, 2545) = 41,70; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 2545) = 226,52; p < 0,001$, co oznacza, że preferencja przystosowania systematycznie maleje wraz z wiekiem.

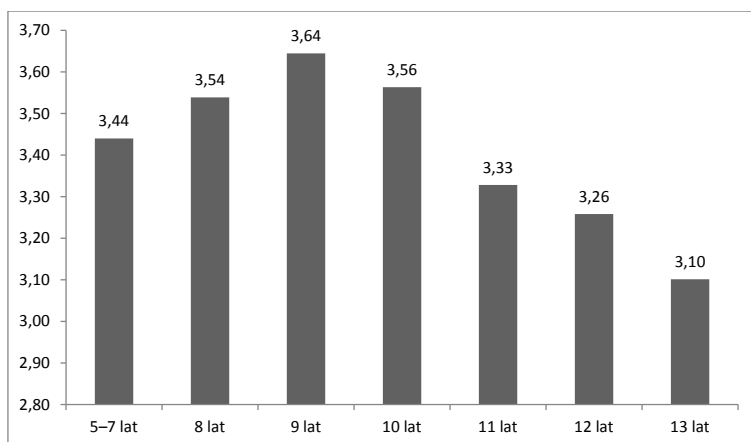
Na rysunku 68 są przedstawione preferencje przystosowania (mierzone za pomocą PVQ-40) przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat.

Rysunek 68. Preferencja przystosowania przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat (pomiar za pomocą PVQ-40).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji przystosowania między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 10–25 lat $F(13, 4461) = 2,86; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 4461) = 11,59; p < 0,01$. Oznacza to, że preferencja przystosowania systematycznie spada do około roku 18 życia, a następnie zaczyna rosnąć. Szczególnie gwałtowny spadek preferencji przystosowania widoczny jest w 15 roku życia.

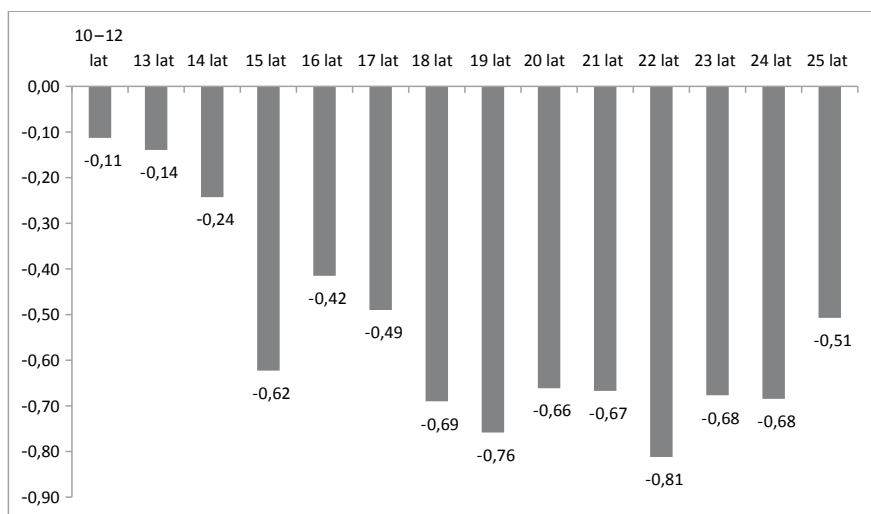
Tradycja. Na rysunku 69 są przedstawione preferencje tradycji (mierzone za pomocą PBVS-C) przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat.

Rysunek 69. Preferencja tradycji przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat (pomiar za pomocą PBVS-C).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji tradycji między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 5–13 lat $F(6, 2545) = 31,51; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać zarówno trendem liniowym $F(1, 2545) = 110,54; p < 0,001$, jak i kwadratowym $F(1, 2545) = 58,83; p < 0,001$. Zgodnie z trendem liniowym występuje systematyczny spadek preferencji tradycji. Jednak biorąc pod uwagę istotny trend kwadratowy, można wskazać początkowo wzrost preferencji tradycji, do około 9 roku życia, a potem systematyczny spadek.

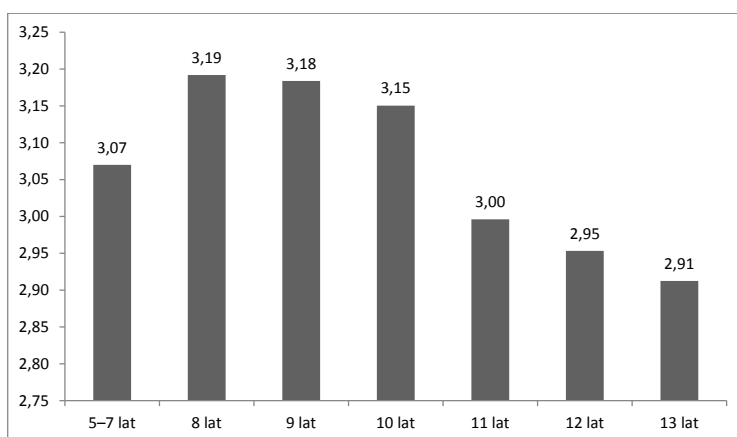
Na rysunku 70 są przedstawione preferencje tradycji (mierzone za pomocą PVQ-40) przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat.

Rysunek 70. Preferencja tradycji przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat (pomiar za pomocą PVQ-40).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji tradycji między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 10–25 lat $F(13, 4461) = 17,09; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem zarówno liniowym $F(1, 4461) = 95,00; p < 0,001$, jak i kwadratowym $F(1, 4461) = 78,04; p < 0,001$. Oznacza to, że preferencja tradycji systematycznie spada, jednak biorąc pod uwagę istotny trend kwadratowy, można zaobserwować wzrost preferencji tradycji po 22 roku życia.

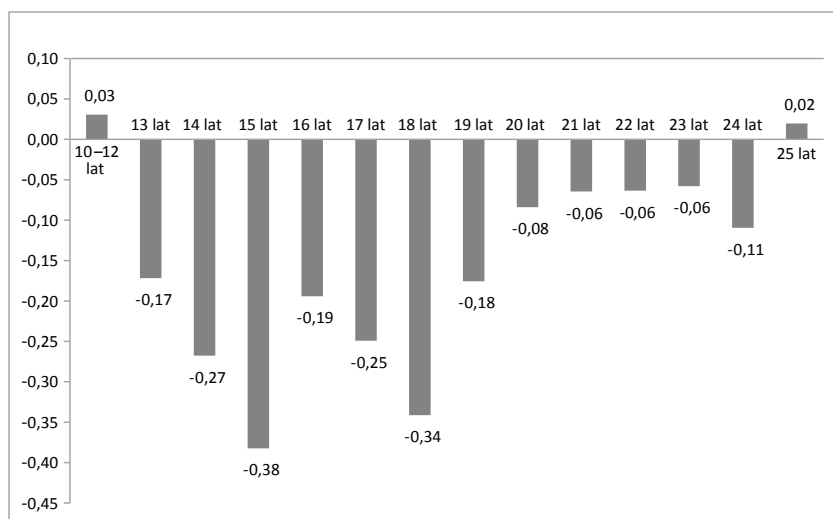
Bezpieczeństwo. Na rysunku 71 są przedstawione preferencje bezpieczeństwa (mierzone za pomocą PBVS-C) przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat.

Rysunek 71. Preferencja bezpieczeństwa przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat (pomiar za pomocą PBVS-C).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji bezpieczeństwa między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 5–13 lat $F(6, 2545) = 10,88; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 2545) = 39,94; p < 0,001$, a także słabym trendem kwadratowym $F(1, 2545) = 14,30; p < 0,001$. Oznacza to, że zasadniczo preferencja bezpieczeństwa spada wraz z wiekiem, chociaż na początku badanego przedziału wiekowego zauważyć można wzrost preferencji tej wartości, a dopiero od 8 roku życia systematyczny spadek.

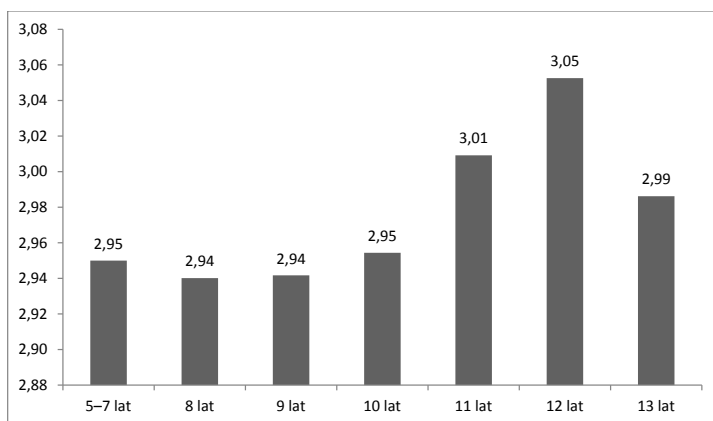
Na rysunku 72 są przedstawione preferencje bezpieczeństwa (mierzone za pomocą PVQ-40) przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat.

Rysunek 72. Preferencja bezpieczeństwa przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat (pomiar za pomocą PVQ-40).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji bezpieczeństwa między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 10–25 lat $F(13, 4461) = 11,19; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem zarówno liniowym $F(1, 4461) = 38,06; p < 0,001$, jak i kwadratowym $F(1, 4461) = 34,76; p < 0,001$. Oznacza to, że preferencja bezpieczeństwa systematycznie rośnie, jednak biorąc pod uwagę istotny trend kwadratowy, można zaobserwować spadek preferencji do około 18 roku życia, a następnie wzrost.

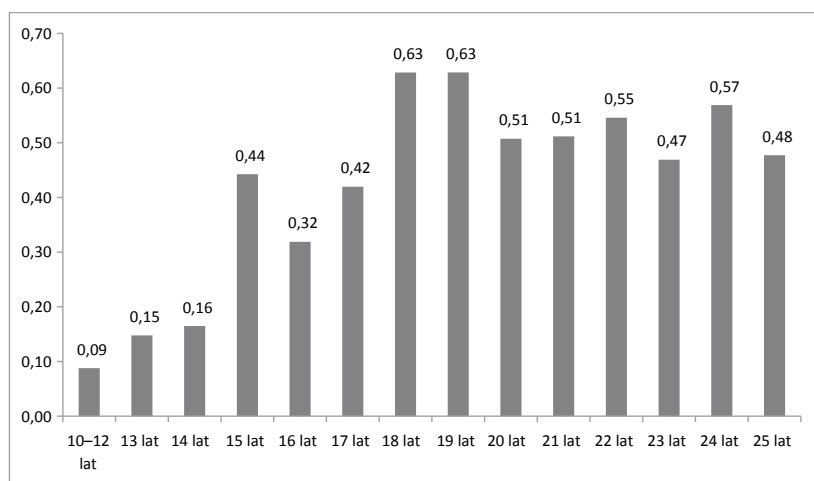
Kierowanie sobą. Na rysunku 73 są przedstawione preferencje kierowania sobą (mierzone za pomocą PBVS-C) przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat.

Rysunek 73. Preferencja kierowania sobą przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat (pomiar za pomocą PBVS-C).

ANOVA nie wykazała istotnego zróżnicowania w preferencji kierowania sobą między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 5–13 lat $F(6, 2545) = 1,57; p > 0,05$.

Na rysunku 74 są przedstawione preferencje kierowania sobą (mierzone za pomocą PVQ-40) przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat.

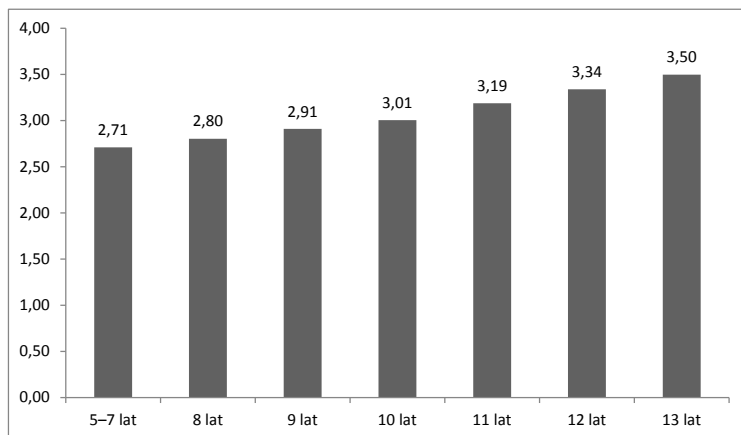

Rysunek 74. Preferencja kierowania sobą przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat (pomiar za pomocą PVQ-40).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowania w preferencji kierowania sobą między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 10–25 lat $F(13, 4461) = 15,22; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem zarówno liniowym $F(1, 4461) = 81,49; p < 0,001$, jak i kwadratowym $F(1, 4461) = 69,21; p < 0,001$. Oznacza to, że preferencja kierowania sobą systematycznie rośnie, jednak biorąc pod uwagę istotny trend

kwadratowy, można zaobserwować najpierw systematyczny wzrost do około 19 roku życia, a następnie niewielki spadek preferencji.

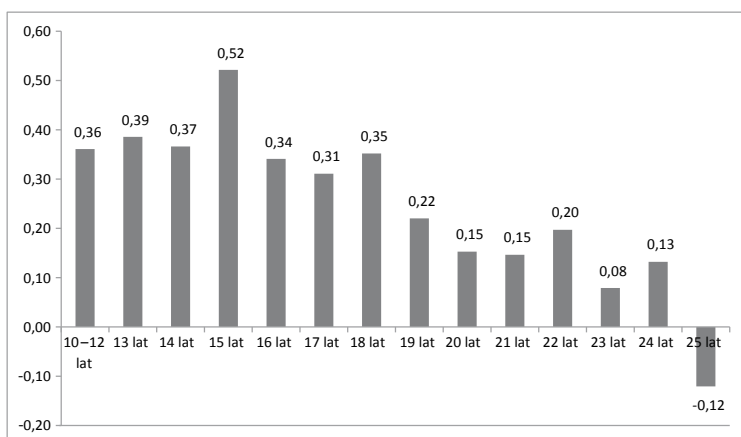
Stymulacja. Na rysunku 75 są przedstawione preferencje stymulacji (mierzone za pomocą PBVS-C) przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat.

Rysunek 75. Preferencja stymulacji przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat (pomiar za pomocą PBVS-C).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji stymulacji między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 5–13 lat $F(6, 2545) = 34,92; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 2545) = 205,38; p < 0,001$, co oznacza, że wraz z wiekiem preferencja stymulacji systematycznie rośnie.

Na rysunku 76 są przedstawione preferencje stymulacji (mierzone za pomocą PVQ-40) przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat.

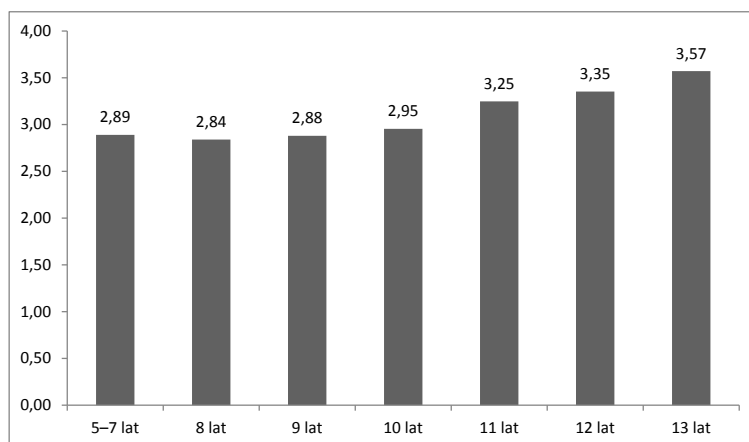

Rysunek 76. Preferencja stymulacji przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat (pomiar za pomocą PVQ-40).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji stymulacji między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 10–25 lat $F(13, 4461) = 9,46; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem zarówno liniowym $F(1, 4461) = 93,75; p < 0,001$, jak i słabym trendem kwadratowym $F(1, 4461) = 6,35; p < 0,05$. Oznacza to, że preferencja stymulacji wraz z wiekiem spada, jednak biorąc pod uwagę istotny trend kwadratowy, można zaobserwować najpierw wzrost do około 15 roku życia, a następnie systematyczny spadek preferencji.

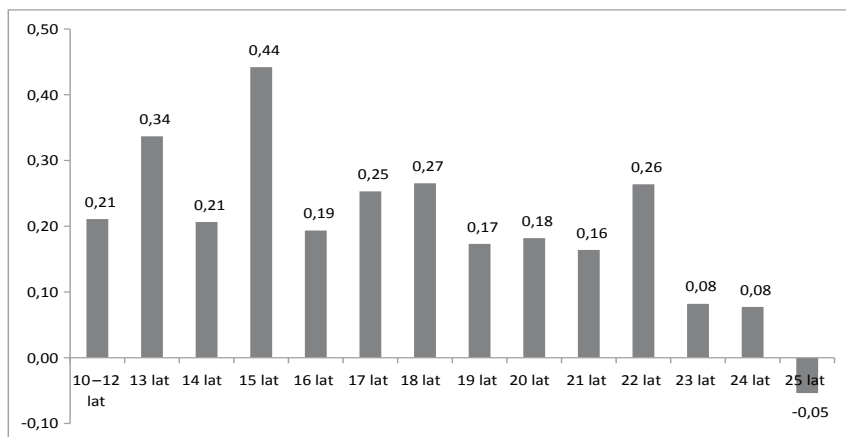
Hedonizm. Na rysunku 77 są przedstawione preferencje hedonizmu (mierzone za pomocą PBVS-C) przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat.

Rysunek 77. Preferencja hedonizmu przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat (pomiar za pomocą PBVS-C).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji hedonizmu między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 5–13 lat $F(6, 2545) = 46,42; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 2545) = 535,98; p < 0,001$, co oznacza, że wraz z wiekiem preferencja hedonizmu systematycznie rośnie.

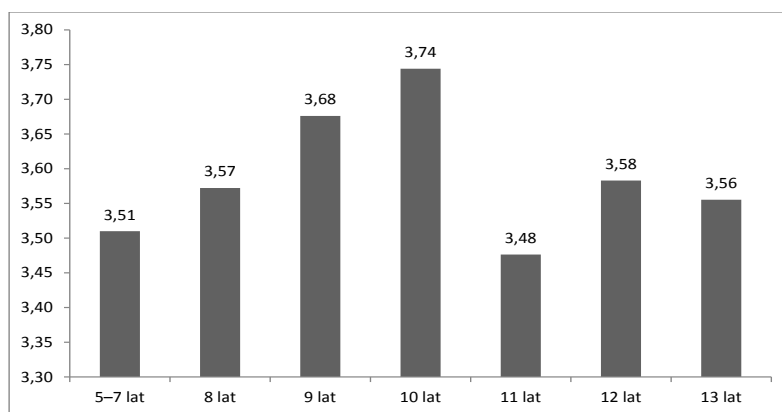
Na rysunku 78 są przedstawione preferencje hedonizmu (mierzone za pomocą PVQ-40) przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat.

Rysunek 78. Preferencja hedonizmu przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat (pomiar za pomocą PVQ-40).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji hedonizmu między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 10–25 lat $F(13, 4461) = 3,61; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem zarówno liniowym $F(1, 4461) = 25,29; p < 0,001$, jak i słabym trendem kwadratowym $F(1, 4461) = 5,36; p < 0,05$. Oznacza to, że preferencja hedonizmu wraz z wiekiem spada, jednak biorąc pod uwagę istotny trend kwadratowy, można zaobserwować najpierw wzrost do około 15 roku życia, a następnie systematyczny spadek preferencji hedonizmu.

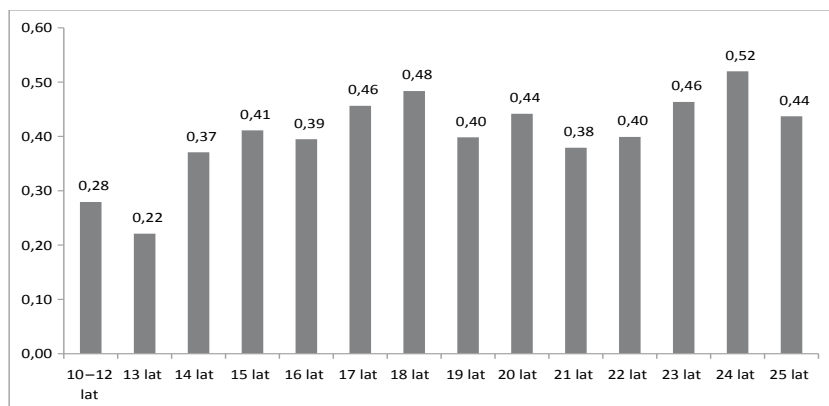
Życzliwość. Na rysunku 79 są przedstawione preferencje życzliwości (mierzone za pomocą PBVS-C) przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat.

Rysunek 79. Preferencja życzliwości przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat (pomiar za pomocą PBVS-C).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji życzliwości między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 5–13 lat $F(6, 2545) = 8,05; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 2545) = 13,97; p < 0,001$ (trend liniowy jest nieistotny). Preferencja życzliwości rośnie do około 10 roku życia, a następnie spada.

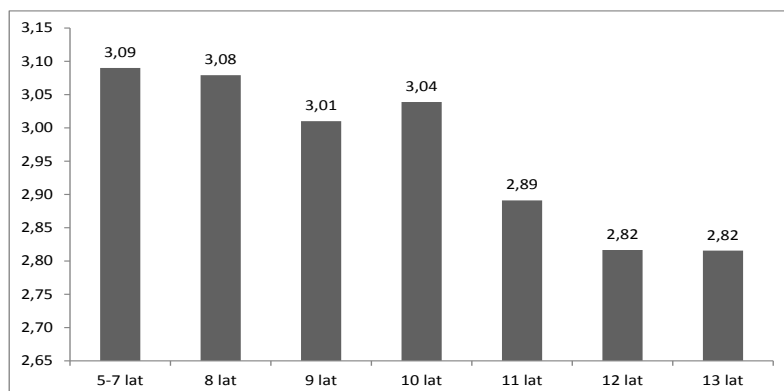
Na rysunku 80 są przedstawione preferencje życzliwości (mierzone za pomocą PVQ-40) przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat.

Rysunek 80. Preferencja życzliwości przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat (pomiar za pomocą PVQ-40).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji życzliwości między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 10–25 lat $F(13, 4461) = 3,05; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 4461) = 11,32; p < 0,001$, co oznacza, że preferencja życzliwości wzrasta wraz z wiekiem.

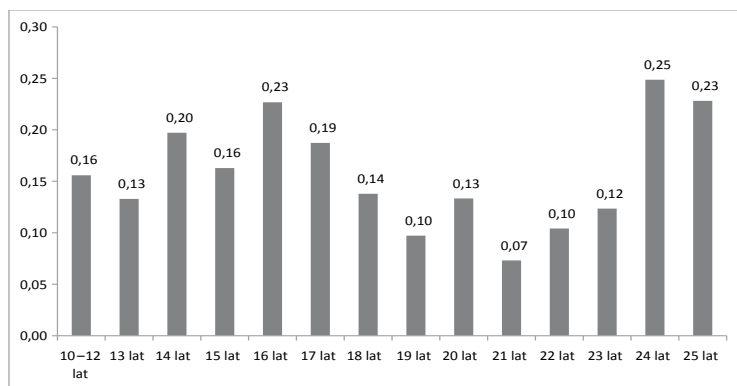
Uniwersalizm. Na rysunku 81 są przedstawione preferencje uniwersalizmu (mierzone za pomocą PBVS-C) przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat.

Rysunek 81. Preferencja uniwersalizmu przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat (pomiar za pomocą PBVS-C).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji uniwersalizmu między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 5–13 lat $F(6, 2545) = 11,20; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 2545) = 56,67; p < 0,001$, co oznacza, że preferencja uniwersalizmu systematycznie spada.

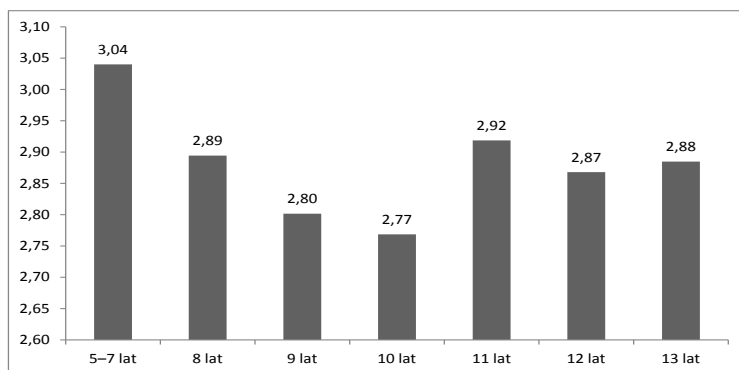
Na rysunku 82 są przedstawione preferencje uniwersalizmu (mierzone za pomocą PVQ-40) przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat.

Rysunek 82. Preferencja uniwersalizmu przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat (pomiar za pomocą PVQ-40).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji uniwersalizmu między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 10–25 lat $F(13, 4461) = 2,02; p < 0,05$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 4461) = 4,68; p < 0,05$, co oznacza, że preferencja uniwersalizmu spada wraz z wiekiem do około 21 roku życia, a następnie rośnie.

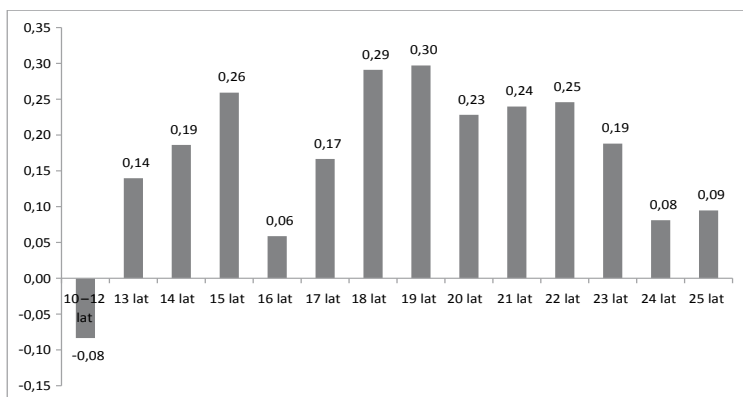
Osiągnięcia. Na rysunku 83 są przedstawione preferencje osiągnięć (mierzone za pomocą PBVS-C) przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat.

Rysunek 83. Preferencja osiągnięć przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat (pomiar za pomocą PBVS-C).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji osiągnięć między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 5–13 lat $F(6, 2545) = 3,56; p < 0,01$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 2545) = 11,37; p < 0,01$. Preferencja osiągnięć spada do około 10 roku życia, a następnie wzrasta.

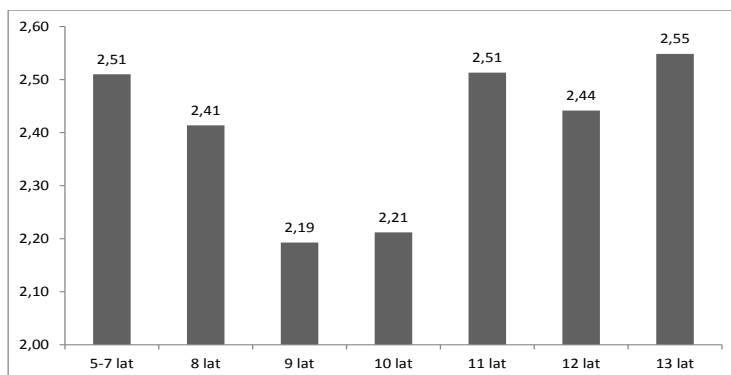
Na rysunku 84 są przedstawione preferencje osiągnięć (mierzone za pomocą PVQ-40) przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat.

Rysunek 84. Preferencja osiągnięć przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat (pomiar za pomocą PVQ-40).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji osiągnięć między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 10–25 lat $F(13, 4461) = 4,46; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 4461) = 35,58; p < 0,001$, co oznacza, że preferencja osiągnięć wzrasta wraz z wiekiem do około 19 roku życia, a następnie spada.

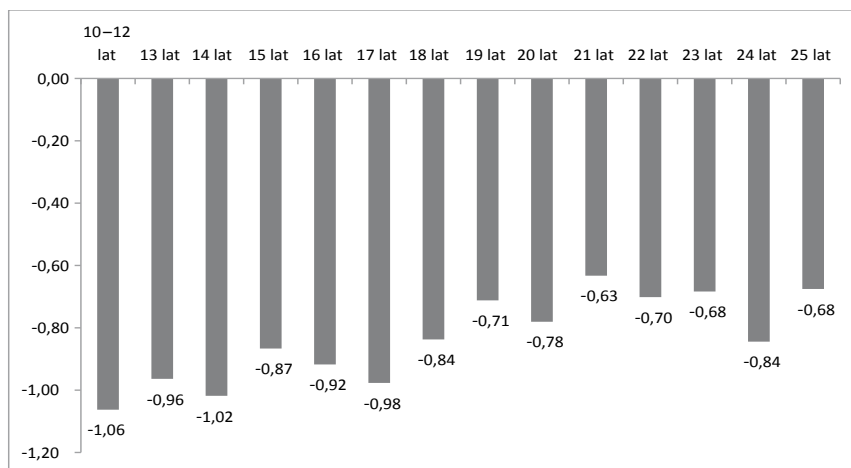
Władza. Na rysunku 85 są przedstawione preferencje władzy (mierzone za pomocą PBVS-C) przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat.

Rysunek 85. Preferencja władzy przez osoby badane w wieku od 5 do 13 lat (pomiar za pomocą PBVS-C).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji władzy między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 5–13 lat $F(6, 2545) = 13,05; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 2545) = 36,82; p < 0,001$. Preferencja władzy spada do około 10 roku życia, a następnie wzrasta.

Na rysunku 86 są przedstawione preferencje władzy (mierzone za pomocą PVQ-40) przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat.

Rysunek 86. Preferencja władzy przez osoby badane w wieku od 10 do 25 lat (pomiar za pomocą PVQ-40).

ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie w preferencji osiągnięć między osobami różniącymi się wiekiem w przedziale 10–25 lat $F(13, 4461) = 4,81; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 4461) = 39,02; p < 0,001$, co oznacza, że preferencja władzy wraz z wiekiem systematycznie rośnie.

Przemiany usytuowania wartości w hierarchii między 5 a 25 rokiem życia.

Przeprowadzone powyżej analizy oparte były na analizie wariancji, w której porównywano średnią preferencję danej wartości w grupach różniących się wiekiem. W tabeli 73 przedstawione są natomiast rangi poszczególnych wartości w kolejnych grupach wiekowych. Tabela 73 zawiera zatem mniej informacji niż prezentowane powyżej trendy rozwojowe, ponieważ redukuje skalę przedziałową do porządkowej. W tabeli 73 nie widać np. różnic między grupami, które usytuowały daną wartość jako pierwszą. Z drugiej jednak strony koncentracja na porównywaniu wyników na skali przedziałowej między grupami wiekowymi nie dostarcza informacji o usytuowaniu danej wartości w hierarchii w ramach danej grupy. Dlatego też warto zestawić wyniki obu typów analiz.

Tabela 73

Rangi preferencji 10 wartości w każdej badanej grupie wiekowej

	BE	UN	SD	HE	ST	AC	SC	TR	CO	PO
5–7 lat (N = 204)	1	3	6	7	9	5	4	2	8	10
8 lat (N = 284)	1	4	5	7	9	6	3	2	8	10
9 lat (N = 446)	1	4	5	7	6	8	3	2	9	10
10 lat (N = 592)	1	4	6	7	5	8	3	2	9	10
11 lat (N = 381)	1	8	5	3	4	7	6	2	10	9
12 lat (N = 428/201)	1/2	8/4	5/5	2/3	3/1	7/8	6/6	4/9	10/7	9/10
13 lat (N = 217/167)	2/3	8/6	5/4	1/2	3/1	7/5	6/9	4/8	10/7	9/10
14 lat (N = 144)	2	4	6	3	1	5	9	8	7	10
15 lat (N = 314)	4	6	3	2	1	5	8	9	7	10
16 lat (N = 207)	1	4	3	5	2	6	8	9	7	10
17 lat (N = 736)	1	5	2	4	3	6	8	9	7	10
18 lat (N = 494)	2	6	1	5	3	4	8	9	7	10
19 lat (N = 371)	2	6	1	5	4	3	7	10	8	9
20 lat (N = 434)	2	6	1	4	5	3	7	9	8	10
21 lat (N = 410)	2	6	1	4	5	3	7	10	8	9
22 lat (N = 255)	2	6	1	3	5	4	7	10	8	9
23 lat (N = 228)	2	4	1	6	5	3	7	9	8	10
24 lat (N = 240)	2	3	1	5	4	6	7	9	8	10
25 lat (N = 274)	2	3	1	6	7	4	5	9	8	10

Adnotacja. W grupie 12- i 13-latków pierwsza liczba jest rangą danej wartości mierzonej za pomocą PBVS-C (w kolumnie N jest to wielkość tej grupy), a druga liczba jest rangą danej wartości w grupie osób badanych za pomocą PVQ-40 (w kolumnie N znajduje się wielkość tej grupy).

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Jak wynika z tabeli 73, na szczycie hierarchii u najmłodszych osób znajduje się życzliwość i tradycja. Wraz z wiekiem życzliwość utrzymuje się wśród najbardziej preferowanych wartości, jednak tradycja zostaje zastąpiona kierowaniem sobą. Jest to zatem daleko idące przewartościowanie hierarchii, ponieważ tradycja i kierowanie sobą należą do dwóch przeciwstawnych grup wartości – tradycja wchodzi w skład zachowawczości, a kierowanie sobą – otwartości. Przemiany preferencji tradycji są tym bardziej warte uwagi, że nie tylko przestaje ona należeć do najbardziej preferowanych, ale staje się jedną z najmniej preferowanych wartości wśród osób po 14 roku życia. Obrazu prawidłowości nie można jednak uznać za jasny i rozstrzygnięty, ponieważ przynajmniej częściowo takie przemiany mogą być artefaktem metodologicznym, jako konsekwencja użytej metody. U osób starszych zastosowano bowiem PVQ-40, a u osób młodszych PBVS-C. Argumentem na rzecz przyczyny metodologicznej zróżnicowania wyników starszych i młodszych badanych są wyniki preferencji wartości osób 12- i 13-letnich, które zostały zbadane dwiema metodami. Wyniki

są zasadniczo spójne, z dwoma wyjątkami – uniwersalizm (w którym preferencje zmierzone za pomocą PBVS-C są dużo słabsze niż zmierzone za pomocą PVQ-40) i tradycja, która usytuowała się na czwartym miejscu hierarchii mierzonej za pomocą PBVS-C i aż na ósmym/dziewiątym w hierarchii mierzonej za pomocą PVQ-40.

Podsumowanie trendów rozwojowych w pierwszej serii badań. Zaprezentowane powyżej szczegółowe wyniki badań poprzecznych, dotyczące różnic w preferencjach wartości, a także przemian ich usytuowania w hierarchii u osób w przedziale wieku 5–25 lat można podsumować w następujący sposób:

W zakresie wartości wchodzących w skład otwartości na zmiany zauważalna jest zależność krzywoliniowa. Preferencja hedonizmu i stymulacji systematycznie wzrasta od początku badanego okresu do około 15 roku życia, a następnie spada. Preferencja kierowania sobą również systematycznie wzrasta, nieco dłużej niż w przypadku hedonizmu i stymulacji, bo aż do około 18 roku życia, a następnie zauważalny jest jej spadek.

W zakresie wartości wchodzących w skład zachowawczości również zauważalna jest prawidłowość krzywoliniowa. Preferencja przystosowania i bezpieczeństwa zmniejsza się do około 18 roku życia, a następnie wzrasta. Preferencja tradycji spada dłużej, bo aż do około 22 roku życia, a potem zauważalny jest jej stopniowy wzrost.

W zakresie wartości umacniania siebie prawidłowości również są krzywoliniowe. Preferencja władzy spada do około 10 roku życia, a następnie systematycznie rośnie. Preferencja osiągnięć, podobnie jak władzy, spada do około 10 roku życia, po czym zaczyna wzrastać, ale tylko do około 18–19 roku życia, po czym zauważalny jest znowu spadek preferencji osiągnięć.

W zakresie wartości przekraczania siebie zauważalne są różnice między życzliwością a uniwersalizmem. Życzliwość rośnie do około 10 roku życia, załamuje się w 11 roku życia, po czym znowu systematycznie rośnie. Preferencja uniwersalizmu spada systematycznie do około 21 roku życia, po czym zaczyna wzrastać.

Wyniki sugerują zatem, że szczególnie krytyczne momenty w przemianach preferencji wartości to wiek 10 lat (szkoła podstawowa), 15 lat (gimnazjum), 18 lat (liceum) i 22 lata (studia). W drugiej serii badań poprzecznych oraz w badaniach podłużnych właśnie te kluczowe momenty zostaną poddane bliższej analizie.

Druga seria badań poprzecznych. Druga seria badań poprzecznych została przeprowadzona jako weryfikacja najważniejszych prawidłowości zaobserwowanych w pierwszej serii. Poniżej zostaną zaprezentowane wyniki w trzech grupach osób badanych: gimnazjalistów ($N = 284$; $M_{\text{wiek}} = 13,40$; $SD_{\text{wiek}} = 0,64$; 59% dziewcząt),

licealistów ($N = 317$; $M_{\text{wiek}} = 18,01$; $SD_{\text{wiek}} = 1,49$; 49% dziewcząt) oraz studentów ($N = 327$; $M_{\text{wiek}} = 21,73$; $SD_{\text{wiek}} = 3,78$; 71% dziewcząt).

Na podstawie pierwszej serii badań poprzecznych zostały sformułowane następujące hipotezy dotyczące trendów możliwych do zaobserwowania w porównaniu grup gimnazjalistów, licealistów i studentów:

1. Preferencja hedonizmu i stymulacji systematycznie się zmniejsza.
2. Preferencja kierowania sobą wzrasta do 18 roku życia, a następnie zmniejsza się.
3. Preferencja bezpieczeństwa, przystosowania i tradycji spada do 18 roku życia, a następnie wzrasta.
4. Preferencja osiągnięć wzrasta do 18 roku życia, a następnie zmniejsza się.
5. Preferencja władzy systematycznie się zwiększa.
6. Preferencja życzliwości systematycznie się zwiększa.
7. Preferencja uniwersalizmu spada do 21 roku życia, a następnie wzrasta.

Podobnie jak w pierwszej serii badań poprzecznych, najpierw zostaną zaprezentowane wyniki opisowe dla każdej badanej grupy, a następnie zostaną zweryfikowane oczekiwane trendy rozwojowe. Badania w drugiej serii zostały przeprowadzone za pomocą PVQ-R, zatem obliczenia zostaną wykonane dla 19 wartości. Zaprezentowane zostaną również porównania między preferencjami dziewcząt i chłopców w każdej badanej grupie. Wariancja była homogeniczna prawie w każdym przypadku. Jedynymi wyjątkami był uniwersalizm-tolerancja u studentów i władza nad ludźmi u licealistów. W tych wypadkach analizie poddano skorygowany wskaźnik F Welcha. Ponieważ dawał on takie same rezultaty, dla uproszczenia prezentacji wyników zostaną przedstawione wyłącznie nieskorygowane wskaźniki F .

W analizie trendów rozwojowych założenie o homogeniczności wariancji w grupach różniących się wiekiem zostało spełnione w przypadku 17 wartości, a niespełnione w przypadku kierowania sobą w działaniu oraz życzliwość-niezawodności. W tych wypadkach analizie został poddany skorygowany wskaźnik F Welcha, który jednak prowadził do takich samych wniosków, jak nieskorygowane F , dlatego w prezentowanych poniżej wynikach, dla ich uproszczenia zostały przedstawione nieskorygowane wskaźniki F .

Przed analizą trendów rozwojowych, podobnie jak w pierwszej serii badań poprzecznych, wykonano testy interakcji z płcią. Znaleziono tylko jeden efekt interakcji z płcią (życzliwość-niezawodność, $p < 0,01$), zatem poniżej zaprezentowane zostaną trendy dla całych grup różniących się wiekiem, bez podziału na dziewczęta i chłopców. Procedura analiz jest zatem taka sama, jak w pierwszej serii badań poprzecznych.

Preferencje wartości gimnazjalistów. W tabeli 74 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-R w grupie $N = 284$ gimnazjalistów ($M_{\text{wiek}} = 13,40$; $SD_{\text{wiek}} = 0,64$; 59% dziewcząt). Do najbardziej preferowanych wartości w tej grupie należą: życzliwość-niezawodność i hedonizm, kolejno pojawiają się: życzliwość-troskliwość, prestiż, kierowanie sobą w działaniu i myśleniu, osiągnięcia, a do najmniej preferowanych należą: władza nad ludźmi i zasobami oraz przystosowanie do reguł.

Tabela 74

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców (gimnazjaliści) w grupie $N = 284$ (pomiar za pomocą PVQ-R)

	Cała grupa			Dziewczęta	Chłopcy	F(1, 264)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
AC	0,30 (0,75)	0,07	-0,18	0,21 (0,70)	0,39 (0,81)	3,60
HE	0,69 (0,87)	0,03	-0,15	0,75 (0,88)	0,62 (0,87)	1,36
ST	-0,03 (0,95)	-0,20	0,23	-0,05 (0,94)	0,03 (0,97)	0,51
SDA	0,39 (0,91)	0,29	-0,21	0,36 (0,89)	0,44 (0,95)	0,50
SDT	0,30 (0,75)	-0,18	0,36	0,36 (0,70)	0,22 (0,78)	0,28
UNT	0,03 (0,91)	-0,33	0,36	0,10 (0,91)	-0,12 (0,90)	0,75
UNN	-0,51 (1,16)	-0,05	-0,32	-0,43 (1,12)	-0,57 (1,22)	0,91
UNC	0,18 (0,90)	-0,39	0,58	0,36 (0,81)	-0,03 (0,98)	12,12**
BEC	0,55 (0,76)	-0,22	-0,09	0,73 (0,71)	0,33 (0,76)	19,04***
BED	0,89 (0,77)	-0,65	0,46	1,05 (0,70)	0,67 (0,80)	16,92***
HU	-0,49 (0,93)	-0,55	0,16	-0,47 (0,89)	-0,52 (0,93)	0,19
COI	-0,11 (0,92)	-0,36	0,05	-0,06 (0,95)	-0,20 (0,87)	1,50
COR	-0,76 (1,08)	-0,21	-0,17	-0,76 (1,04)	-0,79 (1,15)	0,04
TR	-0,18 (1,02)	-0,62	0,66	-0,23 (1,02)	-0,12 (1,04)	0,75
SES	-0,17 (0,96)	-0,31	0,08	-0,40 (0,96)	0,14 (0,94)	20,45***
SEP	0,27 (0,79)	-0,54	1,92	0,25 (0,81)	0,26 (0,75)	0,02
FAC	0,39 (0,91)	-0,27	0,24	0,44 (0,91)	0,32 (0,93)	1,22
POR	-0,77 (1,36)	0,08	-0,25	-1,04 (1,31)	-0,38 (1,32)	16,13***
POD	-0,94 (1,26)	0,07	-0,31	-1,14 (1,19)	-0,64 (1,28)	11,01**

Adnotacja. S – skośność; K – kurtოza; pozostałe skróty są wyjaśnione w tabeli A1 w załączniku A.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Oprócz bezpieczeństwa osobistego wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-R w grupie gimnazjalistów mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała, że dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość-niezawodność, życzliwość-troskliwość i uniwersalizm społeczny, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują władzę nad ludźmi, władzę nad zasobami i bezpieczeństwo społeczne.

Preferencje wartości licealistów. W tabeli 75 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-R w grupie $N = 317$ licealistów ($M_{\text{wiek}} = 18,01$; $SD_{\text{wiek}} = 1,49$; 49% dziewcząt). Do najbardziej preferowanych wartości w tej grupie należą: życzliwość-niezawodność, życzliwość-troskliwość i kierowanie sobą w działaniu. Kolejno pojawiają się: hedonizm, osiągnięcia i kierowanie sobą w myśleniu. Do najmniej preferowanych należą: uniwersalizm ekologiczny, przystosowanie do reguł, władza nad ludźmi i zasobami oraz uniwersalizm ekologiczny.

Tabela 75

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców (licealiści) w grupie $N = 317$ (pomiar za pomocą PVQ-R)

	Cała grupa			Dziewczeta	Chłopcy	F(1, 309)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
AC	0,44 (0,74)	-0,11	-0,16	0,42 (0,72)	0,47 (0,74)	0,42
HE	0,53 (0,84)	-0,33	0,85	0,56 (0,84)	0,51 (0,85)	0,36
ST	-0,03 (0,96)	-0,15	-0,06	-0,14 (1,02)	0,07 (0,88)	3,72
SDA	0,73 (0,75)	-0,26	-0,09	0,73 (0,76)	0,73 (0,74)	0,00
SDT	0,38 (0,77)	-0,28	0,66	0,37 (0,78)	0,37 (0,77)	0,00
UNT	-0,08 (0,94)	-0,25	-0,03	0,11 (0,94)	-0,28 (0,88)	14,13***
UNN	-1,06 (1,07)	0,12	-0,47	-0,93 (1,14)	-1,18 (0,98)	4,20*
UNC	0,07 (0,86)	-0,58	0,56	0,17 (0,82)	-0,03 (0,89)	4,43*
BEC	0,72 (0,75)	-0,45	-0,05	0,94 (0,66)	0,51 (0,76)	28,19***
BED	0,95 (0,72)	-0,36	-0,10	1,15 (0,65)	0,76 (0,73)	25,10***
HU	-0,58 (0,96)	-0,17	0,17	-0,67 (0,91)	-0,50 (1,00)	2,32
COI	-0,21 (0,91)	-0,39	-0,01	-0,15 (0,95)	-0,25 (0,85)	1,02
COR	-0,84 (1,00)	-0,07	-0,14	-0,94 (0,97)	-0,73 (1,02)	3,58
TR	-0,39 (1,14)	-0,30	-0,28	-0,54 (1,09)	-0,24 (1,17)	5,62*
SES	0,06 (0,96)	-0,42	0,30	-0,14 (0,94)	0,25 (0,96)	13,47***
SEP	0,30 (0,77)	-0,48	0,28	0,31 (0,79)	0,31 (0,73)	0,00
FAC	0,20 (0,90)	-0,44	0,37	0,31 (0,89)	0,10 (0,91)	4,38*
POR	-0,59 (1,13)	0,02	-0,25	-0,72 (1,09)	-0,43 (1,13)	5,35*
POD	-0,62 (1,20)	0,19	-0,46	-0,85 (1,27)	-0,41 (1,09)	10,89**

Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza; pozostałe skróty są wyjaśnione w tabeli A1 w załączniku A.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-R w grupie licealistów mają rozkład zbliżony do normalnego. Analiza wariancji wykazała, że dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: życzliwość-niezawodność, życzliwość-troskliwość, uniwersalizm społeczny, uniwersalizm ekologiczny, uniwersalizm-tolerancja i prestiż, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują władzę nad ludźmi, władzę nad zasobami i bezpieczeństwo społeczne, a także tradycję.

Preferencje wartości studentów. W tabeli 76 znajdują się średnie wskaźniki preferencji wartości mierzonych za pomocą PVQ-R w grupie $N = 327$ studentów ($M_{\text{wiek}} = 21,73$; $SD_{\text{wiek}} = 3,78$; 71% dziewcząt). Do najbardziej preferowanych wartości w tej grupie należą: życzliwość-niezawodność, życzliwość-troskliwość i kierowanie sobą w działaniu. Kolejno pojawiają się: kierowanie sobą w myśleniu, uniwersalizm społeczny, bezpieczeństwo osobiste i uniwersalizm-tolerancja. Do najmniej preferowanych należą: przystosowanie do reguł, uniwersalizm ekologiczny, władza nad ludźmi i zasobami.

Tabela 76

Statystyki opisowe oraz porównanie preferencji wartości u dziewcząt i chłopców (studenci) w grupie $N = 327$ (pomiar za pomocą PVQ-R)

	Cała grupa			Dziewczęta	Chłopcy	F(1, 321)
	M (SD)	S	K	M (SD)	M (SD)	
AC	0,18 (0,73)	-0,11	1,08	0,20 (0,67)	0,16 (0,82)	0,13
HE	0,16 (0,75)	-0,44	0,38	0,10 (0,71)	0,28 (0,82)	3,89
ST	-0,33 (0,91)	0,03	-0,48	-0,40 (0,88)	-0,16 (0,96)	4,58*
SDA	0,63 (0,77)	-0,18	0,64	0,55 (0,75)	0,82 (0,78)	8,30**
SDT	0,49 (0,70)	0,34	0,15	0,41 (0,64)	0,67 (0,79)	10,16**
UNT	0,24 (0,85)	-0,37	0,51	0,35 (0,75)	-0,05 (0,99)	15,01***
UNN	-0,84 (1,02)	0,19	-0,23	-0,80 (1,02)	-0,94 (1,04)	1,21
UNC	0,36 (0,83)	-0,46	0,66	0,41 (0,77)	0,23 (0,92)	3,05
BEC	0,90 (0,72)	-0,16	0,39	0,91 (0,68)	0,84 (0,78)	0,59
BED	1,11 (0,66)	-0,71	1,88	1,08 (0,66)	1,18 (0,64)	1,43
HU	-0,39 (0,84)	-0,12	0,34	-0,45 (0,84)	-0,28 (0,86)	2,75
COI	0,10 (0,85)	-0,52	0,53	0,13 (0,85)	0,01 (0,86)	1,30
COR	-0,64 (0,91)	-0,26	0,45	-0,53 (0,85)	-0,90 (1,00)	11,10**
TR	-0,08 (0,99)	-0,33	-0,06	0,00 (0,96)	-0,27 (1,02)	5,04*
SES	-0,02 (0,91)	-0,17	-0,03	-0,05 (0,84)	0,09 (1,04)	1,64
SEP	0,27 (0,79)	-0,63	0,90	0,37 (0,73)	0,09 (0,85)	8,70**
FAC	0,12 (0,90)	-0,22	0,17	0,12 (0,85)	0,17 (0,95)	0,21
POR	-1,04 (1,10)	0,29	-0,30	-1,09 (1,03)	-0,89 (1,23)	2,16
POD	-1,21 (1,10)	0,39	-0,23	-1,30 (1,12)	-1,00 (1,05)	4,80*

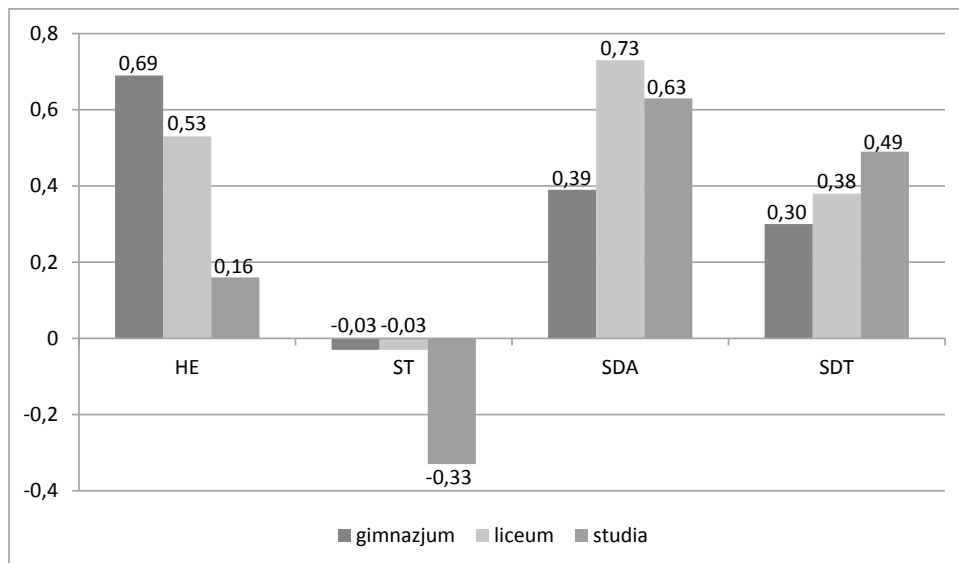
Adnotacja. S – skośność; K – kurtoza; pozostałe skróty są wyjaśnione w tabeli A1 w załączniku A.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Prawie wszystkie wartości mierzone za pomocą PVQ-R w grupie studentów mają rozkład zbliżony do normalnego; wyjątkami są: życzliwość-troskliwość oraz osiągnięcia. Analiza wariancji wykazała, że dziewczęta bardziej niż chłopcy w tym samym wieku preferują: bezpieczeństwo osobiste, przystosowanie do reguł, tradycję oraz uniwersalizm-tolerancję, natomiast chłopcy bardziej niż dziewczęta preferują władzę nad ludźmi, kierowanie sobą w myśleniu i działaniu oraz stymulację.

Replikacja wyników dotyczących przemian preferencji wartości.

Otwartość na zmiany. Na rysunku 87 są przedstawione preferencje wartości hedonizmu, stymulacji, kierowania sobą w myśleniu i kierowania sobą w działaniu w trzech badanych grupach.

Rysunek 87. Preferencja wartości hedonizmu (HE), stymulacji (ST), kierowania sobą w myśleniu (SDT) i kierowania sobą w działaniu (SDA) w trzech grupach badanych.

W zakresie preferencji hedonizmu ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 34,32; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 4461) = 64,89; p < 0,001$, co oznacza, że preferencja hedonizmu w badanym okresie systematycznie spada.

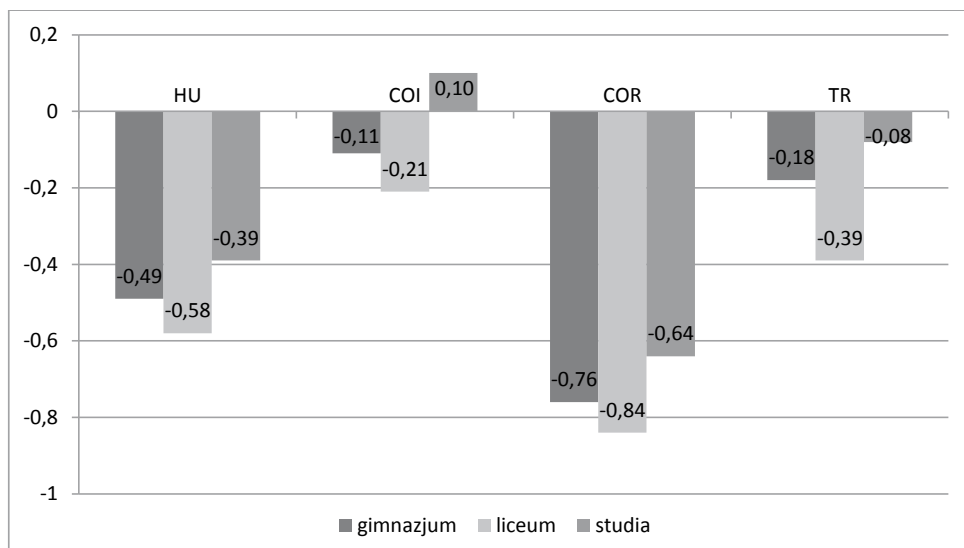
W zakresie preferencji stymulacji ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 10,64; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 925) = 16,20; p < 0,001$, co oznacza, że preferencja stymulacji w badanym okresie systematycznie spada.

W zakresie preferencji kierowania sobą w działaniu ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 13,87; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 925) = 16,05; p < 0,001$, co oznacza, że preferencja kierowania sobą w działaniu rośnie do około 18 roku życia, a następnie spada.

W zakresie preferencji kierowania sobą w myśleniu ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 5,28; p < 0,01$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 925) = 10,46;$

$p < 0,01$, co oznacza, że preferencja kierowania sobą w myśleniu systematycznie wzrasta w badanym okresie.

Zachowawczość. Na rysunku 88 są przedstawione preferencje wartości pokory, przystosowania do ludzi, przystosowania do reguł oraz tradycji w trzech badanych grupach.

Rysunek 88. Preferencja wartości pokory (HU), przystosowania do ludzi (COI), przystosowania do reguł (COR) oraz tradycji (TR) w trzech grupach badanych.

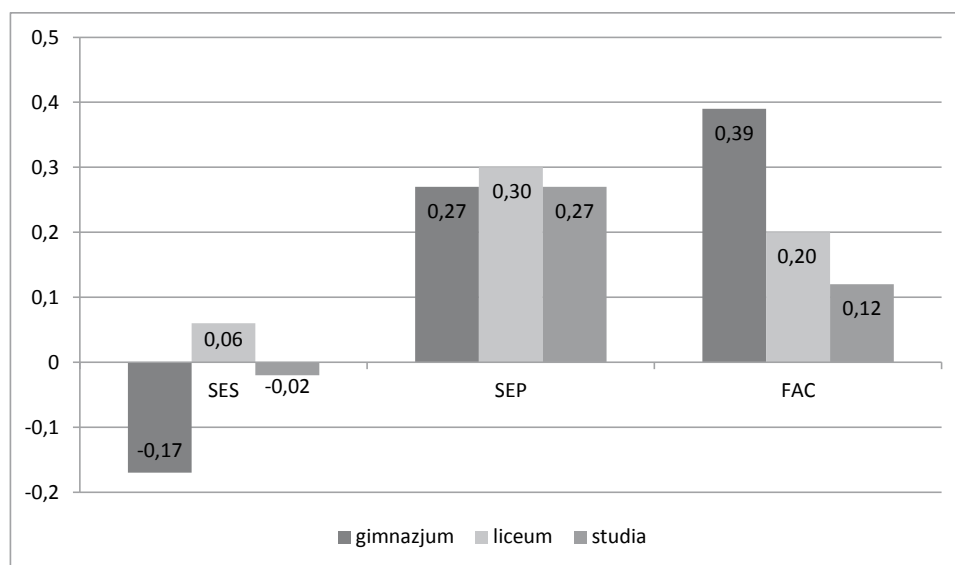
W zakresie preferencji pokory ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 3,34; p < 0,05$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 925) = 4,58; p < 0,05$, co oznacza, że preferencja pokory spada do około 18 roku życia, a następnie rośnie.

W zakresie preferencji tradycji ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 7,34; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 925) = 13,04; p < 0,001$, co oznacza, że preferencja tradycji spada do około 18 roku życia, a następnie rośnie.

W zakresie preferencji przystosowania do innych ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 9,70; p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 925) = 10,43; p < 0,01$, co oznacza, że preferencja przystosowania do innych spada do około 18 roku życia, a następnie wzrasta.

W zakresie preferencji przystosowania do reguł ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 3,35$; $p < 0,05$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 925) = 3,92$; $p < 0,05$, co oznacza, że preferencja przystosowania do innych spada do około 18 roku życia, a następnie wzrasta.

Na rysunku 89 są przedstawione preferencje wartości bezpieczeństwa osobistego, bezpieczeństwa społecznego oraz prestiżu w trzech badanych grupach.

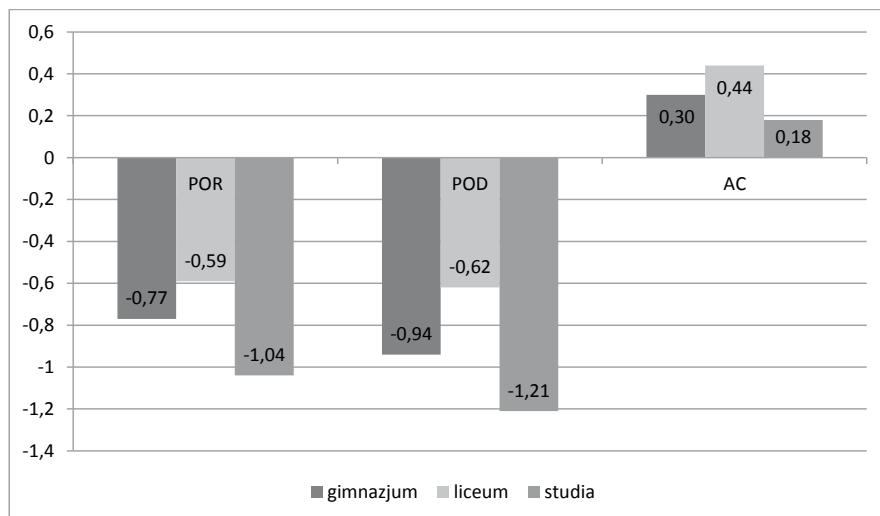

Rysunek 89. Preferencja wartości bezpieczeństwa społecznego (SES), bezpieczeństwa osobistego (SEP) oraz prestiżu (FAC) w trzech grupach badanych.

W zakresie preferencji bezpieczeństwa społecznego ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 4,36$; $p < 0,05$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 925) = 5,15$; $p < 0,05$, co oznacza, że preferencja bezpieczeństwa społecznego rośnie do około 18 roku życia, a następnie spada.

W zakresie preferencji bezpieczeństwa osobistego nie stwierdzono żadnego zróżnicowania między badanymi próbkami. W zakresie preferencji prestiżu ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 6,96$; $p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 925) = 13,13$; $p < 0,001$, co oznacza, że preferencja prestiżu systematycznie spada.

Umacnianie siebie. Na rysunku 90 są przedstawione preferencje wartości władzy nad zasobami, władzy nad ludźmi oraz osiągnięć w trzech badanych grupach.

Rysunek 90. Preferencja wartości władzy nad zasobami (POR), władzy nad ludźmi (POD) oraz osiągnięć (AC) w trzech grupach badanych.

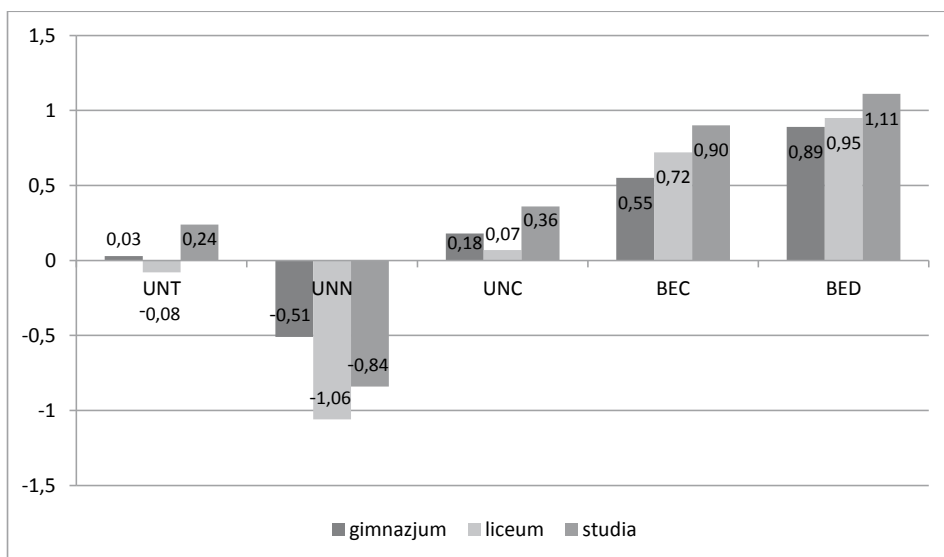
W zakresie preferencji władzy nad zasobami ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 11,90$; $p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 925) = 14,91$; $p < 0,001$, co oznacza, że preferencja władzy nad zasobami wzrasta do około 18 roku życia, a następnie spada.

W zakresie preferencji władzy nad ludźmi ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 20,08$; $p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 925) = 30,44$; $p < 0,001$, co oznacza, że preferencja władzy nad ludźmi wzrasta do około 18 roku życia, a następnie spada.

W zakresie preferencji osiągnięć ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 10,67$; $p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 925) = 16,41$; $p < 0,001$, co oznacza, że preferencja władzy nad ludźmi wzrasta do około 18 roku życia, a następnie spada.

Przekraczanie siebie. Na rysunku 91 są przedstawione preferencje wartości uniwersalizmu-tolerancji, uniwersalizmu ekologicznego, uniwersalizmu społecznego, życzliwości-troskliwości oraz życzliwości-niezawodności w trzech badanych grupach.

Rysunek 97. Preferencja wartości uniwersalizmu-tolerancji (UNT), uniwersalizmu ekologicznego (UNN), uniwersalizmu społecznego (UNC), życzliwości-troskliwości (BEC) oraz życzliwości-niezawodności (BED) w trzech grupach badanych.

W zakresie preferencji uniwersalizmu-tolerancji ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 10,33$; $p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 925) = 11,65$; $p < 0,01$, co oznacza, że preferencja uniwersalizmu-tolerancji spada do około 18 roku życia, a następnie wzrasta.

W zakresie preferencji uniwersalizmu ekologicznego ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 19,10$; $p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 925) = 25,96$; $p < 0,001$, co oznacza, że preferencja uniwersalizmu ekologicznego spada do około 18 roku życia, a następnie wzrasta.

W zakresie preferencji uniwersalizmu społecznego ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 9,35$; $p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem kwadratowym $F(1, 925) = 10,78$; $p < 0,01$, co oznacza, że preferencja uniwersalizmu społecznego spada do około 18 roku życia, a następnie wzrasta.

W zakresie preferencji życzliwości-troskliwości ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 16,93$; $p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 925) = 33,84$; $p < 0,001$, co oznacza, że preferencja życzliwości-troskliwości systematycznie rośnie.

W zakresie preferencji życzliwości-niezawodności ANOVA wykazała istotne zróżnicowanie między badanymi grupami różniącymi się wiekiem $F(2, 925) = 8,21$; $p < 0,001$. Zróżnicowanie to można opisać trendem liniowym $F(1, 925) = 15,12$; $p < 0,001$, co oznacza, że preferencja życzliwości-niezawodności systematycznie rośnie.

Podsumowanie replikacji trendów rozwojowych. Hipotezy dotyczące hedonizmu i stymulacji zostały potwierdzone – wyraźny jest systematyczny spadek preferencji tych wartości w badanym okresie (gimnazjaliści, licealiści, studenci). Z pierwszej serii badań poprzecznych wynikało, że preferencje kierowania sobą układają się krzywoliniowo – najpierw występuje ich wzrost, a następnie spadek. Okazało się, że jest to prawda w stosunku do kierowania sobą w działaniu, jednak preferencje kierowania sobą w myśleniu systematycznie rosną przez cały badany okres.

Hipotezy sformułowane po pierwszej serii badań poprzecznych w zakresie wartości zachowawczości zostały częściowo potwierdzone. Zaobserwowano krzywoliniową prawidłowość – preferencja wartości tradycji, pokory, przystosowania do reguł i przystosowania do ludzi zgodnie z oczekiwaniem spada do około 18 roku życia, a następnie wzrasta. Nie stwierdzono jedynie różnic w jednym z aspektów bezpieczeństwa – bezpieczeństwie osobistym, a zmiany preferencji bezpieczeństwa społecznego są odwrotne do oczekiwanych. Preferencja ta do około 18 roku życia rośnie, a potem spada. Preferencja prestiżu systematycznie spada, ale tej prawidłowości nie dotyczyła żadna hipoteza, ponieważ prestiż jest nową wartością, wprowadzoną w zmodyfikowanym katalogu Schwartz (Schwartz i in., 2012).

Po pierwszej serii badań poprzecznych sformułowano hipotezę o krzywoliniowym trendzie preferencji osiągnięć i prostoliniowym trendzie preferencji władzy. Oczekiwanie dotyczące osiągnięć zostało potwierdzone w drugiej serii badań poprzecznych. Inaczej sprawa wygląda z opisem przemian preferencji władzy. Zgodnie z wynikami tu uzyskanymi preferencja władzy zmienia się w podobny sposób, jak preferencja osiągnięć, czyli sąsiadującej wartości z grupy umacniania siebie, wbrew istotnemu trendowi liniowemu z pierwszej serii badań. Dokładniejsza analiza rysunku 86 pozwala wysunąć przypuszczenie, że prostoliniowa zależność pierwszej serii badań jest konsekwencją wprowadzenia do analizy aż 14 grup badanych (12–25 lat). Taka zbiorcza analiza nie wychwyciła delikatnych modyfikacji, które rzeczywiście zaczynają się dziać około 18 roku życia. Modyfikacje te zostały zidentyfikowane w drugiej serii badań poprzecznych, w której skoncentrowano się wyłącznie na kluczowych momentach, w których – jak wynikało z pierwszej serii badań poprzecznych – następuje przewartościowanie hierarchii preferencji. Ostatecznie zatem można przyjąć, że preferencje wszystkich wartości umacniania siebie w okresie dorastania i wczesnej

dorobności (gimnazjum, liceum, studia) opisuje trend krzywoliniowy. Zauważalny jest wzrost preferencji tych wartości do około 18 roku życia, a następnie ich spadek.

Hipotezy sformułowane po pierwszej serii badań poprzecznych w zakresie preferencji uniwersalizmu i życzliwości zostały potwierdzone. Preferencja wszystkich rodzajów uniwersalizmu zmienia się zgodnie z trendem krzywoliniowym, czyli następuje spadek preferencji do około 18 roku życia, a następnie ich wzrost. Jedyną różnicą w stosunku do pierwszej serii badań poprzecznych jest punkt zwrotu. W poprzednich badaniach zmiana trendu spadkowego na wzrostowy odbywała się około 21 roku życia, podczas gdy w drugiej serii badań zauważyć ją można wcześniej – około 18 roku życia. Zmiany preferencji wartości życzliwości opisuje trend liniowy – zarówno życzliwość-troskliwość, jak i życzliwość-niezawodność są wraz z wiekiem preferowane coraz bardziej.

PODSUMOWANIE BADAŃ POPRZECZNYCH

Struktura wartości

Przeprowadzone dwie serie badań poprzecznych pozwalają sformułować następujące wnioski:

1. Struktura wartości już u najmłodszych dzieci przyjmuje kształt kołowy, o czym przekonują wyniki MDS. Podział na cztery typy wartości możliwy jest już w najmłodszej grupie badanej (5–7-latków) i w każdej starszej grupie. Dodatkowo, począwszy od najmłodszych grup, możliwe są dodatkowe rozróżnienia między wartościami. We wczesnej adolescencji struktura wartości mierzonych za pomocą PVQ-40 odbiega od struktury kołowej, ale niezmiennie jest wyznaczana regułami podobieństwa i konfliktu.

2. W weryfikowanej w MDS strukturze kołowej osób w wieku 10–25 lat, badanych za pomocą PVQ-40, ma miejsce przestawienie miejscami uniwersalizmu i życzliwości: uniwersalizm zbliża się do tradycji, a życzliwość do kierowania sobą.

3. Test równoważności pomiaru przeprowadzony między grupami różniącymi się wiekiem wykazał porównywalne zróżnicowanie wartości przekraczania siebie, umacniania siebie i otwartości we wszystkich grupach wiekowych. Wartości zachowawczości różnicują się dopiero od 15 roku życia. Struktura w badanych grupach wiekowych jest równoważna na poziomie konfiguracyjnym, metrycznym i skalarnym.

4. Zależność dystansu między wartościami na kole a czasem reakcji wyboru wartości ważniejszej z pary prezentowanych wartości jest opisywana istotnym trendem liniowym. Im wartości leżą bliżej siebie na kole, tym badani dłużej zastanawiają się, która z nich jest ważniejsza, jeśli zadanie polega na wyborze ważniejszej. Okazało się jednak, że trend ten jest istotny w każdej badanej grupie wiekowej, zatem już wśród trzecioklasistów szkoły podstawowej. Trend ten świadczy o wykształconych zrębach struktury kołowej we wszystkich grupach i jej wpływie na wybory wartości.

5. Aktywizacja wartości w badanych okresach rozwojowych nie wpływa na zachowanie, ale wpływa na preferencje wartości. Wraz ze wzrostem preferencji aktywizowanej wartości rosła preferencja wartości z danego obszaru koła oraz malała preferencja wartości usytuowanych po przeciwnej stronie koła. Nie zostały jednak stwierdzone żadne systematyczne różnice między badanymi grupami, różniącymi się wiekiem. Znaleziona zależność dotyczy wymiaru przekraczanie siebie-umacnianie siebie, ale nie dotyczy wymiaru otwartość-zachowawczość.

6. W każdej grupie wiekowej zostały stwierdzone systematyczne układy zależności między preferencjami wartości a cechami osobowości, skorelowane z teoretycznie

przewidywanym układem sinusoidalnym. Również w tym zakresie nie stwierdzono zasadniczych różnic między osobami w różnym wieku.

Prawie wszystkie badania – znaczna część badań kwestionariuszowych, pomiar czasu reakcji, druga seria eksperymentów, w których aktywizowano wartości, oraz analiza układów zależności wartości i cech – wskazują, że struktura wartości przyjmuje postać kołową już u najmłodszych badanych i w zasadzie nie obserwuje się rozwoju, polegającego na przejściu od struktury niezorganizowanej i chaotycznej do kołowej.

Preferencje wartości

Przeprowadzone dwie serie badań poprzecznych pozwoliły opisać trendy rozwojowe w przemianach preferencji wartości. Hipotezy postawione na podstawie pierwszej serii badań zostały zweryfikowane w drugiej serii badań poprzecznych. Uzyskane rezultaty można opisać w następujący sposób:

Wartości należące do grupy otwartości na zmiany, czyli hedonizm, stymulacja oraz kierowanie sobą w działaniu są coraz bardziej preferowane do około 15 roku życia, po czym następuje systematyczny spadek ich preferencji. Odwrotnie zmienia się preferencja zachowawczości (czyli przystosowania, bezpieczeństwa i tradycji) – najpierw systematycznie maleje ich ważność, po czym wzrasta. Przełomowym okresem jest tu wiek około 18 lat. Preferencje wartości otwartości (oprócz kierowania sobą w myśleniu) oraz zachowawczości zmieniają się zatem równolegle, ale w odwrotnych kierunkach, zgodnie z postulatami kołowego modelu wartości. Jedyną różnicą jest moment zmiany trendu. Najpierw (w wieku 15 lat) zaczyna tracić na znaczeniu stymulacja i hedonizm, a kilka lat później (w wieku 18 lat) zaczynają zyskiwać na znaczeniu wartości zachowawczości. Z obrazu tych zależności wyłamuje się kierowanie sobą w myśleniu. Ważność tej wartości przez cały czas, aż do końca badanego okresu, czyli do 25 roku życia, systematycznie wzrasta.

W późnym dzieciństwie preferencje życzliwości oraz wartości umacniania siebie (władzy i osiągnięć) są względem siebie systematycznie odwrotne, zgodnie z postulatami kołowego modelu wartości. Najpierw, przez kilka lat następuje wzrost życzliwości i spadek umacniania siebie. Kluczowym momentem jest 11 rok życia, kiedy wyraźnie spada preferencja życzliwości, a zarazem wyraźnie wzrasta preferencja władzy i osiągnięć. Okazuje się jednak, że po tym przełomie systematycznie wzrasta ważność przeciwstawnych wartości – zarówno życzliwości, jak i umacniania siebie, co jest prawidłowością niezgodną z kołowym modelem wartości. Tendencja wzrostowa ważności życzliwości utrzymuje się już do końca badanego okresu, podczas gdy ważność umacniania siebie wzrasta do około 18 roku życia, po czym zaczyna spadać. Zatem u schyłku dorastania i progu wczesnej dorosłości tendencje są zgodne z mo-

delem kołowym, czyli podczas gdy preferencja wartości z jednej części koła wzrasta (życzliwość), preferencja wartości z przeciwnej części koła maleje (umacnianie siebie).

Preferencja uniwersalizmu wyłamuje się z tego obrazu przemian. Tendencje zmian preferencji uniwersalizmu są podobne do przemian zachowawczości. Warto zwrócić uwagę, że uniwersalizm, wbrew kołowemu modelowi wartości, w wielu badaniach, również tu prezentowanych, zmienia swoje położenie – lokuje się bliżej zachowawczości, podczas gdy życzliwość sytuuje się bliżej kierowania sobą. Podobne tendencje rozwojowe w przypadku uniwersalizmu i zachowawczości wzmocniają tezę o podobieństwie motywacyjnym tych wartości, wbrew klasycznej wersji modelu Schwartza (1992). Ważność uniwersalizmu zatem systematycznie spada (podobnie jak zachowawczości), aż do około 21 roku życia, a następnie zaczyna systematycznie wzrastać. W porównaniu przemian preferencji uniwersalizmu i zachowawczości widoczne są dwie różnice. Pierwszą z nich jest czas zmiany tendencji – w przypadku bezpieczeństwa i przystosowania jest to czas około 18 roku życia, a w przypadku uniwersalizmu – nieco później (21 rok życia). Warto tu jednak dodać, że taki, nieco późniejszy zwrot zauważalny jest również w przypadku tradycji. Drugą różnicą jest nasilenie preferencji. Wartości zachowawczości lokują się raczej w dolnej części hierarchii, podczas gdy uniwersalizm w górnej, niemniej jednak trend opisujący spadek i wzrost jest podobny.

W każdej grupie badanej poddano analizie różnice w preferencji wartości między dziewczętami a chłopcami. W tabeli 77 znajduje się podsumowanie znalezionych różnic. W zakresie grup wartości znaleziono dość systematyczne różnice w przekraczaniu siebie i umacnianiu siebie. Przekraczanie siebie (życzliwość i uniwersalizm) jest bardziej preferowane przez dziewczęta, a umacnianie siebie (osiągnięcia i władza) przez chłopców w niemal każdej grupie wiekowej. Dodatkowo w młodszych grupach dziewczęta wykazują większą preferencję zachowawczości (przystosowanie, tradycja i bezpieczeństwo), a w starszych grupach chłopcy wykazują większą preferencję otwartości na zmiany – stymulacji, a także hedonizmu, lokującego się na granicy z umacnianiem siebie. Kierowanie sobą, mimo że należy do otwartości, w młodszych grupach bywa bardziej preferowane przez dziewczęta. Znalezione różnice w zakresie wymiaru otwartość-zachowawczość nie są jednak tak systematyczne i wyraźne, jak prawidłowości znalezione w zakresie wymiaru przekraczanie siebie-umacnianie siebie.

Przeprowadzone badania poprzeczne objęły ogromną liczbę osób badanych. Szczegółowo poddano analizie 19 grup osób różniących się rokiem życia od 5-7- do 25-latków. Hipotezy na temat trendów rozwojowych wysunięte w pierwszej serii badań zostały potwierdzone w drugiej serii badań poprzecznych. Wydaje się zatem, że są to wyniki dosyć dobrze uzasadnione, a uzyskany obraz zależności tworzy

Tabela 77

Podsumowanie różnic w preferencji wartości między dziewczętami a chłopcami w każdej z badanych grup wiekowych

	Pomiar za pomocą PBVS-C							Pomiar za pomocą PVQ-40														
	5–7 lat	8 lat	9 lat	10 lat	11 lat	12 lat	13 lat	10–12 lat	13 lat	14 lat	15 lat	16 lat	17 lat	18 lat	19 lat	20 lat	21 lat	22 lat	23 lat	24 lat	25 lat	
CO	d	=	=	=	d	=	=	=	=	=	=	=	d	=	d	=	=	=	=	=	=	d
TR	d	d	=	d	=	=	=	=	=	=	=	=	d	=	=	=	=	=	=	=	=	=
SE	d	=	d	d	d	d	=	=	=	c	c	=	c	=	=	=	=	=	=	=	=	=
SD	=	=	=	d	d	=	d	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	c
ST	c	c	c	c	c	c	c	=	=	=	=	=	=	=	=	=	c	=	=	=	=	=
HE	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	c	c	c	=	c	=	=	=	=	=
BE	d	d	d	d	d	d	d	=	d	d	d	d	d	d	d	d	d	d	=	=	=	d
UN	d	=	d	d	=	d	d	=	d	d	d	d	d	d	d	d	d	d	d	=	=	d
AC	c	c	c	c	c	c	c	=	=	=	=	c	c	c	=	c	=	=	=	=	=	=
PO	c	c	c	c	c	c	c	c	c	c	c	c	c	c	c	c	c	c	c	c	c	c
CONS	d	=	d	d	d	=	d	=	=	=	c	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=
OPEN	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	c	c	c	c	c	=	=	=	=	c
TRANS	d	d	d	d	d	d	d	=	d	d	d	d	d	d	d	d	d	d	d	=	=	d
ENH	c	c	c	c	c	c	c	=	c	c	c	c	c	c	c	c	c	c	=	=	=	c

Adnotacja. d = dziewczęta bardziej preferują daną wartość niż chłopcy; c = chłopcy bardziej preferują daną wartość niż dziewczęta; znak „=” oznacza brak różnic w preferencji między dziewczętami a chłopcami. Wyjaśnienia pozostałych skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

spójny obraz. Zarazem jednak są to badania poprzeczne, które ze swej natury nie pozwalają formułować sądów o rozwoju w ścisłym tego słowa znaczeniu, ponieważ badania dotyczą nie tych samych, ale różnych osób. Dlatego też zostały przeprowadzone również badania podłużne, w których poddano weryfikacji wnioski uzyskane z badań poprzecznych.

BADANIA PODŁUŻNE

HIPOTEZY

W badaniach podłużnych oczekiwano potwierdzenia wniosków dotyczących przemian preferencji wartości z dwóch serii badań poprzecznych, ze szczególnym uwzględnieniem ich pierwszej serii, ponieważ użyto te same narzędzia: PBVS-C oraz PVQ-40. Sformułowano zatem następujące oczekiwania:

W okresie dzieciństwa rozwój preferencji wartości polega na następujących prawidłowościach:

1. Preferencje wartości otwartości (stymulacja, kierowanie sobą i hedonizm, jako wartość graniczna z umacnianiem siebie) systematycznie wzrastają.

2. Preferencje wartości zachowawczości (przystosowanie, bezpieczeństwo, tradycja) systematycznie zmniejszają się.

3. Preferencje wartości umacniania siebie (osiągnięć i władzy) początkowo zmniejszają się (do około 10 roku życia), a następnie wzrastają.

4. Preferencje życzliwości początkowo wzrastają (do około 10 roku życia), a następnie maleją.

5. Preferencje uniwersalizmu systematycznie zmniejszają się przez cały okres dzieciństwa.

Hipoteza pierwsza i druga oraz hipoteza trzecia i czwarta są parami hipotez, które opisują tendencje zgodne z modelem kołowym. Zgodnie z tym modelem tendencja rozwojowa dotycząca preferencji wartości zachowawczości jest odwrotna niż tendencja dotycząca wartości otwartości na zmiany. Analogicznie, tendencja rozwojowa dotycząca preferencji przekraczania siebie jest odwrotna niż tendencja dotycząca umacniania siebie.

Pierwsza i druga hipoteza zostaną zweryfikowane w modelu LGC ze zmianą prostoliniową, a hipoteza trzecia i czwarta w modelu LGC ze zmianą krzywoliniową.

W okresie dorastania rozwój preferencji wartości polega na następujących prawidłowościach:

1. Preferencje wartości otwartości (stymulacja i hedonizm, jako wartość graniczna z umacnianiem siebie) początkowo wzrastają (do około 15 roku życia), a następnie maleją. Preferencje kierowania sobą, analizowanego łącznie jako składającego się

z kierowania sobą w myśleniu i kierowania sobą w działaniu, również początkowo wzrastają, a następnie maleją, ale zmiana tendencji następuje około 18 roku życia.

Biorąc pod uwagę wiek uczestników badań longitudinalnych (w pierwszym pomiarze: $M_{\text{wiek}} = 16,7$; $SD_{\text{wiek}} = 1,3$), oczekiwano prostoliniowego trendu spadkowego preferencji hedonizmu i stymulacji (ponieważ badani są już po przełomie 15 roku życia) oraz prostoliniowego wzrostu kierowania sobą (ponieważ badani są przed przełomem 18 roku życia).

2. Preferencje wartości zachowawczości (przystosowanie, bezpieczeństwo, tradycja) początkowo maleją (do około 18 roku życia maleje preferencja przystosowania i bezpieczeństwa, natomiast preferencja tradycji maleje do około 22 roku życia), a następnie wzrastają.

Biorąc pod uwagę wiek uczestników badań longitudinalnych (w pierwszym pomiarze: $M_{\text{wiek}} = 16,7$; $SD_{\text{wiek}} = 1,3$), oczekiwano prostoliniowego trendu spadkowego preferencji wszystkich wartości zachowawczości.

3. Preferencje władzy oraz osiągnięć początkowo wzrastają (do około 18–19 roku życia), a następnie zmniejszają się.

Biorąc pod uwagę wiek uczestników badań longitudinalnych (w pierwszym pomiarze: $M_{\text{wiek}} = 16,7$; $SD_{\text{wiek}} = 1,3$), oczekiwano prostoliniowego trendu wzrostowego preferencji obu wartości umacniania siebie.

4. Preferencje wartości życzliwości systematycznie wzrastają. Preferencje wartości uniwersalizmu spadają do około 21 roku życia, a następnie wzrastają.

Biorąc pod uwagę wiek uczestników badań longitudinalnych (w pierwszym pomiarze: $M_{\text{wiek}} = 16,7$; $SD_{\text{wiek}} = 1,3$), oczekiwano wzrostu preferencji życzliwości i spadku preferencji uniwersalizmu.

METODA

Grupa badana, procedura i narzędzia

Zostały przeprowadzone dwa badania longitudinalne. W każdym z nich przeprowadzono trzy pomiary. Pierwsze badanie longitudinalne zostało przeprowadzone w grupie dzieci, drugie – w grupie dorastających.

W pierwszym badaniu longitudinalnym pierwszy pomiar został przeprowadzony na wiosnę 2010 r., drugi na wiosnę 2011 r., a trzeci na wiosnę 2012 r. Do analiz wprowadzono wyniki $N = 409$ dzieci, które uczestniczyły we wszystkich trzech pomiarach. W pierwszym pomiarze dzieci miały 7–11 lat ($M_{\text{wiek}} = 9,02$; $SD_{\text{wiek}} = 1,29$). Dziewczęta stanowiły 50,6% grupy.

W drugim badaniu longitudinalnym wzięli udział dorastający. Pomiary były prowadzone co pół roku. Pierwszy pomiar odbył się na wiosnę 2010 r., drugi jesienią 2010 r., a trzeci pomiar odbył się na wiosnę 2011 r. Badani podczas pierwszego pomiaru byli w wieku od 15 do 18 lat ($M_{\text{wiek}} = 16,73$; $SD_{\text{wiek}} = 1,26$). Dziewczęta stanowiły 64% grupy. Do analiz wprowadzono wyniki $N = 228$ dorastających, którzy uczestniczyli we wszystkich trzech pomiarach.

Badania zostały przeprowadzone przez przeszkolonych współpracowników. Badania były prowadzone grupowo podczas lekcji w szkołach. Szkoły znajdowały się w województwach: mazowieckim, podlaskim i podkarpackim. Rodzice dzieci biorących udział w badaniu wyrażali na nie zgodę. Badania longitudinalne rozpoczęły się równoległe z badaniami poprzecznymi. W niektórych szkołach podjęto próbę powrotu do osób badanych, które wzięły udział w badaniach poprzecznych. Jeśli udało się zidentyfikować badanych (zwykle posługując się datą urodzenia), wyłączano ich z bazy danych poprzecznych i włączano do bazy danych longitudinalnych.

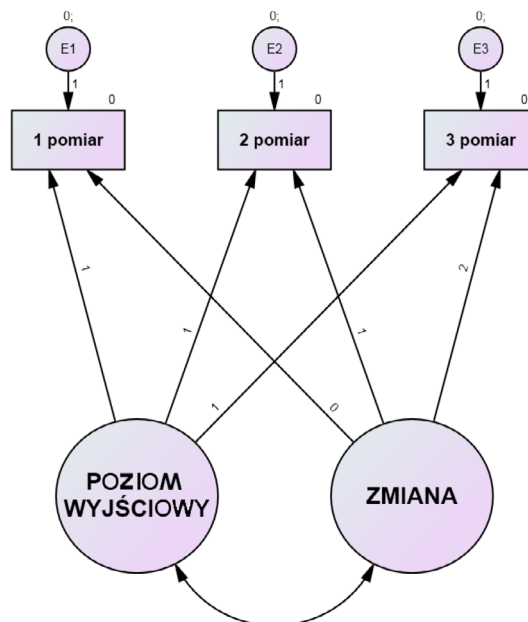
Do pomiaru wartości w okresie późnego dzieciństwa wykorzystano PBVS-C, a do pomiaru wartości w okresie dorastania – PVQ-40. Oba narzędzia zostały omówione w podrozdziale *Metoda* w rozdziale *Badania poprzeczne*.

Model LGC

Analizy zostały przeprowadzone w modelu latentnych krzywych rozwojowych (*latent growth curve*, LGC). Historycznie rzecz biorąc, dawne statystyki longitudinalne, których celem była analiza zmiany, były oparte na danych zebranych w dwóch pomiarach. Strategia ta, jak to zostało wykazane w literaturze, była niewystarczająca, ponieważ dostarczała zbyt mało informacji (Willet, Sayer, 1994). W odpowiedzi na problemy z dwupomiarowymi analizami zmiany pojawiły się w literaturze nowe

propozycje, wśród których szczególnie obiecujące było modelowanie indywidualnego wzrostu (*individual growth modeling*; Bryk, Raudenbush, 1987; Rogosa, Willett, 1985; Willet, 1988). Podejście to zostało rozszerzone i wzmocnione, gdy pojawiły się propozycje testowania tych modeli w paradygmacie równań strukturalnych (McArdle, Epstein, 1987; Meredith, Tisak, 1990; Muthen, 1997). Modele takie zaczęły być nazywane modelami latentnych krzywych rozwojowych (*latent growth curve*), a Curran i Bollen (2001) określili je entuzjastycznie jako połączenie tego, co najlepsze z dwóch światów (*the best of both worlds*) – modeli autoregresyjnych (*autoregressive*) i modeli krzywych latentnych (*latent curve models*).

Zgodnie z terminologią Willeta i Sayera (1994), spopularyzowaną przez Byrne (2010), modele LGC zawierają w sobie dwa submodele, określane jako poziom 1, czyli model wewnątrzosobowy (*within-person*), i poziom 2, czyli model międzyosobowy (*between-person*). Model wewnątrzosobowy dotyczy zmiany wewnątrz osoby, a model międzyosobowy dotyczy różnic w zmianie między osobami. Estymacja LGC w ramach modelu równań strukturalnych (*structural equation modeling*, SEM) jest oparta na analizie średnich i macierzy kowariancji, dzięki czemu jest możliwe oddzielenie efektu grupowego (opartego na średniej) od efektu indywidualnych osób (opartego na kowariancji). Ponadto SEM umożliwia analizę w kategoriach zmiennych latentnych, dzięki czemu jest możliwe oszacowanie błędu pomiaru. Model LGC dla trzech pomiarów, przy założeniu liniowości zmiany, jest zaprezentowany na rysunku 92.

Rysunek 92. Model latentnych krzywych rozwojowych dla trzech pomiarów.

Zmiennymi obserwowalnymi są wyniki trzech pomiarów danej zmiennej (np. preferencji wartości stymulacji), a zmiennymi latentnymi są: średni poziom wyjściowy danej zmiennej (*intercept*) oraz zmiana (*slope*).

Model LGC można potraktować jako swego rodzaju model czynnikowy, w którym jednak wszystkie ładunki są znane. Specyficzny układ określonych warunków i ograniczeń narzuconych na ładunki czynnikowe pozwala zinterpretować zmienne latentne właśnie jako poziom wyjściowy i zmianę (Byrne, 2010).

Zgodnie z procedurą proponowaną przez Byrne (2010) interpretacja modelu LGC zostanie przeprowadzona w pięciu krokach:

1. Analiza wskaźników dopasowania modelu do danych. Jest to pierwszy krok, warunkujący sensowność dalszych analiz. Decyzje o akceptowalności modeli zostały podjęte na podstawie tych samych kryteriów, które były stosowane do konformacyjnej analizy czynnikowej. Zostały one omówione w podrozdziale *Metoda* w rozdziale *Badania poprzeczne*.

2. Analiza zmiany longitudinalnej w badanej grupie. Wskaźnikiem tej zmiany jest istotność średniej zmiennej latentnej zmiana.

3. Analiza zróżnicowania międzypersonalnego w poziomie danej zmiennej w punkcie wyjścia. Wskaźnikiem tego zróżnicowania jest istotność wariancji zmiennej latentnej poziom wyjściowy.

4. Analiza zróżnicowania międzypersonalnego w zakresie zidentyfikowanej zmiany. Wskaźnikiem tego zróżnicowania jest istotność wariancji zmiennej latentnej zmiana.

5. Analiza relacji między wartością poziomu wyjściowego danej zmiennej a intensywnością i kierunkiem jej zmiany. Wskaźnikiem tej relacji jest korelacja poziomu wyjściowego ze zmianą.

Model LGC zaprezentowany na rysunku 92 został zweryfikowany w każdym z dwóch badań longitudinalnych dla każdej z 10 wartości oraz dodatkowo dla czterech grup wartości.

Wszystkie wskaźniki konieczne do interpretacji (według opisanej powyżej procedury) modeli testowanych dla każdej wartości w obu badaniach longitudinalnych znajdują się w tabelach: 78 (badanie longitudinalne dzieci) i 79 (badanie longitudinalne dorastających).

Wyniki badań poprzecznych wykazały, że przemiany preferencji niektórych wartości przybierają kształt krzywoliniowy. W związku z tym w modelu LGC został przeprowadzony nie tylko test zmiany prostoliniowej, opisany powyżej, ale również test zmiany krzywoliniowej. W tym celu do modelu na rysunku 92 wprowadzono nową zmienną – latentną zmianę kwadratową z następującymi ładunkami czynnikowymi: 0 na pierwszy pomiar, 1 na drugi pomiar i 4 na trzeci pomiar. Okazało się,

że było konieczne dodatkowo wprowadzenie następujących modyfikacji do modelu:

- 1) Z powodu problemu negatywnie zdefiniowanej macierzy został wprowadzony warunek, że korelacje między zmiennymi (poziom wyjściowy, zmiana prostoliniowa, zmiana krzywoliniowa) są równe zero.
- 2) Dodatkowo w niektórych modelach został wprowadzony warunek, że wariancja zmiany krzywoliniowej i/lub liniowej również jest równa zero, z powodu komunikatu o negatywnej wariancji w modelu bez tego warunku. Wariancja ta była jednak nieistotna, zatem było dozwolone nałożenie warunku jej równości z zerem (Byrne, 2010). Istotne wyniki modeli krzywoliniowych zostały zaprezentowane w opisach zmian, zamieszczonych pod tabelami zmian prostoliniowych.

WYNIKI

Badanie longitudinalne w okresie dzieciństwa

W tabeli 78 znajdują się wyniki weryfikacji longitudinalnych zmian prostoliniowych w modelu LGC dla preferencji każdej wartości w longitudinalnym badaniu dzieci z trzema pomiarami.

Tabela 78

Wyniki analiz latentnych krzywych rozwojowych LGC (1 df) w pierwszym badaniu longitudinalnym w grupie N = 409 dzieci

	Wskaźniki dopasowania modelu					Średnie		Wariancje		Korelacja poziomu wyjściowego ze zmianą
	χ^2	p	CFI	RMSEA	SRMR	Poziom wyjściowy	Zmiana	Poziom wyjściowy	Zmiana	
CO	5,16	0,02	0,961	0,101	0,002	2,71***	-0,11***	0,26***	0,04	-0,85**
TR	3,63	0,06	0,963	0,080	0,001	3,64***	-0,03	0,15***	0,04	-0,55
SE	0,57	0,45	1,000	0,000	0,000	3,14***	-0,05*	0,21***	,070**	-0,47*
SD	10,31	0,00	0,818	0,151	0,005	2,90***	0,03	0,15***	0,03	-0,61
ST	0,04	0,84	1,000	0,000	0,000	2,88***	0,14***	0,29***	0,03	-0,43
HE	6,64	0,01	0,934	0,118	0,003	2,91***	0,17***	0,26***	0,07**	-0,62**
BE	0,60	0,44	1,000	0,000	0,000	3,69***	-0,09***	0,08*	0,04	0,12
UN	4,06	0,04	0,966	0,087	0,002	3,07***	-0,08***	0,15***	0,01	-0,49
AC	0,29	0,59	1,000	0,000	0,000	2,76***	-0,01	0,29***	0,07*	-0,49
PO	4,32	0,04	0,976	0,090	0,002	2,31***	0,01	0,38***	0,08*	-0,53*
CONS	0,10	0,76	1,000	0,000	0,000	3,16***	-0,06***	0,11***	0,03***	-0,50**
OPEN	0,19	0,66	1,000	0,000	0,000	2,89***	0,11***	0,11***	0,03**	-0,56**
TRANS	3,44	0,06	0,983	0,077	0,001	3,38***	-0,09***	0,08***	0,01	0,13
ENH	3,06	0,08	0,991	0,071	0,001	2,53***	0,00	0,25***	0,04*	-0,34

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Z wyjątkiem kierowania sobą wszystkie modele są dobrze dopasowane do danych, zatem mogą podlegać dalszej interpretacji. W przypadku kierowania sobą wskaźnik SRMR sugeruje dobre dopasowanie, jednak CFI i RMSEA podaje je w wątpliwość. Dlatego też wyniki dotyczące kierowania sobą należy traktować z ostrożnością.

W ciągu trzech lat u badanych dzieci zaobserwowano następujące prawidłowości:

1. Preferencja zachowawczości zmniejsza się wraz z rozwojem dzieci. Dzieci różnią się między sobą istotnie zarówno w wyjściowej preferencji zachowawczości, jak i w przebiegu zmian preferencji tej wartości.

2. Preferencja przystosowania zmniejsza się wraz z rozwojem dzieci. Wprawdzie dzieci różnią się w wyjściowym poziomie preferencji przystosowania na początku

badania, jednak niezależnie od tego początkowego zróżnicowania spadek preferencji tej wartości jest u wszystkich dzieci porównywalny.

3. W preferencji tradycji nie stwierdzono zmian. Dzieci są natomiast zróżnicowane w preferencji tradycji w punkcie wyjścia.

4. Preferencja bezpieczeństwa zmniejsza się wraz z rozwojem dzieci. Dzieci różnią się między sobą istotnie zarówno w wyjściowej preferencji bezpieczeństwa, jak i w przebiegu zmian preferencji tej wartości.

5. Preferencja otwartości wzrasta wraz z rozwojem dzieci. Dzieci różnią się między sobą istotnie zarówno w wyjściowej preferencji otwartości, jak i w przebiegu zmian preferencji tej wartości.

6. W preferencji kierowania sobą nie stwierdzono zmian. Dzieci różnią się natomiast między sobą w wyjściowym poziomie preferencji tej wartości.

7. Preferencja stymulacji wzrasta wraz z rozwojem dzieci. Wprawdzie dzieci różnią się poziomem preferencji stymulacji na początku badań, jednak niezależnie od tego początkowego zróżnicowania wzrost preferencji tej wartości jest u wszystkich dzieci porównywalny.

8. Preferencja hedonizmu wzrasta wraz z rozwojem dzieci. Dzieci różnią się między sobą istotnie zarówno w wyjściowej preferencji hedonizmu, jak i w przebiegu zmian preferencji tej wartości.

9. Preferencja przekraczania siebie zmniejsza się wraz z rozwojem dzieci. Dzieci różnią się między sobą istotnie w wyjściowej preferencji przekraczania siebie. Dodatkowo okazało się, że zmiana krzywoliniowa w zakresie przekraczania siebie jest istotna na poziomie tendencji ($p < 0,06$). W modelu weryfikującym zmianę krzywoliniową dodatkowo wprowadzono warunek, że wariancja zmiany krzywoliniowej jest równa zero. Zgodnie z prawidłowością krzywoliniową preferencja przekraczania siebie początkowo rośnie, a następnie spada.

10. Preferencja życzliwości spada wraz z rozwojem dzieci. Wprawdzie dzieci różniły się poziomem preferencji życzliwości na początku badań, jednak niezależnie od tego początkowego zróżnicowania spadek preferencji tej wartości jest u wszystkich dzieci porównywalny. Ponieważ w badaniach poprzecznych okazało się, że 10 rok życia jest dla preferencji tej wartości szczególnie krytyczny (wzrost do 10 roku życia i gwałtowny spadek w 11 roku życia), dla podgrupy dzieci ($n = 77$) w wieku dziewięciu lat w pierwszym pomiarze został dodatkowo przeprowadzony test zmiany krzywoliniowej. Okazało się, że zmiana krzywoliniowa jest istotna na poziomie tendencji ($p < 0,1$). Zgodnie z prawidłowością krzywoliniową preferencja życzliwości początkowo rośnie, a następnie spada.

11. Preferencja uniwersalizmu spada wraz z rozwojem dzieci. Wprawdzie dzieci różnią się poziomem preferencji uniwersalizmu na początku badań, jednak

niezależnie od tego początkowego zróżnicowania spadek preferencji tej wartości jest u wszystkich dzieci porównywalny. Zaobserwowano również istotną zmianę krzywoliniową w preferencji uniwersalizmu ($p < 0,05$). W modelu krzywoliniowym wprowadzono dodatkowy warunek, że wariancje zmiany liniowej i krzywoliniowej są równe zero. Zgodnie z prawidłowością krzywoliniową preferencja uniwersalizmu początkowo rośnie, a następnie spada.

12. W preferencji umacniania siebie nie stwierdzono zmian na poziomie całej grupy. Dzieci różnią się jednak zarówno poziomem wyjściowym preferencji tej wartości, jak i istotnością zmiany, co oznacza, że u niektórych dzieci zmiany mogły wystąpić. Zaobserwowano natomiast na poziomie tendencji ($p < 0,01$) zmianę krzywoliniową. Zgodnie z prawidłowością krzywoliniową preferencja umacniania siebie początkowo spada, a następnie rośnie.

13. W preferencji osiągnięć nie stwierdzono zmian na poziomie całej grupy. Dzieci różnią się jednak zarówno poziomem wyjściowym preferencji tej wartości, jak i istotnością zmiany, co oznacza, że u niektórych dzieci zmiany mogły wystąpić.

14. W preferencji władzy nie stwierdzono zmian na poziomie całej grupy. Dzieci różnią się jednak zarówno poziomem wyjściowym preferencji tej wartości, jak i istotnością zmiany, co oznacza, że u niektórych dzieci zmiany mogły wystąpić. Dodatkowo istotna ($p < 0,05$) okazała się zmiana krzywoliniowa. W modelu zmiany krzywoliniowej dodatkowo został wprowadzony warunek, że wariancja zmiany liniowej wynosi zero. Zgodnie z prawidłowością krzywoliniową preferencja władzy początkowo spada, a następnie rośnie.

Badanie longitudinalne w okresie dorastania

W tabeli 79 znajdują się wyniki weryfikacji zmian prostoliniowych w modelu LGC dla preferencji każdej wartości w longitudinalnym badaniu dorastających z trzema pomiarami.

Tabela 79

Wyniki analiz latentnych krzywych rozwojowych LGC (1 df) w drugim badaniu longitudinalnym w grupie N = 228 dorastających

	Wskaźniki dopasowania modelu					Średnie		Wariancje		Korelacja poziomu wyjściowego ze zmianą
	χ^2	<i>p</i>	CFI	RMSEA	SRMR	Poziom wyjściowy	Zmiana	Poziom wyjściowy	Zmiana	
CO	0,06	0,81	1,000	0,000	0,000	-0,25***	-0,06	0,35***	0,12	-0,14
TR	0,21	0,64	1,000	0,000	0,000	-0,55***	0,01	0,49***	0,18	-0,21
SEC	0,74	0,39	1,000	0,000	0,000	-0,33***	0,10*	0,33***	0,23*	-0,21
SD	0,53	0,47	1,000	0,000	0,000	0,45***	0,16***	0,42***	0,17	-0,27
ST	0,38	0,54	1,000	0,000	0,000	0,32***	-0,12*	0,64***	0,26	-0,36
HE	5,59	0,06	0,987	0,089	0,014	0,25***	-0,28***	0,69***	0,21	0,00
BE	3,67	0,06	0,984	0,108	0,003	0,46***	0,01	0,22***	0,03	0,15
UN	0,24	0,63	1,000	0,000	0,000	0,21***	-0,04	0,34***	0,27***	-0,37
AC	1,90	0,17	0,996	0,063	0,001	0,26***	0,09 [†]	0,55***	0,31*	-0,37
PO	0,72	0,40	1,000	0,000	0,000	-0,97***	0,06	0,64***	0,03	0,56
CONS	0,19	0,66	1,000	0,000	0,000	-0,37***	0,02	0,27***	0,11*	-0,12
OPEN	0,76	0,38	1,000	0,000	0,000	0,35***	-0,06	0,33***	0,11	-0,10
TRANS	0,74	0,39	1,000	0,000	0,000	0,31***	-0,02	0,19***	0,09	-0,26
ENH	2,46	0,12	0,996	0,080	0,001	-0,28***	0,08 [†]	0,50***	0,28**	-0,29

Adnotacja. Wyjaśnienia skrótów znajdują się w załączniku A.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; [†] $0,05 < p < 0,1$.

W ciągu półtora roku u badanych dorastających zaobserwowano następujące prawidłowości:

1. W preferencji zachowawczości nie stwierdzono zmian. Natomiast dorastający różnią się między sobą istotnie zarówno w wyjściowej preferencji zachowawczości, jak i w przebiegu zmian preferencji tej wartości.
2. W preferencji przystosowania nie stwierdzono zmian. Natomiast dorastający różnią się między sobą istotnie w wyjściowej preferencji przystosowania.
3. W preferencji tradycji nie stwierdzono zmian. Natomiast dorastający różnią się między sobą istotnie w wyjściowej preferencji tradycji.
4. Preferencja bezpieczeństwa wzrasta wraz z rozwojem dorastających, co jest wbrew hipotezie i wynikom badań poprzecznych. Propozycja wyjaśnienia tego fenomenu zostanie omówiona w podsumowaniu. Dodatkowo dorastający różnią się między sobą istotnie zarówno w wyjściowej preferencji bezpieczeństwa, jak i w przebiegu zmian preferencji tej wartości.
5. W preferencji otwartości nie stwierdzono zmian. Natomiast dorastający różnią się między sobą istotnie w wyjściowej preferencji otwartości.

6. Preferencja kierowania sobą wzrasta wraz z rozwojem dorastających w badanym okresie. Dodatkowo badani różnili się między sobą istotnie w wyjściowym poziomie preferencji kierowania sobą.

7. Preferencja stymulacji zmniejsza się wraz z rozwojem dorastających w badanym okresie. Dodatkowo badani różnili się między sobą istotnie w wyjściowym poziomie preferencji stymulacji.

8. Preferencja hedonizmu zmniejsza się wraz z rozwojem dorastających w badanym okresie. Dodatkowo badani różnili się między sobą istotnie w wyjściowym poziomie preferencji hedonizmu. W celu identyfikacji modelu dla hedonizmu dodatkowo został narzucony warunek, że korelacja poziomu wyjściowego ze zmianą jest równa zero. Korelacja ta była nieistotna, dlatego wprowadzenie tej modyfikacji było dopuszczalne.

9. W preferencji przekraczania siebie nie stwierdzono zmian. Natomiast dorastający różnią się między sobą istotnie w wyjściowej preferencji przekraczania siebie.

10. W preferencji życzliwości nie stwierdzono zmian, natomiast dorastający różnią się między sobą istotnie w wyjściowej preferencji życzliwości.

11. W preferencji uniwersalizmu nie stwierdzono istotnych zmian, natomiast dorastający różnią się między sobą istotnie zarówno w wyjściowej preferencji uniwersalizmu, jak i w przebiegu zmian preferencji tej wartości.

12. Preferencja umacniania siebie wzrasta wraz z rozwojem. Dodatkowo dorastający różnią się między sobą istotnie zarówno w wyjściowej preferencji umacniania siebie, jak i w przebiegu zmian preferencji tej wartości.

13. Preferencja osiągnięć wzrasta wraz z rozwojem. Dodatkowo dorastający różnią się między sobą istotnie zarówno w wyjściowej preferencji osiągnięć, jak i w przebiegu zmian preferencji tej wartości.

14. W preferencji władzy nie stwierdzono zmian. Natomiast dorastający różnią się między sobą istotnie w wyjściowej preferencji władzy.

PODSUMOWANIE BADAŃ PODŁUŻNYCH

W zakresie weryfikacji hipotez opisujących zmiany rozwojowe dotyczące preferencji wartości w okresie dzieciństwa można sformułować następujące wnioski:

1. Preferencja wartości otwartości systematycznie wzrasta. Zanotowano wzrost preferencji stymulacji i hedonizmu, ale nie zanotowano zmian w preferencji kierowania sobą. Warto jednak podkreślić, że w przypadku zarówno ogólnie analizowanej otwartości, jak i hedonizmu wystąpiły istotne różnice między dziećmi w przebiegu zmiany (istotna wartość wariancji zmiany w modelu LGC).

2. Preferencja wartości zachowawczości systematycznie maleje. Zanotowano zmniejszanie się preferencji przystosowania i bezpieczeństwa, ale nie zanotowano zmian w preferencji tradycji. Warto jednak podkreślić, że w przypadku zarówno ogólnie analizowanej zachowawczości, jak i bezpieczeństwa wystąpiły istotne różnice między dziećmi w przebiegu zmiany (istotna wartość wariancji zmiany w modelu LGC).

3. Preferencja wartości umacniania siebie początkowo zmniejsza się, a następnie rośnie. Podobną tendencję zanotowano w przypadku preferencji władzy. Warto jednak podkreślić, że w przypadku zarówno ogólnie analizowanego umacniania siebie, jak i władzy oraz osiągnięć wystąpiły istotne różnice między dziećmi w przebiegu zmiany (istotna wartość wariancji zmiany w modelu LGC).

4. Preferencja wartości przekraczania siebie początkowo wzrasta, a następnie maleje. Podobną zależność zanotowano również w przypadku życzliwości i uniwersalizmu analizowanych osobno. Warto jednak podkreślić, że w przypadku ogólnie analizowanego przekraczania siebie wystąpiły istotne różnice między dziećmi w przebiegu zmiany (istotna wartość wariancji zmiany w modelu LGC). Nie wystąpiły one jednak w przypadku osobnych analiz rozwoju preferencji życzliwości i uniwersalizmu.

W zakresie weryfikacji hipotez opisujących zmiany preferencji wartości w okresie dorastania można sformułować następujące wnioski:

1. Preferencja hedonizmu i stymulacji maleje, a preferencja kierowania sobą wzrasta.

2. Nie stwierdzono rozwojowych zmian preferencji przystosowania i tradycji.

3. Preferencja bezpieczeństwa wzrasta. Stwierdzony wzrost nie jest zbyt silny, a dodatkowo badani różnią się istotnie w zmianie tej wartości. Niemniej jednak jest to zależność istotna, o kierunku wbrew oczekiwaniom. Wydaje się, że przyczyną może tu być czynnik zewnętrzny – wydarzenia historyczne. Pomiaru zostały przeprowadzone co pół roku, przy czym pierwszy pomiar odbył się wczesną wiosną

2010, przed katastrofą smoleńską, a kolejne pomiary co pół roku. Być może zatem wzrost preferencji bezpieczeństwa był konsekwencją wydarzeń związanych z katastrofą, pogrzebem i wyjaśnianiem tragedii. Podobne zależności, wzrost preferencji bezpieczeństwa fińskich adolescentów po ataku terrorystycznym 11 września 2001 r., wykazał Verkasalo, Goodwin i Bezmenova (2008).

4. Wzrasta preferencja osiągnięć, ale nie zmienia się preferencja władzy.

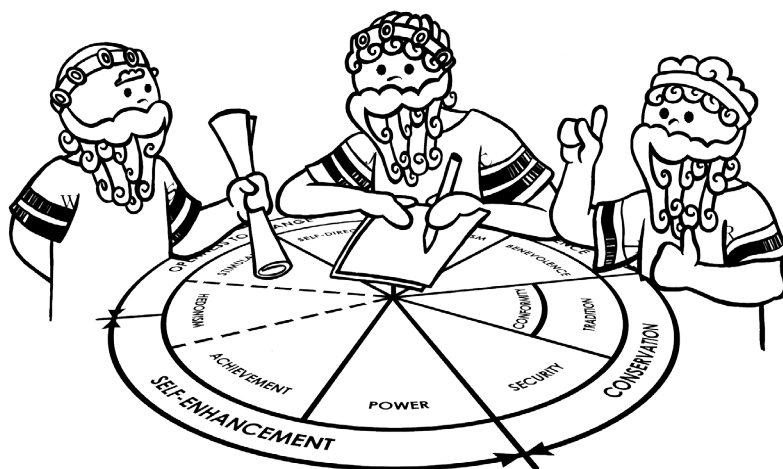
5. Nie stwierdzono zmian w preferencji życzliwości i uniwersalizmu, ale okazało się, że dorastający różnią się między sobą istotnie w przebiegu zmian w preferencjach uniwersalizmu.

Hipotezy dotyczące rozwoju w okresie dzieciństwa zostały potwierdzone w szerszym zakresie i bardziej jednoznacznie niż hipotezy dotyczące rozwoju w okresie dorastania. Prawdopodobną przyczyną może być to, że choć w obu badaniach przeprowadzono trzy pomiary, to w okresie dzieciństwa były one przedzielone rocznymi odstępami, a w okresie dorastania – półrocznymi. Być może zatem łącznie półtora roku jest zbyt krótkim okresem, aby uchwycić zmiany w okresie dorastania. Dodatkowo analizy modelu LGC sugerują daleko idące zróżnicowanie wewnątrz badanych grup zarówno w zakresie wyjściowego poziomu preferencji badanych wartości, jak i przebiegu zmiany. Niemniej jednak ogólny zarys kierunków przemian został potwierdzony.

DYSKUSJA

Odkąd wartości pojawiły się w psychologii, były traktowane jako jedna z głównych kategorii opisu człowieka. Jedną z jej zalet była stwarzana przez nią szansa ujęcia całościowej specyfiki badanej osoby. Właśnie w takim celu wprowadził wartości do psychologii Allport (Allport, Vernon, 1931). Podobnie myślał o wartościach Rokeach (1973), traktując je jako jeden z centralnych systemów osobowości.

Koncepcją wartości, która wyrasta z tych wcześniejszych ujęć, a która zdominowała współczesne badania nad wartościami jest teoria Schwartza (1992, 2006; Schwartz i in., 2012). Jednak teoria ta, nieco wbrew tradycji, była dotychczas bardziej obecna w psychologii międzykulturowej niż w psychologii osobowości. Dlatego też prezentowane powyżej analizy teoretyczne miały na celu wykazanie, że dzięki wynikom kolejnych badań, analizowanych w wymagających i zaawansowanych procedurach metodologicznych i statystycznych, oraz pogłębionym interpretacjom teoretycznym preferencje wartości mogą być dzisiaj – obok cech osobowości – traktowane jako jedno z najbardziej istotnych i dobrze opisanych klasyfikacji różnic między ludźmi (Cieciuch, 2012; McCrae, 2009).

Wartości definiowane są przez Schwartza (1992, 2006; Schwartz i in., 2012) jako poznawcza reprezentacja (zwykle przekonanie) motywacyjnego, godnego pożądanego, ponadsytuacyjnego celu. Kluczową tezę teorii jest twierdzenie dotyczące struktury wartości, które sformułować można w następujący sposób: struktura ludzkich wartości jest w kształcie uniwersalnego, motywacyjnego, kołowego kontinuum.

Układem wartości w kole rządzą reguły motywacyjnego podobieństwa i konfliktu. Wartości położone blisko siebie są motywacyjnie podobne, możliwe jest ich jednoczesne realizowanie i zwykle są one przez ludzi współpreferowane. Wartości leżące po przeciwnych stronach koła wykluczają się wzajemnie w jednym zachowaniu i często nie są przez ludzi współpreferowane.

Fakt, że wartości tworzą kontinuum, ma m.in. tę konsekwencję, że możliwych jest wiele podziałów koła na kliny (czyli obszary koła mające wspólny środek), odpowiadające wyszczególnionym i mierzonym wartościom. W dotychczasowej literaturze zwyczaj był taki, że dzielono to kontinuum na 10 wartości lub cztery grupy wartości (Schwartz, 1992, 2006). W zrewidowanej teorii wartości (Schwartz i in., 2012) położony jest akcent na tezę o kontinuum i wykazana możliwość różnych podziałów – od podziału najbardziej precyzyjnego na 19 wartości do podziałów najbardziej

ogólnych na dwie połowy koła. Badania empiryczne dowiodły, że niezależnie od liczby wydzielonych klinów wszystkie one ułożone są w teoretycznie przewidywanej strukturze kołowej (Bilsky, Janik, Schwartz, 2011; Ciecuch i in., 2013; Ciecuch, Schwartz, 2012; Schwartz, 1992; Schwartz i in., 2012).

Zasięg i poziom empirycznych weryfikacji kołowego modelu wartości przypomina weryfikację modelu Wielkiej Piątki Costy i McCrae'a (Ciecuch, 2012; McCrae, 2009). Kołowa struktura motywacyjnie rozumianych wartości okazała się uniwersalna. W takiej sytuacji badawczej pojawiło się pytanie o rozwój systemu wartości. Do pytania tego prowadzą z jednej strony analizy właściwe dla psychologii międzykulturowej, a z drugiej strony analizy właściwe dla psychologii osobowości. Po pierwsze, w sytuacji, gdy koło wartości w kolejnych badaniach międzykulturowych było potwierdzane, pojawiło się pytanie o jego ontogenezę. Jeśli jest ono uniwersalne, to kiedy pojawia się w ontogenezie i w jaki sposób się rozwija? Po drugie, konstrukt preferencji wartości zawiera w sobie zarówno stałość, jak i zmienność. Preferencje wartości są pewnymi stałymi ludzkimi dyspozycjami, z drugiej wszakże strony umożliwiającą też opis zmiany, dynamikę osobowości (Bardi, Goodwin, 2011; Ciecuch, 2012; Rokeach, 1973). Preferencje wartości, w dużo większym stopniu niż np. cechy osobowości, podlegają w ciągu życia modyfikacjom, zatem badanie ich rozwoju wydaje się konieczne i naturalne.

Z punktu widzenia klasycznej psychologii rozwoju człowieka okresem szczególnie ważnym dla kształtowania systemu wartości jest dorastanie. Wówczas ukształtowanie systemu wartości jest zadaniem rozwojowym (Havighurst, 1981) oraz istotnym elementem kształtującej się wtedy tożsamości (Berzonsky, 2003, 2004; Berzonsky i in., 2011; Erikson, 1968).

W ten sposób spotkała się potrzeba badań rozwojowych z punktu widzenia modelu wartości Schwartza (zarówno w ramach badań międzykulturowych, jak i badań nad osobowością) oraz potrzeba badań nad wartościami z punktu widzenia psychologii rozwoju. Program badawczy zaprezentowany w niniejszej książce jest propozycją realizacji tego spotkania wymienionych nurtów psychologicznej refleksji o człowieku. Dotyczył on rozwoju struktury i preferencji wartości dzieci i dorastających w wieku od 5 do 25 lat.

W prezentowanym programie badawczym przewyżczono wiele ograniczeń dotychczasowych badań dotyczących rozwoju systemu wartości. Po pierwsze, były to szeroko zakrojone badania poprzeczne, w których poddano analizie strukturę i preferencje wartości u osób w przedziale wieku 5–25 lat. Tylko dzieci w wieku 5–7 lat zostały połączone w jedną grupę. We wszystkich pozostałych przypadkach wykonano osobne analizy dla każdej grupy wiekowej, rozumianej jako grupa osób o tym samym wieku, liczonym w latach. W ten sposób poddano analizie 19 grup

różniących się wiekiem. Przeprowadzono dwie serie badań poprzecznych. W drugiej z nich zweryfikowano wnioski wysnute na podstawie pierwszej, a także rozszerzono zakres analiz.

Po drugie, zastosowano w badaniach nie tylko pomiar kwestionariuszowy. Przeprowadzono serię eksperymentów jednogrupowych, w których mierzono czas reakcji wyboru ważniejszej wartości oraz dwie serie eksperymentów dwugrupowych. Eksperymenty według tej samej procedury przeprowadzono w pięciu grupach wiekowych, odpowiadających zarówno okresom rozwojowym, jak i instytucjonalnym etapom edukacji. Były to: pierwszy etap szkoły podstawowej (trzecia klasa), drugi etap szkoły podstawowej (piąta klasa), gimnazjum, liceum i studia.

Po trzecie, wnioski z badań poprzecznych zostały zweryfikowane w dwóch badaniach longitudinalnych z trzema pomiarami. Jedno z nich zostało przeprowadzone w grupie dzieci (z rocznymi odstępami między pomiarami), a drugie w grupie dorastających (z półrocznymi odstępami między pomiarami). Dzięki tym badaniom były możliwe precyzyjne wnioski na temat rozwoju preferencji wartości w badanym okresie.

Po czwarte, zostały zastosowane różne zaawansowane metody analiz. Niektóre z nich po raz pierwszy, mimo że ich konieczność była w literaturze wskazywana (np. równoważność pomiaru między grupami wiekowymi). W analizie wyników połączone zostały różne tradycje analityczne. Zastosowano zatem zarówno zaczerpnięte z teorii aspekty skalowanie wielowymiarowe w nowej, konfirmacyjnej wersji (Bilsky i in., 2011; Borg, Groenen, 2005; Ciecuch i in., 2010), jak i postulowaną przez psychometrów (Borsboom, 2006) konfirmacyjną analizę czynnikową, zastosowaną tu w wersji tzw. strategii szkła powiększającego, zaproponowanej przez Ciecucha i Davidova (2012) oraz Ciecucha i Schwartza (2012).

Struktura wartości

Badania dotyczyły rozwoju systemu wartości w dwóch aspektach wyróżnionych przez Schwartza – w aspekcie struktury oraz w aspekcie preferencji. W dotychczasowych badaniach nad strukturą kołową pojawiały się sugestie, że jej rozwój w okresie dorastania polega na zbliżaniu się do struktury opisanej modelem kołowym oraz różnicowaniu typów wartości. Schwartz i in. (2001) sugerowali, że przed 13 rokiem życia struktura wartości nie jest jeszcze dostatecznie wykształcona. Badania empiryczne Bilsky’ego i in. (2005) oraz Bubecka i Bilsky’ego (2004) wykazały jednak, że już w wieku 10–13 lat odtwarza się struktura kołowa wartości mierzonych za pomocą PVQ, mimo że to narzędzie było przeznaczone dla dorosłych.

Kiedy Döring (2008; Döring i in., 2010) stworzyła PBVS-C, narzędzie pomiaru wartości dostosowane do statusu rozwojowego dzieci, pojawiły się nowe możliwości badań. W pierwszych opublikowanych badaniach okazało się, że struktura wartości dzieci już przed 10 rokiem życia przyjmuje postać kołową z możliwymi do wyróżnienia czterema grupami wartości, a także wieloma poszczególnymi wartościami (Cieciuch, Döring, Harasimczuk, w druku; Döring i in., 2010). Pojawiły się także sugestie, że rozwój struktury wartości dzieci może polegać na różnicowaniu wartości. Cieciuch i in. (2010) wykazali, że w grupie młodszych dzieci rozróżnialnych jest mniej wartości niż w grupie starszych dzieci.

W niniejszych badaniach okazało się, że struktura wartości już u najmłodszych dzieci przyjmuje kształt kołowy. Analizy MDS na wynikach kwestionariuszowych PBVS-C wygenerowały wyniki zgodne z modelem kołowym. Zarazem u najmłodszych badanych za pomocą PVQ-40 stwierdzono odstępstwa od modelu kołowego. Możliwe są tu dwie interpretacje. Pierwszą z nich można sformułować, biorąc pod uwagę dość dobre odtworzenie struktury kołowej u młodszych osób, badanych za pomocą PBVS-C. Jeśli zatem już u dzieci stwierdzono strukturę kołową, to jej brak u dorastających, badanych inną metodą (PVQ), może być właśnie efektem metody. Kwestionariusz PVQ-40 jest być może nieodpowiednią metodą badania w okresie wczesnej adolescencji. Drugą interpretację można sformułować, biorąc pod uwagę pozytywną weryfikację PVQ-40 w CFA, a także zaprezentowane powyżej wyniki preferencji wartości. Okazuje się, że w wieku 12 oraz 15 lat następuje daleko idące przewartościowanie hierarchii preferencji. Skoro struktura czynnikowa PVQ-40 jest potwierdzona w CFA, to właśnie rozwój, modyfikacja hierarchii i systemu wartości w tym okresie może być przyczyną odstępstw od struktury kołowej.

Zarazem dość często występowały łączenia wartości sąsiadujących lub przemieszczenia wartości w ramach jednej grupy. Zjawiska takie występowały zarówno w wynikach uzyskanych za pomocą PBVS-C u młodszych badanych, jak i PVQ-40 u starszych. Zaobserwowano też, że jedną z wartości, która najwcześniej wyraźnie odróżnia się od innych, jest kierowanie sobą. Dzieje się to już u najmłodszych dzieci, co może mieć związek z rozwojem poznawczym i przejściem od rozumienia umysłu jako pasywnego zbiornika informacji do rozumienia go w kategoriach aktywności i poszukiwania informacji (Sigel, 1999), co ma swoje konsekwencje w rozwoju koncepcji siebie (Harter, 1999).

Jak przekonują Cieciuch i Schwartz (2012), do testowania rozróżnialności wartości bardziej właściwa jest CFA, która jednak nie mogła zostać zastosowana na danych PBVS-C ze względu na ich ipsatywny charakter. CFA przeprowadzona na danych PVQ-40 zebranych od osób w wieku od 10 do 25 lat wykazała równo-

ważność struktury wartości przekraczania siebie, otwartości i umacniania siebie we wszystkich grupach wiekowych. Wartości zachowawczości różnicują się dopiero od 15 roku życia. Prawdopodobnie dlatego, że nie są one zbyt preferowane przez dzieci i dorastających, zatem w mniejszym stopniu stają się przedmiotem namysłu.

Powyższe wyniki świadczą o tym, że 1) model kołowy z wpisanymi w niego regułami zgodności i konfliktu między wartościami opisuje system wartości już u najmłodszych badanych osób; 2) większość wartości jest wyraźnie różnicowana od 10 roku życia; 3) motywacyjne znaczenie poszczególnych wartości nie jest jeszcze wtedy dostatecznie ustalone, dlatego też występują przesunięcia pomiędzy wartościami w wynikach MDS.

Jednym z charakterystycznych przesunięć między wartościami jest zamiana miejscami uniwersalizmu i życzliwości, która następuje około 12 roku życia. Zjawisko to wystąpiło w badaniach Ciecucha i Schwartza (2012) oraz Schwartza i in. (2012). W literaturze brakuje dotychczas pełnej i przekonującej odpowiedzi na pytanie o przyczyny tego fenomenu. Proponowane są jedynie trzy wstępne sposoby wyjaśniania uzyskanego wyniku zamiany miejscami życzliwości i uniwersalizmu (Ciecuch, Schwartz, 2012; Schwartz i in., 2012).

Pierwszym z nich jest metodologia pomiaru – większość badań, w których uniwersalizm sąsiadował z kierowaniem sobą, była prowadzona za pomocą SVS, podczas gdy większość badań, w których życzliwość przesuwana była w kierunku kierowania sobą, prowadzona była za pomocą PVQ-40. Drugi sposób wyjaśnień polega na wskazaniu przesunięcia akcentów w definiowaniu wartości w zmodyfikowanej teorii. W uniwersalizmie wyodrębniony został komponent uniwersalizmu ekologicznego, który może być bliski przystosowaniu do reguł, podczas gdy w życzliwości wyodrębniona została życzliwość-niezawodność, która zbliża się do kierowania sobą. W trzecim sposobie wyjaśnień wskazuje się na możliwe przesunięcie motywacyjnych znaczeń tych wartości w ostatnich kilkunastu latach. Większość badań, w których uniwersalizm sytuował się między życzliwością a kierowaniem sobą, była prowadzona przed 2000 r. Zamiana miejscami uniwersalizmu i życzliwości, która przesuwana jest bliżej kierowania sobą, zaczęła być odnotowywana w badaniach w ostatnich latach (Ciecuch, Schwartz, 2012; Schwartz i in., 2012).

Uzyskane tu wyniki rzucają nowe światło na to zjawisko z punktu widzenia badań nad rozwojem systemu wartości. Zamiana miejscami życzliwości i uniwersalizmu odbywa się około 12 roku życia, ale tylko w badaniach za pomocą PVQ. W MDS wyników zebranych za pomocą PBVS-C uniwersalizm jest blisko kierowania sobą. Oznaczać to może jednak istotną rolę zastosowanej metody. Zarazem jednak z punktu widzenia rozwojowego można zaproponować wyjaśnienie

dotyczące modyfikacji motywacyjnego znaczenia tych wartości. Życzliwość staje się coraz bardziej nasycona motywacją otwartości. We wczesnym okresie rozwoju operacji formalnych, zgodnie z ujęciem Piageta, stosunek do najbliższych staje się coraz bardziej świadomy i coraz mniej zależny od wyuczonych reguł. Z kolei uniwersalizm, akcentujący aspekty społeczne, ogólnoludzkie, ekologiczne może być w tym okresie wiązany raczej z normami i regułami przekazywanymi przez dorosłych (rodziców, nauczycieli) i dlatego sytuuje się bliżej wartości przystosowania i tradycji.

Przeprowadzone badania czasu reakcji w wyborze wartości ważniejszej z prezentowanej pary wartości również były testem struktury kołowej. Zgodnie z oczekiwaniami, im wartości z prezentowanej pary są motywacyjnie bliższe, czyli usytuowane są bliżej na kole, tym badani dłużej zastanawiają się, która z nich jest ważniejsza. Okazało się jednak, że trend opisujący tę zależność był istotny we wszystkich grupach wiekowych, nawet u uczniów trzeciej klasy szkoły podstawowej. Zastosowany tu został materiał obrazkowy, co było modyfikacją badań Pakizeha i in. (2007), wymuszoną przez status rozwojowy osób badanych. Zabieg ów okazał się skuteczny, a wyniki potwierdzają oczekiwania płynące z modelu kołowego.

Również badania eksperymentalne, polegające na aktywizacji wartości, testowały strukturę kołową, a precyzyjniej rzecz ujmując – reguły motywacyjnej zgodności i konfliktu wartości, na których oparta jest struktura kołowa. W obu seriach eksperymentów aktywizowano wartości usytuowane po przeciwnych stronach koła. W pierwszej serii eksperymentów mierzonymi zmiennymi zależnymi były zachowania, a w drugiej serii – preferencje wartości. W pierwszej serii eksperymentów nie została potwierdzona żadna hipoteza. Aktywizacja wartości w badanych okresach rozwojowych nie wpłynęła na zachowanie. W drugiej serii eksperymentów została wykazana teoretycznie oczekiwana relacja między wartościami, gdy aktywizowano wartości z wymiaru przekraczanie siebie-umacnianie siebie. Dodatkowo, wraz ze wzrostem preferencji aktywizowanej wartości rosła preferencja wartości sąsiadujących na kole oraz malała preferencja wartości usytuowanych po przeciwnej stronie koła. Nie zostały jednak stwierdzone żadne systematyczne różnice między badanymi grupami różniącymi się wiekiem.

Aktywizacja wartości z wymiaru otwartość-zachowawczość okazała się mniej skuteczna w modyfikacji preferencji. Nie pojawiły się oczekiwane zmiany w preferencjach wartości. Przyczyną jest być może to, że jest to wymiar bardziej istotny dla badanych, zatem niepoddający się chwilowym modyfikacjom spowodowanym aktywizacją. Argumentem na rzecz tego wyjaśnienia jest również stosunkowo wczesne wykształcanie się kierowania sobą z innych wartości otwartości w strukturze kołowej analizowanej w MDS.

W każdej grupie wiekowej stwierdzone zostały systematyczne układy zależności między preferencjami wartości a cechami osobowości, skorelowane z teoretycznie przewidywanym układem sinusoidalnym, wyprowadzonym z modelu kołowego. Również w tym zakresie nie stwierdzono zasadniczych różnic między osobami w różnym wieku, co oznacza wykształconą strukturę kołową już u najmłodszych badanych osób. Znalezione układy zależności są zarazem interesującą informacją na temat relacji między cechami a motywacyjnie rozumianymi wartościami jako podstawowymi wymiarami opisu człowieka. Relacje te zostały ostatnio podjęte w badaniach Ciecucha, Harasimczuk, Karaś, Kłym i Najderskiej (2012) oraz Najderskiej, Harasimczuk, Karaś, Kłym i Ciecucha (2012), którzy wykazali systematyczne zależności między cechami osobowości, wartościami, cnotami i tzw. mocnymi stronami charakteru w ujęciu Petersona i Seligmana (2004).

Przeprowadzone badania wskazują, że struktura wartości przyjmuje postać kołową już u najmłodszych badanych. Rozwój struktury polega zatem na różnicowaniu wartości, ale odbywa się ono już w ramach kołowej struktury, wyznaczonej podstawowymi regułami zgodności i konfliktu.

Niedawno Ciecuch, Hulak, Kitaj, Leszczyńska i Bulkowska (2011) wykazali nawet strukturę kołową u dzieci przedszkolnych, zatem jeszcze młodszych niż badane w tej pracy. Skonstruowali oni nową metodę – wywiad lalkowy inspirowany metodą Measelle, Ablow, Cowan i Cowan (1998). Okazuje się zatem, że wartości organizowane są w strukturę kołową, odkąd da się je w jakikolwiek sposób zmierzyć.

Doniesienia o powszechności struktury kołowej, dotychczas obecne w literaturze z obszaru psychologii międzykulturowej, zostały w ten sposób uzupełnione o doniesienia z obszaru psychologii rozwoju. Powszechność ta jednak, im bardziej jest potwierdzana empirycznie, tym bardziej domaga się interpretacji teoretycznej, a może nawet filozoficznej. Schwartz w dyskusji na konferencji w Kapsztadzie w 2012 r. zaproponował interpretację kultury jako zmiennej latentnej, której wskaźnikami są osoby. Koło wartości sytuowałoby się zatem w obszarze owej latentnej kultury. Taka interpretacja przypomina nieco wizję trzeciego świata kultury Poppera (Popper, Eccles, 1999). Ciecuch (2008a) używał w tym kontekście terminu *aksjologiczny Zeitgeist*, który do psychologii wprowadził Boehnke, Hadjar i Baier (2007).

Z całą pewnością właściwa interpretacja swoistej ontologii koła wartości jeszcze czeka na przekonujące opisanie. Być może dobrym tropem jest analogia z językoznawstwem i pojęciami relacji syntagmatycznych i paradygmatycznych, którą zaproponował Ciecuch (2007c). Koło wartości byłoby w tym ujęciu analogonem systemu języka, a indywidualne preferencje i ich hierarchie – aktu mowy, który realizuje owe systemowe relacje. Akt mowy może być tak skonstruowany, że owe relacje są

w nim łamane, ale to łamanie jest łamaniem właśnie dlatego, że istnieje ów system języka i mimo łamania jego reguł dany akt mowy jest zrozumiały właśnie dzięki niemu. Wydaje się, że w podobnym duchu pisał Allport o osobie: „Każdy człowiek jest jakby swoistym wyrażeniem – idiomem wyłamującym się ze składni gatunku [...]. Wyrażenia idiomatyczne nie są jednak całkowicie samowolne i niezależne od jakichkolwiek prawideł i dopiero przez porównanie ze składnią gatunku można uchwycić ich naturę” (za: Gasiul, 2006, s. 85).

Warto na koniec przywołać rozróżnienie Olesia (2002) dwóch wzajemnie konkurencyjnych ujęć wartości na gruncie szeroko rozumianej aksjologii: ujęcie obiektywistyczne oraz ujęcie subiektywistyczne. Wyróżnikiem pierwszego z nich jest definiowanie wartości jako obiektywnej jakości bytu, którą człowiek może w mniej lub bardziej trafny sposób odkrywać i poznawać. Natomiast według ujęcia subiektywistycznego wartości są wynikiem aktywności podmiotu, który wartościuje otoczenie i nadaje mu znaczenie. Człowiek jest zatem twórcą wartości. Oleś (2002) konstatuje, że w naukach społecznych przyjmuje się na ogół stanowisko subiektywistyczne. Wydaje się jednak, że interpretacja sugerowana przez Schwartza, jak i inne interpretacje koła wartości wspomniane powyżej, wyłamują się z optyki subiektywistycznej. Biorąc pod uwagę międzykulturową i rozwojową powszechność potwierdzeń modelu kołowego, można by skonstatować, że w zasadzie człowiek wartości odkrywa, nie konstruuje. Odkrywa je wprawdzie w siatce znaczeń społecznych, w języku – ale jednak odkrywa. Kontynuując metaforę języka, można powiedzieć, że człowiek nie wymyśla języka, choć konstruuje akt mowy. Owa konstrukcja odbywa się jednak w matrycy języka, która jest uprzednia wobec każdego aktu mowy.

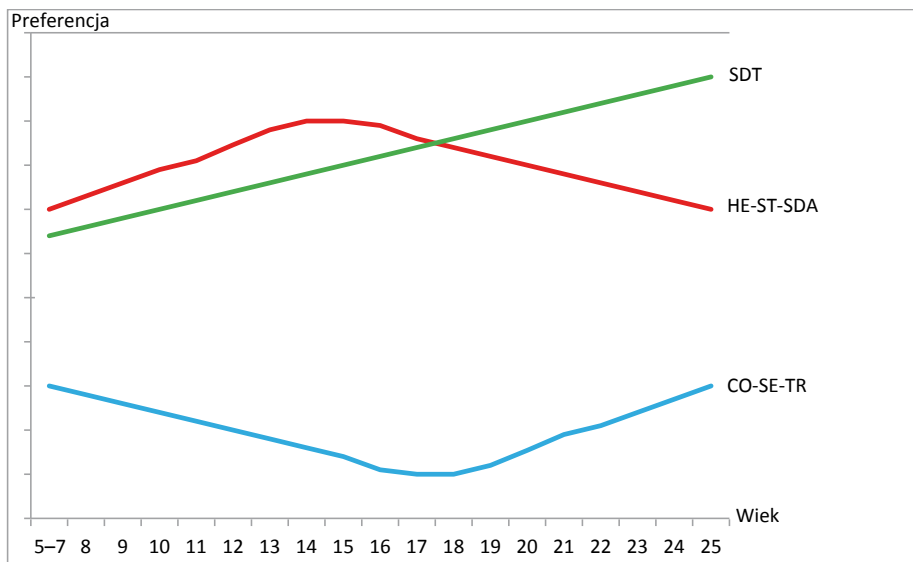
Podsumowując, im bardziej kołowa struktura wartości jest potwierdzana empirycznie, tym bardziej domaga się pogłębionych interpretacji teoretycznych, być może również interdyscyplinarnych. Jednak takich spójnych, całościowych i przekonujących interpretacji dotychczas jeszcze nie ma.

Zarazem model kołowy inspiruje badaczy również z innych obszarów psychologii. W ostatnich latach podejmowane są próby opisanego struktury cech osobowości w modelu kołowym (Backström, Larsson, Maddux, 2009; Strus, Ciecuch, Rowiński, 2011, 2012), bazujące na klasycznej propozycji Hofstee, de Raada i Goldberga (1992).

Preferencje wartości

Drugim aspektem systemu wartości, analizowanym w pracy, były przemiany i rozwój preferencji wartości. Podsumowanie wyników uzyskanych w dwu seriach badań poprzecznych oraz w badaniach longitudinalnych znajduje się na rysun-

kach 93 (wartości zachowawczości i otwartości) i 94 (wartości przekraczania siebie i umacniania siebie). Są to rysunki podsumowujące znalezione trendy, szczególnie opisane w części empirycznej. Celem tych rysunków jest prezentacja znalezionych prawidłowości w nieco uproszczony, ale całościowy sposób.

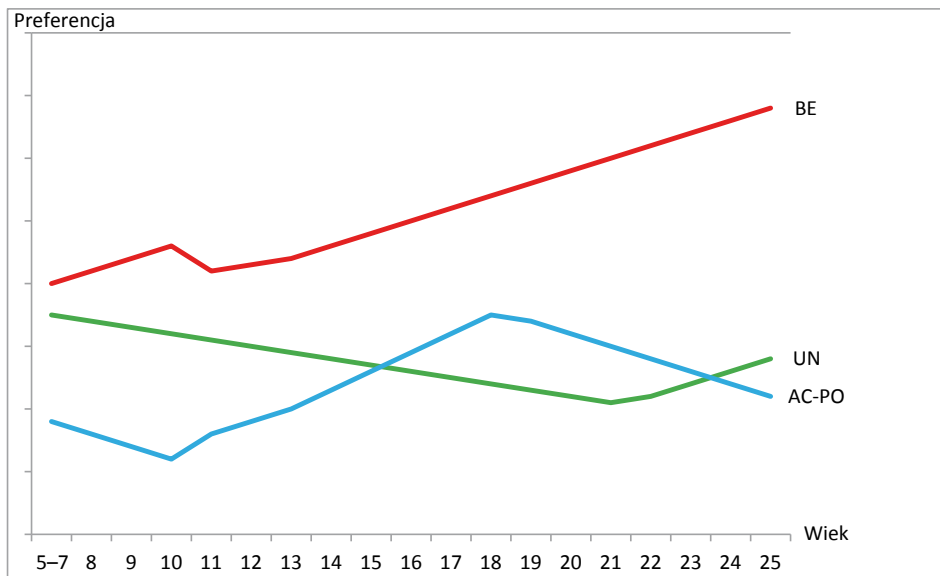

Rysunek 93. Schemat przemian preferencji wartości otwartości oraz zachowawczości w wieku od 5 do 25 lat.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Przemiany preferencji wartości otwartości oraz zachowawczości są zasadniczo wobec siebie opozycyjne, zgodnie z modelem kołowym, choć zauważalne są pewne odstępstwa. Kierowanie sobą w myśleniu wyłamuje się ze wspólnej tendencji wartości otwartości i przez cały badany okres preferencja kierowania sobą w myśleniu systematycznie wzrasta. Pozostałe wartości otwartości, podobnie jak wartości zachowawczości, zmieniają się w sposób krzywoliniowy. Początkowo wartości otwartości rosną, a zachowawczości maleją, a następnie następuje zmiana trendów. Kierowanie sobą w działaniu, stymulacja i hedonizm (który jest wartością graniczną z umacnianiem siebie) systematycznie wzrastają do około 15 roku życia, a następnie ich ważność systematycznie się zmniejsza. Z kolei preferencja tradycji, przystosowania i bezpieczeństwa systematycznie się zmniejsza do około 18 roku życia, po czym stają się one dla badanych coraz ważniejsze. Mimo tych przemian, niezmiennie wartości otwartości są uważane przez badanych za dużo bardziej ważne niż wartości zachowawczości. Wartości otwartości sytuują się w górnych częściach hierarchii wartości, a zachowawczość w dolnych jej częściach.

Bardziej skomplikowany jest układ przemian wartości przekraczania siebie i umacniania siebie, przedstawiony na rysunku 94.

Rysunek 94. Schemat przemian preferencji wartości przekraczania siebie oraz umacniania siebie w wieku od 5 do 25 lat.

Wyjaśnienia skrótów znajdują się w tabeli A1 w załączniku A.

Inaczej zmieniają się wartości życzliwości, a inaczej uniwersalizmu, chociaż obie należą do grupy wartości przekraczania siebie. Kształt przemian preferencji uniwersalizmu jest podobny do kształtu przemian zachowawczości, przedstawionych na rysunku 93. W obu przypadkach zauważalny jest najpierw systematyczny spadek preferencji, a w pewnym momencie odwrócenie trendu. W porównaniu przemian preferencji uniwersalizmu i zachowawczości występują jednak dwie wyraźne różnice. Po pierwsze, zmiana trendu spadkowego na wzrostowy następuje później dla uniwersalizmu niż dla zachowawczości. Dla uniwersalizmu dzieje się to około 21 roku życia, podczas gdy dla zachowawczości około 18 roku życia. Po drugie, wartości uniwersalizmu są ciągle bardziej preferowane niż wartości zachowawczości – preferencje uniwersalizmu sytuują się powyżej średniej preferencji wszystkich wartości, a preferencje zachowawczości poniżej tej średniej.

Dość interesująco i zaskakująco wyglądają przemiany preferencji wartości życzliwości i umacniania siebie (osiągnięć i władzy). Początkowo, do około 10 roku życia, preferencja życzliwości wzrasta, a preferencja umacniania siebie maleje. W 10-11

roku życia następuje gwałtowne załamanie tych tendencji – preferencja życzliwości spada, a preferencja umacniania siebie wzrasta, choć należy podkreślić, że życzliwość ciągle jest jedną z najbardziej preferowanych wartości w hierarchii, podczas gdy osiągnięcia i władza sytuują się w jej dolnej części. Po przełomie 11 roku życia preferencja życzliwości systematycznie wzrasta. Wzrastają również preferencje umacniania siebie, ale tylko przez jakiś czas, do około 18 roku życia, po czym zaczynają systematycznie spadać. Wtedy też wzajemne relacje między trendami opisującymi przemiany stają się zgodne z modelem kołowym (preferencje przeciwnych wartości zmieniają się w przeciwnych kierunkach).

Biorąc pod uwagę powyższe prawidłowości, można wskazać kilka momentów, w których następują szczególnie wyraźne przewartościowania hierarchii preferencji. Pierwszym z nich jest 10–11 rok życia, kiedy zmniejsza się preferencja życzliwości, a wzrasta preferencja opozycyjnych wobec niej wartości umacniania siebie. Może mieć to związek z wchodzeniem w okres dorastania, który wiąże się ze wzrostem koncentracji na sobie. Kolejny moment wyraźnej zmiany następuje około 15 roku życia, od kiedy zaczynają zmniejszać się preferencje hedonizmu, stymulacji i kierowania sobą w działaniu. Apogeum preferencji tych wartości jest zatem w okresie gimnazjum – do tego czasu preferencja tych wartości systematycznie rośnie, a potem już systematycznie zmniejsza się. Preferencja aktywnych, wręcz impulsywnych wartości otwartości (stymulacja, hedonizm) wiąże się z szybkim rozwojem emocjonalnym w pierwszej fazie dorastania (Oleszkowicz, 1995, 2006) oraz intensywnym pojawieniem się tożsamościowego procesu poszukiwania (Marcia, 1966). Może być to zatem okres szczególnie wielu konfliktów z rodzicami, choć raczej na płaszczyźnie codziennego funkcjonowania niż przemyślanych decyzji światopoglądowych (Oleszkowicz, 1995, 2006).

Kolejnym momentem zmiany trendów jest wiek około 18 roku życia. Wówczas zaczynają wzrastać preferencje zachowawczości oraz spadać preferencje umacniania siebie. Wiąże się to z rozwojem poczucia tożsamości, które w tym okresie nabiera bardziej refleksyjnego charakteru. Młodzi ludzie podejmują decyzje o wyborze studiów lub innej drogi życiowej. Następuje proces wrastania w społeczeństwo dorosłych (Inhelder, Piaget, 1970) oraz poszukiwanie swojego miejsca w świecie dorosłych (Erikson, 1950).

Zaprezentowane analizy wykazały zatem, że preferencje wartości, jakkolwiek względnie stałe, podlegają jednak systematycznym modyfikacjom, zgodnym z modelem kołowym oraz znanymi procesami rozwojowymi. Przeprowadzone badania dotyczyły oczywiście preferencji w systemie jawnym, zatem preferencji świadomie wyrażanych przez dzieci i dorastających. Ostatnio pojawiły się próby pomiaru niejawnego systemu preferencji wartości, w metodologii postaw ukrytych (Skrzek,

Szczepan, Ciecuch, 2012). Pierwsze wyniki sugerują inny układ preferencji w systemie ukrytym niż jawnym, co czeka jeszcze na dokładną weryfikację empiryczną i pogłębioną interpretację teoretyczną.

Zaprezentowane badania rozwoju struktury i preferencji wartości dzieci zostały przeprowadzone w określonym czasie w Polsce. Na ile opisane prawidłowości są uniwersalne, trudno dziś ocenić. Jednak pierwsze porównania międzykulturowe struktury i preferencji wartości dzieci, zmierzone za pomocą PBVS-C (Döring, Ciecuch, Harasimczuk, Janik, 2011) oraz dorastających za pomocą PVQ-21 (Ciecuch, 2009) wydają się potwierdzać uzyskane polskie rezultaty.

ZAMIAST ZAKOŃCZENIA

– POCZĄTEK NOWEJ WYPRAWY

W NIEZNANE

Wydawać by się mogło, że o kołowej strukturze wartości powiedziano już wszystko.

Gigantyczny rozmach badań międzykulturowych, setki tysięcy osób badanych na wszystkich kontynentach; badania zarówno kwestionariuszowe, jak i eksperymentalne; badania poprzeczne i podłużne; badania dzieci, dorastających i dorosłych; wyniki analizowane rozmaitymi zaawansowanymi technikami statystycznymi – wszystko to prowadzi do tego samego wniosku: tak, struktura wartości przyjmuje postać koła. Wniosek – po kolejnym powtórzeniu – staje się nawet już nieco nudny. Można by pomyśleć, cóż tu jeszcze badać, analizować, przecież to już wiadomo, to oczywistość, wręcz banał. Zajmijmy się czymś innym.

Zając się czymś innym zawsze można, czasem warto, ale jak się okazuje, oczywistość staje się złudna, jeśli w inny sposób spojrzy się na dane. Nauka to tworzenie modeli dla rzeczywistości. Rzeczywistość jest ta sama, modele są różne. Wpatrując się w tę samą rzeczywistość, tworzymy ciągle nowe modele, bo dostrzegamy ciągle nowe rzeczy.

Wszystkie analizy przeprowadzone w tej książce utrzymane były w paradygmacie koncentracji na zmiennych (*variable centered approach*). Podejście to polega na koncentracji na wyabstrahowanych swoistych wymiarach, które opisują człowieka, ale które są analizowane na poziomie całej grupy. Przykładowo analizujemy relacje

między preferencją danej wartości a daną cechą osobowości. Obie zmienne opisują każdego człowieka, ale badani ludzie znikają w procesie analizy, która jest prowadzona właśnie na owych zmiennych.

Inaczej rzecz wygląda w podejściu skoncentrowanym na osobach (*person centered approach*). W tym ujęciu analizuje się osoby, jako złożone całości wyróżnianych zmiennych. Zmienne te współwystępują w danej osobie w różnej konfiguracji i to właśnie owe konfiguracje stają się przedmiotem badania. W tym nurcie badań stosowane są takie techniki statystyczne, które pozwalają podzielić badaną grupę na podgrupy osób o podobnej konfiguracji. Nawiasem mówiąc, wynika z tego też, że podejście skoncentrowane na osobach tak naprawdę jest bardziej skoncentrowane na grupach niż osobach, niemniej jednak powszechnie używana jest taka nazwa i przy tej konwencji tu pozostajemy.

Myślenie w kategoriach koncentracji na osobach zostało zapoczątkowane przez Blocka (1971), który zaproponował analizę osobowości w kategoriach typów, nie zmiennych. Podejście to zostało następnie pogłębione przez Magnussona (1985, 1998). Współcześnie wsparcia metodologicznego dostarczyli mu Lubke i Muthen (2005), argumentując, że badane duże grupy nie muszą być wcale homogeniczne, a badania skoncentrowane na zmiennych tę homogeniczność zakładają. Są takie zmienne, które w oczywisty sposób różnicują badaną grupę – przykładem może być płeć. Zwykle jest tak, że badacze uwzględniają w swoich analizach zróżnicowanie płciowe, np. testują efekty interakcji albo równoważność struktury czynnikowej w grupach kobiet i mężczyzn. Może być jednak przeciż tak, przekonują Lubke i Muthen (2005), że badana grupa jest niehomogeniczna, ale kryterium podziału jest latentne. Współczesne modele statystyczne (np. profile ukrytych klas, *latent class profile*, LCP), wbudowane np. w program Mplus, pozwalają wydobyć te latentne kryteria podziału na nieobserwowalne klasy, a tym samym przezwyciężyć swego rodzaju fatum analiz prowadzonych na średnich.

Muthen (2001) entuzjastycznie nazywa te analizy drugą generacją modeli równań strukturalnych. W polskiej psychologii rozwojowej Trempała i Olejnik (2011) również twierdzą, że rozróżnienie badań skoncentrowanych na zmiennych i osobach skupia w sobie najważniejsze kontrowersje metodologiczne w badaniach nad rozwojem człowieka.

Jak wygląda koło wartości pod lupą LCP, drugiej generacji modeli równań strukturalnych? Przeprowadziłem takie analizy. LCP wygenerowało cztery ukryte, heterogeniczne grupy, różniące się profilami preferencji wartości. Dla każdej z nich wykonałem MDS, spodziewając się zobaczyć to, co zwykle – strukturę kołową.

Jednak w żadnej grupie nie zobaczyłem struktury kołowej! Wpatrując się w monitor komputera z wygenerowanymi wynikami, doświadczałem zdumienia

i niedowierzania. Analizy powtarzałem wiele razy, za każdym razem podejrzewając jakiś błąd w procedurze. Wyniki były ciągle takie same.

Ale to zdumienie będzie już przedmiotem następnej książki, a może raczej artykułów, bo we współczesnej nauce to one stały się wehikułami myśli i odkryć. Z badań skoncentrowanych na zmiennych, poprzecznych i podłużnych, kwestionariuszowych i eksperymentalnych wycisnąłem, co się dało. Ale może jednak badania skoncentrowane na zmiennych nie są Itaką, a jedynie wyspą Nimfy Kallipso, która kusi urokami i na wyspie zatrzymuje, ale nie jest to wyspa przeznaczenia? Może więc czas rozstać się z tą wyspą i z tym paradygmatem? Tego dzisiaj nie wiem. Ale wiem, że w tej książce czas na ostatnią kropkę. Oto ona.

BIBLIOGRAFIA

- Allport, G. W. (1937). *Personality: A psychological interpretation*. New York: Henry Holt and Company.
- Allport, G. W. (1961). *Pattern and growth in personality*. Nowy York: Holt, Rinehart and Winston.
- Allport, G. W. (1962). The general and the unique in psychological science. *Journal of Personality*, 30, 405–422.
- Allport, G. W., Cantril, H. (1933). Recent applications of the Study of Values. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 28(3), 259–273.
- Allport, G. W., Vernon, P. (1931). A test for personal values. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 26(3), 231–248.
- Allport, G. W., Vernon, P., Lindzey, G. (1951). *Study of Values: Measuring the dominant interests in personality. Manual of directions*. Cambridge: Houghton Mifflin Company.
- Anderson, N. H. (1968). Likableness ratings of 555 personality traits words. *Journal of Personality and Social Psychology*, 9(3), 272–279.
- Arbuckle, J. L. (2010). *IBM SPSS Amos 19. User's guide*. Crawfordville: Amos Development Corporation.
- Asendorpf, J. (2009). *Persönlichkeitspsychologie für Bachelor*. Heidelberg: Springer.
- Austin, J., Vancouver, J. (1996). Goal constructs in psychology: structure, process, and content. *Psychological Bulletin*, 120(3), 338–375.
- Backström, M., Larsson, M. R., Maddux, R. (2009). A structural validation of an inventory based on the abridged five factor circumplex model (AB5C). *Journal of Personality Assessment*, 91(5), 462–472.
- Balcetis, E., Dunning, D. (2006). See what you want to see: motivational influences on visual perception: Peoples motivational states – their wishes and preferences – influence their processing of visual stimuli. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(4), 612–625.

- Barbaranelli, C., Caprara, G. V., Rabasca, A., Pastorelli, C. (2003). A questionnaire for measuring the big five in late childhood. *Personality and Individual Differences*, 34(4), 645–664.
- Bardi, A., Goodwin, R. (2011). The dual route to value change: Individual processes and cultural moderators. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42(2), 271–287.
- Bardi, A., Lee, J. A., Hofmann-Towfigh, N., Soutar, G. (2009). The structure of intraindividual value change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97, 913–929.
- Bardi, A., Schwartz, S. H. (2003). Values and behavior: Strength and structure of relations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29, 1207–1220.
- Barnea, M., Schwartz, S. H. (1998). Values and voting. *Political Psychology*, 19(1), 17–40.
- Baryła, W., Wojciszke, B. (2000). Potoczne rozumienie moralności: badania psychologicznej rzeczywistości etyki godności i etyki produktywności. *Przegląd Psychologiczny*, 43, 423–445.
- Beaumont, S. L. (2009). Identity processing and personal wisdom: An information-oriented identity style predicts self-actualization and self-transcendence. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 9(2), 95–115.
- Beierlein, C., Davidov, E., Schmidt, P., Schwartz, S. H., Rammstedt, B. (2012). Testing the discriminant validity of Schwartz' Portrait Value Questionnaire items – A replication and extension of Knoppen and Saris (2009). *Survey Research Methods*, 6(1), 25–36.
- Berzonsky, M. D. (2003). The structure of identity: Commentary on Jane Kroger's view of identity status transition. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 3(3), 231–245.
- Berzonsky, M. D. (2004). Identity processing style, self-construction, and personal epistemic assumptions. *European Journal of Developmental Psychology*, 1(4), 303–315.
- Berzonsky, M. D. (2011). A social-cognitive perspective on identity construction. W: S. J. Schwartz, K. Luyckx, V. L. Vignoles (red.), *Handbook of identity theory and research* (s. 55–76). New York: Springer.
- Berzonsky, M. D., Cieciuch, J., Duriez, B., Soenens, B. (2011). The how and what of identity formation: Associations between identity styles and value orientations. *Personality and Individual Differences*, 50(2), 295–299.
- Berzonsky, M. D., Macek, P., Nurmi, J.-E. (2003). Interrelationships among identity process, content, and structure: A cross-cultural investigation. *Journal of Adolescence Research*, 18(2), 112–130.
- Bielecki, J. (1993). Wybrane metody badania postaw wartościujących i religijnych. W: S. Siek (red.), *Wybrane metody badania osobowości* (s. 358–390). Warszawa: Wydawnictwa ATK.
- Bilsky, W., Janik, M., Schwartz, S. H. (2011). The structural organization of human values-evidence from three rounds of the European Social Survey (ESS). *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42(5), 759–776.
- Bilsky, W., Niemann, F., Schmitz, J., Rose, I. (2005). Value structure at an early age: Cross-cultural replications. W: W. Bilsky, D. Elizur (red.), *Facet theory: Design, analysis and applications. Proceedings of the 10th International Facet Theory Conference in Rome, 10–13 July 2005* (s. 241–248). Praga: Agentura Action M.

- Bilsky, W., Schwartz, S. H. (2008). Measuring motivations: Integrating content and method. *Personality and Individual Differences*, 44(8), 1738–1751.
- Block, J. (1971). *Lives through time*. Berkeley: Bankcroft Books.
- Boehnke, K., Hadjar, A., Baier D. (2007). Parent-child value similarity: The role of Zeitgeist. *Journal of Marriage and Family*, 69(3), 778–792.
- Boehnke, K., Schwartz, S. H. (1997). Fear of war: Relations to value, gender and mental health in Germany and Israel. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 3(2), 149–165.
- Borg, I., Groenen, P. (2005). *Modern multidimensional scaling: Theory and applications*. New York: Springer.
- Borg, I., Groenen, P. J. F., Jehn, K. A., Bilsky, W., Schwartz, S. H. (2011). Embedding the organizational culture profile into Schwartz's theory of universals in values. *Journal of Personnel Psychology*, 10, 1–12.
- Borg, I., Shye, S. (1995). *Facet theory: Form and content*. Newbury Park, California: Sage.
- Borsboom, D. (2006). The attack of the psychometricians. *Psychometrika*, 71(3), 425–440.
- Boski, P. (2009). *Kulturowe ramy zachowań społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Braithwaite, V., Law, H. (1985). Structure of human values: Testing the adequacy of the Rokeach Value Survey. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49(1), 250–263.
- Braithwaite, V., Scott, W. (1991). Values. W: J. Robinson, P. Shaver, L. Wrightsman (red.), *Measures of personality and social psychological attitudes* (s. 661–753). San Diego: Academic Press.
- Brookhart, S. (1995). Rokeach Value Survey. *Mental Measurement Yearbook*, 12, 878–879.
- Brown, D., Crace, K. (1996). Values in life role choices and outcomes: A conceptual model. *The Career Development Quarterly*, 44(3), 211–223.
- Brown, T. A. (2006). *Confirmatory factor analysis for applied research*. New York: Guilford Press.
- Bryk, A. S., Raudenbush, S. W. (1987). Application of hierarchical linear models to assessing change. *Psychological Bulletin*, 101, 147–158.
- Brzozowski, P. (1995). *Skala wartości Schelerowskich – SWS. Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Brzozowski, P. (1996). *Skala wartości (SW). Polska adaptacja Value Survey M. Rokeacha. Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Brzozowski, P. (2007). *Wzorcową hierarchia wartości: polska, europejska czy uniwersalna?* Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bubeck, M., Bilsky, W. (2004). Value structures at an early age. *Swiss Journal of Psychology*, 63(1), 31–41.
- Burgess, S., Schwartz, S. H. (1994). Do values share universal content and structure? A South Africa test. *South African Journal of Psychology*, 24, 1–12.
- Busfield, W., Samborski, G. (1955). The relationship between strength of values and the meaningfulness of value words. *Journal of Personality*, 23(4), 375–380.
- Byrne, B. (1996). *Measuring self-concept across the life span: Issues and instrumentation*. Washington, DC: American Psychological Association.

- Byrne, B. (2008). Testing for multigroup equivalence of a measuring instrument: A walk through the process. *Psicothema*, 20(4), 872–882.
- Byrne, B. (2010). *Structural equation modeling with AMOS: Basic concepts, applications and programming*. New York: Routledge.
- Byrne, B. M., Stewart, S. M. (2006). The MACS approach to testing for multigroup invariance of a second-order structure: A walk through the process. *Structural Equation Modeling*, 13(2), 287–321.
- Campbell, D. T., Fiske, D. W. (1959). Convergent and discriminant validation by the Multitrait-Multimethod matrix. *Psychological Bulletin*, 56(2), 81–105.
- Canter, D. (1983). The potential of facet theory for applied social psychology. *Quality and Quantity*, 17, 35–67.
- Cantor, N. (1990). From thought to behavior. “Having” and “doing” in the study of personality and cognition. *American Psychologist*, 45(6), 735–750.
- Caprara, G., Schwartz, S. H., Capanna, C., Vecchione, M., Barbaranelli, C. (2006). Personality and politics: Values, traits, and political choice. *Political Psychology*, 27(1), 1–28.
- Caprara, G., Schwartz, S. H., Vecchione, M., Barbaranelli, C. (2008). The personalization of politics: Lessons from the Italian case. *European Psychologist*, 13(3), 157–172.
- Caprara, G., Vecchione, M., Schwartz, S. H. (2009). Mediational role of values in linking personality and traits to political orientation. *Asian Journal of Social Psychology*, 12(2), 82–94.
- Caprara, G., Vecchione, M. (2009). Personality and politics. W: P. Corr, G. Mathews (red.), *The Cambridge handbook of personality psychology* (s. 589–607). Cambridge: University Press.
- Chen, F. (2007). Sensitivity of goodness of fit indexes to lack of measurement invariance. *Structural Equation Modeling*, 14(3), 464–504.
- Cieciuch, J. (2006a). Kryzys wartości i przekonań religijnych w okresie dorastania. *Psychologia Rozwojowa*, 11(4), 91–102.
- Cieciuch, J. (2006b). Rodzina w systemie wartości oraz w kontekście przekonań światopoglądowych młodzieży. *Psychologia. Edukacja i Społeczeństwo*, 3(2), 121–137.
- Cieciuch, J. (2007a). Family – Fatherland – God in the value system of Polish adolescents. *Polish Psychological Bulletin*, 38(4), 181–188.
- Cieciuch, J. (2007b). *Relacje między systemami wartości a przekonaniem światopoglądowym w okresie dorastania*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Cieciuch, J. (2007c, czerwiec). *Relacje syntagmatyczne i paradygmatyczne między elementami systemu wartości młodzieży*. Poster na 16 Ogólnopolskiej Konferencji Psychologii Rozwojowej, Poznań.
- Cieciuch, J. (2008a, wrzesień). *Aksjologiczny Zeitgeist a systemy wartości polskiej młodzieży*. Poster na 33 Zjeździe Naukowym Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Poznań.
- Cieciuch, J. (2008b). Przydatność falsyfikacjonizmu Karla Poppera w badaniach psychologicznych. W: R. Stachowski, W. Zeidler (red.), *Opisowa metodologia badań psychologicznych. Studia i przykłady* (s. 83–116). Warszawa: Vizja Press & IT.
- Cieciuch, J. (2008c, czerwiec). *Systemy wartości młodych dorosłych w kontekście kodów etycznych*. Poster na 17 Ogólnopolskiej Konferencji Psychologii Rozwojowej, Bydgoszcz.

- Cieciuch, J. (2009). Value priorities and structure in adolescence and early adulthood in 19 European countries. W: W. Zagórska, J. Cieciuch, D. Buksik (red.), *Axiological aspects of development in youth* (s. 47–72). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Cieciuch, J. (2010a). Nadzieja jako moderator związku poczucia koherencji z preferencjami wartości. *Fides et Ratio. Kwartalnik Naukowy Towarzystwa Uniwersyteckiego Fides et Ratio*, 2(2), 25–38.
- Cieciuch, J. (2010b). Struktura osobowości we wczesnej adolescencji. *Studia Psychologica*, 10, 251–271.
- Cieciuch, J. (2010c). The developmental context of the structure of values and worldview beliefs during adolescence. W: E. Rydz, D. Musiał (red.), *The Psychology of human development – selected issues* (s. 123–139). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL. Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.
- Cieciuch, J. (2011a). Integration of Schwartz's values theory and Scheler's concept of values in research on the development of the structure of values during adolescence. *Polish Psychological Bulletin*, 42(4), 205–214.
- Cieciuch, J. (2011b). Kwestionariuszowe pomiary preferencji wartości. W: W. Zeidler (red.), *Kwestionariusze w psychologii* (s. 275–318). Warszawa: Vizja Press&IT.
- Cieciuch, J. (2012). Big Five and Big Ten – between Aristotelian and Galileian physics of personality. *Theory and Psychology*, 22(5), 689–696.
- Cieciuch, J. (2013). Pomiar wartości w zmodyfikowanym modelu Schwartza. *Psychologia Społeczna*, 8(1), 22–41.
- Cieciuch, J., Davidov, E. (2012). A comparison of the invariance properties of the PVQ-40 and the PVQ-21 to measure human values across German and Polish samples. *Survey Research Methods*, 6(1), 37–48.
- Cieciuch, J., Davidov, E., Vecchione, M., Beierlein, C., Schwartz, S. H. (2012). Measurement invariance of a scale to measure 19 basic human values across eight countries: Comparing continuous and categorical multi-group confirmatory factor analysis. Maszynopis wysłany do publikacji.
- Cieciuch, J., Davidov, E., Vecchione, M., Schwartz, S. H. (2013). Structure of values in Schwartz's refined theory – Verification using third-order confirmatory factor analyses. Maszynopis wysłany do publikacji.
- Cieciuch, J., Döring, A. K., Harasimczuk, J. (w druku). Measuring Schwartz's values in childhood: Multidimensional Scaling across instruments and cultures. *European Journal of Developmental Psychology*.
- Cieciuch, J., Harasimczuk, J., Döring, A. K. (w druku). Validity of the Polish adaptation of the Picture-Based Value Survey for Children. *Journal of Psychoeducational Assessment*.
- Cieciuch, J., Harasimczuk, J., Döring, A. K. (2010). Struktura wartości w późnym dzieciństwie. *Psychologia Rozwojowa*, 15(2), 33–45.
- Cieciuch, J., Harasimczuk, J., Döring, A. K. (2012, lipiec). *Ipsative and nonipsative versions of the Picture Based Value Survey for Children (PBVS-C)*. Poster na 8 Conference of International Test Commission, Amsterdam, Holandia.

- Cieciuch, J., Harasimczuk, J., Karaś, D., Kłym, M., Najderska, M. (2012, lipiec). *Traits, character strengths and basic human values in the structure of personality*. Poster na 30 International Congress of Psychology, Kapsztad, Republika Południowej Afryki.
- Cieciuch, J., Hulak, A., Kitaj, M., Leszczyńska, J., Bulkowska, D. (2011). Kołowa struktura wartości u dzieci przedszkolnych. *Studia Psychologica*, 11(2).
- Cieciuch, J., Schwartz, S. H. (2012). The number of distinct basic values and their structure assessed by PVQ-40. *Journal of Personality Assessment*, 94(3), 321–328.
- Cieciuch, J., Schwartz, S. H., Vecchione, M. (w druku). Applying the refined values theory to past data: What can researchers gain? *Journal of Cross-Cultural Psychology*.
- Cieciuch, J., Schwartz, S. H. (2012). The number of distinct basic values and their structure assessed by PVQ-40. *Journal of Personality Assessment*, 94(3), 321–328.
- Cieciuch, J., Toczyłowska-Niemiec, K., Barbaranelli, C. (2013). Kwestionariuszowy pomiar pięciu cech osobowości dzieci i dorastających. Polska adaptacja Big Five Questionnaire – Children (BFQ-C). Maszynopis wysłany do publikacji.
- Cieciuch, J., Zaleski, Z. (2011). Polska adaptacja Portretowego kwestionariusza wartości Shaloma Schwartza. *Czasopismo Psychologiczne*, 17(2), 251–262.
- Corr, P., Mathews, G. (2009). *The Cambridge handbook of personality psychology*. Cambridge: University Press.
- Curran, P. J., Bollen, K. A. (2001). The best of both worlds: Combining autoregressive and latent growth curve models. W: L. M. Collins, Sayer, A. G. (red.), *New methods for the analysis of change* (s. 105–135). Washington: American Psychological Association.
- Cybis, N., Rowiński, T., Cieciuch, J., Strus, W. (2012, lipiec). *Testing for measurement invariance of International Personality Item Pool across on-line and paper-and pencil samples*. Poster na 16 European Conference on Personality, Triest, Włochy.
- Czapiński, J. (1985). *Wartościowanie – zjawisko inklinacji pozytywnej (o naturze optymizmu)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Czapiński, J. (1988). *Wartościowanie – efekt negatywności (o naturze realizmu)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Czerwińska-Jasiewicz, M. (2005). *Rozwój psychiczny młodzieży a jej koncepcje dotyczące własnego życia*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Davidov, E. (2008). A cross-country and cross-time comparison of the human values measurements with the second round of the European Social Survey. *Survey Research Methods*, 2(1), 33–46.
- Davidov, E. (2010). Testing for comparability of human values across countries and time with the third round of the European Social Survey. *International Journal of Comparative Sociology*, 51(3), 171–191.
- Davidov, E., Datler, G., Schmidt, P., Schwartz, S. H. (2011). Testing the invariance of values in the Benelux countries with the European Social Survey: Accounting for ordinality and non-normality of the data. W: P. Schmidt, J. Billiet, E. Davidov (red.), *Methods and applications in cross-cultural research* (s. 149–172). London: Taylor and Francis.

- Davidov, E., Schmidt, P., Schwartz, S. H. (2008). Bringing values back in. The adequacy of the European Social Survey to measure values in 20 countries. *Public Opinion Quarterly*, 72(3), 420–445.
- Döring, A. K. (2008). *Assessment of children's values: The development of a picture-based instrument*. Münster: Westfälische Wilhelms-Universität.
- Döring, A. K., Bardi, A., Cieciuch, J., Schwartz, S. H. (2012, lipiec). *Value development in childhood: Conceptual integration and empirical evidence*. Referat na 21 Congress of the International Association for Cross-Cultural Psychology, Stellenbosch, Republika Południowej Afryki.
- Döring, A. K., Blauensteiner, A., Aryus, K., Drögekamp, L., Bilsky, W. (2010). Assessing values at an early age: The Picture-Based Value Survey for Children. *Journal of Personality Assessment*, 92(5), 439–448.
- Döring, A., Cieciuch, J., Harasimczuk, J., Daniel, E., Knafo, A., Bilsky, W. (2011, lipiec). *Children's motivational goals – early precursors of values in adult's lives*. Referat na Regional Conference of International Association for Cross-Cultural Psychology, Istanbuł, Turcja.
- Duffy, E. (1940). A critical review of investigations employing the Allport-Vernon Study of Values and other tests of evaluative attitude. *Psychological Bulletin*, 37(8), 597–612.
- Duffy, E., Crissy, W. (1940). Evaluative attitudes as related to vocational interest and academic achievement. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 35(2), 226–245.
- Dukes, E. (1955). Psychological study of values. *Psychological Bulletin*, 52(1), 24–50.
- Duriez, B., Soenens, B. (2006). Personality, identity styles, and religiosity: An integrative study among late and middle adolescents. *Journal of Adolescents*, 29(1), 119–135.
- Dusen, A., Wimberly, S., Mosier, C. (1939). Standardization of a values inventory. *Journal of Educational Psychology*, 30(1), 53–62.
- Eid, M., Diener, E. (red.). (2006). *Handbook of multimethod measurement in psychology*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Emmons, R. (1995). Levels and domains in personality: An introduction. *Journal of Personality*, 63(3), 341–364.
- Emmons, R. (1997). Motives and goals. W: R. Hogan, J. Johnson, S. Briggs (red.), *Handbook of personality psychology* (s. 486–512). San Diego: Academic Press.
- Epstein, S. (1994). Trait theory as personality theory: Can a part be as great as the whole? *Psychological Inquiry*, 5(2), 120–122.
- Erikson, E. (1950). *Childhood and society*. New York: Norton.
- Erikson, E. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.
- Eysenck, H. (1991). Dimensions of personality: 16, 5 or 3? Criteria for a taxonomic paradigm. *Personality and Individual Differences*, 12, 773–790.
- Fensterheim, H., Treeselt, M. (1953). The influence of value systems on perception of people. *Journal of Abnormal Psychology*, 48(1), 93–98.
- Ferguson, L., Humphreys, L., Strong, F. (1941). A factorial analysis of interest and values. *Journal of Educational Psychology*, 32(3), 197–204.
- Field, A. (2005). *Discovering statistics using SPSS*. London: Sage.

- Fischer, R., Vauclair, C.-M., Fontaine, J. R. J., Schwartz, S. H. (2010). Are individual-level and country-level value structures different? Testing Hofstede's legacy with the Schwartz Value Survey. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 41(2), 135–151.
- Fischhoff, B. (1991). Value elicitation. Is there anything there? *American Psychologist*, 46(8), 835–847.
- Fontaine, J. R. J., Duriez, B., Luyten, P., Corveleyn, J., Hutsebaut, D. (2005). Consequences of a multidimensional approach to religion for the relationship between religiosity and value priorities. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 15(2), 123–143.
- Fontaine, J. R. J., Poortinga, Y., Delbeke, L., Schwartz, S. H. (2008). Structural equivalence of the value domain across cultures: Distinguishing sampling fluctuations from meaningful variation. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 39(4), 345–365.
- Gałdowa, A. (1990). Rozwój i kryteria dojrzałości osobowej. *Przegląd Psychologiczny*, 33(1), 13–26.
- Gasiul, H. (1984). Potrzeby i wartości. Próba analizy empirycznej wzajemnych zależności. *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Pedagogika*, 11, 123–139.
- Gasiul, H. (1987). *Formalne cechy systemu wartości jako wskaźniki rozwoju osobowości*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Gasiul, H. (2002). Rozwój osoby podstawą rozwoju osobowości. *Studia Psychologica*, 3, 105–118.
- Gasiul, H. (2006). *Psychologia osobowości. Nurty, teorie, koncepcje*. Warszawa: Difin.
- Gasiul, H. (2007a). Personalistyczna koncepcja rozwoju osobowości. *Personalizm*, 13, 71–102.
- Gasiul, H. (2007b). *Teorie emocji i motywacji*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Gibbins, K., Walker, I. (1994). Multiple interpretations of the Rokeach Value Survey. *The Journal of Social Psychology*, 133(6), 797–805.
- Gibson, J. (1941). A critical review of the concept of set in contemporary experimental psychology. *Psychological Bulletin*, 38(9), 781–817.
- Greenfield, P., Keller, H., Fuligni, A., Maynard, A. (2003). Cultural pathways through universal development. *Annual Review of Psychology*, 54, 461–490.
- Gurba, E. (2011). Wczesna dorosłość. W: J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka* (s. 287–311). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gurycka A. (1991). *Światopogląd młodzieży*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych.
- Guttman, L. (1959). A structural theory for intergroup beliefs and action. *American Sociological Review*, 24(3), 318–328.
- Guttman, R., Greenbaum, C. (1998). Facet theory: Its development and current status. *European Psychologist*, 3(1), 13–36.
- Hall, C., Lindzey, G. (1994). *Teorie osobowości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Harter, S. (1985). *Manual for the Self-Perception Profile for Children*. Denver: University of Denver.
- Harter, S. (1999). *The construction of the self: A developmental perspective*. New York: Guilford.
- Harter, S. (2003). The development of self-representations during childhood and adolescence. W: M. Leary, J. Tangney (red.), *Handbook of self and identity* (s. 610–642). London: Sage.
- Havighurst, R. J. (1981). *Developmental tasks and education*. New York: Longman.

- Hejnicka-Bezwińska, T. (1991). *Orientacje życiowe młodzieży*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Hicks, L. (1970). Some properties of ipsative, normative, and forced-choice normative measures. *Psychological Bulletin*, 74(3), 167–184.
- Hitlin, S., Piliavin, J. A. (2004). Values: Reviving a dormant concept. *Annual Review of Sociology*, 30, 359–393.
- Hofstee, W. K. B., de Raad, B., Goldberg, L. R. (1992). Integration of the Big Five and Circumplex to Trait Structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63(1), 146–163.
- Horn, J., McArdle, J. (1992). A practical and theoretical guide to measurement invariance in aging research. *Experimental Aging Research*, 18(3/4), 117–144.
- Hu, L., Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6(1), 1–55.
- Inhelder, B., Piaget, J. (1970). *Od logiki dziecka do logiki młodzieży*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- John, O., Robins, R. (1994). Traits and types, dynamics and development: No doors should be closed in the study of personality. *Psychological Inquiry*, 5(2), 137–142.
- Jones, R., Sensenig, J., Ashmore, R. (1978). Systems of values and their multidimensional representations. *Multivariate Behavioral Research*, 13(3), 255–270.
- Kinnane, J., Gaubinger, J. (1963). Life values and work values. *Journal of Counseling Psychology*, 10(4), 362–367.
- Kloska, G. (1982). *Pojęcia, teorie i badania wartości w naukach społecznych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Knafo, A., Schwartz, S. H. (2003). Parenting and adolescent's accuracy in perceiving parental values. *Child Development*, 74(2), 595–611.
- Knafo, A., Schwartz, S. H. (2001). Value socialization in families of Israeli-born and soviet-born adolescents in Israel. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(2), 213–228.
- Knafo, A., Schwartz, S. H. (2004). Identity formation and parent-child value congruence in adolescence. *British Journal of Developmental Psychology*, 22(3), 439–458.
- Knafo, A., Schwartz, S. H. (2012). Relational identification with parents, parenting, and parent-child value similarity among adolescents. *Family Science*, 3(1), 13–21.
- Knoppen, D., Saris, W. E. (2009a). Do we have combine values in the Schwartz' Human Values Scale? A comment on the Davidov studies. *Survey Research Methods*, 3(2), 91–103.
- Knoppen, D., Saris, W. E. (2009b). Schwartz' theory of human values: Balancing homogeneity of reflective items and theoretical coverage. *RECSM Working Paper No. 9*, 1–40. Barcelona, Spain: University Pompeu Fabra.
- Koehler, W. (1938). *The place of values in a world of facts*. New York: Liveright.
- Kołodziejczyk, A. (2011). Późne dzieciństwo – młodszy wiek szkolny. W: J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka* (s. 234–258). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kopelman, R., Prottas, D., Tatum, L. (2004). Comparison of four measures of values: Their relative usefulness in graduate educational advisement. *North American Journal of Psychology*, 6(2), 205–218.

- Kopelman, R., Rovenpor, J., Guan, M. (2003). The study of values: Construction of the fourth edition. *Journal of Vocational Behavior*, 62(2), 203–220.
- Kwiatkowska, A., Grzymała-Moszczyńska, H. (2008). Psychologia międzykulturowa. W: J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki* (s. 449–496). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- La Greca, A. (red.). (1990). *Through the eyes of the child: Obtaining self-reports from children and adolescents*. Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.
- Lamiell, J. (1998). Nomothetic and idiographic. Contrasting Windelband's understanding with contemporary usage. *Theory and Psychology*, 8(1), 23–38.
- Lewin, K. (1935). The conflict between Aristotelean and Galileian modes of thought in contemporary psychology. W: K. Lewin (red.), *A dynamic theory of personality* (s. 1–42). New York: McGraw-Hill.
- Liem, G. A. D., Martin, A. J., Nair, E., Bernardo, A. B. I., Prasetya, P. H. (2011). Content and structure of values in middle adolescence: Evidence from Singapore, the Philippines, Indonesia, and Australia. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42(1), 146–154.
- Lubke, G. H., Muthén, B. O. (2004). Applying multigroup confirmatory factor models for continuous outcomes to Likert scale data complicates meaningful group comparisons. *Structural Equation Modeling*, 11, 514–534.
- Lubke, G. H., Muthén, B. (2005). Investigating population heterogeneity with factor mixture models. *Psychological Methods*, 10(1), 21–39.
- Lurie, W. (1937). A study of Spranger's value-types by the method of factor analysis. *Journal of Social Psychology*, 8, 17–37.
- Magnusson, D. (1988). Implications of an interactional paradigm for research on human development. *International Journal of Behavioral Development*, 8(2), 115–137.
- Magnusson, D. (1998). The logic and implications of a person-oriented approach. W: R. B. Carins, L. R. Bergman, J. Kagan (red.), *Methods and models for studying the individual* (s. 33–62). Thousand Oaks: Sage.
- Maio, G., Pakizeh, A., Cheung, W.-Y., Ress, K. (2009). Changing, priming, and acting on values: Effects via motivational relations in a circular model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(4), 699–715.
- Maio, G., Roese, N., Seligman, C., Katz, A. (1996). Rankings, ratings and the measurement of values: Evidence for the superior validity of ratings. *Basic and Applied Social Psychology*, 18(2), 171–181.
- Marsh, H. W., Hau, K.-T., Wen, Z. (2004). In search of golden rules: Comment on hypothesis-testing approaches to setting cutoff values for fit indexes and dangers in overgeneralizing Hu and Bentler's (1999) findings. *Structural Equation Modeling*, 11(3), 320–341.
- Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3(5), 551–558.
- Marcia, J. (1980). Identity in adolescence. W: J. Adelson (red.), *Handbook of adolescence psychology* (s. 159–187). New York: Wiley and Sons.
- Matuszewicz, Cz. (1975). *Psychologia wartości*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- McAdams, D. (1997). A conceptual history of personality psychology. W: R. Hogan, J. Johnson, S. Briggs (red.), *Handbook of personality psychology* (s. 4–40). San Diego: Academic Press.
- McAdams, D., Pals, J. (2006). A new Big Five: Fundamental principles for an integrative science of personality. *American Psychologist*, 61(3), 204–217.
- McArdle, J. J., Epstein, D. (1987). Latent growth curves within developmental structural equation models. *Child Development*, 58(1), 110–133.
- McClelland, D., Koestner, R., Weinberger, J. (1989). How do self-attributed and implicit motives differ? *Psychological Review*, 96(4), 490–702.
- McCrae, R. (1994). New goals for trait psychology. *Psychological Inquiry*, 5(2), 148–153
- McCrae, R. (2009). The physics and chemistry of personality. *Theory and Psychology*, 19(5), 670–687.
- McCrae, R., Costa, P. (2005). *Osobowość człowieka dorosłego*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- McCrae, R., Costa, P. (2008). The five factor theory of personality. W: O. John, R. Robins, L. Pervin (red.), *Handbook of personality. Theory and research* (s. 159–181). New York: Guilford Press.
- McCrae, R., Costa, P. (2009). The five factor model of personality traits: Consensus and controversy. W: Corr, P., Mathews, G. (red.), *The Cambridge handbook of personality psychology* (s. 148–161). Cambridge: University Press.
- McGinnies, E., Bowles, W. (1949). Personal values as determinants of perceptual fixation. *Journal of Personality*, 18(2), 224–235.
- Measelle, J. R., Ablow, J. C., Cowan, P. A., Cowan, C. P. (1998). Assessing young children's views of their academic, social, and emotional lives: An evaluation of the self-perception scales of the Berkeley Puppet Interview. *Child Development*, 69(6), 1556–1576.
- Measelle, J. R., John, O. P., Ablow, J. C., Cowan, P. A., Cowan, C. P. (2005). Can children provide coherent, stable, and valid self-reports on the Big Five dimension? A longitudinal study from ages 5 to 7. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89(1), 90–106.
- Meeus, W. (1996). Studies on identity development in adolescence: An overview of research and some new data. *Journal of Youth and Adolescence*, 25(5), 569–598.
- Meredith, W., Tisak, J. (1990). Latent curve analysis. *Psychometrika*, 55(1), 107–122.
- Misztal, M. (1980). *Problematyka wartości w socjologii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Moskowitz, G., Grant, H. (2009). *Psychology of goals*. Nowy York: Guilford Press.
- Mumford, M., Connelly, M., Helton, W., Doorn, J., Osburn, H. (2002). Alternative approaches for measuring values: Direct and indirect assessments in performance prediction. *Journal of Vocational Behavior*, 61(2), 348–373.
- Muthén, B. (2001). Second-generation structural equation modeling with combination of categorical and continuous latent variables: new opportunities for latent class – latent growth modeling. W: L. M. Collins, Sayer, A. G. (red.), *New methods for the analysis of change* (s. 323–332). Washington: American Psychological Association.
- Muthén, B. O. (1983). Latent variable structural equation modeling with categorical data. *Journal of Econometrics*, 22(1/2), 43–65.

- Muthén, B. O. (1984). A general structural equation model with dichotomous, ordered categorical, and continuous latent variable indicators. *Psychometrika*, 49(1), 115–132.
- Muthén, B. O. (1997). Latent variable modeling of longitudinal and multilevel data. W: A. E. Raftery (red.), *Sociological methodology 1997* (s. 453–481). Washington: American Sociological Association.
- Muthén, L. K., Muthén, B. O. (2010). *Mplus user's guide*. Los Angeles, CA: Muthén & Muthén.
- Najderska, M., Harasimczuk, J., Karaś, D., Kłym, M., Ciecuch, J. (2012, czerwiec). *Basic human values and virtues – similarities, differences and relationships*. Referat na 6 European Conference on Positive Psychology, Moskwa, Rosja.
- Oleszkowicz A. (1995). *Kryzys młodzieńczy – istota i przebieg*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Oleszkowicz, A. (2006). *Bunt młodzieńczy. Uwarunkowania, formy, skutki*. Warszawa: Scholar.
- Oleszkowicz, A., Senejko, A. (2011). Dorastanie. W: J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka* (s. 259–286). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Oleś, P. (1984). Z zagadnień psychologii wartości. *Roczniki Filozoficzne*, 32(4), 67–93.
- Oleś, P. (2002). Z badań nad wartościami i wartościowaniem: niektóre kwestie metodologiczne. *Roczniki Psychologiczne*, 5, 53–75.
- Oleś, P. (2003). *Wprowadzenie do psychologii osobowości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Oleś, P., Drat-Ruszczak, K. (2008). Osobowość. W: J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki, t. 1* (s. 651–764). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Oleś, P., Płużek, Z. (1990). Osobowość a system akceptowanych wartości – analiza zależności. *Przegląd Psychologiczny*, 33, 313–324.
- Olszak-Krzyżanowska B. (1992). *Młodzież wobec nowych wyzwań. Wartości, orientacje i cele życiowe zielonogórskich maturzystów*. Zielona Góra: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Pakizeh, A., Gebauer, J. E., Maio, G. R. (2007). Basic human values: Inter-value structure in memory. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43(3), 458–465.
- Parks, L., Guay, R. (2009). Personality, values and motivation. *Personality and Individual Differences*, 47(7), 675–684.
- Pervin, L. (1994a). A critical analysis of current trait theory. *Psychological Inquiry*, 5(2), 103–113.
- Pervin, L. (1994b). Further reflections on current trait theory. *Psychological Inquiry*, 5(2), 169–178.
- Pervin, L., John, O. (2002). *Osobowość. Teoria i badania*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Peterson C., Seligman M. E. P. (2004). *Character strengths and virtues: A handbook and classification*, Nowy Jork: American Psychological Association.
- Piaget, J. (1960). *The psychology of intelligence*. Patterson, NJ: Littlefield, Adams.
- Pintner, R. (1933). A comparison of interests, abilities, and attitudes. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 27(4), 351–357.
- Pirnot, K., Dustin, R. (1986). A new look at value priorities for homemakers and career women. *Journal of Counseling and Development*, 64(7), 432–436.

- Pieter, J. (1933). Psychologia filozoficznego światopoglądu młodzieży. W: S. Szuman, J. Pieter, H. Weryński (red.), *Psychologia światopoglądu młodzieży* (s. 215–389). Warszawa: Naukowe Towarzystwo Pedagogiczne.
- Piurko, Y., Schwartz, S. H., Davidov, E. (2011). Basic personal values and the meaning of left-right political orientations in 20 countries. *Political Psychology*, 32(4), 537–561.
- Popper, K. (1997). *Mit schematu pojęciowego*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Popper, K. R., Eccles, J. C. (1999). *Mózg i jaźń*. Poznań: Wydawnictwo Protext.
- Postman, L., Bruner, J., McGinnies, E. (1948). Personal values as selective factors in perception. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 43(2), 142–154.
- Postman, L., Schneider, B. (1951). Personal values, visual recognition, and recall. *Psychological Review*, 58(4), 271–284.
- Prince-Gibson, E., Schwartz, S. H. (1998). Value priorities and gender. *Social Psychology Quarterly*, 61(1), 49–67.
- Przetacznik-Gierowska, M., Tyszkowa, M. (1996). *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne, t. 1*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Roccas, S., Horenczyk, G., Schwartz, S. H. (2000). Acculturation discrepancies and well-being: The moderating role of conformity. *European Journal of Social Psychology*, 30(3), 323–334.
- Roccas, S., Sagiv, L., Schwartz, S. H., Knafo, A. (2002). The Big Five personality factors and personal values. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(6), 789–801.
- Roccas, S., Schwartz, S. H., Amit, A. (2010). Personal value priorities and national identification. *Political Psychology*, 31(3), 393–419.
- Rogosa, D. R., Willett, J. B. (1985). Understanding correlates of change by modeling individual differences in growth. *Psychometrika*, 50(2), 203–228.
- Rohan, M. (2000). A rose by any name? The values construct. *Personality and Social Psychology Review*, 4(3), 255–277.
- Roisman, G., Masten, A., Coatsworth, D., Tellegen, A. (2004). Salient and emerging developmental tasks in the transition to adulthood. *Child Development*, 75(1), 123–133.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: The Free Press.
- Rokeach, M. (1982). On the validity of Spranger-based measures of value similarity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42(1), 88–89.
- Rokeach, M., Ball-Rokeach, S. (1989). Stability and change in American value priorities 1968–1981. *American Psychologist*, 44(5), 775–784.
- Rokeach, M., Regan, J. (1980). The role of values in the counseling situation. *Personnel and Guidance Journal*, 58(9), 576–582.
- Ros, M., Schwartz, S. H., Surkiss, S. (1999). Basic individual values, work values, and the meaning of work. *Applied Psychology: An International Review*, 48(1), 49–71.
- Sagiv, L., Schwartz, S. H. (1995). Value priorities and readiness for out-group social contact. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(3), 437–448.
- Sagiv, L., Schwartz, S. H. (2000). Value priorities and subjective well-being: Direct relations and congruity effects. *European Journal of Social Psychology*, 30(2), 177–198.
- Sagiv, L., Schwartz, S. H. (2004). Values, intelligence and client behavior in career counseling: A field study. *European Journal of Psychology of Education*, 19(3), 237–254.

- Sagiv, L., Schwartz, S. H. (2007). Cultural values in organizations: Insights for Europe. *European Journal of International Management*, 1(3), 176–190.
- Sagiv, L., Schwartz, S. H., Arieli, S. (2011). Personal values, national culture and organizations: Insights applying the Schwartz value framework. W: N. N. Ashkanasy, C. Wilderom, M. F. Peterson (red.), *The handbook of organizational culture and climate* (s. 515–537). Newbury Park, CA: Sage.
- Sanocki, W. (1976). *Kwestionariusze osobowości w psychologii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Sarbin, T., Berdie, R. (1940). Relation of measured interests to the Allport-Vernon Study of Values. *Journal of Applied Psychology*, 24(3), 287–296.
- Saris, W. E., Knoppen, D., Schwartz, S. H. (2013). Operationalizing the theory of human values: Balancing homogeneity of reflective items and theoretical coverage. *Survey Research Methods*, 7(1), 29–44.
- Saris, W. E., Satorra, A., van der Veld, W. (2009). Testing structural equation models or detection of misspecifications? *Structural Equation Modeling*, 16(4), 561–582.
- Schaefer, B. (1936). The validity and utility of the Allport-Vernon Study of Values Test. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 30(4), 419–422.
- Schoot, R., Lugtig, P., Hox, J. (2012). A checklist for testing measurement invariance. *European Journal of Developmental Psychology*, 9(4), 486–492.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical Advances and empirical tests in 20 countries. W: M. Zanna (red.), *Advances in experimental social psychology*, t. 25 (s. 1–65). London: Academic Press.
- Schwartz, S. H. (1994). Are there universal aspects in the structure and contents of values? *Journal of Social Issues*, 50(4), 19–45.
- Schwartz, S. H. (1996). Value priorities and behavior: Applying a theory of integrated value systems. W: C. Seligman, J. M. Olson, M. Zanna (red.), *The psychology of values* (s. 1–24). Mahwah, NJ: Erlbaum Associates.
- Schwartz, S. H. (1999). A theory of cultural values and some implications for work. *Applied Psychology: An International Review*, 48(1), 23–47.
- Schwartz, S. H. (2003). A proposal for measuring value orientations across nations. Chapter 7 in the *Questionnaire Development Package report of the European Social Survey*. Pobrane z: www.Europeansocialsurvey.org.
- Schwartz, S. H. (2005). Robustness and fruitfulness of a theory of universals in individual human values. W: A. Tamayo, J. Porto (red.), *Valores e comportamentos nas organizações* (s. 56–95). Petrópolis, Brazil: Vozes.
- Schwartz, S. H. (2006). Basic human values: theory measurement and applications. *Revue française de sociologie*, 47(4), 929–968.
- Schwartz, S. H. (2007a). Universalism values and the inclusiveness of our moral universe. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 38(6), 711–728.
- Schwartz, S. H. (2007b). Cultural and individual value correlates of capitalism: A comparative analysis. *Psychological Inquiry*, 18(1), 52–57.

- Schwartz, S. H. (2007c). Value orientations: Measurement, antecedents and consequences across nations. W: R. Jowell, C. Roberts, R. Fitzgerald, G. Eva (red.), *Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey* (s. 169–204). Los Angeles: Sage.
- Schwartz, S. H. (2009). Basic values: how they motivate and inhibit prosocial behavior. W: M. Mikulincer, I. P. Shaver (red.), *Herzliya symposium on personality and social psychology, t. 1* (s. 221–241). Washington: American Psychological Association Press.
- Schwartz, S. H. (2011a). Studying values: Personal adventures, future directions. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 42*(2), 307–319.
- Schwartz, S. H. (2011b). Values: Individual and cultural. W: F. J. R. van de Vijver, A. Chasiotis, S. M. Breugelmans (red.), *Fundamental questions in cross-cultural psychology* (s. 463–493). Cambridge: Cambridge University Press.
- Schwartz, S. H. (2012a). Basic personal values and political orientations. W: J. Aldrich, K. M. McGraw (red.), *Improving public opinion surveys: Interdisciplinary innovation and the American national election studies* (s. 63–82). Princeton: Princeton University Press.
- Schwartz, S. H. (2012b). Values and religion in adolescent development: Cross-national and comparative evidence. W: G. Tromsdorff, X. Chen (red.), *Values, religion, and culture in adolescent development* (s. 97–122). Cambridge: Cambridge University Press.
- Schwartz, S. H., Bardi, A. (1996). Relations among sociopolitical values in Eastern Europe Effects of the communist experience? *Political Psychology, 17*(3), 525–549.
- Schwartz, S. H., Bardi, A. (1997). Influences of adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe. *Political Psychology, 18*(2), 385–410.
- Schwartz, S. H., Bardi, A. (2001). Value hierarchies across cultures: Taking a similarities perspective. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 32*(3), 268–290.
- Schwartz, S. H., Bardi, A., Bianchi, G. (2000). Value adaptation to the imposition and collapse of communist regimes in Eastern Europe. W: S. Renshon, J. Duckitt (red.), *Political psychology: Cultural and cross cultural perspectives* (s. 217–237). London: Macmillan.
- Schwartz, S. H., Bilsky, W. (1987). Toward a psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology, 53*(3), 550–562.
- Schwartz, S. H., Bilsky, W. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology, 58*(5), 878–891.
- Schwartz, S. H., Bilsky, W. (1994). Values and personality. *European Journal of Personality, 8*, 163–181.
- Schwartz, S. H., Boehnke, K. (2004). Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis. *Journal of Research in Personality, 38*(3), 230–255.
- Schwartz, S. H., Caprara, G. V., Vecchione, M. (2010). Basic personal values, core political values, and voting: A longitudinal study. *Political Psychology, 31*, 421–452.
- Schwartz, S. H., Cieciuch, J., Vecchione, M., Davidov, E., Fischer, R., Beierlein, C., Ramos, A., Verkasalo, M., Lönnqvist, J.-E., Demirutku, K., Dirilen-Gumus, O., Konty, M. (2012). Refining the theory of basic individual values. *Journal of Personality and Social Psychology, 103*(4), 663–688.

- Schwartz, S. H., Huisman, S. (1995). Value priorities and religiosity in four Western religions. *Social Psychology Quarterly*, 58(2), 88–107.
- Schwartz, S. H., Melech, G., Lehmann, A., Burgess, S., Harris, M., Owens, V. (2001). Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(5), 519–542.
- Schwartz, S. H., Roccas, S. (1997). Church-state relations and the association of religiosity with values: A study of Catholics in six countries. *Cross-Cultural Research. The Journal of Comparative Social Science*, 31(4), 356–375.
- Schwartz, S. H., Rubel, T. (2005). Sex differences in value priorities: Cross-cultural and multimethod studies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89(6), 1010–1028.
- Schwartz, S. H., Rubel-Lifschitz, T. (2009). Cross-national variation in the size of sex differences in values: Effects of gender equality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(1), 171–185.
- Schwartz, S. H., Sagie, G. (2000). Value consensus and importance: A cross-national study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31(4), 465–497.
- Schwartz, S. H., Sagiv, L. (1995). Identifying culture specifics in the content and structure of values. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 26(1), 92–116.
- Schwartz, S. H., Sagiv, L., Boehnke, K. (2000). Worries and values. *Journal of Personality*, 68(2), 309–346.
- Schwartz, S. H., Struch, N., Bilsky, W. (1990). Values and intergroup social motives: A study of Israeli and German students. *Social Psychology Quarterly*, 53(3), 185–198.
- Schwartz, S. H., Verkasalo, M., Antonovsky, A., Sagiv, L. (1997). Value priorities and social desirability: Much substance, some style. *British Journal of Social Psychology*, 36(1), 3–18.
- Scott, W. (1968). Comparative validities of forced-choice and single-stimulus tests. *Psychological Bulletin*, 70(4), 231–244.
- Senejko, A. (2007). Style kształtowania tożsamości u młodzieży a ustosunkowanie wobec zagrożeń. W: B. Harwas-Napierała, H. Liberska (red.), *Tożsamość a współczesność* (s. 101–128). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Shiner R., Caspi, A. (2003). Personality differences in childhood and adolescence: Measurement, development, and consequences. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 44(1), 2–32.
- Shorr, J. (1953). The development of a test to measure the intensity of values. *Journal of Educational Psychology*, 44(5), 266–274.
- Shye, S. (1998). Modern facet theory: Content design and measurement in behavioral research. *European Journal of Psychological Assessment*, 14(2), 160–171.
- Shye, S. (2006). Facet theory. W: S. Kotz (red.), *Encyclopedia of statistical sciences*, t. 4 (s. 2196–2204). New Jersey: Wiley Interscience.
- Shye, S., Elizur, D., Hoffman, M. (1994). *Introduction to facet theory: Content design and intrinsic data analysis in behavioral research*. London: Sage.
- Sigel, I. E. (red.). (1999). *Development of mental representation: Theories and applications*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

- Skład, M., Wieczorkowska, G. (2002). Sztuka układania ankiet ewaluacyjnych. W: M. Lewicka, J. Grzelak (red.), *Jednostka i społeczeństwo* (s. 249–266). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Skrzek, S., Szczepan, K., Ciecuch, J. (2012, sierpień). *Explicit and implicit system of Schwartz's basic human values*. Poster na 4 Biennial Symposium on Personality and Social Psychology, Kazimierz Dolny.
- Smith, P. B., Peterson, M. F., Schwartz, S. H., with 49 co-authors (2002). Cultural values, sources of guidance, and their relevance to managerial behavior: A 47-nation study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33(2), 188–208.
- Snyder, M. (1994). Traits and motives in the psychology of personality. *Psychological Inquiry*, 5(2), 162–166.
- Solomon, R., Howes, D. (1951). Word frequency, personal values, and visual duration thresholds. *Psychological Review*, 58(4), 256–270.
- Stachowski, R. (2004). *Historia współczesnej myśli psychologicznej – od Wundta do czasów najnowszych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Straś-Romanowska, M. (1999). Rozwój osobowy. Próba konceptualizacji problemu w nawiązaniu do psychologii life-span. *Forum Psychologiczne*, 4(2), 115–127.
- Straś-Romanowska, M. (2002). Rozwój człowieka a rozwój osobowy. *Studia Psychologica*, 3, 91–104.
- Strelau, J., Zawadzki, B. (2008). Psychologia różnic indywidualnych. W: J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki, t. 1* (s. 765–846). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Strelau, J., Doliński, D. (red.). (2008). *Psychologia. Podręcznik akademicki*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Struch, N., Schwartz, S. H., van der Kloot, W. (2002). Meaning of basic values for women and man: A cross-cultural analysis. *Personality and Social Psychology Analysis*, 28(1), 16–28.
- Strus, W., Ciecuch, J., Rowiński, T. (2011). Kołowy model struktury cech osobowości w ujęciu Lewisa Goldberga. *Studia Psychologica*, 11(2).
- Strus, W., Ciecuch, J., Rowiński, T. (2012, lipiec). *The hierarchical vs. circular model of personality structure. Which one fits better to empirical data?* Poster na 16 European Conference on Personality, Triest, Włochy.
- Symotiuł, S. (1994). Spranger Eduard – Lebensformen. W: B. Skarga (red.), *Przewodnik po literaturze filozoficznej XX wieku, t. 2* (s. 418–421). Warszawa: PWN.
- Szuman, S., Pieter, J., Weryński, H. (1933). *Psychologia światopoglądu młodzieży*. Warszawa: Naukowe Towarzystwo Pedagogiczne.
- Świda, H. (red.). (1979). *Młodzież a wartości*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Tartakovsky, E., Schwartz, S. H. (2001). Motivation for emigration, values, wellbeing, and identification among young Russian Jews. *International Journal of Psychology*, 36(2), 88–99.
- Tatarkiewicz, W. (1990). *Historia filozofii, t. 1*. Warszawa: PWN.

- Thompson, R. A., Meyer, S., McGinley, M. (2006). Understanding values in relationship: The development of conscience. W: M. Killen, J. Smetana (red.), *Handbook of moral development* (s. 267–297). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Tomarken, A. J., Serlin, R. C. (1986). Comparison of ANOVA alternatives under variance heterogeneity and specific noncentrality structures. *Psychological Bulletin*, 99(1), 90–99.
- Trempała, J. (2004a). Kilka uwag o temporalnym uwikłaniu przedmiotu badań psychologii rozwojowej. *Psychologia, Edukacja i Społeczeństwo*, 1, 73–86.
- Trempała, J. (2004b). Rozwój psychiczny jako zmiana w czasie. *Kolokwia Psychologiczne*, 11, 55–74.
- Trempała, J. (2007). Methodological dilemmas in the use of the time as a variable in developmental psychology. *Polish Psychological Bulletin*, 38, 117–125.
- Trempała, J. (red.). (2011). *Psychologia rozwoju człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Trempała, J., Olejnik, M. (2011). Badanie rozwoju psychicznego człowieka. W: J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka* (s. 127–143). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Vandenberg, R. J. (2002). Toward a further understanding of and improvement in measurement invariance methods and procedures. *Organizational Research Methods*, 5(2), 139–158.
- Vandenberg, R. J., Lance, C. E. (2000). A review and synthesis of the measurement invariance literature: Suggestions, practices and recommendations for organizational research. *Organizational Research Methods*, 3(1), 4–69.
- Vecchione, M., Caprara, G., Schoen, H., Castro, J.-L., Schwartz, S. H. (2012). The role of personal values and basic traits in perceptions of the consequences of immigration: A three nation study. *British Journal of Psychology*, 103(3), 359–377.
- Vecchione, M., Casconi, T., Barbaranelli, C. (2009). Assessing the circular structure of the Portrait Values Questionnaire. *European Journal of Psychological Assessment*, 25(4), 231–238.
- Verkasalo, M., Goodwin, R., Bezmenova, I. (2008). Adolescent and student values before and after September 11, 2001. *Journal of Applied Social Psychology*, 36(1), 144–160.
- Vernon, M. (1953). Vision. *Annual Review of Psychology*, 4(1), 59–89.
- Wagman, M. (1966). Interests and values of career and homemaking oriented women. *Personnel and Guidance Journal*, 44(8), 794–801.
- Whitely, P. (1933). A study of the Allport-Vernon test for personal values. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 28(1), 6–13.
- Wieczorkowska, G., Smoleńska, Z. (1991). Jak analizować dane o wartościach? Wpływ indywidualnego wzorca odpowiedzi na stwierdzane zależności. *Psychologia Wychowawcza*, 34(3), 353–361.
- Wieczorkowska-Siarkiewicz, G. (1992). *Punktowe i przedziałowe reprezentacje celu. Uwarrantowania o konsekwencje*. Warszawa: Wydział Psychologii UW.
- Winter, D., Stewart, A. (1995). Commentary: Tending the garden of personality. *Journal of Personality*, 63(3), 711–727.

- Willet, J. B., Sayer, A. G. (1994). Using covariance structure analysis to detect correlates and predictors of individual change over time. *Psychological Bulletin*, 116(2), 363–381.
- Willet, J. B. (1988). Questions and answers in the measurement of change. W: E. Z. Rothkopf (red.), *Review of research in education*, t. 15 (s. 345–422). Washington, DC: American Educational Research Association.
- Winter, D., Stewart, A., John, O., Klohnen, E., Duncan, L. (1998). Traits and motives: toward an integration of two tradition in personality research. *Psychological Review*, 105(2), 230–250.
- Wojciszke, B. (2002). *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*. Warszawa: Wydawnictwa Naukowe „Scholar”.
- Yuill, N., Pearson, A. (1998). The development of bases for trait attribution: Children’s understanding of traits as causal mechanisms based on desires. *Developmental Psychology*, 34(3), 574–586.
- Zagórska, W., Ciecuch, J., Buksik, D. (red.). (2009). *Axiological aspects of development in youth*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Zimny, Z. (1960). *Studium wartości*. Poznań: Wydawnictwo UAM.

ZAŁĄCZNIKI

ZAŁĄCZNIK A

Wykaz skrótów używanych w pracy

Tabela A1

Skróty nazw wartości

skrót	Nazwa angielska	Katalog klasyczny 10 wartości i 4 grupy wartości mierzone PVQ-21, PVQ-40 i PBVS-C	Dopreczykowany katalog klasyczny 16 wartości mierzonych PVQ-40	Katalog zmodyfikowany 19 wartości mierzonych PVQ-57
AC	achievement	osiągnięcia	osiągnięcia	osiągnięcia
ACA	achievement-ambition		osiągnięcia-ambicja	
ACS	achievement-sucess		osiągnięcia-sukces	
BE	benevolence	życzliwość		
BEC	benevolence-caring			życzliwość-troskliwość
BED	benevolence-dependability			życzliwość-niezawodność
CO	conformity	przystosowanie		
COI	conformity-interpersonal		przystosowanie do ludzi	przystosowanie do ludzi
CONS	conservation	zachowawczość		
COR	conformity-rules		przystosowanie do reguł	przystosowanie do reguł
ENH	self-enhancement	umacnianie siebie		
FAC	face			prestż
HE	hedonism	hedonizm	hedonizm	hedonizm
HU	humility		pokora	pokora
OPEN	openness to change	otwartość na zmianę		
PO	power	władza		
POD	power-dominance			władza nad ludźmi
POR	power-resources			władza nad zasobami
SD	self-direction	kierowanie sobą		
SDA	self-direction-action		kierowanie sobą w działaniu	kierowanie sobą w działaniu
SDT	self-direction-thought		kierowanie sobą w myśleniu	kierowanie sobą w myśleniu
SE	security	bezpieczeństwo		
SEP	security-personal		bezpieczeństwo osobiste	bezpieczeństwo osobiste
SES	security-societal		bezpieczeństwo społeczne	bezpieczeństwo społeczne
ST	stimulation	stymulacja	stymulacja	stymulacja
TR	tradition	tradycja	tradycja	tradycja
TRANS	self-transcendance	przekraczanie siebie		
UN	universalism	uniwersalizm		
UNC	universalism-societal concern		uniwersalizm społeczny	uniwersalizm społeczny
UNN	universalism-nature		uniwersalizm ekologiczny	uniwersalizm ekologiczny
UNT	universalism-tolerance			uniwersalizm-tolerancja

Tabela A2

Pozostałe skróty używane w pracy

skrót	Nazwa angielska	Nazwa polska
BFQ-C	Big Five Questionnaire for Children	Kwestionariusz do badania pięciu cech osobowości dzieci
CFA	Confirmatory Factor Analysis	konfirmacyjna analiza czynnikowa
ESS	European Social Survey	Europejski Sondaż Społeczny
FT	Facet Theory	teoria aspektów
IPIP-50	International Personality Items Pool – 50	Kwestionariusz do pomiaru pięciu cech osobowości, składających się z 50 itemów z International Personality Items Pool
LGC	Latent growth curve	Model latentnych krzywych rozwojowych
MDS	Multidimensional Scaling	skalowanie wielowymiarowe
PBVS-C	Picture Based Value Survey for Children	Obrazkowy pomiar wartości dzieci
PBVS-Cv2	Picture Based Value Survey for Children version 2	Obrazkowy pomiar wartości dzieci – wersja 2
PVQ	Portrait Value Questionnaire	Portretowy kwestionariusz wartości
PVQ-21	Portrait Value Questionnaire – 21 items	Portretowy kwestionariusz wartości – wersja z 21 itemami
PVQ-40	Portrait Value Questionnaire – 40 items	Portretowy kwestionariusz wartości – wersja z 40 itemami
PVQ-57	Portrait Value Questionnaire – 57 items	Portretowy kwestionariusz wartości – wersja z 57 itemami
PVQ-5x	Portrait Value Questionnaire – 5th experimental version	Portretowy kwestionariusz wartości – wersja piąta, eksperymentalna
PVQ-R	Portrait Value Questionnaire – Revised version	Portretowy kwestionariusz wartości – wersja poprawiona
PVQ-R2	Portrait Value Questionnaire - Second revised version	Portretowy kwestionariusz wartości – druga wersja poprawiona
RVS	Rokeach Value Scale	Skala wartości Rokeacha
SoV	Study of Values	Studium wartości
SPPC	Self-Perception Profile for Children	Skala percepcji siebie dla dzieci

ZAŁĄCZNIK B

Wykaz itemów z kwestionariuszy do pomiaru wartości użytych w pracy

Tabela B1

Tytuły obrazków z PBVS-C wraz ze skrótami oznaczającymi wartości, których obrazki były wskaźnikami i liczbami różnicującymi dwa wskaźniki danej wartości

Skrót	Podpis obrazka z PBVS-C
ac1	być najlepszym
ac2	pokazywać, co umiem
be1	pomagać innym
be2	sprawić innym radość
co1	stosować się do reguł
co2	być taki jak inni
he1	cieszyć się życiem
he2	sprawić sobie przyjemność
po1	być silnym i bogatym
po2	być przewodnikiem
sd1	odkrywać coś nowego
sd2	mieć fantazję i ciekawe pomysły
se1	czuć się bezpiecznie
se2	chronić się przed niebezpieczeństwem
st1	przeżywać przygody
st2	robić coś emocjonującego
tr1	myśleć o Bogu
tr2	stuchać o tym, jak było kiedyś
un1	przyjaźnić się z obcymi
un2	troszczyć się o przyrodę

Tabela B2

Itemy z kwestionariusza PVQ-40, wraz ze skrótami oznaczającymi wartości, których wskaźnikami są dane itemy (według klasycznego katalogu 10 wartości) oraz liczbami oznaczającymi kolejność itemów w kwestionariuszu

Skrót	Item z PVQ-40
sd1	Myślenie nad nowymi ideami i bycie twórczym jest dla niego ważne. Lubi być oryginalny w tym, co robi.
po2	Jest dla niego ważne, aby być bogatym. Chce mieć dużo pieniędzy i wiele drogich rzeczy.
un3	Uważa za ważne, aby każda osoba na świecie była traktowana na równi z innymi. Sądzi, że każdy powinien mieć równe szanse w życiu.
ac4	Jest dla niego bardzo ważne, aby inni dostrzegali jego uzdolnienia. Chce, aby ludzie podziwiali to, co robi.
se5	Jest dla niego ważne, aby żyć w bezpiecznym otoczeniu. Unika wszystkiego, co mogłoby zagrozić jego bezpieczeństwu.
st6	Uważa, że ważne jest zajmowanie się różnymi rzeczami w życiu. Ciągłe szuka okazji do wypróbowania nowych rzeczy.
co7	Uważa, że ludzie powinni postępować zgodnie z nakazami. Sądzi, że ludzie powinni zawsze stosować się do zasad i przepisów, nawet gdy nikt nie widzi tego, co robią.
un8	Jest dla niego ważne, aby być otwartym na opinie ludzi, którzy się od niego różnią. Nawet wtedy, gdy się z nimi nie zgadza, nadal chce zrozumieć ich punkt widzenia.
tr9	Uważa za ważne, aby nie chcieć więcej, niż się ma. Sądzi, że należy być zadowolonym z tego, co się posiada.
he10	Szuka każdej sposobności, aby się zabawić. Jest dla niego ważne, aby robić to, co sprawia mu przyjemność.
sd11	Jest dla niego ważne, aby samemu decydować o tym, co ma robić. Lubi mieć wolną rękę w wybieraniu i planowaniu własnych czynności.
be12	Jest dla niego bardzo ważne, aby pomagać ludziom z jego otoczenia. Chce troszczyć się o ich osobiste dobro.
ac13	Odnoszenie w życiu dużych sukcesów jest dla niego ważne. Lubi robić wrażenie na innych ludziach.
se14	Jest dla niego bardzo ważne, aby jego ojczyzna była bezpieczna. Uważa, że państwo musi chronić przed zagrożeniami płynącymi z wewnątrz i z zewnątrz kraju.
st15	Lubi podejmować ryzyko. Zawsze szuka przygód.
co16	Jest dla niego ważne, aby odpowiednio się zachowywać. Pragnie unikać wszystkiego, co inni mogliby uważać za niestosowne.
po17	Jest dla niego ważne, aby mieć władzę i mówić innym, co mają robić. Chce mieć posłuch u ludzi.
be18	Jest dla niego ważne, aby być lojalnym wobec własnych przyjaciół. Jest oddany swoim bliskim.
un19	Jest przeświadczony, iż ludzie powinni troszczyć się o naturę. Troska o środowisko naturalne jest dla niego ważna.
tr20	Bycie religijnym jest dla niego ważne. Stara się zawsze postępować zgodnie z tym, co religia wymaga.
se21	Jest dla niego ważne, aby wszystko było czyste i na swoim miejscu. Nie znosi bałaganu.
sd22	Myśli, że ważne jest, aby mieć szerokie zainteresowania. Lubi być dociekliwy i stara się wszystko zrozumieć.
un23	Uważa, że wszyscy na świecie powinni żyć w zgodzie. Szerzenie pokoju między wszystkimi grupami ludzi jest dla niego ważne.
ac24	Uważa, że ambicja jest ważną cechą w życiu. Chce pokazywać innym, na co go stać.
tr25	Uważa, że najlepiej jest postępować zgodnie z tradycją. Jest dla niego ważne, aby podtrzymywać zwyczaje, które sobie przyswoił.
he26	Korzystanie z przyjemności życia jest dla niego ważne. Lubi sobie „dogadzać”.
be27	Jest dla niego ważne, aby reagować na ludzkie potrzeby. Stara się pomagać tym, których zna.
co28	Uważa, że zawsze powinno się okazywać szacunek własnym rodzicom i starszym ludziom. Jest dla niego ważne, aby być im posłusznym.
un29	Chce, aby wszyscy ludzie byli traktowani sprawiedliwie, nawet ci, których nie zna. Jest dla niego ważne, aby ochraniać słabszych w społeczeństwie.
st30	Lubi niespodzianki. Zależy mu na tym, aby jego życie było ekscytujące.

Skrót	Item z PVQ-40
se31	Usilnie próbuje unikać wszelkich chorób. Zachowanie zdrowia ma dla niego dużą wagę.
ac32	Jest dla niego ważne, aby w życiu stale iść do przodu. Stara się być lepszy niż inni.
be33	Przebaczenie ludziom, którzy go skrzywdzili, jest dla niego ważne. Stara się dostrzegać to, co jest w nich dobre i nie żywić do nich urazy.
sd34	Jest dla niego ważne bycie niezależnym. Lubi polegać na sobie.
se35	Uważa za istotne, aby państwo miało stabilny rząd. Przejmuje się zachowaniem publicznego porządku.
co36	Jest dla niego ważne, aby być zawsze układnym wobec innych ludzi. Stara się nigdy nikomu nie przeszkadzać ani nikogo nie irytować.
he37	Chce korzystać z życia. Jest dla niego ważne, aby dobrze się bawić.
tr38	Jest dla niego ważne, aby być pokornym i skromnym człowiekiem. Stara się nie zwracać na siebie uwagi.
po39	Zawsze chce być tym, który podejmuje decyzje. Lubi być liderem w każdej sytuacji (grupie).
un40	Jest dla niego ważne, aby dopasować się do natury i żyć z nią w zgodzie. Sądzi, że ludzie nie powinni jej zmieniać.

Tabela B3

Itemy z kwestionariusza PVQ-R, wraz ze skrótami oznaczającymi wartości, których wskaźnikami są dane itemy (według zmodyfikowanego katalogu 19 wartości) oraz liczbami oznaczającymi kolejność itemów w kwestionariuszu

Skrót	Item z PVQ-R
sdt1	Twórcze myślenie jest dla niego ważne.
ses2	Jest dla niego ważne, aby jego kraj obronił się przed wszystkimi zagrożeniami.
he3	Ważne jest dla niego, aby miło spędzać czas.
coi4	Jest dla niego ważne, aby unikać denerwowania innych.
unc5	Chronienie słabych i bezbronnych ludzi w społeczeństwie jest dla niego ważne.
pod6	Ważne jest dla niego, aby ludzie wykonywali to, co on mówi.
hu7	Ważne jest dla niego, aby nigdy się nie chwalić ani nie być zarozumiałym.
unn8	Bardzo ważne jest dla niego, aby troszczyć się o przyrodę.
fac9	Ważne jest dla niego, aby nikt go nigdy nie ośmieszył.
st10	Ciągłe poszukiwanie różnego rodzaju zajęć jest dla niego ważne.
bec11	Ważne jest dla niego, aby troszczyć się o bliskie mu osoby.
por12	Ważne jest dla niego, aby mieć poczucie siły, jakie mogą dać pieniądze.
sep13	Ważne jest dla niego, aby unikać chorób i chronić swoje zdrowie.
unt14	Bycie tolerancyjnym wobec wszystkich rodzajów ludzi i grup jest dla niego ważne.
cor15	Ważne jest dla niego, aby nigdy nie naruszać reguł lub regulaminu.
sda16	Ważne jest dla niego, aby samemu podejmować decyzje dotyczące jego życia.
ac17	Ważne jest dla niego, aby mieć w życiu ambicje.
tr18	Ważne jest dla niego podtrzymywanie tradycyjnych wartości lub przekonań.
bed19	Ważne jest dla niego, aby ludzie, których zna, mieli do niego pełne zaufanie.
por20	Bycie bogatym jest dla niego ważne.
unn21	Ważne jest dla niego, aby brać udział w akcjach w obronie przyrody.
coi22	Ważne jest dla niego, aby nigdy nikogo nie martwić.
sdt23	Ważne jest dla niego, aby mieć oryginalne pomysły i własne zdanie.
fac24	Ważna jest dla niego ochrona jego publicznego wizerunku.
bec25	Jest dla niego bardzo ważne, by pomagać drogomu osobom.
sep26	Jego osobiste bezpieczeństwo jest dla niego niezwykle ważne.
bed27	Ważne jest dla niego, aby być niezawodnym i godnym zaufania przyjacielem.
st28	Ważne jest dla niego podejmowanie takiego ryzyka, które sprawia, że życie jest bardziej ekscytujące.
pod29	Ważne jest dla niego, aby mieć władzę, która sprawia, że ludzie robią to, co on chce.
sda30	Ważne jest dla niego, aby być niezależnym we wszystkim, co robi.
cor31	Ważne jest dla niego, aby stosować się do reguł, nawet gdy nikt nie widzi tego, co robi.
ac32	Odnoszenie w życiu dużych sukcesów jest dla niego ważne.
tr33	Przestrzeganie obyczajów jego rodziny lub obyczajów religii jest dla niego ważne.
unt34	Ważne jest dla niego, aby słuchać i rozumieć ludzi, którzy się od niego różnią.
ses35	Ważne jest dla niego, aby państwo było na tyle silne, żeby mogło bronić swoich obywateli.
he36	Korzystanie z przyjemności życia jest dla niego ważne.
unc37	Ważne jest dla niego, aby każdy człowiek na świecie miał równe szanse w życiu.
hu38	Jest dla niego ważne, aby być pokornym człowiekiem.
sdt39	Ważne jest dla niego, aby dowiadywać się czegoś o różnych rzeczach i dobrze je rozumieć.

Skrót	Item z PVQ-R
tr40	Wysoko ceni tradycyjne zwyczaje swojej kultury.
pod41	Jest dla niego ważne, aby być tym, kto mówi innym, co mają robić.
cor42	Przestrzeganie wszystkich przepisów prawa jest dla niego ważne.
st43	Ważne jest dla niego, aby doświadczyć wszystkiego rodzaju nowych przeżyć.
por44	Ważne jest dla niego, aby posiadać drogie rzeczy, które świadczą o jego bogactwie.
unn45	Ochrona środowiska naturalnego przed zniszczeniem lub zanieczyszczeniem jest dla niego ważna.
he46	Ważne jest dla niego, aby wykorzystać każdą okazję do zabawy.
bec47	Ważne jest dla niego, aby zajmować się każdą potrzebą drogiej mu ludzi.
ac48	Ważne jest dla niego, aby ludzie podziwiali jego osiągnięcia.
fac49	Ważne jest dla niego, aby nigdy nie zostać poniżonym.
ses50	Stabilność i porządek w całym społeczeństwie są dla niego ważne.
coi51	Ważne jest dla niego, aby zachowywać się taktownie i unikać sprawiania innym przykrości.
unc52	Ważne jest dla niego, aby wszyscy byli traktowani sprawiedliwie, nawet ci, których nie zna.
sep53	Bardzo ważne jest dla niego, aby jego sąsiedztwo było bezpieczne.
hu54	Ważne jest dla niego, aby nigdy nie dążyć do publicznych pochwał i uznania.
bed55	Ważne jest dla niego, aby osoby, z którymi spędza czas, mogły na nim całkowicie polegać.
sda56	Wolność w wyborze tego, co robi, jest dla niego ważna.
unt57	Ważne jest dla niego, aby zaakceptować ludzi, nawet gdy się z nimi nie zgadza.